

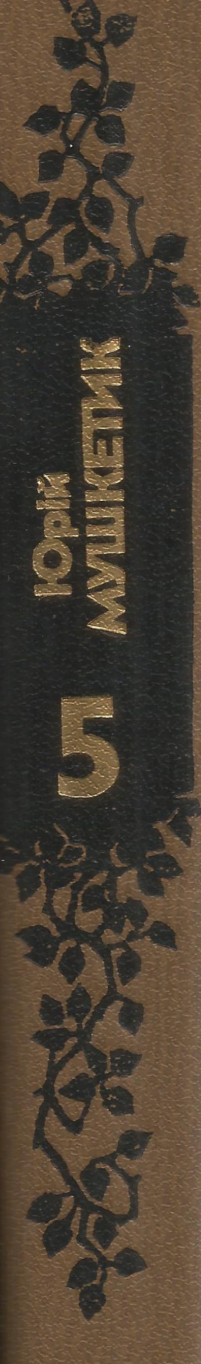
821 (477) 100
М 93

Юрій
МУШКЕТЬК

Твори в п'яти томах

5

5
LORIN WALKER

Твори в п'яти томах

**Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»**

Юрій МУШКЕТИК

ТОМ 5

Вернися в дім свій

Роман

КИЇВ 1988

До п'ятого тому ввійшов роман «Вернися в дім свій», в якому автор досліджує вічні проблеми добра і справедливості, обов'язку перед собою і перед суспільством, показує своїх героїв у їхньому нелегкому коханні.

В пятый том вошел роман «Вернись в дом свой», в котором автор исследует вечные проблемы добра и справедливости, долга человека перед собой и перед обществом, показывает своих героев в их трудной любви.

М $\frac{4702590200-078}{M205(04)-88}$ передплатне

ISBN 5-308-00064-6

ISBN 5-308-00271-1

© Художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1988.

Вернися в дім свій

РОМАН

Розділ перший

Ясного дня середини вересня, коли ще зелено кипить дозріле літо, але в повітрі вже прозвеніла невидима срібна струна й той згук упав смутком у серце, на далекій київській околиці, на свіжоасфальтованій, ще пористій доріжці, що вела водночас до нового, дев'ятиповерхового, і старого, двоповерхового будинків, зустрілися двоє друзів, колишніх студентів. Старе місто на цьому пагорбі мовби з болем впустило в себе нове, але ще не розчинилося в ньому, оборонялося вишневими та яблуневими садками і лікарняним лісопарком на горі, озером і вербами довкола нього, одначе то тут, то там чорніла свіжозрита земля і на зеленому тлі білили щойно вивершені конструкції та червоніла цегла.

Будинки і будиночки стояли на горі ліворуч від дороги, праворуч від неї сивіло озеро, на його протилежному березі притулилися дощата станційка прокату човнів і літнє кафе.

Струна, мабуть, прозвеніла над садками або в парку, де цього ранку побільшало червіні на кленах, а може, того сумного звуку й не було зовсім, може, його зродила сама душа, відгадала за обрієм і перехилилася в осінь.

Мабуть, що так, бо двоє хлопців і двоє дівчат на човні посеред лінивого озера сміялися задьористо й весело. І тільки він, Федір Іванович Огієнко, котрий щойно вийшов з будиночка і зупинився на стежці, вловив у природі ту грань. З досвіду знав, що й далі радітиме розкошам літа, але вже не забуватиме про осінь, яка завжди наближається стрибками — поділка за поділкою, так потопає човен, він то вирівнюється, то знову зачерпує води й занурюється глибше та глибше. Срібний звук мовби завис у повітрі, осінь вплелася в літо, як нитка сивини в буйну чуприну. Він знав: так буде довго — доки не пожовтіє листя і вітер пожене його вподовж вулиць, тоді лише зникне оцей неясний біль і душа змириться й зупиниться десь на найнижчій поділці; аж доти, доки не

повіє з дніпрового пониззя теплим вітром, і в солодкій муці лопнуть бруньки на березах та кленах, і вона знову покотиться в зелені трави. Але покотиться уже трохи іншою.

А нинішній, одеї спекотний, посріблений першою павутиною, день був оповитий для нього якимось невиразним смутком, якоюсь особливою тугою, такою ж незбагненною, як зимовий сон соснового бору серед снігів або тремтіння одинокої зірки скованого мовчанкою нічного неба. Літо грало барвами, але всі ті барви були приглушені, воно буяло, проте в цьому буянні був глибоко прихований натяк на те, що все в цьому світі починається з кольорів світлих, із звуків мажорних, а завершується чорним креспом і космічною тишею. Мабуть, тільки людська душа може вловити це, тільки їй дано так глибоко перехилитися туди, куди боїться заглянути все суще, бо інакше воно одразу ж загинуло б. Людина від цього дотики не гине, навпаки, саме в такі моменти їй і вдається вловити всю безконечну плинність світу, проїняти його думкою, ув'язати в один ланцюг, у якому вона сама — лише одна з ланок, одначе ланок особливих. В такі моменти вона по-іншому осягає й себе, і все довкола, проникає в саму серцевину буття, невиразне, тьмяне стає для неї прозорим, і все, чого не могла поцінувати раніше, знаходить свою справжню ціну.

Саме так, причина смутку в настрої, з яким вийшов з двоповерхового, колись зі смаком вимуруваного і впорядкованого (навіть різьблений фриз і мініатюрні колони під балконом), а тепер темного, в тріщинах будиночка. Він і стояв, задивлений кудись, й помітив давнього товариша, аж коли той опинився просто перед ним. І не подивував, глянув так, немовби вони розлучилися вчора або взагалі не знав його. Обидва були одного віку — дець за сорок, одягнені майже однаково — зважаючи на спеку й на моду, проте в другому пильне око одразу вгадувало провінціала, жителя районного містечка, людину інтелігентну, надмір заклопотану, таку, що й за модою їй нема коли стежити, таким одяг здебільшого купують дружини, вивезені ними після закінчення вузів з столиці, — життя їхнє гайнується на безуспішну боротьбу з провінційністю, а також на те, щоб повернутися назад до столиці.

Саме так чи майже так склалося у Степана Родіонovichа Кримчака, який піднімався стежкою вгору. Він і справді колись закінчував інженерно-будівельний вуз,

а потім одружився з киянкою — студенткою Інституту іноземних мов, виїхав на Чернігівщину і працював там, до Києва навідувався вряди-годи — раз чи двічі на рік. Колись вони з Огієнком сиділи на одній лаві, користувалися однією тумбочкою в гуртожитку, на верхній полиці якої лежали спільні конспекти та книжки, а на нижній — теж спільні хамса й помідори, сало та печені на смальці домашні коржики, що дуже довго зберігаються, хоч потім страшенно кришаться — на завершення вони жменями черпали з торб самі крихти.

Вечорами проводили темними вуличками на далекій околиці, де за парканами сонно побрязкують ланцюгами пси, глухо падають яблука, двох подруг, котрих звали Маріями, але один одружився з Галею, другий — з Вікторією.

На мить обидва чомусь зниковіли, міцно, може, міцніше, ніж треба, потисли руки. Стояли біля молоденької, либонь, тільки цієї весни посаженої топольки, мовчали. Огієнко тримав чорний чемоданчик. Вони бачилися востаннє років три тому. Та й то мимохідь. За цей час стільки всього змінилось, а насамперед змінилися вони самі, що важко було віднайти ті перші, пайнеобхідніші слова, з яких би започаткувалася розмова. Можливо, коли б перевернути стару купу спогадів, то віднайшли б, але там усе перетліло, то вже як дитячі іграшки, знайдені на горіщі за останнього приїзду на літні капікули з вузу. Були зовсім різні — колом інтересів, смаками, уподобаннями, і сковувала їх незручність людей, один з яких благоденствує в столиці, а другий тягне лямку в провінції. А колись однаково добре вчилися й подавали надії. Тепер виходило, що один немовби виявився розумнішим, вищим чи принаймні спритнішим.

Проте насправді так не думали. Тільки десь далеко-далеко, на самісінькому дні душі кожен боявся, чи не думає так другий. Вони ще й зараз вважали себе друзями, хоч давно не спілкувалися, років два після закінчення вузу перевантажували пошту листами, потім за клопатами, дітьми та листовна хурделиця вщухла, а далі затихла й зовсім. Проте, хоч молодий цвіт дружби давно засох й навіть трохи відчували ніяковість, заздрість до успіхів столичного архітектора не виїла в душі будівельного інженера районного селища дупла і не перехнябила коромисло взаємин у протилежний бік — до запобігання, величання, бодай навіть удаваних. Та й пригнічувала,

тривожила обох та сама думка, вона мовби відсувала геть інші думки, потьмарювалася у них самих, змушувала до чогось прислухатися і змітала все дрібне, буденне — навіть оті звичайні запитання, вигуки: «Ну як ти там?..», «А ти зовсім не постарів». Натомість Кримчак запитав, немовби вони й справді розлучилися вчора:

— Ну як він? — І вказав поглядом на будиночок під старим каштаном.

Те запитання, більшою мірою риторичне, бо майже все знали й розуміли й так, поставило їх на один пруг, несподівано зблизило, однією червоно-чорною прошивкою пройняло всю товщу недавніх думок, гойднулося спільною для всіх людей — смертних — хвилькою, а десь далі, вище, зімкнулося ще з чимось, перетнулося з ним на невидимих тривожних паралелях, відлунило неясним тремтінням у серці.

Огієнко відвів погляд, наче у чомусь завинив. На його обличчя знову ліг вираз суворого, важкого обов'язку, співчуття і сумної, задумливої меланхолії.

— Зпасш як. — І махнув рукою. Немов чомусь дивуючись, глянув на Кримчака. — А ще й жартував зі мною. — Він помовчав, пожував сухими тонкими губами, ще раз, уже зовсім кволо махнув рукою: — Ірині лікарі сказали — тиждень од сили...

— Він знає? — обережно запитав Кримчак.

— Два тижні тому думав, що то розрубцювалася давня рана. Ще казав: «Оце одужаю, куплю в селі над Десною хату і ловитиму окунів. Я й на схід сонця не надивився».

Він знову помовчав і, доточуючи якусь свою думку, мовив кудись у простір:

— Всім нам здається, що не так прожили. Що могли б прожити інакше. — І повернув обличчя до Кримчака. — Він прожив не так, як хотів. Тільки це від нього не залежало. І ніколи воно од нас не залежить. Ми не можемо стати іншими, не можемо перемінити себе.

— Це ти дознав із власного досвіду? — обережно запитав Кримчак.

— І з власного також.

Кримчак трохи здивовано поглянув на Огієнка, а той витлумачив це по-своєму, сказав розважливо:

— Щось у нас є таке, що... Ну, це я, і ніхто більше. З ген воно чи дідько знає з чого. Але є люди, які... трохи укоськують свою вдачу. Не допускають, як тепер кажуть,

негативних емоцій.— І він поставив руку ребром нижче серця.— А Василь Васильович надто на все реагував і... всім довіряв. Наче в дитсадку жив. А пам'ятаєш, як його ножем... Треба було йому... лізти. Саме з тієї болячки й розвинулося.

— Ти ж сам кажеш — людина може прожити так... якою вона є; і хіба це було погано для нас?

— Для нас, мабуть...— Але одразу скинувся од якогось внутрішнього поштовху.— І нас, дурнів, треба вчити на самому початку.

— Хіба ти ні на що не реагуєш? — подивився на колишнього товариша Кримчак.— Виробив якусь філософію?..

І, мабуть, поза власною волею вп'явся поглядом в Огієнка, спостеріг сіточку зморщок біля очей і дві різкі риски на худорлявих щоках, які вже ніколи не розгладяться, а глибшатимуть і глибшатимуть, і пергаментну білість губів, і нездорову попелястість обличчя. Воно в нього зверху широке, донизу — вужче, ще й борідка клинцем.

Відзначив з хворобливою цікавістю, трохи співчуваючи, а трохи й радіючи, що на його обличчя життя таких карбів ще не поклато, але одразу ж і спалив ту радість соромом.

Огієнко не помітив того погляду. Його всього в цю мить заповонив протест проти чогось несправедливого, що до часу забирає ось таких людей, не давши їм натішитись життям і працею.

— Я, може, реагую ще дужче,— сказав він, ще весь у полоні того почуття.— Але я вмю і матюком відреагувати. А він... надто всім вірив. Надто попускав. І підпускав до свого серця. Ти пам'ятаєш, як він сміявся?..— Помітивши, що говорить про живу людину в минулому часі, зніжковів — йому самому стало страшно, похопився: — Ну, не думав про себе. Через те й котило його, і крутило, і било об камінь. І, може, один з тих ударів і порушив щось... А що ж ти думавш? — сказав так, неначе Кримчак збирався заперечити.

Але Кримчак на те не відгукнувся, можливо, не хотів підтримувати таку розмову.

В цю мить по дорозі, метрів за двадцять від них, проїхала зелена «Волга» і зупинилася біля дерев'яних сходів, що теж вели до будиночка. З машини вийшов високий, ледь сутулий чоловік років під шістдесят, у темному костюмі і жовтому капроновому капелюсі, з великим букетом жовтогарячих жоржин. Він хвилину постояв, по-

правив одну квітку в букеті й повільно рушив угору. Так повільно та важко, що, здавалося, ніс на плечах жорновий камінь. Його очі були опущені долу, здавалося, він вдивляється в сходини, боїться на них спіткнутися. У його вигляді були якась урочистість й непевність водночас. Важко визначити: бачить він їх обох, та вдає, що не помітив, чи не бачить справді — вже наперед переживає майбутню зустріч, розмову, а може, й розмовляє у думках; долав сходинку за сходинкою, а чомусь здавалося, що стоїть на місці. Йшов угору, і було видно, що шлях той для нього важкий.

Кримчак, який пильно приглядався до чоловіка з букетом, здивовано прошепотів:

— Федоре, озирнись, тільки непомітно.

Огієнко оглянувся не кричучись.

— Ну то й що? — знизав він плечима. — Майдан.

— Та як же... Я чув, він тоді завдав чимало прикроців Василю Васильовичу. Постарів. Я давно його не бачив.

— Через те й іде. Хочє, щоб одпустив гріхи. Я на його місці теж пішов би. Мабуть, страшно жити, коли знаєш, що тобі провину вже не простять.

— Це так, неначе в старі часи.

— Часи-то нові. А от ми... Та він і не каєтиметься в гріхах. Просто посидить, погомонять. Залишить квіти. І зніме камінь з душі. — В його очах сяйнуло щось зухвале і сумно-іронічне. — Мені один мудрий чоловік сказав: «Совість, вона теж під старість карається безсонням».

— А ти на місці Василя Васильовича взяв би квіти? — запитав Кримчак.

— При чому тут я? — вигукнув Огієнко. — Я, може б, і від тебе не взяв. Василь Васильович візьме, — зітхнув він. — Не захоче навіть у такий час завдавати комусь прикrostі. І зваж, це зовсім не лібералізм і не безхарактерність. Це... чорт його знає що. Бо ж таки в безпринципності його ніхто не міг звинуватити. Сам знаєш: і цаївпий, і емоційний — усіх хотів обернути в свою віру, — а як почне натискати, як напосяде... Та й хто знає, на чому... — наморщив він лоб, добираючи слова, — на чому більше тримається все — на доброті чи твердості.

— Мда-а, — потер долонею щоку Кримчак. — Це правда: всіх хотів обернути в свою віру.

— А це треба? — враз перебив його Огієнко.

— Не знаю. А от що все окупляється добром — це правда. Було, коли не приїде в наше місто, — Кримчак чомусь

зашарівся,— обов'язково подзвонить. А то й заїде. А хто я йому такий? Так, студентик-дипломант. А отоді, як у мене скрутно було з роботою, влаштував.

Огієнко дивився на стовбур клена,— прямило сонце, і вони непомітно для себе переступили в його тінь,— по ньому прудко бігли мурашки, і все вгору, здавалося, вони розчиняються десь у повітрі, а насправді їхній зворотний шлях, певне, пролягав на протилежному боці стовбура.

— Отак і ми,— мовив без усмішки він.— Тільки повільніше. Все життя ліземо на якусь гілочку. Все життя. Вище й вище. Страчаємо сили. Деякі падають. Одні спихають інших. Ну, доліз, і що з того? Сидиш найвище. А чи там найкраще? А є такі, що в траві. Там і вітер менший, і харчу більше.— Він підвів голову і знову, відгукуючись на якийсь свій спомин, сказав: — Особливо гарно він сміявся. Ну просто як дитина.— І враз оглянувся: — Чого ми тут стримимо. Ідемо до мене...— І захопився.— Я й забув,— мовби вибачився,— ти ж ще до Василя Васильовича.

— Я трохи перечекаю. Після Майдана.

— Ну, тоді ходімо до павільйончика,— вказав Огієнко рукою в бік озера.— Посидимо під грибок. Може, є свіже пиво.— І підняв з землі чорний чемоданчик.

— Що це таке? — запитав Кримчак.

— Магнітофон. Хотів записати голос Василя Васильовича.

— Ну?

— Ну й передумав.

— Чому?

— Не знаю. Якийсь страх мене взяв. Уявив собі... Колись увімкну — і... заговорить. Може, не треба?

— Мабуть, не треба.

Коли вони вже йшли до павільйону, на дорозі з'явилася ще одна постать з квітами. Чоловік ішов немовби урочисто, але якимось дивно пересмикував плечима і скрадливо роззирався навколо. Ступав він широко, часто зупинявся, і вже сама хода виявляла його хвилювання.

— Ірина приховувала од усіх справжній стан Василя Васильовича,— сказав Огієнко.— А вчора ввечері хтось розніс по інституту. І тепер усі поспішають... Щоб... застати.— Хвилину йшов мовчки, а далі знову мовив без будь-якого зв'язку з попереднім: — Отак-то. Оце йшов, і таке мені втелючилося в голову: усі разом крутимосся, сваримосся, миримосся, а смерть у кожного своя. Нічим її

не відвернеш, і вже сама ця думка штовхає декого... на корисливі вчинки. Урвати, поки живу. «Крой, Ванька,— бога нет».

Кримчак, який толочив траву обіч нього, примружився удавано значуще:

— Може, й тобі треба сповідатися?..

— Припустимо, не треба. Так я й питаю: в цьому сенс?

— Мда-а. Ти, Федю, постарів,— так само удавано серйозно похитав головою Кримчак.

— Гантелі ранком не вергаю і по вулиці не бігаю — собак не дратую.

— Не кращий спосіб... щодо товариша.

— Пробач...

— Будь ласка. А на своє запитання ти сам і відповів.

Кримчак розглядався. Під грибками було брудно — на дощаному помості валялися недопалки, обгортки цукерок, зате від озера повівав вітерець і дрімотно ворушила гіллям плачуча верба. Звідси було добре видно дорогу і стежку, що вела до будиночка, й сам будиночок у прохолодному затінку старого каштана. По озеру плавало тільки два човни. Вони ковзали ліниво, в одному й зовсім ніхто не ворушив веслами. Хлопці й дівчата пороздгалися, лежали, попідставлявши обличчя жаркому сонцю. Було ще рано, спекотно; решта човнів стояла кількома рядами біля дерев'яного причалу. Увечері тут буде гамірно, лупатиме вереск, човни шугатимуть наввипередки.

Озеро мінилося під сонцем, попід лівим берегом вода здавалася зеленою, а ближче до середини білою, мовби вицвілою. Срібно зблиснуло під вербами, на воді загойдалися кола, обидва затримали на них погляди, дивуючись, що тут ще є якась риба.

Кримчак хотів іти до буфету, але Огієнко поклав руку на плече, змусив сісти на стілець.

— Ти мій гість. Та й мене тут знають, обслужать без черги.

Він справді швидко повернувся, приніс коньяк, сир і цукерки на пластмасовій тарілочці.

— Коньяк у таку спеку! — скривився Кримчак.

— Пива немає.— Огієнко сів навпроти.— А я... ми з Василем Васильовичем востаннє сиділи тут позаминулої неділі.— Він неспішливо розкоркував пляшку, наповнив склянки.— Будьмо. За щастя. В межах метagalактики. Або за зустріч. Як хочеш. Давненько ми не бачились.

Він аж тепер пильно подивився на Кримчака. Тому стало незатишно під трохи іронічним, хоч і дружнім поглядом колишнього товариша. Тепер вони обоє пильно відмічали карби, які наклав на них час. У Кримчака ледь розповніло обличчя й залягла у міжбрів'ї зморшка, волосся лишилося чорне, як вороняче крило, поблискували тільки поодинокі срібні нитки, на щоках крізь засмагу проступали рум'яні, він мав вигляд здоровий, дужий — міцна коротка шия, й жилаві руки, й зеленаві вогники в очах. Видно, паливо там ще не вигоріло, його ще багато. В Огієнка обличчя було смагляве (воно таке зроду), аж якесь мовби пергаментне, а чуб попелясто-білий. Він взагалі посивів дуже рано, десь у двадцять п'ять чи двадцять сім років. Сидів супроти Кримчака — тонкий, стомлений, іронічний, відверто розглядав товариша, і той не знав, що таїлося за цією іронією.

— Так от, ні на що я не відповів,— повернувся до перерваної розмови Огієнко.— І тим, кому треба сповідатись, і тим, кому не треба, під кінець здається, що мало хопнули.

Кримчак знизав плечима.

— Може, тим, хто зазіхав на великі шматки. Бо межі ж немає. А спожиті насолоди...— легенько подзвонив він підтем по пляшці,— це як оцей коньяк. Випив — і немає.

— Але ж п'ємо. Тоді — для чого?

— Що для чого? — не зрозумів Кримчак.

— Для чого це все? Приходимо, гриємось біля цієї малешньої зірки...

— Якої зірки? — здивувався Кримчак.

— Сонця. Не кривись. Не мов. Навіть не пам'ятаю, хто сказав. Але ж правдиво: комашки, які гриються біля загубленої в космосі зірки. Погрілися — і знову в морок. Для чого приходимо? Що нас веде? Що хочемо зробити?

— Під цю філософію добре пити коньяк,— нейтрально, хоч і трохи насторожено, зауважив Кримчак.

— Еге ж,— погодився Огієнко.— Що я й роблю.— Красивим жестом, трохи схожим на парубоцький, а чим саме, Кримчак сказати не міг, але пам'ятав цей жест віддавна, він йому одразу нагадав колишнього Огієнка, гарного сільського парубка, що вступив учитися, на нього задивлялося багато дівчат,— таким жестом Огієнко відгорнув волосся і так само красиво підняв чарку і випив. І не було схоже, що йому кортить горілки, він пив так, як п'ють на весіллі малопитущі парубки,— спокійно, цнотливо.

Кримчак мимоволі аж замилювався колишнім товаришем, а тоді неприємна думка нахмурила йому чоло.— Але це від нас не залежить,— казав далі Огієнко.— Настає час, і починаємо думати. І я, повір, не з власного приводу. Чингісхан рубав голови підлеглим, вимагав безсмертя. Так от я... я за свій вік убив з рушниць три качки...

— Я тебе розумію,— м'яко мовив Кримчак.— І все одно... не треба лізти в таке. Живеш — і живи. Йй-бо. Ти той... Чимось би... От я. У мене садок. Сім років виводжу новий сорт порічок.

— Ум-гу. Теж філософія... Воно добре, коли філософія, нехай і отака, але власна. Кріпка.— В голосі його чулась іронія.

— Вона... пророста на землі.

— «На землі», «на гною!» — раптом перекривив Огієнко.— Крім того, з порічок можна наварити варення.

— Я не так з власного приводу...

— Тоді ще гірше. Що ж, просвіти мене, темного: «Вся справа в тому, як прожив. Що після себе лишив. Теорему, утеплену громадську вбиральню». Ти залишиш після себе порічки.

— Федоре, ми так давно бачились...

— Можемо посваритися? Твоя правда. Нам ні за що сваритися. Це, мабуть, такий день. Несе мене... Але коли ж і подумати про це, як не зараз. Розумієш, не можу я примиритися, та ще отут, на цьому місці... Не гнівайся. Але ти якось так...

Кримчак заглянув у жовтаві очі колишнього товариша, вперше вловив там щире бажання переконати його в чомусь.

— Що він сказав? — спонуканий тим поглядом, перебив він.

— Хто? — хоч і здогадався, але перепитав Огієнко.

— Василь Васильович.

— Ми з ним переговорили за ці тижні...

— Що він сказав сьогодні?

— Нічого особливого... Оце думаю...

— Таке складне?

— Навпаки.

Огієнко, здавалося, хотів проникнути кудись думкою, але не міг і через те сердився.

— Розкажи, як тобі живеться в твоєму рай... райцентрі? — запитав трохи поспішливо.

— Тобі, мабуть, це не цікаво.

Огієнко здивовано і навіть з повагою подивився на Кримчака.

— По правді, зараз — ні. Та й ти вже розказав... Садок...

— А Василь Васильович... От ми з тобою прийшли до нього. І не тільки ми, а навіть його недоброзичливці.

— Я все одно не про те, — якось мляво вимовив Огієнко. — Як він прожив. Останні роки. Колись, пам'ятаю, він говорив — людина щаслива тоді, коли думає, що вона щаслива. Думає. Так от, що він думав?

Огієнко повернув голову в бік будиночка, і обоє побачили Майдана. Плечі в того розпросталися, хода була спокійна й урочиста, і Огієнкові та Кримчаку здалося, що й обличчя розм'якло, і на нього опустилася усмішка умиротворення, хоч звідси те спостерегти було неможливо.

— Швидко, — сказав Кримчак.

— Лікар не дозволяє втомлювати хворого.

— А й правда, неначе скинув з плечей тягар.

— З душі.

— І що ж, очистився? — глянув іронічно, очікуючи чогось більшого, ніж таїло запитання.

Огієнко знизав плечима.

— Не знаю. З ким як. Один очиститься, а інший тільки звільнить місце для наступної підлоти.

Кримчак невідривно дивився на чоловіка, який підходив до машини.

— А хіба він підлий?

— Я не про нього. Він тоді помилявся щиро. Чи й не помилявся: це порядна людина.

Огієнко знову хотів наповнити чарки, але Кримчак накрив свою рукою.

— Твій шеф, мабуть, не прийде?

— Я сам ошиваюся тут, щоб побачити. Прийде обов'язково. Прилетить. Він у відрядженні. Дзвонив по телефону. Кажу ж тобі, вчора увечері в нас був переполох. До того ніхто навіть не знав, що Василь Васильович тут. Збиралися піти цілою групою, але Вечірко відраяв. Каже, це скидатиметься на демонстрацію. Й так іде багато людей. Не пам'ятаю, щоб до когось із наших ще було таке паломництво. А помре, побачиш, всім ставитимуть за приклад. А он і шеф. Легкий на спомині. Неначе за вербою стояв.

У постаті чоловіка, про якого говорили Огієнко й Кримчак, було щось схоже на Майдана, коли той піднімався

сходами. Ті самі імпазантність і жалюгідність, такі ж жоржини в руці, така ж важка, невпевнена хода. Було очевидно: кожен з тих, хто піднімався угору, йшов таємно від інших, кожен вважав, що це тільки йому сяйнула в голові така спасенна думка, вони мовби скрадалися, соромилися чогось — аби хто не побачив, не розгадав сорому, і все ж таки виходило, що є в світі щось таке, що спонукає їх іти вгору, пройти весь цей шлях, хоч він ох який крутий.

— Тобі здається, що й він іде просити відпущення гріхів?

— Тут складність... просто-таки неймовірна,— замислено мовив Огієнко.

— У чому складність?

— Це давня справа.

— Для нас, поки живемо, справи наших учителів і друзів не можуть бути давніми.

Огієнко пошкріб пальцями погано виголену щоку, випив, відкинувся на спинку стільця, і той небезпечно заскрипів. По тому знову нахилився вперед, розгорнув обгортку на цукерці, але цукерку не їв, лиш крутив у пальцях.

— Теж правда. Навіть я не знаю всього. Життя часом робить такі петлі. І не хотів би я зараз бути в його шкурі.

— А все-таки: чому? — наполягав Кримчак.— Я теж хоч якоюсь мірою причетний до вашого гурту. Ну, не причетний, не те слово. Просто мені дуже цікаво.

— Тут потрібно багато аналізувати, зіставляти, згадувати. Навіть оте засідання...

— І ти ніколи не зіставляв, не згадував? — майже докірливо спитав Кримчак.

— Ще й скільки. Тисячу разів. Може, я тільки те й роблю, що згадую. Я ж бо дружив з Іриною. Тобто дружу,— поправив себе.— Мені здається, це буде найскладніша зустріч з усіх, які можу уявити.

— Може не простити?

— Не знаю. Іноді буває...

— Ще цікавіше. Розкажи.

— Для чого?

— Просто так.— Кримчак посміхнувся з гіркотою.— Може, в науку. Хоч і вона... Час змиває з пам'яті наші помилки. Та що там з нашої — з пам'яті людства. Воно повторює їх знову й знову. Тільки в інших формах.

— Мабуть, правдиво. Так кажеш — у науку. А що, почуваєш і на своїй душі кігті сумління?

— Не знаю,— трохи аж розгубився Кримчак...— Неначе ні.

— Кожен хоч трохи почуває,— впевнено сказав Огієнко.— Тільки один, ледве вони доторкнулись, починає тривожитися, мучитись, а інший — сокирою по них.

І він знову взявся за пляшку, але Кримчак легенько перехопив його руку.

— Чекай,— сказав він.— Ти мені трохи не подобаєшся. І минулого разу... Скажи, чого ти п'єш?

Йому й далі хотілося бачити в Огієнкові колишнього парубка, але дедалі більше переконувався, що те його намагання марне і оманливе. Пам'ять чітко малювала юнаків у великій кімнаті, де з обох боків стояли ряди металевих ліжок з насланими поверх пружинних сіток дошками, а поміж ліжок — довгі чорні столи; юнаків запальних, щирих, які швидко приймали переконання інших і могли піти за них на смерть. Тоді мало думали про себе, зичили добра товаришам і робили його. Коли мали в запасі днів без ліку, могли віддати їх за одне слово, тоді і все життя попереду здавалося вабливим, сповненим великої таїни, великих відкриттів. Але то, як тепер, у цю хвилину, зрозумів Кримчак, були зовсім інші люди, і спомин про них був якийсь не конкретний, він ніби танув у білому мареві; йому від того стало сумно.

— Сто причин.

— А одна? Справжня?

Огієнко знову красивим рухом відкинув чуба, й знову перед Кримчаком сидів сільський парубок. У тому рухові були й погорда, і намагання заспокоїти щось у собі (що колись не впадало в око), й було просто звичкою. Але раптом він різко відсмикнув руку, нахпився вперед, очі його, що неспокійно бігали, зупинилися, вперлися Кримчаківі просто в перенісся.

— Справжня? Не так жив!

І знову відкинувся на спинку стільця, і не було в його словах, в його вигляді намагання справити ефект, приголомшити, хіба що трішки-трішки, а все свідчило, що сказав він щиро, навіть не милуючись своєю відвертістю.

І все ж Кримчак страшенно здивувався.

— Ти? — спитав він.

— А що ж ти думаєш? Усе вкладав у щось, у майбутньому. На щось сподівався. Знав, що не геній. А сподівався — ось-ось щось утну... Не жив, а біг кудись, до якоїсь межі. Скажімо, той-таки побут. Он і в тебе — й са-

док, і, мабуть, чеське скло... Я аж пишався, що не маю нічого. І справді, це мене майже не обходило. Може, тому, що все необхідне мав. Ну там що з'їсти, на чому лягти. Навіть «Москвича» купив років десять тому. Але ні меблів дорогих, ні дачі... Нікому не заздрив. Знову ж, може, через те, що знав: коли б трохи економив, напхав би житлоплощу мотлохом. Але ж не це було основним у житті. Я в душі сміявся з тих, що товпилися в чергах за французькими черевиками... А згодом побачив, що нічого не досягнув. І я, і всі ми... І французьких черевиків не зносив.— Його тонкі безкровні губи викривила іронія.— Оце купив югославський гарнітур. Стільці — неначе трони. Сяду й милуюся собою в дзеркало.— І знову осміхнувся.— Були якісь заощадження... Я потроху відкладав, бо весь час трохи боявся житейського провалу. Мабуть, знав, що нікого не здивую.— Посмішка сама сповзла йому з губів, і він казав далі майже серйозно, тільки в очах раз по раз спалахували глузливі вогники.— Купив кілька картин — під старовину; поїхав на море, щоб і собі погрітися під промінням цієї зірки. Навіть хотів з дівчатками побавитись. Є там такі — тиняються в купальниках, які нічого не закривають. Аби твої гроші. І, розумієш, не зміг. Знову почав креслити і думати. А навіщо?

Огієнко здивувався власному признанню, все це він давно носив у собі, і оце раптом ні сіло ні впало виплескав чужій людині, котрої майже не знав. Невідь-чому це зробив.

— Нащо, скажи мені? Нащо Василь Васильович спалив стільки серця, нащо вклав стільки душі в таких, як... Ну та що там,— махнув він рукою.

«А хіба не вклав він душу у нас з тобою? А хіба не на тепло, не на затишок переплавилися його енергія й ентузіазм»,— крутилося Кримчакові на думці. Та він не зважився заперечити. І не зважився сказати щось співчутливе Огієнкові, хоч десь зовсім близько лежали ті слова, боявся наштовхнутися на іронію.

«Боже мій,— розмірковував він,— хто б подумав. Відомий архітектор, доктор наук... Але, мабуть, найчастіше саме такі й бувають нещасливі». Його обличчя виражало співчуття. Огієнко аж не одразу повірив, нахилився й подивився йому в очі. При цьому Кримчак знову завважив, що очі в Огієнка ледь жовтуваті — або перехворів на малярію, або хвора печінка.

— Ти просто озлобився,= вимовив перше, що спало на думку.

— Може.

— Коли нам щось не вдається, ми завжди шукаємо... ну, громовідвід.

— Той громовідвід — я сам.

Він сказав це просто, без хизування, як констатацію думки, до якої ішов довго й важко і в правильності якої потім утвердився. І постав перед Кримчаком трохи іншим, ближчим до того колишнього Федора, хоч зовсім вернутися до того образу Кримчак уже не міг. Йому весь час здавалося, що говорив не з однією людиною, а з двома чи й з кількома одразу. Через те почувався трохи незручно, а трохи знову-таки невтішно, хоч сам не знав, чому, і не зовсім певно, бо таки ж не міг скласти остаточної думки про колишнього товариша. Поволі пригадував, що розповідали інші за випадкових зустрічей, збирав рисочку до рисочки, та враз немовби хтось підніс магніт (ще один спомин) і кожна зайняла своє місце, всі вони розбіглися по силових лініях, замкнули поле. Знову все пояснювалося навдивовижу просто. Огієнко — п'яниця. Чи майже п'яниця. Найпорядніший і найсовісніший з усього їхнього курсу.

Пияцтво вже надщербило його (міг перехопити троячку), він і далі всім казав правду, і йому прощали: «Та що там — п'яниця». Порядні люди в такий спосіб виправдовували його різкі судження, непорядні відмахувалися, вдаючи, що не беруть його слів усерйоз. З ним важко було говорити, бо всі розмови повертав на ті ж рейки і мав у душі якусь тонкість, шляхетність, яких не показував, часто перегинав, дозволяв надмірну іронію, і на свою адресу так само, ще й казав, що це його велика прерогатива. Право казати правду він утвердив за собою сам і вважав це право закономірним, чим немало псував життя і собі, й іншим. Люди чесні, які в чомусь покривили душею, після розмови з ним відчували муки совісті, негідники гнівалися на нього.

На відміну від справжніх алкоголіків не був ні лестивим, ні хитрим і не переступав межі, де вигадка втручається в дійсність, бажане та уявне приймається за реальне. Доля послала йому велике щастя — терплячу дружину і двійко хороших дітей, для яких, власне, й жив. Отже, він теж мав свій затишок.

Тепер Кримчакові особливо захотілося, щоб Огієнка розповів про Василя Васильовича.

— Розкажи все, — ще раз попросив він. — Про Василя Васильовича, про Ірину, про себе. Мені поспішати нікуди. І тобі, здається, також. Та й дуже мені кортить дочекатися кінця відвідин Ірші. А він, бачиш, теж не поспішає, сів на сходах.

Вони таки справді нікуди не поспішали. Близька смерть неначе одсовувала всі справи, робила все житейське незначним, минуцим, дрібним. Вона натисла на якусь свою струну, і там зринув тихий звук, нечутний тут, нечутний іншим, але перед яким завмирили всі звуки і маліло все. Той звук жив у пам'яті всіх людей. Це дало змогу їм сидіти отут, забути клопоти, воно мовби знецінювало самі клопоти, лишало обох у гомоні міста наодинці з чимось суворим і нещадним. Це почували обидва. Все це: близький кінець знайомої людини, провідувачі з жоржинами, трояндами і навіть з каннами — злякані, урочисті й сумирні — наповнювало спекотний день і їхнє чаркування в цей час якимось особливим значенням, ще й об'єдпувало міцніше, ніж будь-коли.

— Я теж персонаж ціві не зовсім веселої повісті, — сумно посміхнувся Огієнко. — Але там справді все страшенно заплутано. Не знаю, що тобі й розповісти. І навіть — з чого почати.

— Сам сказав — усе закрутилося на технічній раді. От з цього й почни. Тільки не пий так багато, — несамохіль поморщившись, попросив Кримчак.

Огієнко вдав, що не почув його останніх слів.

— Рада... А що, може, й справді звідти. Хоч то таки не початок... І сама рада... Все сталося несподівано. Та то була не рада... Грім у ясну годину. А ти поясни мені — що таке пам'ять. Іноді того, що сталося три дні тому, не пам'ятаю. А той день... стоїть переді мною все життя. А було ж це... дай боже... ага, пригадати не можу. Таки давно. — Він припалив цигарку, жадібно, тричі підряд, зтягнувся. — Оця зустріч і для мене дещо з'ясує до кінця. Найбільша плутанина в людських душах. Ось ти — мене поважаєш? Бач, злякався — стандартне запитання алкоголіка. Але ж усі, не тільки п'яниці, вимагають поваги. А за що поважати? І кого поважати, а кого не поважати? Скільки нас сиділо тоді на засіданні?.. І хто був чесний, а хто не чесний, хто помилявся, хто був упереджений, шукав якоїсь користі? Таких тоді було багато. Ми й зараз...

боїмося сказати всю правду, чи й пів правди. А були такі, що намагалися нічого не бачити.. Ну, та суди сам. Збоку, як кажуть, видніше. А те, що мені видно... Те, що я надумав і додумав... Кажу ж, я дружив і з Іриною, і з Іршею працюю більше двадцяти років. Може, знаю не все, але дуже багато. Стільки, що зміг би заповнити майже всі, як то кажуть, темні чи, може, білі місця.

Потягуючи цигарку, яка часто пригасала, він розповів в чомусь тривіальну, а в чомусь і оригінальну історію, яку автор і подає на суд читачів.

Розділ другий

Місця всім не вистачило, — це був невеликий кабінетик у новому будинку, — і Денис Іванович Майдан, директор проектного інституту, запропонував перейти до малого залу засідань. У зал — лише на десять рядів — людей набилося, як у рукавичку, ще й товпилися в коридорі, навмисне лишивши напівпричинені двері.

Ті, хто стояв у коридорі, бачили кілька спин та краєчок столу президії, але чули все. За столом сидів Майдан — високий чоловік з сухим, неусміхненим обличчям, з чорними, нерухливими очима, задивленими кудись. Обличчя теж було якесь нерухоме і, мабуть, через те здавалося педобрим. Одні казали, що то маска, щоб не підпускати нікого, що так він бачить своє призначення, а хто — що він справді такий. Вітався ледве-ледве, тільки очима, рідко коли ходив на інститутські вечори й ніколи не приймав запрошень у гості, проте в театрі його бачили часто — казали, що в нього жінка акторка, що сам він теж непогано грає на піаніно. На старість такі люди майже не родичаються з дітьми і стають зовсім самотніми. Він часто нахилив голову, і тоді на маківці проглядала чимала пролисіна. Мабуть, він того не знав — ніхто не зважувався сказати. З передніх рядів повіяло тривогою — там сиділи члени комісії, а позаду перешіптувалися, і хтось раз по раз тихо, стурбовано прокашлювався.

Засідання як засідання, тільки щось невидиме, як хмарка на овиді — який то буде грім, повисло в залі. Є люди, що люблять спостерігати під громовідводом грозу: як вона стьобає перехожих, ламає дерева, а тобі нічого не загрожує і можна уявити себе на місці отих випадкових, захоплених хурією перехожих, бо ж захопило не тебе,

а їх — одне слово, видовище і легке, й чимось приємне, а іноді трохи й лячне. Для кого гроза — знали всі, але яка — того не передбачав ніхто. Щоправда, біда з пішаком — не велика радість, та й було видно, що тих, котрі поглядають на хмарку з нетерпінням і пригамованою радістю, дуже мало. Кожен думав і про свої проекти, вже здійснені і ті, що на папері чи й ще у вимірях.

Кілька скрадливих поглядів, кинутих у куток біля дверей, вказували на винуватця цього засідання — Сергія Іршу. Він сидів, нахиливши голову, і русявий чуб хвилями скочувався в обидва боки. Його чисте, схоже на дівоче, обличчя було бліде, пальці рук нервово стиснені.

Біля нього — Рубан, інженер того ж відділу, інвалід війни, бубонів чи щось підбадьорливе, чи глузливе, скоріше глузливе — такий у нього стиль, його великі губи кривилися в посмішку. Ірша не відповідав, бо, мабуть, і не чув, що казав Рубан.

Врешті Майдан оголосив про початок засідання, надав слово голові комісії Басу. Той підвівся з першого ряду, ступив крок до стола, чітко, майже по-військовому розвернувся, впевненим рухом поклав на стіл папку, розкрив її. Степан Митрофанович Бас завжди очолював усі подібні комісії. Прямий, аж хизувався своєю прямою, а може, не хизувався, а просто не попускав собі, не попускав й іншим. Носив той самий потертий костюм старого крою, чорну сорочку без галстука, рогові, прямокутні окуляри, сам був невисокий, густий сивуватий чуб стриг йоржиком. Почувався впевнено, навіть занадто впевнено, і не приховував, що оцей важкий для будь-кого обов'язок він має за честь.

Особливо він любив всілякі тасмниці й пильнував їх. Якщо ви побували з ним учора на одній конфіденціальній нараді і сьогодні хочете щось уточнити, підійдете й запитаете, що казав з цього приводу той чи той промовець, він обов'язково відповість: «Не чув», або «Не пам'ятаю».

— Комісією встановлено, — поглядаючи в розкриту папку, але не читаючи, пізніше прочитав тільки кілька цифр і виміри, розпочав Бас, — що од вібрації турбогенератора став просідати ґрунт. Ви знаєте, станцію збудовано на намивному суглинку — пісок ущільнився й просів. Фундамент опустився, а вночі дев'ятнадцятого травня дав тріщину, і сталася аварія — перекіс турбогенератора. Одна лопать навіть пробила дах і вилетіла назовні. Людських

жертв немає, але черговий механік дістав травму — скалічів. Проект виконував інженер Ірша...

— Група,— пролунав від дверей глухуватий жіночий голос.

Всі оглянулися. Той голос належав Клаві. Хоч вона не була членом ради, але сиділа незалежно, поклавши ногу на ногу, дивилася на Баса невідворотним поглядом.

— Група під керівництвом Ірші,— прийняв і не прийняв поправку Бас.— Будівництво велося за його проектом і за його авторським наглядом.

— Це його перший проект,— уже тихіше, не так упевнено сказала Клава.

— Прощу не перебивати,— спокійно зауважив Майдан.

— Перший, сподіваюся, і останній,— холодно одкарбував Бас і погладив йоржика.— І вся відповідальність лежить на ньому.

— На всіх. На всій групі.

Цього разу Майдан чомусь Клаву не обірвав. А може, просто знехтував її репліку.

— Всі розрахунки ось тут,— поклав Бас руку на папку,— якщо потрібно, я зачитаю. Але керівництво інституту й комісія з ними знайомі. Справа ясна.

— А для мене не ясна,— рвучко підвівся головний інженер інституту, архітектор Василь Васильович Тищенко, два «В», як казали в інституті.— Дозвольте? — Не чекаючи дозволу, певний, що одержить його завжди, широко ступив уперед, загородивши собою Майдана. Був опасистий, ще й якийсь мовби скрочений з прямих ліній: круті плечі, велика голова, яку він тримав трохи набік, мовби прислухався до чогось, широкі дугасті брови, важка мишка погано розчесаної чуприни, але і якась розвихрепість, завзяття в сірих, широко поставлених очах, завзяття й переконаність просто фанатичні. Кажуть, що він найбільший сперечальник в інституті й розкутурхати його нічого не варто — спалахує від одного слова. Й це справді дивовижно — де в такому дебелимому тілі стільки вогню, стільки енергії, стільки думок, Майдан не завжди навіть встигає пересівати їх на своє раціоналістичне сито.

Щойно Тищенко почав говорити, враження прямокутності ще підсилилось, тепер скрізь, в усьому — словах, жестах, поворотах голови — випирали кути.

Але говорив він чітко, у його словах звучала переконаність, бо вірив у те, що казав.

— Насамперед хочу заявити, що проект, до речі, вельми новий і оригінальний у самому задумі, од самого початку перебував під моїм контролем. Од початку і до кінця. Там є навіть виправлення, зроблене моєю рукою.

Майдан поморщився з досади.

— Василю Васильовичу,— перепинив він Тищенка.— Ми знаємо... ну, твою чесність і твою звичку брати все на себе. Але тут... ти забуваєш, яка це ноша... Чужа ноша.

— Не забуваю!

— Я тебе прошу — не поспішай.— Майдан промовляв розважливо, навіть доброзичливо. Так здебільшого розмовляють друзі наодинці, нехай і про дуже серйозні справи. Таким тоном він дозволяв собі говорити тільки з Тищенком.— Тут кримінал, знаєш...

-- Не знаю. На мою думку, висновки комісії не точні. Якість матеріалів... Про те я скажу потім. Ви знаєте якість матеріалів Горівського заводу. По-друге, геологи, котрі тепер все звалюють на проект...

Майдан поклав важку руку на стіл.

— Ще раз пробач,— втомлено, але вже трохи з притиском сказав він.— Ти справді, як головний інженер, відповідаєш, і всі ми... Я теж... І все ж, мені здається, зараз береш на себе забагато. І я тебе застерігаю. Прошу... Далі може бути пізно. Звичайно, тут не суд. Ми візьмемо до уваги і твої прохання, побажання, тільки ж і ти суди тверезо. Просів пісок... А хто це повинен був врахувати?

Тищенко покрутив головою, показуючи що рішуче не погоджується.

— Мене застерігати не треба. Просто ми повинні знайти причину... Докопатися.

— Ми й шукаємо. Комісія працювала два тижні. Відмічено і відхилення від технічного завдання. А твоя поведінка викликає подив.— Він скрушно зітхнув, відкинувся на спинку стільця.— Та що ти справді! Що ж ми в долоні повинні плескати? Ти той, заспокойся... І чого ти все так сприймаєш... Ми тебе любимо й, так би мовити, поважасмо. Але давай послухасмо й інших членів комісії.

Позаду хтось хмикнув: «Так би мовити» — у директора слово-паразит, нині він вжив його особливо не до речі, іншого разу в залі б знявся регіт, але зараз панувала така напруга, що та єдина усмішка неначе вмерзла у тишу.

Тищенко мить повагався, але сів.

— Ви, товаришу Вечірко, щось хочете сказати? — звернувся Майдан до молодого інженера в другому ряду, котрий то підводився, то знову сідав, на когось оглядався, але чому — не вгадати, бо ніхто не відповідав на його запальні погляди. Майже всі подібні засідання чимось схожі між собою. І не тільки процедурою проведення, а дуже часто настроєм — діловитістю, нудьгою, чеканням чийогось виступу, хто насмішить усіх, навіть ставленням до критики. І це засідання здавалося звичайним, хіба що тільки суворішим за деякі інші. Але тут звикли й до цього. До суперечок, навіть звинувачень. Дискусія плинула, як плине річка, десь повалить берег, десь украде човна у роззявкуватого рибалки, а десь заграє хвилию. Нуртують і підводні течії, проте їх не видно, та й натиск води стримує міцна гребля. Але зненацька десь далеко пройшла гроза, і гребля не витримала, й вибухнуло все, й ринула вода, а з нею риба, сміття, паличчя, човни, і вже хтось сам попав у вир, і його понесло в білій піні. Зіпас ротом, але голосу не чути.

Проте ніхто не сподівався, що це почнеться з виступу Вечірка. Молодий мовчакуватий інженер, завжди усмінений, ранні записки і зачіска робили його голову схожою на голову стародавнього мислителя, ще й дві зморшки прорізали чоло, а обличчя кругле, приємне; чемний, але не запобігливий, певний себе. Одягнений охайно, навіть вишукано. Чорний довгополий піджак, штани ледь завужені, — пішла така мода, хрещатицькі стіляги ходять у дудочках, їх виганяють з комсомольських зборів і маляють на них карикатури в «Перці», — смугаста краватка, біла сорочка.

Тільки таїв щось у трохи загадковій посмішці, і всі вгадували її по-різному.

Праворуч від столу стояла трибуна, але ні Майдан, ні Бас не підходили до неї, а Вечірко зійшов, поклав руки на краї, і це одразу сповнило його виступ значущості, привернуло увагу.

— Я наймолодший член комісії, — сказав він так тихо, аж з задніх рядів хтось вигукнув: «Голосніше». — Мені б належало говорити десь наприкінці... Але я повинен внести ясність. — В його очах світилася напруга, котра межувала з відчаєм. Він знав це і опустив очі долу. Йому коштувало надто багато сил виступити отако — спокійно, безсторонньо, мовби аж байдуже. — Я дуже поважаю Василя Васильовича... Але тут помилка... логічна.

Майдан аж чмихнув, його обличчя почервоніло, він сказав чи то роздратовано, чи то здивовано:

— Логічна помилка? Абсурд... абсурду.

— Цей абсурд... Тобто тут... Ірша — інженер талановитий...

— Кажіть ясніше,— все дужче дратувався Майдан.— Усі помилки нелогічні. Чи, може, нелогічні в своїй логічності.— Він знову чмихнув носом.— Через вас я теж заплутався.

Вечірко трохи злякався директорового гніву, але зразу ж оговтався і казав далі безстрашно, хоч мовби й соромливо чи навіть винувато, дивлячись у підлогу.

— Так, логічні. Тут цілий комплекс.

— Який ще комплекс! — уже зовсім втрачав терпець Майдан.— Що ви вигадуєте?

— Я кажу так... Бо мушу об'єктивно, безсторонньо...

— Об'єктивно чи безсторонньо? — щось уловлюючи, грубувато запитав Майдан.

Вечірко знову знітився, проте мовив чітко:

— Об'єктивно.

— Ну, що там? — трохи втомлено, наперед скоряючись чомусь неприємному, неминучому, підвів угору брови директор.

— Ірша приховав деякі факти своєї біографії. Його батько в час окупації був старостою...

Ніби вихор пролетів по залу, там зашелестіло, хтось охнув, хтось впустив на паркет портфель.

Майдан оторопіло подивився на Вечірка й хруснув слетеними пальцями рук.

— Товаришу Ірша... Підійдіть.

З заднього ряду підвівся і підійшов до столу молодий, років під тридцять,— мабуть, ровесник Вечірка, інженер, подивився на директора, як дивляться на поштаря, котрий приніс боязко очікувану телеграму, його чисте обличчя залила смертельна блідість. Він був чимось схожий на Вечірка,— лише обличчя довгасте,— красиві чіткі губи, золотисті брови і текуче, м'яке волосся, тільки ніс трохи великуватий, з горбинкою, але саме ота горбинка надавала йому особливої привабливості, робила мужнішим.

Він стояв непорушно, мабуть, у його душі було як у порожній льодовні.

— Він не приховував,— неголосно сказав Тищенко й підвівся теж.— Я поясню. Це я порадив Сергієві обминути

в анкеті про батька. Він мій земляк, з Колодязів на Чернігівщині, я взяв його на роботу...

— Воно то так,— не дивлячись на Тищенко, заперечив Вечірко.— Але я маю точні докази...

Майдан потер долонями скроні. Було видно, що ця розмова, це схоже на допит головування йому вкрай неприємні. Але він вже нічого не міг зробити й не хотів чи не одважувався перенести розмову на інший день, у вужче коло.

— Село у нас партизанське,— пояснював Тищенко,— ніхто не йшов у старости. І тоді люди вмовили... ось його батька. І партизани так само підказували. Він людей рятував од вербування.

— Звідки вам усе це відомо? Ви теж проживали в Колодязях в період окупації? — запитав Майдан.

— Трохи.

— Василь Васильович повернувся поранений,— тихо прошепелів Ірша.

Майдан мовби й не чув його пояснення.

— Як трохи? — звернувся до Тищенка.

— Поки загоїлась нога.

— А потім?

На перший погляд здавалося, що директор одмежується од свого головного, насправді ж він і далі рятував його, бо знав Тищенкову біографію досконально.

— Я пристав до групи оточенців, вони базувалися в лісі, і разом пробивалися до фронту.

— Пробилися? — Він уперше говорив своєму головному інженерові «ви», але того ніхто не помітив.

— Пробилися.

— Чого ж,— Майдан тицьнув пальцем,— його батько лишився в селі?

— Як вам сказати... Обставини так для нього склалися. Теж попав у оточення. Вернувся додому. Його дружина тоді чекала дитину... Ніхто в селі не вірить, що Гнат Ірша... ну хоч чимось прислужився німцям.

— Віра — це добре, але... Він живий?

— Загинув від бомби, коли через село переходив фронт. Я його знав ще до війни.— Тищенко дужче захвилювався, очі його горіли, і слова прибирали особливої переконливості.— Він учив мене сіяти. Знаєте, як це — з коробки: «Під праву! Під праву!» Кривний хлібороб...

У залі зашепотіли співчутливо, ніби невидима хвиля прокотилася від стіни до стіни, дехто почав підбадьорливо

усміхатися, здавалося, навіть стеля стала вищою й побільшало повітря. Вже здавалося, що це невеличке непорозуміння, Вечірко зараз вибачиться і всі повернуться до розгляду актів комісії.

Проте Вечірко не вибачався, з трибуни не сходив, і тоді в присутніх сама по собі почала вироюватись думка, що це неспроста, що за ним стоїть ще хтось, дужчий, впливовіший і що втручатися не варто. А далі знову підвівся Бас, і в залі знову повіяло тривогою.

— Які все-таки у вас є докази?

— Докази? — здивувався Тищенко. — Та про це все село знає.

— Всього села до справи не підшиєш, — одкарбував Бас.

— Сонце, воно он світить, а його теж не підшиєш до справи, — вимахнув рукою Тищенко. Йому здалося, що сказав досить переконливо.

— Демагогія, — сказав Бас. — Аргументи?

— Совість. Треба знати, який Гнат був совісний... І коли ось він, Сергій...

— Спочатку приховав правду про батька. Далі — підступний проект. У мене інтуїція... — І Бас тицьнув пальцем у Іршу. — Він — не наша людина.

— А в мене інтуїція, що ви не зовсім розумна людина.

— Є точніше визначення, — в гомоні, який покрив Басові слова, пролунало десь ззаду. Майданові здалося, що то вигукнув Рубан.

— Розпустилися, — раптом злостиво сказав Бас. — Колись би за такі штучки... Бо був порядок. Кожному було відведено від — і до. — І показав пальцем на бильці крісла.

— Шкода, що ви не попали під той порядок самі, — кинув ззаду Рубан.

Майдан довго не втручався в суперечку. Здавалося, він намагався обмислити ситуацію, хилиться то в той, то в той бік, шукає якогось рішення й не знаходить. Він був би радий припинити оцю жорстоку змагу, але його думка сягала кудись далі, діткалась гострого, як лезо бритви, краю й одбігала назад. Він знав, на чієму боці має бути. Але йому було шкода Тищенка, хотів порятувати його й не знав як. Він сердився й на Тищенка, а той розпалився, вже не до кінця контролював себе... віддався на волю гніву, хоч закрайками свідомості фіксував, що, може, захищає й захищається не так, як треба, що потім

пошкодує, але та думка погасла в полум'ї, він горів на тому вогні, йому було аж трохи моторошно, й почував силу та правоту незвичайну, дивувався, що цього не почувують інші, мчав направці.

Бас знову рвучко звівся, виструнився, як палиця. В його очах майнув синій вогник. Він теж втрачав контроль. У грудях також піднімалася важка каламутна хвиля: дай волю — понесе. І він поставив твердий хвилеріз.

— Я не дозволю. Це ворожі випадки. І я... цього так не залишу, — сказав вагомо, твердо.

Ці слова змусили всіх припинитися. Пам'ятали Басові виступи і торік, і раніше, його жорстоку позицію, на чому, власне, він і тримався. Але в багатьох він викликав і повагу — ніколи нічого не допинав собі, завжди в одному костюмі, тому самому сірому, з величезним козирком, кашкеті, чоботях, які ховав під холоші, у своїй холостяцькій квартирі мав тільки найнеобхідніші речі (з жінкою розлучився через те, що вона міщанка, любить модні капелюшки, сукні, самих черевиків на шпильках купила три пари, та ще довідався — її сестра була вивезена в Німеччину), не пив, не курив і весь віддавався роботі. Певніше, не так роботі, як службі.

У залі зчинився рейвах. Прочинилися двері, і на вільні місця шурхнуло кілька чоловік, ще кілька притулилося на порозі. Майдан бачив, що втрачає контроль, але все ще вагався. Тут мовби утворилися два центри — Тищенко і Баса, одні підтримували одного, інші — другого, але чимало було й таких, котрі теж вагалися або й просто очікували, коли ситуація визначиться до кінця. Смикався в третьому ряду безбровий молодик, а худий, як тріска, чоловік, що скидався на складаного ножа — коліна стриміли аж біля бороди, — раз по раз стримував його.

Мабуть, для того, щоб виграти час, а може, й справді сподівався від цього чоловіка хоч на одне розумне рішення в житті, Майдан звернувся до нього — найстарішого члена ради, сивого, поважного з вигляду Доната Прохоровича Безпалого. Донат Прохорович трохи дивак, а трохи вдає з себе дивака, колекціонує порцеляну, кохається в стародавніх авторах, і коли на всіляких сімейних вечорах інститутські молодики перебирають міру, просять Безпалого почитати гексаметри, Донат Прохорович якийсь час відмагається, тоді закидає назад голову, заплющує очі й театралью починає читати по-старогрецьки, а потім по-українськи: «Музо, повідай мені про бувалого мужа...»

Всілякі приватні папірці він часто підписує так: «Донат Безпалий, найбільший гуманіст двадцятого віку». Але тягнеться він і на архітектурі, на будівельних матеріалах, на оперній музиці й ще дідько знає на чому, саме через те ніхто не може в ньому визначити межі дивацтва справжнього і вдаваного. Часом від нього можна почути найнесподіваніше й найрозумніше рішення.

Безпалий сидів крайнім у першому ряду, зіперши руку на підвіконня, схилився на неї високим чолом і дрімав чи вдавав, що дрімає, бо хіба можна було одгородитись од гамору в залі. І коли Майдан запитав його думку, він забрав руку, стріпнув сивою гривовою і, все ще перебуваючи в полоні справжнього, а може, вдаваного сну, сказав:

— Я приєднуюся.

Гримнув регіт.

— До кого ви приєднуєтесь, Донате Прохоровичу? — їдко посміхаючись, запитав Майдан. Було видно, що він задоволений відповіддю.

Можливо, й сподівався на щось подібне, хотів у такий спосіб спедальювати засідання, перевести його в інше русло — суміші серйозної розмови з гумором, в серйозному завжди можна сховатися за жарт, а жартома сказати стільки, скільки потрібно для протоколу. А остаточні висновки щодо Ірші зробить інша інстанція. Бо надто вже став на захист молодого проектанта головний інженер, а їм же разом працювати й працювати, де він ще знайде такого одержимого, такого талановитого головного, в чомусь грубуватого, але наполегливого, сповненого всіляких ідей і прожектів. Ці прожекти тільки пересівай, перевіряй іншими розважливими головами і впроваджуй, одержуй подяки, преміальні, нагороди. І дуже важливо, що сам Тищенко майже байдужий до всіх тих почестей і зовсім не претендує на місце Майдана. Якось той пожартував: «Можливо, мене переведуть на іншу посаду, то ти приглядайся, тобі сидіти в цьому кріслі», і Тищенко злякався просто панічно, попросився так жалібно, майже по-дитячому: «Я з тобою, Денисе Івановичу». Отже, навпаки. Майдан боявся, щоб у нього не забрали Василя Васильовича, й тому в похвалах на його адресу там, нагорі, в главку і міністерстві, був обережний і скупий.

Через те він радо підтримав гру Безпалого, повторив ще раз:

— То до кого ви приєднуєтесь?

— До тих, які... ну...— напружено шукав шпарки Безпалій.

— Які зверху,— гукнув Рубан.

— До більшості,— врешті знайшовся Безпалій. Але оскільки більшість поки що не була визначена і всі відчули, що випадково, сам того не сподіваючись, Безпалій покладав рішення на всіх, у залі не засміявся.

— Скільки я вас пам'ятаю, Донате Прохоровичу, ви завжди приєднувалися,— чи то з удаваною, чи то зі справжньою досадою сказав Майдан.

Карі, вицвілі, розумні очі Безпалого дивилися сумно і ледь винувато. Вони могли б розповісти багато, але мовчали.

Тільки тепер Майдан помітив, що Вечірко все ще стоїть на трибуні. Усім своїм виглядом той показував, що сказав ще не все. Майдан спохмурнів, кутики його великого рота опустилися донизу.

— Ви маєте щось додати? — запитав він.

— Маю,— так само неголосно, опустивши очі (це, мабуть, мало означати, що йому неприємно таке говорити, але того вимагає обов'язок), мовив він.— Є думка...

— Чия думка? — перебив Тищенко.

Вечірко підвів голову, подивився в очі Тищенку. Вибачаючись перед ним як молодший товариш, але й закликаючи до об'єктивності, заговорив:

— Склалася така думка, й вона має під собою твердий ґрунт,— Вечірко напружено, показуючи, що йому зовсім не весело, усміхнувся,— що проект Ірпі зроблений під впливом деяких не кращих віянь. В самій будові помітне...— Він помовчав і вигранив у важкій тиші слова: — Помітне схилення до надмірностей, засуджене нашою громадськістю. Саме такі будівлі були суворо розкритиковані в нашій пресі. Подивіться хоча б це фото.

Він вийняв з бічної кишені журнал і поклав на стіл перед Майданом.

— Ну при чому тут...— мабуть, ще не осягнувши глибини звинувачення, скрушно поморщився Тищенко.

— Подивіться, як розташовано обладнання. Оця гонитва за красою. Навіть панно втулили. Звичайно, архітектор тут інший. Цей напрямок у нас культивується. Ми зовсім недавно, півтора року тому, засудили його офіційно. Виявляється, не всі зрозуміли отруйну шкідливість впливу. Це не просто перевитрати матеріалів. Це виклик.

Він говорив, і для Майдана тепер не лишилося сумнівів, що Вечірко наперед узгодив усе сказане з кимось із членів ради, а можливо, й деінде.

Почувши таке, кілька чоловік у залі аж повтягували в плечі голови, аж попригипалися, Донат Прохорович та й ще дехто микуляли очима, напружено пригадуючи свої останні проекти, мліючи душею: ану, хтось і по них торохне отак! Ірша здригнувся, наче його вдарила сліпа куля, він затис руки між колінами, і було чути, як тріщать суглоби його пальців. Куля вдарила по ньому, вже лежачому.

— Це чорт зна що таке! — обурився Тищенко.

— Ти не можеш без отаких виразів, — усе ще роздумуючи, сказав Майдан.

— Не могу. Це якесь безглуздя. Це наклеп.

Вечірко пішов з трибуни. Усім виглядом він показував, що виконав обов'язок і цілком певний своєї правоти.

Серйозність ситуації стала очевидна для всіх. Тищенко сам сказав, що опікував, контролював цей проект, зараз він або мав відмовитись від своїх слів, або тоді справа набирала значення дуже великого.

— Мене вражає такий погляд на проект, — заявив Тищенко. — Ірша зумів посидати два принципи: потреби експлуатації — якомога більше площі — і простоту та гармонію. Старими методами і на старих матеріалах цього досягти неможливо. По цих станціях люди колись судитимуть про нас, про епоху.

— Це розбазарювання державних коштів. Порушення режиму економії, — сказав Бас. — Зараз не важливо, як подивляться на нас ті, хто житиме через сто років. Ми їх не знаємо, і вони не знатимуть нас. Але важливо, як подивився на рішення наш... колега. Якщо його можна так назвати.

— Таких станцій уже чимало. Міг би перейняти досвід, — підтримав Баса і Ракушка, літній інженер з ріденьким сивуватим волоссям, яке стирчало у всі боки.

— Та як подивився! — аж спаленів Тищенко. — Чесно. Архітектурна, інженерна думка не стоять на місці. Треба шукати, не ліпши за одним зразком. Ми не копіїсти. Ви погляньте, які зручні і гарні переходи. Який красивий фундамент. Наче логарифмічна лінійка, і сама станція...

— Прощу тебе, не гарячкуй, — спокійно, але впевнено зупинив його Майдан. Очевидно, він мав уже певне рішення. — Звичайно, ми розберемося.

— В жодному разі не можна надавати серйозного значення всьому, що сказав Вечірко.

— Його думку, як ви бачили, поділяють ще деякі члени комісії,— докинув Бас.

— Ми розберемося,— рішуче поклав на стіл руку Майдан.— Але підтримувати отак безоглядно людей, яких не знаєш... я просто не радив би... Тут ось яка складність. А може, й лінія... Найперше ж — висновки комісії.

Здійнявся шквал. Висловитись поспішили всі — одні, щоб не відстати, щоб той же Вечірко чи Бас не звинуватили їх у підспівуванні Ірші, іншим і справді бачилася лінія, ще інші заперечували те, захищали Іршу, його проєкт, захищали Василя Васильовича, і не так його самого, як напрямок, який культивував він, новизни, пошуку, ризику. Майдан знову попустив засідання на волю стійхії, може, боявся й віп, а може, мав якийсь свій розрахунок. Висловилося ще осіб вісім, а далі запала тиша — настав небезпечний перепад, атмосфера згустилася так, що чулося дихання сусіда. Кожен знав: хай що там говорять, але звинувачення сформульовано Вечірком так, що від нього захиститися важко. Захищаючись, стаєш співучасником. Рішення могло бути тільки одне.

І тоді підняв руку Огієнко.

— Дозвольте мені.— Він підвівся рвучко, й повенький, сірий у смужку піджак обсмикнув, як військову гімнастерку. В цьому залі було чимало людей, які не так давно поприходили сюди у військових гімнастерках і кітелях: в них вони вернулися з фронту, в них покінчали інститути, ще й досі зберігали військову виправку та звичаї. Чіпки, наполегливі, без систематичних знань, вони важко пнулися вгору, були чесні й дружні, їх поважали і боялися.

Огієнко застав війну вже на її останньому етапі — в Німеччині. Потім їхав через пів-Європи і через усю Азію на Далекий Схід, але, поки доїхав, війна й там закінчилася. А тоді ще два роки служив у прикордонних військах, минулого року закінчив вуз і прийшов на роботу в проєктний інститут. Руки поза волею самі падали на пояс, щоб поправити широкий армійський ремінь, хоча він зняв його два місяці тому.

Пройшов усі цаблі післявоєнної науки — важкої, бо на війні забулося все, що знав,— науки голодної, суворої. Спав на голих дошках, укритись шинелею, розвантажував дрова на станції Київ-Товарний, навчався в третю зміну — не було приміщення, по кілька днів перед етипен-

дією жив на хамсі та гнилих помідорах. Були такі, що не витримували, верталися в райони фінагентами, виконробами, бригадами, залишалися найціпкіші.

Огієнко не одержував з дому жодної копійки, але вчився тільки на п'ятірки. І на роботу його запрошували кращі інститути Києва.

— Я з місця,— сказав він.— Прошу не поспішати. Відкласти справу. Всі ми... дуже поважаємо Василя Васильовича. Може, він у чомусь і помиляється, але треба ще раз перевірити. Перевірити все.

Майдан подивився на нього чи то здивовано, чи то вдячно. Підвівся за столом, високий, сухий, ледь сутулий, було видно, що він стомився. Піджак на його худих плечах висів, як на вішалці.

— Врахуємо ваше побажання, товаришу Огієнко,— сказав він.— Можливо, й справді... Одне слово, ми тут самі в усьому не зможемо розібратися. Комісія нехай продовжить роботу... Хай перевірять ще раз і подасть офіційну довідку — за всіма підписами. Інших думок, пропозицій немає? Заяв, зауважень? Немає.

І оголосив кінець засідання. Поодиноці і групами всі виходили у вестибюль — маленький зал містився на першому поверсі. В передньому ряду сидів Сергій Ірша. Він затулив руками обличчя, світле волосся розсипалося на обидва боки, сховало і обличчя, й руки.

Довгенько збирав на столі папери Майдан, сказав невідзначено Тищенкові:

— Ти зайди до мене.

— Мабуть, сьогодні не зможу,— відповів той. Майдан знизав плечима, подумав трохи і сказав:

— Треба працювати на справу. А ти працюєш на людей. Ось у чому твоя помилка.— І пішов. За ним ступив до дверей Огієнко. Він теж зупинився біля Тищенка.

— Я хочу... вірити вам... Вірю.— Проте остаточної певності не було і в його словах.— Вам треба... захищатися. Знайти вагомі аргументи. Ми з Рубаном можемо поїхати на станцію...

Тищенко схитнув головою.

— Спасибі. Шукатиму.

— Якщо йтимете в забігайлівку,— прихопіть мене,— кинув Рубан, вправляючи в мундштук цигарку.— Я тут, за дверима.

Вони лишилися в залі удвох з Іршею. Тищенко підійшов до нього, взяв за руку. Сергій підвів голову, другою

рукою відгорнув волосся. Допіру Василю Васильовичу здавалося, що той плаче, але очі в Ірші були сухі. Він був схожий на сновиду. Його думка пірнула кудись у глибінь, па саме дно прірви, по його скрижанілій душі пройшла глибока розколина. Він ще не обдумав до кінця всього, що сталося, та й як його охопити все — готувався до цього засідання, навіть написав удома виступ, щоб не збитися, щоб не переплутати цифри, але виступ Вечірка спалив усі його аргументи, а основне — впевненість у собі. Під час засідання він почувався як невдатний ковзаняр на тонкому льоду — мчав від берега до берега й промчав би, та зачепився, впав, і тепер лід потріскує, і розум підказує: досить звестися на ноги, як крига вломиться й ти провалишся. Крига вломиться й так, тільки це триватиме довго. Під кінець його душа стерпла зовсім, мовби вимерзла, вже не відчувала нічого, і він повторював у думці страшно, як присуд: «Все. Все.» Не знав, куди піде, що робитиме, як житиме, а може, й не думав жити.

— Що ж, Сергію, ходімо й ми, — вже вдруге повторив Тищенко.

— Ходімо, — бездумно погодився той. А тоді ворухнувся й запитав: — Куди?

— Як куди? До мене. Подумаємо разом.

Ірша підвівся. Його очі набрали осмисленого виразу.

— Я не можу думати... Спасибі вам.

— Може, навпаки, — буркнув Тищенко. — Якби я не порадив отоді, в анкеті... Справді, не подумав... Але... Я не міг погодитись. Ти, той, не розкисай. Ми будемо боротися, доведитимемо...

— Спасибі... Ви... йдіть.

— Як це йдіть?

— Ну... — знітився Сергій, — я потім.

— А-а, — збагнув Тищенко. — Ти не хочеш, щоб мене бачили біля тебе? Яке безглуздя! Ану, ходімо. — Він рішуче взяв його під руку й повів до дверей. Вестибюль гудів десятками голосів. Співробітники інституту стояли групами, курили, добалакували.

Перед Тищенком та Іршею розступилися, й вони пройшли немов крізь стрій. Василь Васильович тримав голову високо, ступав з гідністю й так, мовби нічого не сталося, навіть кинув на ходу Рубану: «Зайдіть завтра ранком з поправками до проекту». Сергій боявся підвести очі, здавалося, він рахує сірі й коричневі квадратики, якими була вистелена підлога. Тищенко вочевидь демонстрував свою

солідарність з Іршею, це розуміли всі. Зовні все виглядало, як завжди: головний інженер часто виходив у парі із своїм земляком — молодим талановитим архітектором, отже, на перший погляд, у тому, що так шанобливо тримав свого молодшого колегу під руку, подав йому макінтош (буркнувши при тому: «Вчися, Сергію, подавати пальто соромляться тільки лакеї»), й не було нічого, але зараз, після засідання, це означало щось більше, вагомніше: що він відстоюватиме й боротиметься за нього до кінця. Вони вийшли, супроводжувані десятками поглядів, Тищенко й далі тримав Іршу під руку, вів його, як сліпця. Вони перейшли вулицю, повернули ліворуч. Двоє дядьків з кошиками, що, мабуть, поверталися з базару на станцію, подивилися їм услід. Один сплюнув і сказав:

— От живуть...

Тищенко зареготав. Оце «от живуть» стосувалося їхніх світлих, довгополих габардинових макінтошів, які вже почали виходити з моди. На свій макінтош Сергій відкладав гроші півтора року, у нього й костюм один — чорний, у сіру смужку, на шістдесят три карбованці; від інститутських дотепників через свою дружину, Ірину, котра працювала з Іршею в одному відділі, Василь Васильович чув, що Сергій на піч загортас свій костюм у біле простирадло, а одягає на стільці, щоб не забруднити об підлогу холопі. Одного разу хлопці з інституту застали увечері Іршу в ліжку — він спав, костюм у білім простирадлі висів на спинці стільця. Вирішили пожартувати, хтось закричав: «Пожежа!» — хтось блискавично увімкнув і вимкнув світло. І Сергій просто з ліжка, згрібши зі спинки костюм, вилетів у розчинене вікно. На щастя, під вікном були скопані грядки.

Надто не пасувало оте «живуть» до них зараз — розкритикованих, погромлених. Тищенко хотів, щоб Сергій і собі прилучився до його сміху, але той, мабуть, навіть не дуже втямив, з чого регоче його шеф. Шефом вони всі називали Василя Васильовича. Не директора, хоч поважали і його, а головного інженера. Це слівце тільки входило в моду й чомусь полюбилося Сергієві.

Весна цього року була пізня і дощова, був кінець травня, а каштани тільки розквітли. Повітря, хоч і напоєне їхніми пахощами, було важке, густе, мовби затхле, а Тищенкові баглося простору, далини, вітру — він ще й досі не погамувався до кінця, не звільнився від шалу, який його поймав на засіданні.

— Давай пройдемося понад Дніпром,— запропонував.— Там вітер, вивіє зайвий жар з голови.

Вони йшли довго. Василь Васильович вів Сергія якимись мало відомими тому стежками — попід зелений театр, поміж велетенських повалених плит, якихось пам'ятників, а тоді вгору і вгору, мабуть, на найвищий пагорб Києва. Вони то були змушені збігати вниз — важкий, неповороткий Тищенко стрибав легко, як дитина, то піднімался на горбки, які дедалі росли, і ось уже місто залишалося десь далеко внизу; біля їхніх ніг праворуч лежали церква Спаса на Берестові і якісь каплиці, гараж, а попереду земля зеленими терасами різко спадала до широкої стрічки Дніпра, зеленів лісопарк, над яким зводилися ще не заклечані, схожі на покурбачені руки, гілки дубів. Далина надила очі, над Задніпров'ям свіло марево, і в тому мареві танули зелені луки й високі труби електростанції, котру відбудовували за Тищенковим проектом. Мабуть, він прийшов сюди не випадково, мабуть, милуючись високими трубами, він почувався певніше, тут йому думалося легше й просторіше. Либонь, більше сюди ніхто не ходив, місце було зовсім пустельне, поросле бур'янами, бузиною та акацією, але краєвид звідси відкривався надзвичайний. Тут людину поймає відчуття перспективи, лету, незакінченості. Можливо, й така потаємна думка вела сюди Василя Васильовича, адже сьогодні він і йшов сюди не для себе, а для Сергія. Але той стомлено ступив на край горба, подивився в зелене шумовиння внизу й тихо сказав:

— Одруб. Попереду повний одруб. Прірва.

Розділ третій

До Куренівки доїхали автобусом. Двері їм відчинила Ірина — дружина Василя Васильовича. Він трохи по-старомодному поцілував її в чоло, а вона подалася вперед, витягла й так довгу шию, сказала:

— Я стояла у коридорі, чула все!

В оцьому поруху, в оцьому жесті була вона вся — рвійна, нервова, трохи екзальтована, трохи смішна. Така в усьому. Носила черевики на низьких підборах (аби не здаватися вищою за чоловіка), великі, круглі, рогові окуляри — й навіть Тищенко до цього часу не знав, чи вона справді короткозора, чи думає, що ті окуляри їй личать, недоладні сукні, однією з перших у місті одягла

міні, й комсомольський патруль вивів їх з кінотеатру, бігала на всі концерти, літературні вечори, заводила знайомства з місцевими знаменитостями. Оцеї її жест означав: я з тобою, я з вами і ще щось значно більше.

— Ну й добре, що чула, — втомлено мовив Тищенко. — Мені не треба розповідати.

Коли він, повернувшись обличчям до вішалки, почав скидати макінтош, Ірина з Іршею зустрілися поглядами, навіть не зустрілися, діткнулися, проковзнули, й глухо, нечутно для Тищенка, дзенькнуло в одній і другій душі. Їхні погляди розлетілися миттєво в різні боки...

Квартира в Тищенків велика, на три кімнати, одна з них — справжня зала, але меблі збірні, старі, дещо вже й геть зветшало, тільки сервант новий, на гнутих ніжках, з інкрустацією, та нові книжкові цейсівські шафи в кабінеті. На стіні кілька картин, вочевидь, підбирала їх Ірина — жовта верба, що, здається, летить за вітром, синій сад і в ньому біла постать, пейзаж із лелеками.

— Жартують тоді, коли вже більше нічого не лишається, — думаючи своє, сказав Сергій і важко опустився на зелену, в рожевих напоротях-півнях канапу.

— Не люблю могильних голосів. Візьми себе в руки, — суворо мовив Тищенко. В цю мить старий годинник на стіні вибив вісім разів. Василь Васильович поглянув на нього, усміхнувся: — Сусіди за стіною скаржаться, що будить їх уночі. А я не чую. Особливо коли ляжу на праве вухо. Після поранення воно в мене трохи той...

— Звик, — сказала Ірина. — Мене іноді теж будить. — Але думала про інше. Це виказували брови — тонкі, первові, вони раз по раз здригалися. І все її обличчя, продовгувате, красиве, було напружене, але й мінливе. Здавалося, воно відбиває всі її думки, неначе чисте водяне плесо кожну хмаринку.

— Шкода викидати, подарунок все-таки. Та й сусіди — зануди й спекулянти. — Він хотів відволікти Іршу від сумних думок, але це йому не вдалося. Той не слухав. Сидів, приплющивши очі, міцно, до білості, стиснувши губи, непомітно потирав під піджаком груди. Тищенко помітив це, спитав занепокоєно:

— Що з тобою?

— Та... нічого.

— Серце?

— Трохи. Перехворів у дитинстві, і коли щось таке... Не зважайте.

Тищенко розхвилювався, стояв розгублений, не знав, що робити.

— Це ж, мабуть, небезпечно. У мене й виразка, і печінка... Але серце... Що тут потрібно — валідол? Якись краплі? Ірино, виклич «швидко допомогу».

Ірша розплющив очі.

— Не треба нічого. Мине. В мене це... буває. Вже ось попустило.— І спробував усміхнутися.

— Ні, я зараз,— захавався Василь Васильович.

— Лікаря не треба,— сказав Ірша.— Я розхвилююся ще дужче. Хіба що валідол.

— Аптека недалеко.

Василь Васильович гукнув це вже з коридора. Брязнули двері, на сходах загупотіли кроки. Ірина стояла біля столу бліда, розгублена, без окулярів і від цього якась беззахисна. Здавалося, вона навіть поменшала, голову тримала, немов поранена птаха, набік. Знепацька здригнулася й кинулася до Ірші, вхопила обіруч його ліву руку, тиснула, погладжувала її, мабуть, не тямля, що робить.

— Дуже болить?

— Вже полегшало.

— Не вірю.

— Кажу ж тобі...— Ірина випростався і взяв обома руками її руку.

В цю мить у Ірининих зболених очах змигнули рожеві вогники, й вона запитала підозріливо:

— Ти навмисне спровадив його? Хочеш щось сказати?

— Ну що ти, Ко,— кволо усміхнувся.— Ти ж знаєш, як воно в мене буває, напливами.

— Це називається приступ.

— Ні, приступ — трохи інше. А з тобою я справді хотів побути... Хоч сказати мені нічого.

Вона підвелася й стояла, притиснувши до грудей руки.

— Що я наробила! — прошепотіла тихо і страшно.— Страждання враз зів'ялило її обличчя, воно в одну мить постаріло і стало майже негарним.

Прохрипів годинник, вибив свої чверть години й стукотів далі, та так голосно і нерівно, що, здавалося, то стукотить хворе серце. З віконечка, звисившись, виглядала зозуля. Вона виглядає завжди. Щоб вона викукнула, її треба запхнути назад і зачинити дверці. Те часто в доброму настрої робить Василь Васильович. Вона подумала, що більше цього він не зробить ніколи.

Під вікном задзяволив песик і потягнув свій дзявкіт кудись далеко.

— Це мені кара,— так само тихо додала вона.— Я знала: щось мусить статися. З першого дня знала.

— Іринко, Ко,— спробував він дотягнутися до неї рукою й не дістав.— При чому тут ти... Не край собі серце.

— Як при чому? — здивувалася вона.— Василь... він такий... недосяжно благородний. Як він тебе захищав! А я...

— Ні, це я, Ірино... Я в усьому винуватий. Я! Усе тебе вмовляв не казати йому, все відтягували. Ну й ось...— Знову потер під сорочкою рукою.— Неначе котком хто проїхав по грудях.

Сказав, і ліва брова ледь смикнулася й опустилася вниз. Цей незнайомий порух знову щось розтопив у її душі. Їй подобалося в ньому все. Й не те що була засліплена своєю любов'ю, навпаки, вона весь час пильно придивлялася до нього, і кожна пова відкрита рясочка тривожно радістю торкалася її душі. Зараз вона відкривала в ньому якусь особливу зібраність — в тяжкій біді, на останнім життєвім рубежі він ставав на її захист, брав на себе її провини. Сльози підступили їй до очей, Ірині треба було докласти зусилля, аби не кинути йому на груди й не розридатися. Лякало одне — це може їх знищити доконечно.

Він підвівся, підійшов до Ірини, підніс руку, щоб погладити її, й не зважився. Тільки по довгій хвилі поклав руку на плече. А вона невідривно дивилася на нього й думала не так про нещастя, як про нього самого, і все ще не могла всього збагнути, не могла точно визначити своєї вини в оцьому страшному клубку, який звинуло життя, й від того страждала ще дужче.

— Мовчи! — наказала вона, притуливши долоню до його вуст. Але це був зовсім не театральний жест, вона забороняла йому говорити, рятувалася від його слів, бо будь-які слова не виправдовували, а тільки дужче звинувачували її. А жалощів від нього в цю мить вона прийняти не могла.

— Ти такий же, як і він. Це я прийшла до тебе...

— Ірино, не можна так...

— Якби не оце... Ми б йому сказали.— Враз вона звинулася вся, жертвовно піднесла голову...— Ми й тепер повинні йому сказати. Розповісти все. І про те, як боролися

з собою...— Вона взялася за голову, болісно приплющила очі.— І що ж це буде? Він нам простить? — Вона хотіла ствердити, а замість цього запитала знічено та жалісливо. Сергій стояв, і дивні почуття поймали його. Він знову, як і раніше, дивувався цій жінці, її щирості й наївності, аж дивакуватості. Але ж вона була дивакуватою не в усюму й не завжди. Пропрацювавши стільки разом, він це знав напевне. Часом прозірлива й доскіплива, що докопувалася до істини, вгадувала найменшу фальш, вміла тверезо дивитися на речі й казати правду, а часом як оце зараз...

— Такого простити не можна,— сказав якомога розважливіше.— Хіба ти не розумієш? Ми про це вже перебалакали сто разів.

— А може, поки його немає, втекти,— знову промовила вона, але було видно, що не вірить у власні слова. На втечу, на лиховісний обман вона не була здатна. Хоч і обманювала чоловіка... ось уже кілька місяців. І щоразу дивувалася собі, своїй винахідливості, своєму голосу, коли розказувала Василю Василювичу, де була, вона й досі не могла збагнути, як це в неї виходило і як це сталося. Почувалася немов у пастці, з якої тільки один вихід — смерть.

— Я хотіла сказати: не простить, а зрозуміє. І ми підємо... на квартиру до Клави, як і домовилися.— Вона знову звернула погляд на нього й немовби вирвалася з важкого сомнамбулічного стану.— Я так за тебе злякалася. Ти — з хворим серцем...

— Е, що там уже мені,— махнув рукою Ірша.— Мене, вважай, немає.

— Це ти навмисне, щоб добити мене?..

Годинник ударив знову — вже трохи по-іншому.

Сергій здригнувся.

— Він іноді б'є, коли йому заманеться,— пояснила Ірина.

— Неначе в церкві,— сказала тихо, прислухаючись до чогось.— Колись мене мама водила... Мабуть, мало водила...

— Не треба так... Ми ж — разом.

Її очі засвітилися, і вона стала дуже гарна. Взагалі посправжньому ставала гарною тоді, коли одухотворювалася. А одухотворювалася вона часто.

— Так, це останнє, що є в мене,— сказав Сергій і повільно підійшов до вікна.

Вони втікали очима одне від одного. Їм обом здавалося, що Василь Васильович присутній у кімнаті.

— Якби мені колись сказали, я не повірила б, що можна бути такою щасливою і такою нещасною водночас. Я то наче лечу на гору, то падаю в прірву. З тобою забуваю все, а прийду додому...

Він не озвався на той її порив, па той її спогад і продовжив попередню думку:

— Але з твого боку це буде занепащене життя.

Хлопчаки за вікном гралися з песиком. Кидали паличку, кричали «апорт», а білолобий песик хапав паличку і втікав геть, вони гналися з галасом. Були радісні й щасливі.

— З тобою воно не буде занепащеним.

Їм чогось мовби не вистачало. Вона відчула, що не може в цю мить кинутись в його обійми і виплакаться,— їй би тоді полегшало,— що мусить триматися.

— Зі мною чи з будь-ким на моєму місці... Стрибок в ополонку. І ще одного тягнемо.

— Ти відмовляєшся? — жажнулася вона.

— Ну що ти... як могла таке подумати. Я зовсім про інше. Оце ходжу й думаю, і мені аж у скроні тенькає... Може, не казати Василеві Васильовичу?

Вона притисла до грудей руки.

— Не казати! Тепер?

— Ти не все розумієш. Поки що. Є правда, яка гірша за брехню. Мені... що вже там мені. Піду в кочегари чи у вантажники. Якщо... не посадять. Але ми топимо його.— Сергій підійшов до Ірини і взяв її за руки, закликаючи до найбільшої можливої в їхньому становищі розважливості і спокою.— Давай думати тверезо. Це доб'є Василя Васильовича. Віп тоді перестане захищатися. Його заклюють. Ну подумай, подумай, прошу. Ти ж розумна. Захистатиметься він чи ні?

Ірина пильно подивилася на Іршу, здавалося, хотіла проникнути кудись у найглибшу глибінь, під череп, вона зараз знову була як потривожений таємничим шелестом птах, який відчуває небезпеку, але не знає, звідки вона йде. Вчувала в Сергієві щось нове, та не могла відгадати його. А може, подумала, що таким його зробив цей день? Ми ніколи не знаємо себе до кінця.

Він підкорявся їй увесь, до решти. Ніколи не наполягав на своєму, навіть її забаганки, жіночі примхи — відверті, навмисні — виконував покійно й радісно.

Але вона давно переконалася, що любов не засліпила його, думки снуються в його голові завжди, навіть коли вона лежить у його обіймах. Спочатку це її ображало, а потім примирилася. Балакучий, відвертий, він міг раптом замовкнути, пірнути в задуму. Було видно, що в ньому точиться боротьба, що він перемагає себе. Він і тоді поступався, але вона з якогось часу почала боятися його поступок такою ціною. А тепер було щось інше.

— Василь Васильович від тебе ж не відрікся,— сказала певно.

— Ех... Таких, як він, дуже й дуже мало на світі. Ти сьогодні побачила. Вечірко черевики йому лизав. За ним хтось стоїть. Хтось підкопується під Василя Васильовича.

— Ти... мабуть, правий. Ти... такий розумний...

І вона зіщулилася, бо втратила щось велике, найбільше, без чого, мабуть, не могла жити.

— Ти мене знову не зрозуміла. Ми розкажемо... Через якийсь час. Василь Васильович утвердиться, і тоді я...

Її очі спалахнули відчасм.

— Ні, я. Моя вина.

— Наша, Іринко.

— Наша. Ти такий мудрий.— І вона ніжно погладила йому чуба.— І чулий. Моє серце вгадало вас обох. І мусить за це мучитись. Що вгадало найкращих людей у світі.— На мить вона знову зів'яла.— Тільки як же? Він усе одно тепер здогадається.

Сергій пестив її руку на своїх грудях.

— Василь Васильович не здогадається,— чи то зі смутком, чи то з радістю сказав він.— А нам треба... Нам треба триматися. Це єдине, чим можемо допомогти і йому.

— Ми — допомогти йому? — мовила протяжно, немов не довіряючи власним словам, прислухаючись до них.

— А що ж?

— Мені іноді здається,— сказала вона нерішуче,— що ти... не любиш Василя.

Ірина засміявся саркастично й водночас болісно.

— Сама подумай, чи ж могу я його любити.

— Не те...

— А-а. Заздрю його благородству? Він може бути благородним, а я — ні?

Вона змішалася.

— А ти знаєш, мені ось спала дивна думка,— ні сіло ні впало промовив він.— За отаке суд не судить.

— За що?

— Ну, за отаке... що ми з тобою... Щодо Василя Васильовича. Бо воно не підвладне судові. Значить, людина не підвладна ніяким судам. Тільки суд душі. А що він таке?

— Ти, мабуть, хворий...

— Я не хворий...

— Тоді чого злишся?

— Я не злюся, я просто розмірковую. Мене судитимуть за те, в чому я зовсім не винуватий. Я хотів зробити якнайкраще...

В цю мить задзвонив дзвоник.

— Витри сльози,— сказав Ірша.— Ми мусимо не показувати йому.— У його голосі пролунала владність.

Зайшов Тищенко, чуприна в нього була мокра.

— Хай вони покажуться — теревеняць і теревеняць,— лаяв він, мабуть, аптекарок.

— Даремно ви, Василю Васильовичу. Я ж казав, уже попустило. Ось навіть устав...

— Я не сказав би з твого вигляду.— Він подав таблетки, пішов у коридор, щоб роздягнутися.— А ти що, рюмсала?

— Я страшенно боюся...

— Вопа боїться за вас,— посніпшв на виручку Ірині Сергій.— Каже, що тепер на вас накинуться всі.

— Так уже й усі. Не треба погапо думати про людей.

— А Вечірко? — з суворою нещадністю, закликаючи поглянути тверезо, запитала Ірина.— Сергій правду каже: черевики тобі лизав.

— Я сам не розумію,— розгублено розвів руками Тищенко.— Такий поштивий, такий... допитливий. Він — непорядний? Ті, що з грішком, завжди служакки.

— Тут зрозуміло все.— Ірша знов сів на канапу.— Ми з ним жили в гуртожитку в одній кімнаті. Він старший на курс. Золотий медаліст, ще у восьмому класі на республіканській математичній олімпіаді здобув перше місце. Батько — лікар, у домашній бібліотеці Арістотель і Платон в позолочених корінцях. Вже на другому курсі купив капелюх і галстук. У нас тільки п'ятикурсники носили капелюхи, і то не всі. І носив не через те, щоб сподобатися дівчатам, а «по праву». Прийшов уже зі школи генієм. А що вже думав про своє майбутнє — можна уявити. Усі ми сіряки. Ото він завжди такий усміхнений. То... складна усмішка. На третьому курсі ми включилися в конкурс на Будинок культури для шефів. Він один з нашої

кімнати не захотів. І все посміхався, поплескуючи мене по плечу.— Сергій підвів голову, і сумна усмішка викривила його уста.— Треба було бачити його пику, коли мій проєкт одержав заохочувальну премію... В інституті вчився так-сяк. І все вірив у свою геніальність та винятковість. Прийшов до вас у проєктний інститут, а там кількасот таких самих геніїв. І треба запрягатися в роботу. І знову проєкт оцього Ірші-сірячка здобуває першу премію. На лихо, як тепер бачите. Я в інституті ходив у братовій солдатській шинелі. У кирзаках і пошитому з італійської ковдри піджаці. А він... в естонці... І ось я став завідувачим сектором, а він — мій підлеглий. Він мене ненавидить смертельною ненавистю. І не тільки мене. Ото було на мене кілька анонімок — його рука. І на Ключкову. Апетити — непомірні, честолюбство — страшне. Непогамоване честолюбство просто з'їдає його. Я знаю, розгадав давно. Він уже на першому курсі ненавидів усіх, у кого намічався успіх.

Тищенко дивився на Іршу із здивуванням. Він йому вірив і не вірив, щось виважував у голові, пригадував.

— А чому на Ключкову?

— Бо теж... Такий собі маленький науковий жучок, а талапозита до ката. Їм увесь час доводилося працювати в парі. І все, що робила вона, хвалили...

— Але ж вона була така нещасна...

— Тоді цього ніхто не знав. Та й яке це мало для нього значення.

Тищенко сів у величезне незграбне крісло-ліжко (туди клали спати гостей), і воно прогнулося трохи не до підлоги.

— Що ми знаємо про людину,— задумано мовив він.— Усе ходила в чорному... А ми навіть не подікавились як слід чому. Спочатку чоловік. Далі — син... Паралітик і несповна...

— Це дуже моторошно, коли сам, і думаєш,— сказав Ірша.— Думки тоді чорні й химерні. І все по колу. Одна за одною... У тому колі тільки ти, смерть і ще щось...

— Ти звідки знаєш? — підозріливо, аж нагнувшись уперед, запитав Тищенко.

— Сьогодні зрозумів. Оце зараз. Прозрів. Може, я сам... замахнувся надто високо. Казала мені мати...— І змовк.

Тищенко усміхнувся. Зненацька йому чомусь пригадалося, як наставляли його власні родичі. Чесно служи, добивайся, не заривайся, ні з ким не сварися, остерігай-

ся. Вони пишалися його успіхами і боялися їх. І знову радили: не виділяйся. І тепер ще раз, уже вкотре, знову відчув споріднення своєї долі з долею цього хлопця і вирішив, що захищатиме його до кінця. Він і справді довгий час обожнював авторитети і довго й пильно від цього визволявся. І зовсім недавно побачив, що не дурніший за багатьох визнаних і визначних. І видатні проекти розглядав вільно, розумів їхні хитби й недосконалості. Можливо, сам би й не створив чогось подібного, але недосконалості бачив. Це не породило гордині, бо вмів цінувати працю — й титанічну, й просто велику, якої не сягнув сам. Але від обожнення звільнився, міг вільно розмірковувати над роботою інших. А це, розумів, було тим фундаментом, на якому, якщо вистачить таланту, зведе свою оту вимріяну давно, ще не зовсім ясну будівлю.

Либонь, Сергій зрозумів усе це раніше й думав про це. Він таки не помилявся в ньому.

— Чого ти посміхаєшся? — запитала Ірина.

— Згадав своє.

— То що тобі казала мати?

— Та... це не має значення.— На обличчі Сергія відбилося вагання, в очах змстнулися сірі тіні, й він сказав: — Я сьогодні зрозумів дуже багато. І оце прийшов до вас тільки тому, щоб...— Він знову задумався, добираючи слова.— Аби ви... визначили свою лінію поведінки. Вам треба сказати, що не знали мене. Не розібралися...

Тищенко важко, але рішуче підвівся.

— Ось що я тобі, хлопче, скажу: не мели дурниць. Знаю, ви всі вважаєте мене лібералом, ну й вважайте. А я... я не ліберал. Я ще поборюся і доведу, на чьому боці правда. Зараз ми пообідаємо і поміркуємо разом. Ірино, там у тебе щось є?

— Є ковбаса, є перець в томаті. Можна яечню...— Вона думала про інше.

— Спасенна яечня. Єдина страва, яку вмів готувати моя дружина.

Ірина образилася.

— Ще вмю пюре, макарони...

Тищенко знову усміхнувся щирою, майже дитинною усмішкою, і його велике, важке обличчя набрало вигляду ніжного й трохи ніякового.

— Ну чого ти виправдовуєшся! Ти мені замість усіх цих борщів і вареників подарувала стільки... Знаєш, Сергію, я до одруження був страшним сухарем.

— Неправда,— швидко перебила Ірина.— Ти й тоді був такий же несамовитий. Усім захоплювався...

— Дурницями.

— Чого там дурницями,— так само уперто й серйозно не погоджувалась Ірина.

— Почала тягати мене на концерти... Правда, симфонічної музики я так і не сприйняв.— Його очі враз зблиснули спогадом і радісним одухотворенням.— А «Вість»? Ти бачив, Сергію, «Вість» Чюрльоніса? Ірина об'їздила всю Прибалтику...

— За твої гроші,— так само уперто пробиралася кудись думкою Ірина.

Тищенко одмахнувся од неї, наче од мухи.

— Привезла репродукційку. І я зразу не сприйняв. А коли поїхали вдвох... Гора в тумані, і поруч неї велетенські крила. Птах. До неї, Сергію, до Ірини, я просто не жив.— Він дивився закохано і вдячно водночас. Не помічаючи того, пишався Іриною перед Сергієм і цим завдавав їй ще більших мук.

— Василю! — болісно попрохала Ірина.

Було видно, що чоловікові слова, його розповідь просто катують її, зачіпають у душі щось таке, що вона вже не покладається на себе. А Сергій сидів зовні спокійний і уважно слухав Тищенка. Здавалося, він і справді трохи заспокоївся.

— Розумію, Ірочко. Може, це таки занадто септиментально... Мабуть, це через оці збори. Але я вже й не такий наївний, яким був колись. У всьому. І я тебе розумію. Екскурсантів по вуличках своєї душі водити не слід. Але він свій. І пехай оцей старий парубок знає, в чому щастя. Мені... сьогодні, якби не Ірина, було б у десять разів важче. А от іду й знаю, що є людина, котра вірить мені до кінця.— Ірина поплотніла, хотіла щось сказати, але він помахом руки перепинив її.— Ні, з тобою й не легко. Ти штучка.— І повернувся до Сергія: — Пішли оце на концерт. Ідемо назад. Питає, про що я думав. Ну, про що, кажу. Спочатку ні про що. А далі про павільйон: якщо цегла буде погана, нічого не вийде. Ну, ти глухий, тупий і взагалі дурень. То ж засуджений іде на ешафот...

— «Дурень» не казала.

— Не вистачало...— пхекнув Тищенко.— Та якби сказала...

— Побив би?

Василь Васильович дивився на неї, як дивляться чоло-

віки на коханих дружин, коли перший шал любові вже минув, усе встоялося, обзвичаїлося і склалося так добре...— склалося в гарний віночок, де кожен день зір зупиняється на якійсь новій квітці; він аж не вірив, що йому так поталанило.

— Сама знаєш, що пі,— мовив обеззброєно, а може, й беззахисно. І саме ця беззахисність кольнула її, штовхнула до урвища, вона балансувала на краю прірви й тільки цим рятувалася.

— А може, було б краще, якби бив. Може, тоді б...

— Ну що ти. Я тебе — бити! Сергію, ти чув!

Ірша похмуро дивився на них обох.

— Є такі, що б'ють. Не вдався борщ, не так поглянула...

— Жінку бити не можна. Як і птаха.— Василь Васильович засміявся. Своему щастю, красивій фразі, якій аж здивувався: вона була народжена любов'ю, раніше б він так не сказав ніколи.

— Життя — це не тільки поезія, а й той-таки борщ. Поезія минає...— так само похмуро сказав Ірша і пильно подивився на Тищенко.

Ірині чомусь здалося, що в цю мить він його ненавидить. І подумала, що Сергій ненавидить її чоловіка як свого суперника, він не раз казав їй про те, що вони крадуть любов, що, коли він згадує, як вона йде в свій дім, до свого чоловіка, іноді боїться, аби не вкоїв якоїсь дурниці. Вона подумала: зараз треба рятувати Сергія. І вже була спокійна, хитра, тонка.

— Треба шукати її в собі,— повчально сказав Тищенко.

— А якщо й шукати ніде? В гуртожитку, на чужій квартирі, де кухня на десять кохань...

— Мда-а. Нічогенька собі філософія. Та ти що?.. Де такого набрався?

— Де ж,— рвонулася на виручку Ірина.— В нас у відділі. Там такі циніки. Одна Клава чого варта...

— Доберуся я до неї, розкладає мені працівників,— вдавано грізно посварився він пальцем і посерйознішав.— Гарзд, Іринко, давай ковбасу, перець, а в мене є пляшка зубрівки.— Й одразу ж схопився: — От чорт, забув, тобі не можна. Я приготую каву. Вона,— знову, але тільки на мить осміхнувся,— не вмів. А за обідом поговоримо. У мене є план...— І почав розставляти за столом стільці, бо стояли в безладді, купою. Важкі, старовинні стільці брав однією рукою і переставляв, як іграшкові. Дебелий,

ведмедкуватий з вигляду, був дужий, повороткий і жвавий павіть зараз.

— Пробачте, Василю Васильовичу,— рішуче підійшов од вікна Ірша,— ніякий план уже не допоможе. І ви даремно сказали, що контролювали проект. Коли я його закінчував, вас взагалі не було тут, ви їздили в Болгарію. І оте виправлення, про яке ви згадували на засіданні, внесено вашою рукою... просто моє погане ви переправили на краще. І радили не вносити. Якби був послухався...

Тищенкові ніби тінь упала на чоло, він став задуманим і зосередженим. Так умів зосереджуватися, коли щось не виходило, коли ніхто не міг знайти правильного рішення, тоді його думка ставала гострою і мовби вбуравлювалася в пласти чужих думок. Найкраще йому думалося під час ходи. Він і зараз заклав руки за спину й спроквола почав ходити по кімнаті. Коли наближався до буфета, там дзвеніли — стояли щільно один біля одного — фужери на тонких ніжках, коли відходив, дзвін затихав. На якусь мить він затримався біля вікна, очевидно, щось додумував, а може, поки що не хотів починати розмови.

— Ключка копає на цибулю грядки,— сказав, патякаючи на щось Іриці. Скрізь по горі стояли приватні будиночки, й ділянки були повідгороджувані одна від одної високими парканами. Там росли розкішні садки, буяла городина, господарі змагалися один перед одним, і не останнє місце в тому змаганні важили ціни на базарі. Саме тут, на околиці, з'явилися перші телевізори з маленькими екранчиками та телерадіокомбайни і «Победи», а це вже й «Волги». Будинок, у якому жили Тищенки, належав будинкоуправлінню, але й до нього прилягала чимала діляночка, й шість квартиронаймачів теж розбили її на клітки. На них садили цибулю, редиску, картоплю, полуниці.

Ділянка Тищенків була некопана, Василь Васильович збирався посадити на ній клени, та не доходили руки. Он і зараз, уже минала весна, він навіть викопав ямки, але вони стояли порожні. І в цю мить загадав собі: якщо не посадить клени і цієї весни, в його житті не справдиться задумане. А тому післязавтра, в неділю, поїде трамваем у Пущу-Водицю й накопає деревець. Задоволений, відійшов од вікна.

— По-перше, там причина не в піску.

— А в чому ж? — майже водночас запитали Ірина й Сергій.

— Нижче, в суглинку,— прошарок лесу. Недарма все сталося весною. Він набрав води. Геологи схалтуруили. За дванадцять кілометрів нижче Зосівська станція, там теж лес, і геологи не врахували. Я вже дивився документацію.

— Чого ж ти не сказав на раді? — здивовано запитала Ірина.

— Це ще тільки мій здогад. І здогадався я шойно. А тоді... просто не подумав. А мав би. Треба було підказати, щоб перевірили ще раз. Тим більше молодий проєктант, перший проєкт. Моєї вини багато.

— І ти через те? — знову запитала Ірина.

— Зовсім не через те,— чомусь почав дратуватися Василь Васильович.— Нащо я їм вкладатиму в руки палицю, якою вони вперіщать мене по довбешці. Я ж не такий дурний... Треба спочатку перевірити самому, не дати їм можливості знайти якийсь новий підкоп.— Він поморщився з досади, поправив на столі скатерть.— Іринко, я таки хочу їсти. Ну... й пічого тобі бабратися отако в цьому суглинку.

Ірина неохоче пішла на кухню, а він поклав Ірші на плече руку й казав далі, заглиблений у свої думки:

— Прикро страшенно. І як воно сталося? — Враз струснув великою головою, легенько підштовхнув Сергія.— Ну, не вішай поса, пеначе останиє змоллов. Так в селі у нас казали у війну.

— Я й справді змоллов останиє,— зітхнув Ірша.

— Ти ще тільки запис на кіш, і твоє зерно в мішках. Добре зерно. Вір мені, я талановитого інженера за сто кілометрів бачу... А тепер — друге. Ти давно був у Колодязях?

— Давно,— признався Сергій і почервонів. Він червонів часто, рум'янци спалахували на його щоках, як у дівчини.— Та в мене там... Мати виїхала до мосї сестри в Білорусію. Тільки дві тітки...

— Все одно земляків треба провідувати. Демобілізувався і вийшов на пенсію Семен Куш, він у загоні був начальником штабу. Думаю, підтвердить деццо про твого батька. Підтвердять й інші. Все ж село знав. Тут ти трохи сам винуватий. Треба було поклопотатися, щоб вшанували батькову пам'ять...

— Хто ж думав...

— Отож і погано, що ніхто.

— Я поїду завтра...

— Тепер ми поїдемо вдвох. Поставимо батькові пам'ятник...

— Василю Васильовичу... ви мені... Я без вас...— Сльози підступили Сергієві до очей, хвилю він тримався, а тоді одвернувся, і його плечі струсонуло ридання. Тищенко теж розчулився, але сказав грубувато: — Не кисни. Та й... нам ще вистачить мороки з отими... падмірностями. Це найдурніше, але таке, що само, як вода. Розтікається між пальців. І на чий кіш не лий — крутитиметься, і це вже камінь у мене. Проект підбирав я... Ну та ми теж не з лопуцька. Добряче підготуємося... І, здається мені, той вітер уже теж починає мінятися, усі ж розуміють... Двісті мільйонів... А один чоловік...

До кімнати повернулася Ірина. Сонце вже зайшло, в кімнаті враз, як це буває влітку, посутеніло, й Ірина в померках ставила на стіл хліб, ковбасу, банку з крабами, якими забиті полиці всіх магазинів і яких майже ніхто не купує. Вона хотіла засвітити світло, але Тищенко притримав її за руку.

— Нехай, потім.

Сергій стояв біля цейсівської шафи спиною до кімнати й утирав носовою хустинкою очі. Тищенко погойдав пальцем рожевий абажур над головою, мовив:

— Я зараз приготую каву. Ходім зі мною, Сергію.

— Йду.

Щойно Тищенко вийшов за двері, Ірина кинулася до Ірші.

— Він сказав тобі ще щось?

Ірша мовчав.

— Він щось надумав. Я знаю, він страшенно чіпкий... Отакий — і панікує, і кричить, але крушить і крушить. Мабуть, усі селяки такі. Ти теж. І як оце все — в одній людині. А я ж... Підло...

Сергій повернувся, стояв навпроти, опустивши руки.

Обличчя його невизразно сіріло в сутіні кімнати.

— Іршо,— сказав глухо, якимось так вимовив її ім'я, що вона не впізнала його голосу й аж злякалася.— Колись, раніше... Жінки моїх друзів просто не існували для мене. Я не міг уявити... Знаєш, якимось навіть фізично... Ні, не відразу, але... Мабуть, я плету дурне... Але ти розумієш, що в мене...

Вона серцем відчула щирість його слів і знову злякалася за нього більше, ніж за себе.

— Мені пече отуту,— приклав він руку до горла.— Ти сказала правду: ми ту доброту... Я згадую той вечір, ту заметіль... Ось уже півроку... Приходжу на роботу — думаю. І проклинаю все. То я тільки перед тобою вдавав...

Вона, вже вдруге за цей вечір, кинулась йому на порятунк. Мабуть, правда, що жінка в біді дужча за чоловіка. Чоловікам найчастіше потрібна опора десь назовні, жінки ж шукають її в собі, вони знають, що в любові людину не порятує ніщо, а якщо вже доводиться рятуватися, то знову ж тільки любов'ю. Разом з тим їй чомусь стало трохи кривдно.

— Хіба ж ми знали... Воно не було в нашій волі. Я теж згадую той вечір. Ми стільки після того пережили... Але ж були й хороші дні. Особливо напочатку. Звичайні, тихі, з доброю таїною, яку ми ховали одне від одного.

— Ми ще тоді нічого не знали,— сказав він тихо.— А десь глибоко-глибоко... неначе росло зернятко.

— Якби не було тих днів, то, може, ні для чого було б і жити,— сказала вона переконано.— Страшно як... Але це правда.

Розділ четвертий

Ірина одягла капелюшок — простий, плескатенький, сдиною прикрасою на ньому був білий шнурочок, взяла в руки сумочку. Почувалося неймовірно гарно, навіть весело. Мельком глянула в дзеркало, усміхнулася собі... Навіть показала кінець язика, і тільки якийсь зеленавий вогник, що стріпнувся в глибині очей, примусив її на мить задуматись. Вона здивувалася, щось неясно відчула, але одразу ж засміялась. І ще раз подивилась в дзеркало. Вона така молода, така гарна... Ну, може, не зовсім гарна. Але в неї такі красиві брови — не товсті й не тонкі, густі, паче пливові, і сама вона в'юнка, струнка — зараз особливо відчувала свою в'юнкість і сягистість, і так їй легко та просторо на душі, бо ж такий дзвінкий і прозорий ранок, і соловейко цілу ніч заливався в сусідньому садку, дотьохує ще й зараз, правда, вже млосно й сонно...

Вона зупинилася коло вішалки, зняла біле шерстяне манто, яке їй привіз із Відня Василь, хвилику потримала в руці і з легким зітханням повісила назад: згадала Клаву, у якої немає та, мабуть, ніколи й не буде такого манто, подумала, що дні ще теплі. Але їй чомусь захотілося

одягти те манто — вона ще не одягала його на роботу жодного разу.

До Пушкінського парку доїхала тролейбусом. Туди можна було добутися на метро, коли лінію дотягли до заводу «Більшовик», вона їздила тільки підземкою, а зовсім недавно помітила, що віддає перевагу тролейбусові та трамваєві, і вже більше не дивувалася москвичам, котрі за кожної нагоди воліють їздити наземним транспортом, а сьогодні їй чомусь особливо хотілося бачити сонце, нехай хоч крізь шибки вагона, й дерева, і блискучі, політи вулиці. Звідти на Дачну йшла пішки. Чотири паралельні вулиці ще й досі чомусь називають Дачні — Третя, Четверта, П'ята й Шоста, хоч цей куточок уже давно посіло індустріальне місто.

Вона йшла дуже швидко — її знову підганяла радість, а потім спохопилася, пішла повільніше — їй стало страшно своєї радості. Зрозуміла, від чого, й загнала ту думку глибоко-глибоко і аж розсердилася на себе. З властивою їй нещадністю спробувала поглянути на себе збоку, й потроху заспокоїлася, і вже навіть кепкувала з себе, насамперед із своєї здатності закохуватися.

Закохувалася часто, безоглядно, але так, що знала про це тільки вона. То вже, мабуть, сутність її вдачі — живої, текучої, весь час спрямованої на щось нове. Тоді вона швидше й краще працює. І охочіше ходить на базар, і страви вдома готує смачніші. Вона аж тихенько засміялася з такого свого кохання. Той, кого вона кохає (знову засміялася з цього слова — «кохає»), мабуть, і вмре, не здогадуючись про її почуття. Інакше ж їй живеться сіро, нецікаво. Ще зовсім недавно нудьгувала, почувалася розбитою, навіть самотньою. Вона взагалі спалахує поривами, фантазує, періодично міняючи щось (а то й когось) у них. І фантазії ці безпечні, мріяння, та й годі. Може «закохатися» в співака з поштової листівки, але частіше в когось із знайомих, кого вигадала, «додумала». Знає, що він не зовсім такий, а от домалює уявою, поділить неіснуючими чеснотами — й сама стає добродійницею, кращою і навіть красивішою у власних думках. Отже, і зараз це та сама гра уяви.

Вона зовсім заспокоїлася й весело та легко збігла сходами до дверей інституту. Сподівалася, що прийде перша, але Ірша вже сидів за столом. Ірина приходила раніше, щоб трохи прибрати в кімнаті та полити квіти, — хлопці після роботи грали в шахи й курили, добряче

пасмічували. Ірина не така вже чистійка, але й прибирала, і виконувала всю пайчорнішу роботу, аби ніхто не міг навіть у думці дорікнути їй, що вона дружина головного інженера, але за це ж і шанували, і навіть Рубан жодного разу не висміяв.

— Начальничок, привіт,— привіталася, пародіюючи Рубанів голос. І саме слово «начальничок» ніби засвітілося їй.

Ірша підвів голову. Ірина стояла перед ним, висока, струнка, й посміхалася. В її очах грали промінці. Од сонця, що заглядало у верхню шибку їхньої трохи похмурої кімнати, од жарту, од повноти життя, од доброї матері, ще од чогось, чого не знала сама.

— Добридень...— зняковів він, мерщій ухопив якийсь папірець, вп'явся у нього поглядом. Вона теж чомусь трохи зняковіла. Але одразу й оговталася.

Узяла віник і заходилася підмітати. Це найменша кімната сектора, тут тільки чотири робочих місця, а всього ж в секторі вісімнадцять чоловік, і розмістився він у трьох кімнатах.

Тільки-но Ірина почала прибирати, як її опанував звичний робочий настрій і вона майже забула про все. Вже по дев'ятій прийшла Клава, і тільки за чверть години проскрипів протезом Рубан. Кукса в нього коротка, й ходить він, закидаючи ногу, паче загібає нею.

— Начальничок, привіт,— сказав він, проходячи повз стіл Ірші. З жінками не вітався ніколи. Й натерпілися вони чималенько. Всі грубощі, всі скороми, які знала Ірина, почула від нього.

Безцеремонна Клава зрештою поставила йому ультиматум:

— Якщо ти не заткнешся, я піду до Тищенка, щоб переселив тебе в сорок шосту...

У сорок шосту кімнату Рубан не хотів. Там працювало одинадцять чоловік. Але й Клаву не облишив зовсім — то дошкуляв їй причіпками, то змушував пияковіти сороміцькими репліками та анекдотами. В такий спосіб залицявся до неї чи й не залицявся, а приставав. Ірина раділа, що хоч не до неї. Розведениця Клава якось призналася Ірині:

— Я б здалася, аби... аби його можна жаліти. Але він... неначе вимагає.

А вголос при всіх розказала вигадану, а може, й не вигадану історію про те, як до її старшої сестри грубо залицявся на заводі начальник цеху, не давав їй жити, аж

поки підвів під суд. Сестру не засудили, бо почалася війна. А після війни старша сестра й Клава зустріли начальника цеху в магазині. Той був без ноги. І сестра засміялася йому просто в обличчя.

Клава була Рубана навідліг, жорстоко, щоб і собі оборонитися. А може, подумала Ірина, тільки така оборона й подіє на нього. Бо Рубан того дня замовк і не обзивався з тиждень.

Рубан довго сопів за столом, наморщивши великого лоба. Обличчя в нього довге, коняче, як казала Клава, ще й великий гачкуватий ніс і важка нижня щелепа, а все ж у ньому вгадувалася колишня врода, попсована двома шрамами — в міжбрів'ї і на лівій щоці — та постійною гримасою невдоволення. Є така врода крупної енгармонійності, яка чимось притягує до себе, але й змушує триматися на відстані.

Він довго розгладжував пришпилений на картоні чистий аркуш ватману, довго прочищав випрямленою скріпкою мундштук. Він робить неквапливо все. І щось у його постаті і його вигляді мовби свідчить, що бігти йому вже нікуди, а поспішати й поготів. Він і сам чи не пайчастіше своїй рух визначав словом «доповзу» — коли виконував замовлення, коли йшов у їдальню чи ще кудись. Працює він теж неспішливо, навіть повільно, здебільшого порушуючи встановлені терміни, але не було випадку, щоб після нього хтось щось переробляв. Зараз він поскрипить протезом за двері — курити, й завідуючий сектором — «начальничок» — не зупинить його. Стосунки між ними склалися довго і склалися не просто, та й тепер хистка рівновага порушується часто, але не до останньої межі, найчастіше вона вирівнюється за допомогою Ірини та Клави.

Ірина й зараз із змішаним почуттям досади й сміху пригадує день, коли Іршу перевели в їхній відділ і призначили завідуючим сектором. Либонь, він не сподобався Рубану (а хто йому може сподобатися?), бо молодий, бо на двох ногах, бо вродливий і охайний, розумний. Рубан пішов у сусідню кімнату й, змінивши голос, почав говорити з Іршею по телефону, видаючи себе за директора. Давав йому якісь вказівки, вичитував за щось, а Ірша відповідав стоячи, притиснувши трубку до вуха: «Так», «Слухаю», «Обов'язково», «Я не знав». Потому Рубан повернувся й почав перекривляти Іршу. Той ніяковів, запинався, не знав, що сказати. Й почервонів, як дівчина. За оце черво-

ніння, а ще за те, що буцімто бачив, як Ірша прикладав до носа картоплину (певно ж, вигадав, хоч то в Сергія єдиний маленький ганж — невелика червона плямочка на перенісці), прозвав його Дунею. Ірша переживав до сліз, Ірина бачила це, сміялася й чомусь раділа в душі. Раділа, бо Дуня карається власною чистотою і коректністю, бо не вмів вестися, як начальник, бо йому ніхто не дзвонить по телефону, як іншим хлопцям у секторі.

Але навіть вона не здогадувалася, що це назвисько трохи не привело Сергія до божевілля, що бували хвилини, коли він міг кинутися на Рубана з ножом. Тільки як кинешся? Але й він уже давно зрозумів, що його гнів для Рубана — найбільша втіха і не боїться той його гніву. Він не боїться нікого. Нащо вже Бас — завідуючий відділом — суворий і неприступний, але й той має з Рубаном мороку. І тут уже Рубан знайшов мовчазну підтримку у всіх, це була ціла лінія, ще й, мабуть, тонко та точно вироблена. Бас тримав усіх на значній дистанції, до нього заходили, тільки постукавши в двері, а разом з тим мав своїх улюбленців, мав своїх довірених осіб.

Тільки з ними завідуючий радився, тільки їм звіряв свої плани. Либонь, він не вбачав у тому чогось поганого. Але потроху почало складатися так, що ті довірені працівники самі стали прагнути непомітно прошикнути в його кабінет, засвідчити свою відданість. А дехто — тонко і вмів очорнити товариша, принаймні кинути на нього тінь. Але тільки закам'ювавши те боротьбою за справедливість, уболіванням за справу — інакше Бас не став би нікого слухати. В ім'я справи він готовий на все і не підозрює, що оці розмови не етичні. Особливо Бас полюбляє всілякі паради та засідання, де «проробляє» своїх підлеглих, отих, на кого нашептали «довірені». Отож ходить він, розстібнувши піджак і закинувши назад поли, по кімнаті, в напруженій тиші вичитує комусь або всім разом добре поставленим начальницьким голосом. Вичитує так, що мухи повклякали на шибках, а молоді інженери мліють зі страху.

А Бас і далі ступає сягисто, вимахує то десницею, то шуйцею. Вловивши паузу в його мові, Рубан раптом наївно і безневинно звертається до завідуючого:

— Така у вас струнка фігура, Степане Митрофановичу, а пузде росте. Мабуть, багато їсте на ніч? Ще й, може, картоплю?

Бас торопіє. Бас витріщає очі й дивиться на свого підлеглого, як дивляться морські рибалки, витягнувши з підводних надр небачену, ще, може, й небезпечну риби-ну. Але одразу оговтується, буркнувши «не заважайте» чи «це не стосується до діла», ступає далі, проте руками вже не вимахує. І знову, по якомусь часі, Рубан нахиляється вперед і довірливо, неначе тільки Степану Митрофанови-чу, шепоче:

— Нехай жіпка зашиє підкладку на лівій полі. Підете до когось нагору... Чи вона вас не слухає?..

Бас застібає піджак, але вже не може пригадати, на чому зупинився. Буркнувши: «Рубан, зайдете до мене», закриває засідання.

Про що вони говорили вдвох — хтозна, але виходив звідти Рубан так само спокійно, а отих напівтаємних від-відни завідуючого деякими його підлеглими значно помен-шало. А потім і зовсім перестали прощмигувати з течками і злодійкувато-песпокійними очима.

Бас — чоловік недалекий і примітивний. «Продукт епо-хи», як каже Рубан, — але прямий та чесний. Проте й сам Степан Митрофанович де треба вміє осмикнути Рубана, завершити розмову не трикрапкою, а знаком оклику. А Ірша того не вміє зовсім.

І в Ірини почало повільно щось повставати проти свого завсектором. Проти його тихості, покірності, навіть аку-ратності. Проти сором'язливих рум'янів на щоках. І вона й собі з якоюсь зловтіхою почала понукувати ним, та ще так, аби принизити якомога дужче, й сама чекала, коли він не витримає, коли зірветься. Ось тоді вона й викаже йому все і підкаже лінію поведінки. Ірша це зривався. Але яке ж було здивовання всіх, коли одного разу Ірша впев-нено та спокійно розкритикував Рубанову двомісячну ро-боту, зробивши безліч зауважень і поправок. Напочатку він хотів повести розмову з Рубаном наодинці, але той покликвав у свідки жінок, сподівався посадити свого «на-чальничка» в калашу (сам він — інженер високої кваліфі-кації), та ще й поглумитися з нього.

Ірша доводив свою правоту м'яко, тактовно — цифрами й формулами, і так, що годі було чинити опір. Всі вже знали, що ерудований він і освічений надзвичайно, але тільки Ірина чомусь здогадалася, що до цієї розмови Сергій дуже пильно готувався, мабуть, не один вечір просид-ів у бібліотеці, й, слухаючи його аргументовані, точні пояснення, вона відчула в душі величезну радість, хоч й

здавалося, що громить і ставить Ірша на місце не тільки Рубана, а й її саму. Вона аж пишталася, що в них отакій розумний і освічений «начальничок», і переповідала вдома розмову кілька разів. Ірша не забракував Рубанову роботу, а показав, що її можна виконати краще, на вищому інженерному і естетичному рівні.

Але найбільшу і найнесподіванішу — мабуть, навіть для самого себе — перемогу Ірша здобув за кілька днів по тому. Й на справі, здавалося б, зовсім незначній, навіть дрібній.

Колись у їхньому секторі працював інженер на прізвище Жаков. Він виїхав з сім'єю в Ростов і там помер. Вдова Жакова клопотала пенсію для дітей, їй не вистачало кількох посвідчень, і вона звернулася до Ірші, щоб він допоміг їй, бо відділ кадрів одбувся стандартною відповіддю. Ірша не знав Жакова зовсім і доручив це зробити Рубанові й Клаві. Коли ті вже хотіли відправити лист та довідки вдові, Сергій поцікавився паперами. Ні до того, ні після ніхто в секторі не бачив його таким розлютованим.

— Та як же ви, — тицяв він попеременно під ніс то Рубану, то Клаві папірці... — Та як же ви можете таке відсилати. Я не юрист... Але тут і сліпому видно, що з цими папірцями... З цими папірцями знаєте куди можна йти? Ви ж разом працювали, разом. Троє дітей. Троє-є!..

Клава несподівано заплакала, а Рубан крутив набічною головою і раз по раз повторював:

— А чорт його знає... А чорт його знає.

Але було видно, що почувався присоромлено й піяково.

...Рубан справді вставив у мундштук сигарету й пошкандибав у коридор, дужче, ніж завжди, грюкаючи пальцею. Клава не працювала. Однією рукою поправляла пишну зачіску, другою гортала якийсь журнал.

— Мда-а-а, — протягла вона.

— Що там таке? — не підводячи голови, запитав Ірша. — Чому ви, Клаво, не працюєте?

Він називав усіх на «ви», а вони казали йому «ти».

— Хіба ж тут можна працювати? А хто це мені поклав на стіл? Просто диверсія. Подивися — й ти не працюватимеш. — І вона кинула Ірші просто на креслення розкритий журнал. — Поглянь і ти, Ірко. Тобі особливо корисно.

Ірина підійшла до столу Ірші, простягнула до журналу руку, але він похапливо закрив його. Перед її очима

мигнув якийсь малюнок у вигляді велетенської чирви, й оголене жіноче плече, й голий чоловічий торс.

Вона несамохіть, за інерцією, простягнула руку, але Ірша журналу не випускав, їхні пальці зустрілися, і вона відчула, як його здригнулися, й притьма відемикнула руку. Подивилася на Сергія і побачила, що його щоки аж палахкотять. І тоді вона остаточно здогадалася про зміст малюнка чи фотоліюстрації і ще раз подивилася на Сергія. Її очі випромінювали особливе світло, яке чимось було схоже на весняне проміння. То був не захват Іршею, а щось таке, що чуває людина, коли дивиться на хорошу, виховану дитину. Але Клаві той погляд чомусь не сподобався, вона труснула зачіскою, повела повними плечима. Її розкішні форми не може приховати ніякий одяг. А при тому вона по-своєму струнка (щоправда, не така, як Ірина, та й зростом нижча за неї), і рухи в неї повільні, точні, красиві, вивірені рухи досвідченої і певної своєї вроди жінки.

— Смачно цілуються,— сказала вона.— Взасос. А в нас такого не друкують.

— В насос? — перепитала Ірина.

— Ха-ха-ха-ха,— зареготала Клава.— Не прикидайся дурепою.

— Я... не прикидаюся,— зніяковіла Ірина і крадькома глянула на Сергія. «Що він думає? — майцуло в її голові.— Можливо, що я справді прикидаюся? Але для чого? Я ж не знала, хоч уже десь чула це слово».— Добре роблять, що не друкують,— стримано сказала Ірина.

— Ти, Ірко, така правильна, аж гидко.

— Аякже,— підтримав Рубан, котрий саме повернувся з коридора.— Яка б вона тоді була жінка начальника. Муж і жона — одна сатана.

Рубан осідлав свого коника. Якщо він не полає «начальників» і «начальничків», то погано спатиме. А оскільки їх тут немає, окрім одного Ірші, та й то дуже маленького, майже мікроскопічного, він зганяє оскому на Ірині. Посилають відділ на кагати, невчасно видали зарплату — винуваті «начальники». А далі мова про закриті розподільники, персональні авто... І при тому дивиться на Ірину. Вона часто вступає з ним у суперечку, й трапляється, свариться до хрипу, до злих сліз. Ніхто не знає, чи розповідає вона вдома про це чоловікові, проте, коли зачіпають щось ширше, Сергій або обриває їх, або вдає заклопотаність і виходить до сусідньої кімнати. Клава

не стає ні на той, ні на той бік, але, видно, думкою підтримує Рубана.

— Зараза ти,— по її ж, по-Клавиному, сказала Ірина і пішла до свого столу.— Через те й чоловік тебе покинув.

— Я його покинула,— анітрохи не ніяковіючи і не ображаючись, відказала Клава.— Бо ж засох у рядових інженерах. А яка в рядового інженера зарплата!

Клава сподівалася на підтримку, але Рубан схилився над столом і заходився щось писати. Водив пером повільно, писав старанно. За годину підійшов до Ірші.

— На, начальничок,— простягнув кілька аркушів з учнівського зошита.— Щоб не сказав, що через твою голову. Якщо не вмієш нічого добиватися для підлеглих, я піду сам.

Ірша прочитав їх, поклав на край столу.

— Хто ж пише заяву на квартиру на шести сторінках. Її ніхто не захоче читати. Треба коротко, стисло, головну суть...

— А тут і є суть. Скільки сусідів, які умови, метраж, клозет на вісімнадцять душ...

— Те додається в актах обстеження.

— Ич, який мудрий. Побачу, як ти собі проситимеш.

Ірша, хоч працював у інституті третій рік, собі нічого не просив. За Рубана до інститутського керівництва ходив аж тричі, раз сам, двічі його ганяв туди Рубан. Там Ірші щось обіцяли, але Рубан не вірив, що його «начальничок» може вибити щось у «начальників» вищих, і тепер ішов сам. Він живе в малесенькій кімнаті, переробленій з чуланчика, в комунальній квартирі, але це вельми незручно — надто через те ж каліцтво — і у відділі йому співчували всі.

Він пішов, і його не було більше години. Зненацька задзвонив телефон, Ірша зняв трубку, проте довго не міг нічого второпати. В трубці булькотіло, бубоніло — хтось на нього кричав, хтось ганяв, а хто й за віщо — збагнути не міг.

— Хто це такий? — нарешті втиснувся в той голос, крикнув і собі, бо подумав, що його знову розігрують.

— Майдан говорить! — гаркнуло в трубці.— Розпустили своїх працівників. Ходять, палицями зуби вибивають...

Ірша бачив, що на нього пильно дивиться Ірина й що вона чує всю розмову, ніяковів, сердився і не знав, що йому робити. Розумів, що втрачав у її очах (і в Клавиних) дуже

багато як керівник і як людина, але боявся й заперечити директору.

— Хто ходить? Якими палицями? — обережно одвертаючись, запитав він.

— Ваш Рубан. Ви візьміть його в руки... Ви ж якийсь начальничок.

Ірші здалося, що Ірина дивиться на нього з презирством. І штрикнуло те, майже Рубанове, «начальничок».

— Я маленький начальничок,— врешті зважився він і злякався металу, який продзвенів у власному голосі.— А ви великий...

— А, так ви там усі такі! Ти ще мені будеш іронізувати! Ти мене навчатимеш... То я ж...

У трубці кавкнуло, і крик обірвався, почувся довгий гудок. Ірша тримав її в руці, не зважаючи покласти на важіль, неначе звідти міг виглянути сам директор.

Клава сміялася, Ірина дивилася співчутливо. Видно, Рубан таки допик добряче, що зірвався завжди спокійний і, зрештою, добрий Майдан.

Хвилини через десять проскрипів протезом Рубан. Голову пабичив низько, здавалося, збирається когось буднути.

— Начальники, керівники,— процідив крізь зуби...— Кості... мать... Собі — дачі, котеджі...

— Що там сталося? — запитав Ірша.

— Нічого особливого.— Рубан забув сигарети й тепер одчинив шухляду і не міг знайти. Вийняв звідти цілий блок. Шукав мундштук. Великим гачкуватим носом нюхав сигарети.— Я поклав йому на край столу заяву, а він устав і тиче мені лапу: «Гаразд, товаришу Рубан, розберемося, товаришу Рубан, прочитаємо».— «Як, кажу, прочитаєте. Я — за двері, а ви мою заяву меншим бюрократам! Читайте зараз». Ну а стіл у нього — хоч кіньми розвертайся. Я й підсунув заяву рукою... А в руці була ковінька.

— То ти таки не попав у зуби? — поцікавилася Клава.

— Він дуже низько нахилився...— І аж тепер побачив, що та кепкує.— А, йди ти к свиням.— Рубан гумору майже не сприймав, хоч сам «шпигнути» інших любив.— Як ти думаєш, дасть квартиру?

— Не дасть,— сказала Клава.— І я на його місці не дала б...

— Тобі добре,— Рубан нарешті намацав під газетою мундштук.— Знайшла дурня, випхнула його за двері і тепер водиш бахурів у ізолювану...

— Кидай свій курник, приставай у прийма, — блиснула зубами Клава. — Якщо, звичайно, не боїшся.

На цю провокацію Рубан не піддався, почовгав у коридор. На мить затримався в дверях: схилена голова, довга, ледь сутула спина — хотів щось сказати, не сказав, грюкнув дверима.

Коли він повернувся до кімнати, про заяву не згадував, інші мовчали теж.

Наступного дня в обідню перерву до них прийшов Тищенко. Він навідується сюди часто, Ірина ж до нього в кабінет не заходить ніколи і намагається говорити з ним в інституті тільки офіційно й звертається завжди: «Василію Васильовичу». Це в неї виходить трохи кумедно, й над тим іронізують. Але Тищенко в їхній кімнаті почувасться простецьки, може заглянути до когось у креслення, може втрутитися в суперечку, та так, що вже й не добереш, хто тут головний інженер, а хто рядовий. Йому просто кортить посперечатися, Ірина підозрює, що в такий спосіб — неофіційно, коли люди почувасться вільно, — він перевіряє і деякі свої думки.

Клава з Іриною чаювали, хлопці за Рубановим столом закінчували партію в шахи. Грали Ірша та Вечірко, там товпилося ще кілька осіб. Вечірко залишився майже без фігур, але вперто не хотів здаватися, хоч над ним уже нависла загроза мата.

Тищенко оглянувся по кімнаті — здавалося, він когось шукає, підійшов до шахівниці:

— Можна мені зіграти з переможцем?

Вечірко поспішливо встав, поступаючись місцем, і подивився на Тищенка майже з вдячністю.

— А не боїтеся? — пожартував хтось з інженерів. — Тут лазять під стіл.

— Я під стіл не підлізу, — одразу викрутився Василь Васильович. — Чи, може, ви не хочете? — звернувся до Ірші. Той сидів і усміхався кутиками уст. Либонь, він і справді не хотів грати з Тищенком, бо не бажав ні програти, ні виграти.

— Ти, Сергію, не піддавайся, — відсьорбнула зі склянки Клава. — Підтримай престиж сектора.

— Та як він може не піддатися? — вигукнув Тищенко. — Хіба це від нього залежить?

Він жартував, але всі знали, що їхній головний інженер справді перший шахіст інституту. А Ірша грав рідко,

і повного уявлення про його гру скласти не могли, хоч і здогадувалися, що супротивник у Тищенка сильний.

Ірину чомусь теж захопила ця гра, сама вона грала погано, допила чай, підійшла і стала з Тищенкового боку. Василь Васильович грав авантюрно й галасливо, коли йому вдалося виграти слона, аж поцілував фігуру в денце й закричав: «Ну, все, здавайтесь». Але відразу ж йому довелося оддати власного слона, ще й пішака на додачу. Він ще кілька разів впевнено заявляв: «Все, я виграв». А один раз навіть хотів знімати фігури: «Програв, програв», однак за хвилю знову потирав руки: «Е, ні, ми ще поберемося». Було трохи дивно бачити, як переживає і хвилюється цей великий, незграбний чоловік, навіть могло скластися враження, що все це вдавane, несправжнє, але такого не думали — знали його гаразд. «Ходжу дамкою», — і переставляв ферзя.

Ірша грав зовсім інакше — обережно, чітко, не ризикуючи; він навіть фігури брав легенько, обмацував, мовби перевіряв пальцями їх на міцність, а тоді помаленьку, підпихаючи, пересовував-переволочував на сусідню клітинку. Водночас він був настроєний, у нього аж вигострилося й побіліло обличчя і в очах застигли дві нерухомі тіні. Він не одводив од дошки погляду, в той час як Тищенко то в того, то в того співробітника щось запитував, а потому або скрушно чухав потилицю, або потирав руки.

Ірша ж, було видно, щось вирішував для себе, щось думав, а що саме, того не міг відгадати ніхто. Але сидів він, як смертник, котрий на щось зважився.

Ірина теж з напруженням стежила за грою. Спочатку їй хотілося, щоб виграв чоловік, проте небавом помітила, що вельми уболіває за всі, як їй здавалося, невдалі ходи Ірші, й засоромилася. І пояснила собі, що уболіває за Сергія, бо, як і Клава, теж прагне, аби вище піднісся авторитет їхнього сектора.

— А, чорт, — якось інакше, ніж донедавна, мовив Василь Васильович і зітхнув. — Таки програв. Це через те, що відволікався. Але нічого, я ще відіграюся. Який у тебе розряд? — запитав у засоромленого і радісного, але блідого Ірші. — Кандидат у майстри? Тю-тю. Не відіграюся. Я засів на другому. А все-таки треба було не ходити конем...

Він підвівся, Ірша підвівся теж. Василь Васильович по-спортивному потиснув йому руку й пішов у куток, де прочищав мундштук Рубан. Співробітники галасливо об-

говорювали партію. Тищенко пагнувся до Рубана й щось прошепотів. Ірша напружився, але вловив тільки двоє слів: «міськрада» і «черга». Поміркувавши, зрозумів, що Тищенко дзвонив, а може, й ходив у міськраду, щоб Рубана взяли на чергу. А ще він подумав, що Ірина розкажує чоловікові про все, що робиться в них у відділі. Про це здогадувався й раніше. Він довго стояв, втупившись поглядом у одну точку. Думав. Знову щось виважував.

Його вивів із задуми голос Тищенка:

— Ірино, ти однесла костюм у хімчистку?

— Однесла,— одказала та.— Тільки вони не обіцяють вивести пляму на рукаві.

Кілька чоловік у кімнаті переглянулися, і Сергій подумав, що обоє — і Василь Васильович, і Ірина Олександрівна — вельми безпосередні й наївні люди, їм би не личило говорити про таке в присутності підлеглих.

Перерва скінчилася, всі порозходилися. Сергій почував утому, немов не партію зіграв, а здолав п'ятикілометровий крос. Опустився на стілець, а думав і далі про Тищенка та його дружину. Скрадливо поглянув у її бік. І здивувався. Іринин стіл стояв трохи навкіс од його стола, але так, що Ірша весь час бачив її довгі, в золотистому капроні ноги. Вони, ті ноги, були вельми неспокійні і виражали вдачу господині: то обидві разом ставали на перечку, то одна лягала на одну, то постукували носками блискучих черевиків. Тепер тих ніг не було видно, Ірина зашпилила стіл з цього боку білим картопом. Ірша почервопів і гарячково та присоромлено почав думати, що Ірина Олександрівна сховала ноги від нього: напевне, він дав до того привід. Він і справді іноді поглядав на довгі, стрункі ноги під столом, але так, ніби зпичев'я...

І він ще раз скрадливо зиркнув у її бік — чи не помітила чого, чи не здогадується про його думки. Ірина зосереджено водила по аркушу олівцем. І він теж занурився в роботу, хоч кілька разів помічав, що йому мовби не вистачає чогось, а водночас, що його мовби впіймали на чомусь недозволеному. Йому захотілося розвіяти свої сумніви. Але нагода випала аж у понеділок, наступного тижня.

Рубана цього дня не було на роботі. Клава вже пішла додому, вони залишилися в кімнаті вдвох.

Ірина складала куплені в інститутському буфеті продукти й не могла скласти: сітка була повна, а в сумку нічого не влазило.

— Давайте допоможемо.

Він виклав кульки та пакунки на стіл, з селянською зграбністю і непоспішливістю повкладав їх. Ірина здивувалася:

— Як просто.

— Все просто, коли вміти,— без похвальби відказав він.— Давайте я піднесу, бо вам важко.

По тому, як Ірина кивнула головою, як радо прийняла його поміч, зрозумів, що вона про нього нічого поганого не думає.

Вони вийшли з інституту, дворами перейшли з однієї Дачної на іншу, відтак, не змовляючись, через пролом у огорожі повернули на стежку до парку політехнічного інституту. До тролейбуса можна було вийти й пряміше, вулицею, де саме асфальтували бруківку, але там панував гуркіт, курява й чад, тож вони вирішили їх обминути. Та й пахло гарно було в парку цієї пізньої осінньої днини. Червонясте листя на американських кленах опадало, з гілок ялин звисли великі, схожі на свічі, шишки, а горобина яріла й вабила зір.

Вона намагалася відгадати — випадково він опинився в провідниках чи це надумано заздалегідь. Хотіла, щоб випадково... і хотіла, щоб чекав на таку нагоду. Йй присмню й так, і так. Хотіла розсердитись... і не могла. Це знову ж тривожило.

Повз них пробіг хлопчик з цуценям, в цей час повіяв вітер, і з берізки полетіло листя й окутало хмаркою хлопчика та пса. Цуценя підскочило, хотіло вхопити листочок зубами, але він полетів далі, кинулося за другим, за третім, а тоді закрутилося вихором і собі, задзявкало, застрибало. Видно, це був перший листопад у його житті, й воно не розуміло, що це таке, й крутилося в радісному незнанні. І крутився, безпричинно радіючи, пацап, теж стрибав, як цуценя, ловив листочки. Ірина подумала: як гарно, коли щось уперше, коли не знаєш, що це таке.

Сергій і Ірина засміялися. Вона теж відчула безпричинну радість і почувала, що сміються вони з Сергієм одним сміхом.

Хлопчик і пес побігли далі, сховалися в кущах. Вони забрали з собою Сергіїв та Іринин сміх, їхній веселий настрій. Ішли по пухкому листяному килиму, котрий тасмниче й трохи сумно шелестів під ногами, й на дні душі теж заліг щем, і лунав у повітрі реквієм, вічний реквієм по тому, що мало збутися й не збулося, по струнах,

які обриваються, по надіях, що не справджуються, по сміху, який так швидко завмирає. Вони обоє і якимось влад відчували це, може, тому, що думали одне про одного, а може, думали, що ота потаємна, неясна для обох надія ніколи не стане реальністю — листя опадає й опадатиме, і вони йтимуть по ньому з однієї осені в другу, а з осені в зиму... І все ж було їм і гарно — ніщо не гріє так людину, як власне серце. Молоді, дужі хлопці, студенти політехнічного інституту, грали у волейбол, грали з захватом, з вогником, м'яч аж тріщав під долонями, хлопці були червоні, спітнілі й веселі. Вони постояли кілька хвилин, подивилися й рушили далі вузькою доріжкою веле-тенського парку. Попереду на алеї двірничка палила листя, білий стовп бурхав просто в небо. Довелося обходити. А коли порівнялися з багаттям, звідкілясь збоку потягнуло вітром, і давка хмара окутала їх з під до голови, в тій хмарі вони загубили одне одного, і, коли вийшли з неї, їхній одяг ще довго зберігав запах диму.

Обох огорнула печаль. Бо думали про листя, яке облітає і яке пожирас вогонь, і про інші листочки, які мають пожухнути не розгорнувшись.

— Ми пронизуємо розумом увесь світ, — зненацька, влад тому, що думали, сказав він. — Обіймасмо всі предмети, розплановуємо їх, об'єднуємо, ставимо в певний порядок, вирошуємо або знищуємо. А самі такі минуці... Якась билінка — є такі билінки — може пережити нас.

— Але жодна билінка, жодна травинка нічого не відчуває. Її ніколи не болять інші билінки, вона не захищає їх...

— То хіба в цьому наша радість?

— В цьому наше щастя.

— То жорстока радість. Оця ось ручка, — вийняв він з бічної кишеньки ручку, — може бути в тисячу разів довговічніша. Пташка співає, бо вона сліпа душею, її обіймає неусвідомлена радість...

— А хіба будь-яка наша радість усвідомлена? Хіба нам не приносить найбільшого щастя ота... як ви кажете, сила?

— В тому-то й річ, що існує інша, осмислена радість. Ну, ота найвища духовність, у якій перебувають великі художники, композитори, архітектори, — синтез творення, засліплення і прозріння. Але ж вони й караються най-дужче.

— А я маю на увазі іншу духовність, якесь... нехай і ненадовго, проникнення в світ чи й не проникнення в світ, а стан душі кожної людини в певні хвилини її життя. Десь за стіною плаче скрипка, хтось грає сам собі, і раптом щось напливе на душу, та так, що надзвичайно сильний чоловік у ту мить... у ту мить може без болю і без вагань відійти в інший світ. А ви кажете — билинка. Без болю і муки, бо вже нічого немає понад цю музику і цей політ душі, орошеної сльозами. І це не дрібне розчулення. І тоді починаєш думати: що ж таке світ, коли поза його болями, його буднями, його примітивізмом є й таке, що ж воно — людина?..

— І ви бачили... таких дужих і таких тонких людей?

— Бачила. І бачу,— вмить відповіла вона.

Ірша подумав, що вона має на увазі свого чоловіка, й щось гостре ворухнулося йому під серцем.

— І Клава, і Рубан?..

— А що ви знаєте про Рубана? — з якоюсь аж неприязню запитала вона, і він здивувався й знітився, відчувши сильний спротив тому, що приховав за власним запитанням. Але за кілька кроків вона усміхнулася, лівою, вільною рукою зняла капелюшок, і її коротке волосся розсипалося красивими кучерями, один з яких упав на чоло. Він песамохить замилювався нею, а вона блиснула карими, майже чорними очима й запитала трішки кокетливо, а трішки жартівливо:

— Тоді що ви думаєте про мене?

— В якій... площині? — спантеличився він.

Вона розреготалася.

— Ну вже ж не в площині виконання промфінплану.

Він став серйозний, на його високому чолі залягли глибокі зморшки. Вони там загніздилися дуже рано, вона не раз думала про це.

Допіру вони гралися розмовою, памагалися відійти абстракціями від чогось конкретного, що могло стосуватися їх обох, ще й обоє показували власну ерудицію, чи й не ерудицію, а широке зацікавлення світом, у якому буцім відводили дуже мало місця собі, а тепер вона йшла навпрошки. Він не знав, що їй сказати.

— Така жінка може дуже подобатись. Ви рвійна, рішуча, примхлива, з завихреннями.

— З вітерцем у голові?

— Ні... ексцентрична.

— Ви мені лестите,— не зовсім твердо сказала вона.

— Я не закінчив. Але подобатися тільки до весілля. До сімейного життя.

— Ви маєте на увазі борщі, невмиваних дітей, сцени ревнощів?

— І це так.

— Але ж Тищенко не шкодує.

— Бо він і сам трохи...

— Трохи що?

— Трохи як ви.

— Ого, оце так полестили. А не боїтесь, що я скажу чоловікові?

— Кажіть.

— Я думала про вас... що ви не такий,— призналася вона.— Давайте сядемо. Я втомилася.

Вони сіли на лавочку. По стовбуру ялини знизу вгору покvapливо посувалася синиця-повзик, простукувала кущем дзьобом кору.

— І це все? — так само жартівливо запитала вона.

— Ви багато разів закохувались...

— Та ви просто Мессінг,— вдала вона обурення, бо злякалася насправді.— Про мене досить. Розкажіть краще про себе. Я можу уявити...

— Що?

— А те, що коли підозрюєте в інших... Можу уявити, скільком дівчатам ви забили намороки в інституті. А може, ще й у школі...

— Я... не міг ні в школі, ні в інституті забивати намороки...— сказав він, і йому на чоло набігла хмарка.

— Не розумію,— знизала вона плечима.— Це щось...— А сама дивилась зацікавлено й серйозно.— Поясніть.

Він колупав носком черевика на доріжці міцно втрамбовану землю, намагався виколупати червоного, вишліфованого підшвами кампчика, але це йому не вдавалося.

— Не знаю, як вам і пояснити. У школі я ходив у чунях. Ви знаєте, що таке чуні? Знаєте. Усе село ходило в червоних чунях. Поїхали ми якось на змагання, а там з нас почали сміятися... Уся команда в червоних чунях. Це ж смішно, правда? Чуні дуже зручне взуття. Але на гулянки всі хлопці й дівчата ходили в чоботях. Тільки в чоботях. Я ж... підгинав ноги під лаву. І на танці в клубі запросити дівчину не міг...— У його очах застиг якийсь дивний вираз — чи то справді його розворушив той спогад, чи він ще щось приховував од неї.— Коли я їхав складати вступні іспити, то мати натрусила мені два кошики груш.

Два великих, плетених кошики. І груші гарні — глеки. На мені було двоє солдатських галіфе... На обох дірки, але вони не збігалися... І мати сказала: продаси груші і купиш штани та черевики. А я... забігався, закрутився з іспитами, і груші погнили. Вони стояли в мене під ліжком у гуртожитку.

— Ви... не купили?

— Купив пізніше. Черевик парусові. На зиму я їх пофарбував гуталіном. А штани напівшерстяні. Не знаєте, що це таке? Одна нитка шерстяна, а десять простих. Випрасувати їх не можна.

— І ви... в них... до кінця інституту?

В неї на очах блищали сльози. Ірша помітив це й посміхнувся.

— Ні... До третього курсу. В мене тоді саме почалася любов. З землячкою, дівчиною з педінституту. Чорнява така, як циганочка. І звали її... Іриною. Три чи чотири вечори ми ходили над Дніпром мовчки. І боялися одне на одного поглянути. А тоді... я запросив її в кіно. Хлопці в гуртожитку казали, що це найпростіше — взяти за руку під час фільму. Ми її справді взяли за руки. А фільм був «Скандал у Клошмерлі». Ви бачили цей фільм?.. Про пужник...

Ірина реготала до сліз.

— Бачила, бачила,— раз по раз повторювала вона.— І що ж ви?

— Розбіглися. Боялися після того подивитися одне одному в очі. Так і скінчилася наша любов.

Вони сміялися довго. А потім повз них жінка прокотила коляску, і вони замовкли. В їхній жартівливий настрій знепацька вплилася серйозна потка, й вони відчули це обом.

— Кажете, її звали Іриною?

Вона зрозуміла, що запитала це не до речі, й почервоніла. І він зніяковів теж. Обом мовчали. І відчували, що оця хвилинка, оце мовчання дедалі дужче об'єднує їх. Думали одне про одного, розуміли, здогадувались про це, боялися чогось. Кожне раділо ніяковості іншого, і не було в цьому жодного натяку на щось грубе, тільки делікатність і соромливість.

Ірша підвів погляд і опустив його. Боявся дивитися на її ноги, на її груди. Один раз торкнувся поглядом ніг — і почервонів. І вона зрозуміла це. Й теж почервоніла. Це не був погляд досвідченого зальотника, але й не погляд

хлопчика, який дивиться на дівчину безгрішно. Так їй здалося.

І знову його погляд м'яко прокотився по ній, вона злякалася. Їй здалося, що вона все це вигадує.

А він не одважувався більше підвести на неї очі. Але серцем, розумом, усім своїм єством знав, що в ній щось вирішується, велике і значне, він хотів, щоб воно вирішилось, і не хотів.

— Ви пам'ятаєте, де ми вперше зустрілися? — раптом засміявся він.

— Не пам'ятаю.

— В Лаврі.

— У Лаврі?

— Я тоді тільки прийшов у ваш інститут. У відділ Приворотька... Саме організували екскурсію. Але ви приїхали окремо, не автобусом. І ходили ще з двома дівчатами. Ви були така строга і компетентна.

— Як-як? Чому компетентна?

— Ви пояснювали геть усе. Про маятник Фуко, могилу Столпніна, коопірівський корпус...

— Ви тоді помітили мене?

— Зі мною ще був Вечірко.

— Не пам'ятаю.

— Коли спустилися в печери, Вечірко затягнув басом щось по-старослов'янськи, і хтось сказав: «Ось і дяк-екскурсовод прийшов».

Ірина засміялася:

— Дяка пам'ятаю.

— Дяка пам'ятаєте, а мене ні,— зітхнув він.

У неї на щоці проступив маленький рум'янець.

— А потім я довідався, що ви — Тищенко.

— І злякалися?

— Тоді злякався. Тепер уже не боюся.

Ірина різко підвелася.

— Мені треба йти.— І забрала сітку в нього з рук. Він запротестував, хотів допомогти їй донести пакунки до трамвая, але вона сказала: «Я сама»,— й швидко пішла доріжкою вниз. А він лишився сидіти, спантеличений і розгублений.

Ірина прийшла додому, коли вже почало сутеніти. Виклала пакунки, прибрала на кухні й, не вечеряючи, лягла в ліжку, хоч було ще дуже рано.

Вона думала... Думала про бистру і широку, залиту сонцем, річку. Річка була в кам'яних берегах, а по парасту,

взявшись за пальчики, йшло двоє дівчаток п'ятнадцяти років. Стрункі, смагляві, гарні (знали, що гарні), балансували й виспівували дзвінкими голосами. Вони знали, що на них дивляться, захоплюються ними, але ніхто не одважувався перепинити їм шлях. І тоді навперейми їм вийшов стрункий юнак... вона вже бачила його, але чомусь боялася назвати на ім'я і боялася освітити в думці обличчя, це був кореспондент газети, який надумав узяти в них інтерв'ю. Але інтерв'ю він хотів брати у човні, в білому вітрильнику, що стояв на причалі...

Вона розвивала одну із своїх фантазій, думала про щось стороннє, аби не думати про минулий день. Але й не зовсім стороннє, отак по парапету колись вона йшла з подругкою насправді, а потім те забулося й зрипуло оце зараз не знати чому. Тоді вона вперше закохалася... Чи хотіла закохатися. Хотіла, але не знала в кого. І йшли вони, дві синиці, по набережній, де гуляли хлопці й дівчата, і чекали чогось великого, більшого за світ. Тепер вона знову згадувала те, а перед очима раз у раз зрипав парк, і недавня реальна розмова вривалася в її марево. Вона не хотіла, щоб її думки потривожив чоловік, встала й вимкнула світло (вони спали парізно). Їй здалося, що вимкнула тільки через те, щоб Василь не потривожив її думок, щоб вона вільно могла плавати в своїх фантазіях. Почувала себе щасливою, і їй хотілося плакати, хоча й не знала чому. Її тривожило і хвилювало якесь передчуття, їй було щітко й гарно. А потім її опанував страх. Бо не могла не знати, що їй гарно від чогось... забороненого, зухвалого, недозволеного. Що коли б довідався про її думки Василь...

Ні, він би тільки посміявся. Він би нітрохи не злякався, бо... переоцінює її, ще й ставить трохи як до дитини. Так уже в них склалося, така вже поміж них виникла любов. Її батько Олександр Артемович, доцент математики, ще до війни павчав Василя в інституті. Саме до них в англійській шинелі і хромових чоботях прийшов з госпіталю худий демобілізований молодший лейтенант Тищенко. Прийшов не сам, а його привів її батько. І Василь, і батько любили згадувати про ту зустріч. Василь, повернувшись з війська, жив у гуртожитку в знайомого. (Тоді ходив такий жарт: «Ти де живеш?» — «У товариша». — «А товариш де?» — «На вокзалі»). Якось вони поверталися з лазні, од них на сто метрів смерділо поганим милом (здавали одержу на дегазацію), стояли на розі вулиць Артема і Во-

лодмирської, рахували гроші на півлітру. Грошей не вистачало. І саме тоді Василя помітив Олександр Артемович. Привітавшись, обнявши свого колишнього студента, добре вилаяв, що той не прийшов до нього. Василь божився, що збирався прийти, але відкладав.

— Куди це ви йдете? — зачитав Олександр Артемович.

— Та ось складалися на півлітру, але не складається, — Василів товариш, колишній моряк, говорив з натяком, адже Олександр Артемович був у хутряній шапці та доброму пальті. Олександр Артемович зрозумів натяк, розсміявся й повів їх обох до себе додому.

Іринин батько хоч і був професором, але великих успіхів не досяг, знав свою висоту і вважав, що досягнув її. Був добрий, привітний, любив людей простих і часто допомагав їм.

Він не відпустив Василя.

Вона тоді була... однією з отих дівчаток на паранеті. Добрий Олександр Артемович на якийсь час прихистив у себе свого колишнього учня. Василь Васильович, — вона уже тоді називала його так, — намагався хоч чимось віддячити господарям, робота горіла в його руках — мив підлогу, рубав дрова, носив криничну воду, і все це весело, з жартами. Щоб менше заважати господарям, готувався до лекцій у нічійному вишняку, що ріс поблизу будинку. Там у нього стояла розкладачка, влітку він і спав на ній під черешневий шум віття. Вона майже кожного ранку бігала у вишняк, лоскотала його під носом пір'їнкою — будила. Він починав реготатися ще в сні. І взагалі він сміявся так, як, мабуть, не сміявся ніхто в світі.

«Панове, якщо ви їстимете котлети фірми Вікторія (Іринина мати), ви сміятиметесь, як містер Тищенко», — постійний татів жарт, звернений за сніданком до неї, Ірина, бо вона й справді тільки колупалася виделкою в страві, а Василь неначе змітав усе з тарілки. А вона крадькома від батьків показувала язика «містеру Тищенко».

Ця гра тривала довго. Пустотливе дівча піддражнювало його, бавилося з ним, знаючи, що все це зовсім безпечно, що він ні на що не осмілиться, що він не посягне на неї і в думці, й хотіла, щоб бачив у ній дорослу дівчину, жінку. Це була гра кошенияти з дорослим котом у присутності мами, коли завжди можна втекти до мами і хочеться відбігти від неї далі. Й Ірина відбігала. Бувало, коли з ним удвох кудись йшли, вона брала його під руку, наївно і подомашньому просто, але він знав, що це не зовсім наївно

і не зовсім просто, і хвилювався, а вона це розуміла, а також і те, що заслуговує кари. Але й далі гралася і бігала по саду, підскакувала, хапалася за гілку й чеберяла в повітрі босими ногами (черевики валялися в траві), неймовірно красивими, довгими, вже жіночими ногами, сама ще дівчинка, але вже й жінка, хоча ще й не до кінця жінка, що особливо вабило. Жінка завершується в коханні.

Він про неї і помріяти не міг як про жінку, аж поки не помітив, що мріє. І жахнувся: що подумують Іринині батько та мати. Він був переконаний, що не про такого жениха дочці вони мріють.

І тоді він пішов від них. І, бувало, примушував себе по кілька тижнів не з'являтися, а потім не втримувався і йшов, і все починалося спочатку. Певно він знав одне: Іринині батьки довіряють йому, і саме ця довіра пайдужчо його сковувала. Хоч уже відчував, що вони з цією пустотливою дівчинкою давно переступили якусь межу, що це вже не тільки гра, що їх нестримно несе велика й світла ріка, яку називають коханням. Небавом здогадався, що вона кохає його теж.

Ірина закохалася в його простакуватий оптимізм, в його сміх, а ще більше в його мужність, дорослість, зрілість суджень. Коли вона вперше побачила на пляжі його груди й плечі (він довго чинив опір, і вона ледве затягла його туди), то подивилася на нього як на Прометея, що стрибнув зі скелі: вони були геть пошрамовані.

Дівчата в школі, довідавшись про її любов, жахнулися: «Такий старий... Такий мармулуватий». А він їй не здавався ні старим, ні ведмедкуватим, і всі інші хлопці не існували для неї. Чи була це справжня любов? А що ж тоді це таке? Була і є. Обоюлюбна любов. Василь її просто обожає. Він вважає, що доля подарувала йому стільки, що він не має права й на соту частину того. Коли він довідався, що вона кохає його, то вирішив, що більше ніколи з нею не зустрінеться, й перестав ходити до них зовсім. До нього приїхала Іринина мати, після того він почав приходити знову. Вже аж перед смертю мати призналася їй, про що розмовляла з Тищенком. Сказала йому, що вони з чоловіком люблять його як сина і їм образливо, що він обминає їхній дім. Коли вже йому так не подобається в них, то нехай навідує їх тільки якийсь час... поки Ірина закінчить десятий клас і складе випускні іспити... бо вона зовсім занедбала навчання. Якщо ж Ірина не байдужа йому, то вони були б раді, якби вони згодом побралися.

Після одруження Тищенко не захотів жити в тестя. Досі жив як бідний студент, і це майже не зачіпало його самолюбства. А тепер повсталася гординя. Всі скажуть: одружився на квартирі. Тоді багато так одружувалися. Через те одружилися потай від Ірининих батьків. Повна незалежність! Навіть весілля — лише за свої гроші. Так наполіг він. Вони прийшли в загс — велику кімнату з облупленими стінами, де робота провадилася одразу за кількома столами: видавали довідки на смерть, записували новонароджених і тих, що одружуються. Вони подали паспорти літній жінці з гладенько зачесаним волоссям, одягненій у строгий, майже військового крою костюм. Либонь, і виправка в жінки була військова, й манера говорити-командувати. Вона погортала Василів паспорт і сказала, що записати їх не може, бо Тищенкова тимчасова прописка прострочена. Вони вийшли з загсу, стали під в'язом, й Ірина заплакала, Василь заспокоював її, сказав, що піде кудись скаржитись, та раптом стиснув її руку, аж вона зойкнула.

— Дурні ми. У тебе ж прописка постійща.

Проте вона йшла з великим страхом, ховалася за його спину, навіть не почула, що він сказав завідучій загсом. Та знову взяла паспорти. Запитала суворо, вимогливо:

— У вас гроші є?

Тепер уже Ірина побачила, як зблід Василь. У нього було сто карбованців. На три пляшки горілки, вінегрет, кілограм ковбаси і півкуска сала — щоб справити в гуртожитку весілля. У Василя було продумано все. З гуртожитку подзвонять Ірининим батькам і в педілю провідають їх. І якщо ті захочуть покликати родичів — нехай кличуть.

— Є, — сказав Василь.

— Скільки? — запитала завідуюча загсом.

— Сто.

— Давайте сюди.

Взяла гроші, взяла свідоцтво, що його вже заповнила молоденька секретарка. Простягла гроші Ірині:

— Візьміть. Тепер ви господиня, і це на перші витрати. А ви, товаришу молодий, запам'ятайте: так мусить бути завжди.

Василеві дали в гуртожитку, переобладнаному з пожежного депо, кімнату на шість квадратних метрів. Мали квадратне вікно, шафу без задньої стінки. Підлога була цементована.

Іринина мати приїхала наступного ранку, почала просити, щоб вони йшли до них. Але вони прожили в тій кімнаті два роки. Два найщасливіших роки... І перебралися до Ірининих батьків лише тоді, коли захворіла її мати.

Всі ці роки Тищенко проходив у зеленій гімнастерці, підперезаний ремнем, на третьому курсі, заробивши грошей, він хотів її зняти, але вона заперечувала, вона любила вийти з ним під руку на вулицю, й дарма, що гімнастерка стара, зате вона свідчила, що її господар пройшов те, чого не пройшли інші, й Ірина біля нього ставала мовби строгішою і вищою душею, відсвіт кривавого благородного полум'я падав і на неї. Така була в неї любов і таке одруження.

Перевіявши все те в пам'яті, вона знову вернулася до бистої річки, до білого вітрильпика, до зеленого берега, на якому стояла освітлена місяцем селянська хата з відчиненими віконцями. Зовсім як на картині у Васильківського.

Розділ п'ятий

Іринині тридцять літ принали на Жовтневі свята, і Василь Васильович захотів відзначити їх домашнім банкетом. Нагадував їй кілька разів, Ірина поцінувала це особливо, бо досі він не пам'ятав ні її, ні свого дня народження. Минулого року переплутав її іменини на цілий місяць, вона й розсердилася, й розсміялася. Припіс дві пляшки вина та величезну диню, сказав — бухарська, а квітів не приніс. Вино вони випили. І диню з'їли, а коли настав її справжній день народження, працював у якійсь групі й прийшов додому майже опівночі і, звичайно, без подарунка.

Ірина ще ніколи не готувалася так старанно.

Бігала в крамниці та на базар, у неї в духовці весь час щось підгорало, і в кухні стояв чад, неначе в смолокурні.

— Я хочу запросити тільки своїх, з відділу,— сказала чоловікові.

Василь Васильович охоче пристав на те. Вона збиралася влаштувати вечірку на європейський кшталт, але тут він заперечив:

— Це ж як, увесь вечір стояти біля столу!

— Треба привчатися до культури,— гасила щось на палячій сковороді.

І тоді він виклав аргумент, якого вона не змогла заперечити:

— Ти Рубана запрошуєш? А як же він на одній нозі? Посадити його, а всім стояти? Також незручно.

Довелось погодитися. Тільки поскаржилась:

— Твоя логіка якась така... ну, як пряма палиця. Стільки всього переставляти.

— О, це зовсім просто,— заспокоїв він її.— Канапу поставимо під стінку.— Взяв разом з нею канапу і відніс у протилежний куток кімнати. Він був надзвичайно дужий фізично, просто неймовірно дужий, хоч ніколи ні перед ким того не виказував. Лише перед нею, знав — це їй подобається.— Стіл сюди.— Переніс і стіл. Умиростворено оглянув вільну площу.

Вона бігала, метушилася, мовби намагалася втекти тими клопотами від думок — все-таки тридцять. Трошки посумувала, але недовго.

Вона розділила вечірку на два етапи: перший таки «європейський»: маленькі бутерброди — грінки з баликом і сиром, і другий — індичка, картопля, горілка і вино.

Пиво і бутерброди — в кутку на круглomu столику (випросила такий столик у сусідки), біля нього всі ледве вмістилися. Кілька чоловік навіть сиділи на бильцях крісел. Мабуть, через те, що не винили, розмова волоклася мляво, та й до пива охочих було небагато.

Тільки Рубан трощив бутерброд за бутербродом — його величезна щелепа працювала, як капкан, і вже одкубрював третю пляшку «Жигулівського». Взявши один западто підгорілий бутерброд, він покрутив його в пальцях і сказав:

— Якби моя жінка так зациганцла...

Неважко було уявити, що мала б за такі грінки його дружина. Ірина почервоніла, Тищенко чмихнув і відвів повні сміху очі.

— Треба ж мати совість,— мовив Ірша.

Рубан довго м'яшкурив товстий шмат балика, а тоді сказав:

— Колись ми на косовиці варили кашу. Загаялися й доварювали в померках. А знаєте, чим заправляють польову кашу? Старим салом. Поставили ковганку в траву, а туди вскочила жаба. Наш кашовар не побачив, узяв товчачку...

— Заткнися! — сказав Огієнко.

— Я розумію, для чого це ти...— вимовив Ірша. Він був блідий, губи йому тремтіли, немов з холоду.— Це ти, щоб провчити чистоплюя. Так знай, я мило варив з дохлих свиней. І їв дохлу конину. Розказати?

— Якщо ми почнемо згадувати, що їли у війну...— задумано мовив Василь Васильович, і Рубан, що, очевидночки, збрався докінчити свою оповідку, замовк.

— Віп завжди так,— сказала Клава. Вона сиділа на коліні у красивого кучерявого парубка — Павла Решетова.— Щоб самому більше залишилося.

Всіх опанувала ніяковість, здавалося, довкола столу наростає крига, і, щоб розбити її, дівчата почали просити:

— Розкажіть про війну.

— Василю Васильовичу, розкажіть щось про фронт,— мовила Рита і втягла голову в плечі. Злякалась своєї сміливості.

— На справжній війні я був дуже мало. На початку сорок третього. Мене в першому ж бою поранило — і аж до сорок четвертого валявся по госпіталях. А тоді охороняв склади.

— А-а,— розчаровано протягла Клава.

Ірині чи не найбільше подобалася в своєму чоловікові правдивість. Якась дивовижна правдивість, що межувала із сироществом. Інший би на його місці про ту війну на-розказував сто кіп. І розказують. Хто може перевірити?

Але сьогодні це чомусь не сподобалось їй. Міг би розповісти хоч щось. Про відступ. І, немов відчуваючи ніяковість дружини, та й усі примовкли, він заговорив знову:

— А голодувати довелося в сорок першому, коли відступали.

— О, про відступ — це дуже цікаво,— вже млявіше сказала Рита.

— Теж нічого особливого... — зауважив Василь Васильович.— Я на початку війни служив у обслузі аеродрому.

— Погано обслуговували,— буркнув Рубан,— ми тих літаків майже не бачили. Драпали...

— Не перебивай,— попросила Клава.— Розкажіть, Василю Васильовичу.

Тищенко почав розказувати, як він служив у обслузі аеродрому, як піднімалися і часом не верталися літаки, згадав льотчика-аса Владими́рова, бій котрого з двома німецькими «месерами» спостерігав на власні очі. А тоді розповів, як літаки полетіли, а вони попали в оточення й одступали по німецьких тилах. Ішли паралельно шосе,

щоб не збитися, бо по шляху перла німецька техніка, а вони ховалися по лісах та байраках, і от у їхній групі з'явилися заводії, які стали вимагати від усіх вийти на шосе й здатися. Тоді Василь Васильович підказав техніку-капітану, котрий вже тільки формально командував загonom, хитрий план. Капітан послухався, і коли частина підійшла до річки, зупинив загін і дав команду купатися.

Коли всі полізли в воду, Василь Васильович з капітаном зібрали всю зброю і замкнули у величезний сейф, який везили на одній з машин. А потім вишикували загін і судили заводіїв.

— Сейф довелося залишити — документи спалили, до фронту добувалися півтора місяця — лісами, болотами. Обноспися, хвороби нас косили...

Він помовчав, задумався, полинув у спогад, якби певділь-чого завітав до нього в ту мить.

— Пам'ятаю один вечір. Ішли ми дозором і наткнулися в жпті на ворожий заслон. Залягли... Коники сюрчать, вечір теплий... і якийсь... мов колиска. Сусід зліва став колосся виминати в долоню й не допіс зерна до рота — заснув. Бо ж земля — як черінь. І всі позасинали. Я теж бачу, що мені світ туманіс, голова сама хилиться в сон, заходився себе щипати. Німці пострілюють, кулі десь верхом свистять. А тоді постріли рідше й рідше. І стихли зовсім. Німці так само послули...

Тищенко замовк, він немов пробудився і аж здивувався, що це було з ним.

— От тоді я по-справжньому взяв, що таке голод. Вжив сорок два кілограми.

Справді, важко було уявити, що оцей статурний, важкий і неповороткий чоловік міг мати таку мізерну вагу.

— Дурні були, — несподівано резюмував Рубан. — Ішли попри села... Я не голодував ніколи.

— Ти ж, здається, воював на Малій землі, в Криму? — засумнівався Огієнко. — Там голодували всі.

— Всі, крім мене, — якось аж злорадно засміявся Рубан. — Навіть тоді... як притисли нас під Керчю... Врилися ми в землю і сидимо в норах, як кроти. До берега сто метрів, і на хвилях брезентові мішки з харчами стрибають — катери самі підійти не можуть, скидають у море і мішки прибиває хвилею. А спробуй візьми — кожен сантиметр прострілюється. Голови не можна підвести. Е, думаю, краще вже нехай од кулі, ніж од голоду. Примірявся — і собачою рисою до води. Вхопив за гузир мішок — тягну

до окопу. Чую — наче горохом по мішку. Аж у руку затрудило. Вісім дірок опісля нарахував у шинелі. І в мішку дванадцять...— Рубан усміхнувся.— Зате як перерізав шворку... А там — хліб, галети, консерви, шоколад, махра. Лізе до мене з лівого боку салага, очима світить — дай. А я йому — на,— скрутив Рубан величезну дулю й тицьнув її під ніс Ірші, аж той відхитнувся.— Он, кажу, скільки їх тапцює.

— Так і не дав? — спитав Огієнко.

— Не дав...

— І що ж той... салага?

— Поліз по мішок.

— Ну?

— Не дотягнув.

Залигла мовчанка. Така важка, аж було чути цокіт Ірининих зубів об склянку — їй пересохло в горлі, й вона налила собі води.

— Брешеш же, брешеш,— закричала Клава і стукнула міцним кулачком по столу.— Нащо брешеш? Нащо обмовляєш себе?

— Собаки брешуть,— буркнув Рубан.

— Романе Тихоновичу, а ви живого німця бачили? — запитала Рита Ключкова.

Вона поспішала одвести Рубана якомога далі од жорстокої оновіди. Їй теж стало моторошно, вона боялася ще чогось. Якогось Рубанового слова, що могло привести хтозна до чого.

— Тільки не тих, що в полоні.

— І по сто разом.— Рубан дістав великий мідний портсигар, короткими, міцними пальцями розминав сигарету. Потому вийняв мундштук, вставив — ніхто в кімнаті не куриє, виходили на балкон, але він не помічав того або вдавав, що не помічає.

— Так уже й по сто,— підштрикнула Рита.

— І по сто.

— Де?.. Це ж так цікаво,— допитувалася Рита.

Її гостреньке личко вигострилося ще дужче, здавалося, вона хоче дзьобнути Рубана в око. Зовсім, як нерозумне курча дзьобає квочку.— Що ви почували? Що думали?

— Тоді не думаєш нічого.

— І все ж...— попросила вже й Ірина.

— Ну...— чомусь дуже легко здався Рубан.— Було це в Севастополі. Біжу я ще з одним салагою,— ми разом служили в морській піхоті, в розвідці,— а куди біжимо, не

знаємо. Кругом купи цегли, колоди, деякі ще куряться димом. Ви в кіно бачили. Нікого позаду, нікого попереду. Одірвалися од своїх чи загубилися. А тут міна — шпок. Друга, третя... Попадали ми. Лежу я. Тихо. Підводжуся, а кореша немає. Чи вперед побіг, чи назад. Ну, я знову собачою риссю — уподовж вулиці. Ще одна міна — брям! Я присів біля якоїсь стіни. Бачу — підвал. Почав туди спускатися, а пазустріч німці. «Рус, рус...» — здаємось, значить. І суне їх чоловік сто. Рота, значить. Автомати кидають на купу, а самі стають у шеренгу — вимуштрувані, знають порядок і руки піднімають. Стою я, очі вилупив. Автомати воли на купу поскидали, а парабелуми на пузах. У них і унтери носили пістолети. Вони на мене теж витріщилися. І руки всі тримають угорі. І в кожного на лівій руці годинник. І яких, бачу, тільки немає — і швейцарські, і німецькі, і французькі. Та що там, думаю, скинув шанку, зайшов з лівого флангу і зняв усі до одного!

Рубан глибоко затягнувся, випустив поверх Клавиної голови клубок диму.

Дехто сміявся, дехто одводив убік очі.

— Це ж мародерство, — сказала Рита Ключкова.

— Ну а далі? — запитав Вечірко.

Його очі були примружені, в них горіла жаска цікавість.

— Далі? — здивувався Рубан, бо вважав, що закінчив розповідь. — Повернув їх наліво, і «Marsch! Marsch!»¹. Дійшли до першого перехрестя, а там фрід з крупнокаліберного як уперічить. Чоловік десять поклав, а решта хто куди. І я теж.

У кімнаті запанувала ніякова тиша.

Перша половина вечірки, «європейська», як іронізував у думці Тищенко, повертала зовсім на кисле. Він звернувся до Ірини:

— Накривай на стіл. Бо вопо якось... Наче в турка в гостях.

Попідводилися всі одразу й мовби струснули з себе щось липке, важке — так скидають намокле пальто; в кутку за столом залишився тільки Рубан, колотив у склянці пиво, дивився кудись убік, і сигарета в нього в мундштуці погасла.

На зсунутих до купи двох столах у рожевому світлі абажура заблискотіли на пляшках холодні краплі, червоніли

---

¹ Кроком руні! (Нім.)

помідори, смачно парувала картопля. Випили всі, приму-сили випити горілки навіть жінок. Василь Васильович перехилив чималеньку чарку, розвеселився, сипав доте-пами, поведився невимушено й навіть трошки вульгарно, але саме так, що всі розуміли: він поводить ся так навмис-не, щоб переломити оцю скованість, затушкувати чорні тіні, які лишилися від Рубанових розповідей, закликає всіх розслабитися, він аж приносив себе в жертву, бо, мо-же, й справді не випадало вестися так з підлеглими, але що було робити — це ж іменинн дружини, його коханої дружини, а тут усі понадувалися, як сови на вітер. Він жартував із себе, балансував на краю двозначностей, зали-цявся до Клави, і всі знову ж розуміли, що він не цинік, не нахаба, підігрували. Двоє чи трое чоловік хмури-лися, але й вони не могли не всміхатися бодай для годиться. Хмурилися з задрості до його ерудитії, невиму-шеності, до того, що їхні власні дружини ловили кожне його слово й заходилися сміхом. Клава аж заплющувала очі і падала на спинку канапи. «Ой, не можу». А він і сам почував, що якась велика сила — оновлення життя — вела його. Мабуть, вона йшла від цих молодих людей, ро-зумних і талановитих, перед якими життя ще тільки розчинило двері, яким іти та йти з розплющеними очима. Йому хотілося пити, просто пити, і щось робити, і подоба-тися комусь, і він подумав, що попереду ще багато днів, і добра, й кохання, і він щасливо та весело поглядав на Ірину. А вона сиділа, як і личить іменинниці, урочиста, усміхнена і трошки церемонна, бо й пили за її здоров'я. Не пив тільки Ірша, він нахилився до Рубана і стиха перемовлявся з ним. Це її чомусь турбувало: про кого може говорити Рубан, та ще на чужих іменинах, як не про господарів. Ну а що говорить — здогадатися неважко. Он до них прихилилася і Рита.

Це вже зовсім зацікавило Ірину, й вона непомітно поміняла місце, пересіла ближче до них.

— ...Світ. А що світ, — почувала вона неквапливу, як і зав-жди, Рубанову мову. — Біжимо, біжимо, а не всі ж уміють так швидко бігати. Хоч і я ось — на милицях. І все ви-хваляємося, які ми мудрі та гарні.

Гостренький носик Ключкової схилився до столу, а на скроні нервово затіпалася жилка.

— А де святість? Якась велика святість. Велика істи-на — над світом, щоб могла утримати всіх нас, освітити душі, де вона?

— Такої істини не було ніколи,— сказав Ірша.— Ми весь час... рухаємося вперед. В цьому й полягає прогрес.

— Прогрес чого? — швиденько запитала Рита.— Тисячу віків ми вірили в прогрес. А що таке прогрес? Ти чув, що розказував Роман?

— Прогрес? — трохи спантеличився Сергій.— Ну, оце все. Хоча б і те, чому служимо ми. Будівництво.

— Будуємо, будуємо, будуємо. Печера і курінь, хатина, замок, кінотеатр... Для чого будуємо?

— Як для чого? — здивувався і аж обурився Ірша.— Для краси.— Він подумав і додав: — Для майбутнього.

В очах Ключкової спалахнули переможні вогники.

— А чи не здається вам, що й будівництво, сама архітектура стає самоціллю? Щоб возвеличити нас самих. А потім зруйнувати збудоване. Прогрес для людини — це її власне самовдосконалення.

Вони сперечалися так голосно, що всі притихли й почали прислухатися. Рубан цмулив горілку — так умів пити тільки він: крізь зуби, маленькими ковточками, довго затримуючи її в роті, й вдоволено посміхався, здавалося, для нього не було більшої втіхи, як зіткнути когось лобами. Ірина побачила, що всі слухають Риту і Сергія, й захвилювалася. Їй було шкода Риту, вона хотіла Сергієвої перемоги, але бачила, що йому не вистачає аргументів, що він, попри всю свою ерудицію, в даний момент не має чіткої опори, тоді як Ключкова, що було в подив Ірині, мала якесь тверде опертя — у власній душі, хоч і не виказувала цього.

— Возвеличити? Перед ким?

— Ну... у власних очах.

— Це — насущна потреба.— Сергій зрадів ще одному аргументу.

— А де їй кінець? Що вона собою являє? — доскіпувалася Рита.

Ірша здвигнув плечима:

— Комфорт.

— Комфорт! — підвела вгору палець Ключкова.— Кожному ізольовану квартиру...

— Я не відмовлюся,— сказав Рубан.

— ...Окремий дім. «Мій дім — моя твердиня...» Щоб... відокремитися від інших. Відійти далі від першооснови. Від батьків і дідів. Від природи. Затулити зелений листок... І виявляється, що найніжніший і найжаданіший — зелений листок. Який придумали не ми. Не ми! Ми відходимо від

пього далі й далі. І не тільки від нього... Наш розум удосконалюється і найперше пізнає, що сам минаючий, що людське життя коротке, і йому здається, що це несправедливо... Він метається, він видумує все тонші й тонші химери. Особливо в мистецтві. Де й ми маємо честь працювати. А найдосконаліше мистецтво — це зелений листочок. Ми ж громадимо бетон і скло... Все, що робимо ми, це не мистецтво. Архітектура — найперше!

Рита помітила, як уважно слухають її, і знітилася. Ірина побачила, що всі вражені тим, що сказала Ключкова. Й не так її септенціями — ті септенції були досить банальні, як патаком на щось, незрозумілою таїною, чимось, чого вона не хотіла доказувати.

— Певна частка справедливості у ваших словах є, — сказав Василь Васильович. Йому здалося, що всі сидять спантеличені і що йому треба рятувати становище. — Якби архітектор вивчав усі конструкції, всі будівлі світу і перепосив свої знання на папір, він би тільки копіював. А він мусить... мусить спроектувати і гори, і горбок, на якому сидів пастушком, і гай, і окремиї зелений листочок, і свою душу... І своє минуле, історію свого роду й пароду. Яку ми чомусь почали забувати. Тоді це буде гармонія, мистецтво. Бо ж і ми самі, і зелений листок — щось одне. Тоді й народжене нашою уявою теж зіллється з нами.

Ключкова хотіла щось сказати, але не зважилася.

А Василь Васильович побачив і сам, що треба змінити тему розмови, запропонував випити за щастя молодості, за любов. За цим тостом приневолили випити й Іршу. Всі знову похвавилися, розмова розбилася на окремі струмки і струмочки. Ірина хотіла встати, щоб перейти на своє місце, але Рита притримала її за руку. Очевидячки, вона ще не виговорила до кінця.

— Розумієш, ми не вміємо жити, — прошепотіла вона майже на вухо Ірині, непаче близькій подрузі, хоч насправді вони ніколи не дружили. — Ми неначе гурт дітей, що біжать по квітах, по лужку, швидше — до протилежного боку, бо там далі квітки кращі, особливі. А то оманна гра світла. Оглянемося, а увесь лужок вже стоптано. Нас ніхто не вчить цього — жити. Любити одне одного. Робити добро.

— А хто може навчити? — запитала Ірина.

— Самі.

— Чому це не вміємо любити? — так само тихо втрутився у їхню розмову Сергій.

— Уміємо? — Голос Рити став шерхлим з напруги.— А кого ти любиш? Назви всіх, кого любиш. Конкретно. Кожного. Тільки не бреш.

Сергій мовчав, очевидно, хотів щось сказати і не зважився.

— Бачиш... Як же це важко — любити когось...

Ірина вже не чула, про що вони говорили далі.

«Ми не вміємо жити,— луною відбилося в ній, і тут же щось заперечило.— Жити... жити... Як хороше жити. Просто жити — і все...»

Її душа наповнилася радістю, тривожною, тремкою, мабуть, саме так відчувається молодий птах перед першим далеким перельотом, ще не знаючи, що це таке.

І їй захотілося сказати тост. Це був перший тост у її житті. Вона наповнила келишок сухим вином і піднесла його. Вона хотіла висловити те, що неясно почувала душею, хоч і знала, що висловити його майже неможливо.

— Що нас найбільше хвилює в житті? Найбільше нас хвилюють перелітні птахи.— Вона подумала, що говорить не просто так, а що її слова чує одна людина... для кого б вона хотіла сказати дуже гарно. І саме через те розгубилася й не могла продовжити тост, а тільки сказала: — Я п'ю за перелітних птахів.

Усі засміялися. Тищенко жартівливо посварився пальцем:

— Ти більше собі не наливай.

Вона подумала, що її тосту не зрозумів ніхто, окрім хіба... однієї людини, й втішилася тим.

Мабуть, і справді тільки Ірша не засміявся. За столом панувало безладдя, хотів сказати тост Респетов, дзенькав виделкою по пляшці, але його не слухали. Сергій побачив, як підвелася Ключкова і вислизнула за двері. Маленька, непомітна, неначе куличок, що визирнув з трави й сховався. Він підвівся теж.

В кутку за круглим столиком розташувався чоловічий гурт. Вони забрали туди горілку та вино і вели якусь дискусію. Ірша підійшов до них. Його ніхто не запрошував сісти, і він не сідав. Саме говорив Рубан.

— Ти кажеш — життя, плин... Який плин? Для когось, може, й плин... Поглянь на це вино. Справді, як казали у давнину, чистий, як сльоза, сік виноградних лоз. Подивись, як воно іскриться. І які етикетки на пляшці. А трохи згодом воно стане сечехо і тектиме в каналізаціі...

— Ну й гідко ж у тебе все виходить,— підвівся Решетов.

— Зате справедливо.

— Навіть коли справедливо.

Рубан залишився на самоті. Ірша вийшов на балкон.

Там стояла темінь, свіжий вітрець приємно залоскотав йому обличчя. Він пахнув пізними яблуками, картоплями і ледь-ледь димком. Мабуть, десь далеко в саду палили листя. Майже одразу на балкон вийшов і Вечірко. Він був у білій нейлоновій сорочці, яка аж світелася в темряві, його залисини — з вікна просто йому на голову падало світло — волого блищали.

— Ще простудишся, вдягни піджак,— порадив Ірша.

— Не простуджуся,— сказав Вечірко.— А я, старий, шукаю нагоди, щоб порадитися з тобою.— Він приступив на крок ближче, і його голова мовби сама по собі сплила з світляного потоку в темінь. Тепер перед Іршею сіріла тільки невиразна пляма.

— Може, завтра, на роботі,— невпевнено запропонував Ірша, бо встиг помітити ще в кімнаті, що очі у Вечірка вже мовби остекліли.

— А я не про те... Не про роботу,— Вечірко намацав гудзик на піджаці Ірші і тримався за нього. Це теж одна з його звичок.— Розумієш, більше мені ні з ким... Все-таки ми якісь друзі.

Ірші хотілося побути наодиноці з своїми думками, і він запитав майже недружно:

— Про що ж ти хочеш радитись?

— Бачиш,— сказав Вечірко,— я хочу женитися.— Він поворухнувся, в нього під ногами щось забрязкотіло — покритка з каструлі чи порожня бляшанка — обережно відсунув її ногою, прихилився спиною до стіни.— Ти мені порадь. Я півтора року зустрічаюся з Валею. Валя — хазяйка. До того ж зав. цеху кондфабрики. За нею, як то кажуть, як за кам'яною стіною. Можна присвятити себе роботі...

— Так і одружуйся,— байдуже мовив Ірша.

— Але вона... Ти ж її знаєш. З нею в отакому товаристві появитися не можна. Примітивна, як чобіт. Коли б їй Діниці інтелект...

— Діна теж хороша дівчина,— без особливого ентузіазму мовив Сергій, бо й сам думав про дівчину, точніше, про жінку — про її інтелект, поривність, ексцентричність, які його і вабили, і страхали.

— З цією можна скрізь. Тільки ж бачив, яка вона повна. А літ через п'ять буде бабище...

— Тоді — Валя, — вже почав дратуватися Ірша. — Обітреться. Вилюдніє біля тебе. Вогонь-дівчина. І любить тебе.

— Правда. Я теж її люблю. Але тут ще одне... В неї була судимість, і живе вона в Житомирі, а я сам з тимчасовою пропискою... А у Діни — прописка.

— Пробач... Ти вибираєш дружину, неначе корову чи коняку на базарі, — сказав Сергій.

— Ну, це вже ти... Та й нам не по вісімнадцять і не по двадцять. Усі ми довго чекаємо від долі чогось незвичайного... Якогось особливого кохання. А тоді приходить час... Вибрати ж не так просто, не всім щастить, як...

— Як кому? — підштовхнув Ірша.

— Як нашому шефові. — Біла невиразна пляма схитнулася. — Розумна, сучасна жінка... Ну, може, трохи той... не хазяйка. Зате професор і професорша... вибралися швиденько. Залишили шикарнючу квартиру.

— Ху, як тобі не соромно... — сказав Ірша.

— Чого — соромно. Ірина — баба перший сорт.

У словах Вечірка проковзнула якась двозначність, якийсь незрозумілий натяк, і Ірша взяв його за плече.

— Знаєш що... не плети дурного. Ти сьогодні п'яний.

— А кому ж і плести, як не п'яному.

Сергій визволив з його пальців гудзик і попід стіною просунувся в кімнату.

На всю потужність заgrimів «Муромець» — найновішої марки радіола, і закружляло кілька пар. Сергій притулився біля стіни і дивився на танцюристів. Мабуть, за нестачею кавалерів Ірина танцювала з Клавою. Вони легко літали по кімнаті, високо підкидали ноги — танцювали трохи жартівливо, щось шепотіли одна одній на вухо.

Захекані, розчервонілі й гарні, зупинилися біля нього.

— Через те, що ти начальник, надаємо тобі право вибору. Всіх інших вербуємо самі, — з віддыхом, з паузами сказала Клава.

— Я не танцюю, — ніяково посміхнувся Ірша.

— Що це за кульгаві кавалери пішли, — поскаржилася Клава. — Ніхто не танцює.

— Ви дивилися на нас, і ми подумали... — спробувала виправити Клавіну нетактовність Ірина.

Клава засміялася.

— То в нього просто голодні очі. На жінок.

— Пхе, Клаво...— спробувала зупинити подругу Ірина.

— На тебе...— зареготала Клава і пішла, погойдуючи стегнами, мабуть, не вельми надаючи значення своїм словам. А Сергій та Ірина залишилися спаленілі, зпняковілі, просто знищені Клавиным жартом. І все ж таки у тій бняковості, в тому вселенському соромі жевріла і якась приємна іскорка, й вони боялися дмухнути на неї, аби не обпалитися. Уникаючи Сергієвого погляду, Ірина пішла до столу.

Там кілька разів злітала пісня, але, покружлявши на кволих крилах, немічно падала. Не знаходили такої пісні, щоб усі знали й усім подобалася, інтелігенти — одні пісні позабували, інших не навчилися. Не було кому вдихнути почуття, запалити, повести за собою. І тоді Рубан, акуратно розчесавши чуба, затягнув на весь голос «Летіла зозуля». Її підхопили всі. Голос у Рубана глибокий, і співав він вільно, впевнено, вкладав у пісню якусь свою думку, може, більшу, ніж обіймали відомі слова. Здавалося, він не виспівався, не вилив душі й оце тільки тепер йому вдається про щось розказати людям. Він аж переродився сам, його очі блищали, і мав він вигляд не похмурий, а радісний і одухотворений.

Незабаром гості почали збиратися додому. Як воно й бувас, за однією парою підвелася друга («У нас дитина»), іншим теж почало здаватися, що залишатися певвічливо — пізній час, старші і шаповані хазяїни втомилася. Виходили веселим гуртом. На околиці голоси звучали особливо лунко. Ліхтарів тут не було, але над парком ярів місяць, і зорі блищали, як золоті цвяшки. Здавалося, чути, як порипує у небі Великий Віз. Внизу білів став, а лісопарк стояв німий і тасмничий. Клава з Решетовим пританцьовували попереду, а позаду стукотіла палиця Рубана й чулося його важке сопіння. А потім Клава підхопила під одну руку Василя Васильовича, під другу — Решетова, голосно перемовляючись, вони пішли попереду і сховалися в пітьмі. Ірина теж хотіла піти швидше, оступилася зі стежки й, може, впала б, але хтось підтримав її під руку. Вона оглянулася й побачила поруч себе Іршу. Його очі блищали в місячному сяйві, вони чомусь були печальні. Зустрілися поглядами й не відсахнулися. Ірина усміхнулася, й та усмішка мала означати, що ось який гарний, обсіпаний зоряним пилом вечір, і які всі хорощі, і як добре жити на світі. Але пасправді вона означала щось інше. В цю мить Ірина відчула, що все перемінлося, не

змінюлося нічого і змінилося все, що їх із Сергієм щось об'єднує, якась потаємна думка чи мрія — ні, навіть не думка і мрія, а якесь відчуття, що усмішка на її губах — його, що це одна усмішка. Як і тепло, що пробігає від його пальців на її руку, воно вже не зникне — залишиться в ній назавжди. Її пройняв дроз, вона швиденько ливільнила руку.

Спочатку рвонулася вперед, а тоді зійшла зі стежки і пішла поруч Рубана.

Тищенко повернув праворуч, на стежку через лісопарк. Біля невеликого ярка всі зупинилися. Василь Васильович щось голосно сказав, хтось із жінок засміявся, він одступив праворуч і одв'язав од дерева палицю на товстій довгій дротині. То була парубочька гойдалка, Ірина не раз бачила, як на ній гойдалися хлопці та дівчата. Василь Васильович сів на палицю, деś високо вгорі в темряві щось заскрипіло, він поїхав у ніч, у чорні петрі лісу. Ірині чомусь стиснулося серце, їй здалося, що Василь відлетів від неї назавсім. Але за мить він повернувся, скочив на землю. Чоловіки навперебій кинулися до гойдалки.

Тищенко підбури́в покататися навіть жінок. Він сміявся щиро, і його голосний, трохи грубуватий сміх полохав у парку послушних птахів, він перехоплював гойдалку, й жінки верещали, відбивалися від нього. Ірина трохи сердилася, але теж сміялася. Вона найбільше любила у Василеві оце хлоп'яцтво, шаління, оцей його сміх.

Сергій не гойдався.

Казилися ще з півгодини — гойдалася навіть Кілава та Ірина, це було неймовірно страшно: пругкий подув вітру і чорна стіна, що летить на тебе, — і вже по тому пішли до трамвайної зупинки. Гості ледве встигли на останній трамвай.

...Мабуть, він таки застудився у Тищенків, коли розгярілий виходив на балкон. Три дні пролежав у жару, а коли температура спала, почувався так, неначе його побили палицями.

Він наймав кімнату по вулиці Саксаганського у дуже безладних господарів, літніх людей, чоловік пив, жінка працювала агрономом у Святошинському районі, ніколи не квапилася додому — Ірші самому доводилося човгати на комунальну кухню та кип'ятити чай і варити кашу. В кімнаті стояло ліжко, стіл, два стільці — оце й усе, жодної квіточки на підвіконні, жодної картини, лише чорний динамік над головою та обцяткована мухами лампочка.

Наслухався музики донесочу; він міг слухати не всяку музику, а тільки просту, бо, коли втрачав у мелодії лад, зазнавав майже фізичних мук. Аж поки не знаходив бодай якогось ритму, може, й не зовсім такого, який знаходили інші. Він чекав, що його провідає хтось з роботи, щось йому підказувало — має прийти Ірина Олександрівна. Коли йому полегшало, він навіть трохи поприбирав у кімнаті та переслав чисту постіль. І коли до кімнати зайшла сусідка й сказала: «Там до вас з роботи», — розхвилювався вкрай. На його превелике здивовання, пришкандибав Рубан.

Потоптався біля ліжка, сів на стілець, далеко вбік відставивши ногу-протез та зіпершись на палицю:

— Що, начальникок, ще не загнувся? А я думаю, дай іду подивлюся. Може, знадоблюся, оркестр замовити чи дощок на трупу. Ти хоч заповіт написав?

— Що ж мені заповідати? — влад Рубанові відказав Сергій, хоч йому аж у животі пекло від таких жартів.

— Мо', дівку яку. Так ти скажи — я не підведу.

Він дістав мундштук, сигарети, не питаючи дозволу, закупив: «Дим убиває мікробу», а вже потому розстібнув чорний портфель, вийняв звідти банку малинового варення, два лимони та кілька пачок печива.

— Дівчата передали. Кажуть, нехай оклигує, вже звикли до цього начальничка, інша зараза може бути ще гірша.

Сергій не знав, про що говорити з Рубаном, не знав, як реагувати на його жарти.

— Обридло лежати, — поскаржився по-длтячому. — І стільки роботи...

— Робота не вовк...

— Треба поспішати, — непевно сказав Сергій.

— Куди? — Рубан затагнувся, випустив дим великими кільцями й, спостерігаючи, як вони втікають одне від одного і ламаються об стелю, вимовив:

— Біжи не біжи... Од цього тобі краще не стане. Треба вміти... шанувати час. Колись він був для нас, для людей... Іноді мені здається, що тепер ми для нього. Сядеш на роботу за стіл, а перед тобою на стіні електричний годинник: «Думай швидше, лобуряко, виконуй план; зайдеш у їдальню — радіо на стіні «пі, пі» — кінчай, службо, обідати; вийдеш на вулицю — задираєш рукав, чи не запізнився, мені іноді здається, що й пульс у мене почав швидше теліпатися. Запитай кого хочеш: куди й чого біжимо?

Либонь, це вперше Рубан говорив з ним отак, без підколупувань, без насміху. Це полестило Сергієві, проте він не знав, що сказати у відповідь, і був обережний, боявся попасти на підмову.

— Поспішають тільки діти,— задумливо мовив Рубан. Мить помовчав, по його обличчю хвилиною пробігла тінь, і він раптом запитав: — У тебе випити немає? — Не чекаючи відповіді, підвівся.— Якби й було, не дав би. Начальничок же!

— Дав би,— поспішливо сказав Ірша і почервонів, бо вийшло смішно.

— Поспішають тільки діти,— не знаєш, що мав на увазі, повторив Рубан.— А може, не тільки діти. Ось ти, наприклад. Начальничок... Хочеш стати начальником. Далі великим начальством...

— Я... не добивався,— підвівся на лікті Ірша.— Мені це... не дуже потрібно.

— Бреши. А може, хочеш збудувати щось таке... здивувати світ?

— А хоч би й так,— сказав Ірша.

Либонь, він уперше кидав виклик Рубану — йому самому, його життєвій позиції, зверхності, з якою той ставився до нього. А головне — малості свого опонента, не дріб'язковості, а саме малості. Був переконаний, що той велочить роботу, як віл воза, й не помишляє ні про що, окрім ізольованої квартири та справної, хазяйєвитої господині. Може, і в нього колись була мрія, але натомився, нагодувався на війні, і тепер далі миски гарячого борщу його думки не сягають. Мабуть, переконаний, що заробив на спочинок до кінця життя.

Дивно, але в цих думках, відчував, є трохи співчуття, але більше зверхності, зверхності людини, в якій в потенції ще все попереду. Було трохи моторошно, але й приємно.

— Що ж ти хочеш збудувати? — викривив губи Рубан.— Велике чи красиве?

— Красиве...

— Бренеш. Бо й сам знаєш, що це неможливо.

— Чому ж... — пробурмотів Сергій.

— Бо робимо на дядю. Один перед одним препо вгору. Не довершеність форм, закінченість ліній, а висота і величина. Камінне громаддя тисне вже зараз. А що буде далі? І ще ти не збудуєш, знаєш чому?

— Чому?

— Не вистачить сміливості. Розум у тебе є... І талант. А от сміливість...

Ірша з цікавістю подивився на Рубана. Йому здалося, що все-таки Рубан заздрить йому. Його націленості на мету, талановитості. А від Рубанових розмов йому справді було страшноувато.

— Поправляйся. Пий чай з малиною,— сказав Рубан і пішов.

А Сергій ще довго думав про нього.

Першим, кого Ірша зустрів на роботі після хвороби, був Вечірко. Стояв у коридорі, перечитував оголошення.

— Ну як самопочуття? — запитав, а очі були холодні, насправді Іршині самопочуття його не цікавило.— Ти той... — сказав, відводячи погляд убік.— Тут до тебе приїде одна краля... Так ти з нею без мене не розмовляй.

— Яка краля? — запитав Ірша.— Валя чи Діна?..

— Ні, ще одна... Там нічого... Просто... Нам, старий, ще довго разом працювати. Ми можемо один одному знадобитися.

Сергій прочинив двері свого кабінету, і йому здалося, що не був тут кілька місяців. Всі ці дні йому чогось не вистачало, в ньому жило відчуття якогось свята, чогось такого, що має статися немишуче і перемінить все його життя. Але його зустрів будень, а Ірина Олександрівна навіть не підвела од ватману очей. Він помітив, що вона поблідла, змарніла — очевидно, їй коштував страшенних зусиль цей спокій і цей будень. Бо невидима срібна струна, яка протяглася поміж ними, не обірвалася, вони чули її тривожний дзвін і чули, як вона тремтить і вібує від найменшого дотику.

Нічого не було поміж ними сказано, не було аніякісінького натяку, жодного (жодного!) промовистого погляду, а вони обоє знали, що поміж них є таємниця, і саме таємниця кохання. Або не кохання, а симпатії, і здогадувалися, що обоє бояться — не тільки таємниці, а й думки про неї, оце й було найстрашніше, бо не могли з тим боротися (так само не вміють і не знають люди, як і для чого боротися з сонцем або весною), а самі обопільне знання немишуче вело їх кудись.

Сергій і далі радився з Іриною й знав, що її думка узгоджена з думкою Тищенка, хоч не обов'язково вона розповідає чоловікові про всі дрібні справи, якими клопочеться сектор. Просто вона вже досконало знала його, він дав-

но втягнув її у великі проблеми, в коло своїх думок, і вона тонко й тактовно показувала своєму молодому начальнику дороги і доріжки в широкий світ. Він знав більше її і вмів більше за неї, але її слово було камертоном, по якому звиряв ритм і настрій роботи сектора. Але водночас у ньому росло і якесь роздратування проти неї, якесь невдоволення. Він згадував минулу вечірку, її квартиру, її перемовки з чоловіком, і чомусь на думку спливали ліврейні лакеї при будуарах графинь і княгинь.

Але незабаром він забув про ті свої думки: навалилося стільки роботи, що кілька ночей навіть спав у інституті на потертому шкіряному дивані, який стояв у коридорчику до сусідньої кімнати і який інститутські дотепники називали «мудрість народна». Там найчастіше збиралися курці, говорили про погоду, про ціни на базарі, переповідали новини, що їх привозили родичі з інших міст і сіл. На базі їхнього інституту готувалася республіканська нарада, і їхньому сектору було доручено не тільки скласти звіт про свою роботу, а й написати всю вступну, загальну частину для доповіді директорові. Як те й водиться, директор доручив написати одному із своїх заступників, а той — Басові, Бас — Ірші.

— Ми всі писатимемо звіт, — сказав, повернувшись од Баса, Сергій. — А ви, Романе Тихоповичу, зосередитесь над загальною частиною. Ось які пункти треба в ній висвітлити. — І поклав напірець перед Рубаном.

— Мені здається, що ця робота більше підходить для когось іншого, — втрутилася Ірина. — Для Вечірка чи...

— Я попрошу вас, Ірино Олександрівно, — кинув на стіл лінійку Ірша... — Я попрошу вас...

Він сам не знав, чому дратується.

— Не супути свого носа не в свої справи? — ехидно запитала вона і для наглядності помацала пальчиком свого невеличкого носика. Її очі за великими круглими окулярами горіли гнівом. — Знати своє місце.

— Десь у загальних рисах цього разу ви мислите правильно, — рубонув він.

Обоє відчували роздратування, і кожному було шкода себе. Та й Ірша справді був переконаний, що Рубан налише вступну частину краще — точніше, аргументованіше, проблематичніше. Він тугодум, працює повільно, але так, що після нього не доводиться переробляти. Зараз він майже вільний, та й не треба йому попускати, нехай відчує на собі його, Ірші, керівну руку. Він навіть приготувався

приструнити Рубана, але той, на диво, тільки пошкріб потилицю й буркнув:

— У когось не вистачає думок, то, оддай, Романе, свої.

Писав Рубан довго. Згори погукували на Іршу, Сергій підганяв Рубана. Коли, зрештою, він скінчив, то справді переробляти нічого не довелося. Не переробляв і Майдан, котрий виголосив доповідь на нараді, у їхньому великому залі, де зібралися архітектори з усієї України й куди було запрошено декого з співробітників інституту. Коли Майдан скінчив читати півторагодинну доповідь, було оголошено перерву. Ірша, Рубан і Ірина, котрі сиділи найближче до дверей, опинилися в коридорі перші. З інших дверей вийшла президія, попереду широко ступав Майдан, за ним ще кілька чоловік, серед них заступник міністра Прядко. Вони зіткнулися посередині коридора.

— Добрий день, товаришу Ірша. Добрий день, Ірино Олександрівно. Добрий день, Романе Тихоновичу, — привітався з усіма за руку Майдан. Очевидно, не знав, що сказати ще, але йому здавалося, сказати треба. Запитав: — Ну, як вам сподобалася моя доповідь?

Рубан, котрий саме дістав з кишені портсигар, вийняв сигарету й відповів:

— Прекрасна доповідь, Денисе Івановичу. Особливо вступна частина. То я вам її написав. — Він узяв у зуби мундштук, опираючись на палицю, повернувся й зашкутьгав уподовж коридора. Перед ним розступилися.

Вони стояли на третьому поверсі, й Ірші здалося, що він зараз заgrimить на першій. Та де там на першій. Провалиться у підвал, кудись ще глибше, до самої магми... Хитро мружився Прядко, заціпенів Майдан, його сухе, аскетичне обличчя збуряковіло. В одну мить щільне коло розсипалося, кожен поспішав зникнути з присоромлених, гнівних очей начальства.

Ірша теж сховався за спиною в Ірини. Він подумав, що за свою непрочитану заяву Рубан заплатив Майданові сповна. А ще подумав, що розрахунок цей не остаточний.

За кілька днів Іршу викликав Бас. Було це перед самим обідом, декотрі співробітники вже поспішали на третій поверх до буфету.

Бас запропонував Ірші стілець, а сам не сідав, ступав з кутка в куток маленького, заставленого старими шафами кабінету.

Строгий, неусміхнений, він був як знак оклику. Здавалося, Бас позичив у Майдана принцип правдивості й стро-

гості, але застосував його не так, як треба. Всякі попередження Майдан робить, немовби вдається до них з необхідності, та так, мабуть, воно і є, Бас весь відданий служінню пунктам і параграфам, і застосувати їх до когось — для нього просто насолода, хоч він і не показує того.

Він вийняв з бічної кишенки піджака білого рогового гребінчика, розчесав йоржика, продмухав гребінчика і заховав назад до кишенки, де стриміли дві авторучки. Він ходив, і підлога під ним рипіла, а голос завідуючого лунав чітко, у наказовій формі.

— Насамперед я маю зауважити вам.— І подивився на Іршу значуще. Він умів тримати підлеглих на відстані.— Інженер Рубан кожену планову тему закінчує із затримкою. Він майже завжди запізнюється на роботу. Ось подивіться на зведення тільки останнього місяця... В п'ятницю — на сорок хвилин, в суботу — на двадцять... у понеділок,— Бас підняв угору довгого, худого пальця,— на півтори години! І так далі, і так без кінця. Віп усім грубіянить, підриває авторитет керівництва інституту... Розпустилися всі, але він особливо. Колись був порядок... Знали, кому скільки дозволено, від — і до.

Ірша мовчав. На столі в Баса лежав якийсь папірець, і Сергієві страшенно хотілося заглянути в нього. Віп був переконаний, що той папірець має прямий зв'язок з опим викликом його, Ірші, до завідуючого.

Бас підсунув стілець і сів поруч Сергія. Поклав йому на плече руку. Сам скоротив відстань майже до дружньої розмови. І це було найнестерпніше... Навіть гнів витримати легше, ніж отаку поблажливість, коли тобі довіряють, коли тобі дають зрозуміти, що ти свій, ти одностудець, і натякають, що це відплатиться; тобто, коли тобі прийде час ступити на вищий східець, тебе підтримають — душа розколюється надвоє. Ірші стало жарко.

— А потім оці розмови у секторі. Оця безконтрольність... І взагалі, нащо вам такий працівник? Сподіваюся, ви розумієте мене. Ви ж наш! Вам ще рости й рости...

Басова рука була маленька, суха, але важка, неначе вилита з залізобетону. А оце «наш» проймало до самого серця. І Ірша ще раз подумав про себе, що значно легше переносити начальницькі нотації, ніж оце довірливе буркотіння. Він увесь знітився й видався собі маленьким, неначе горобчик. І оте власне «я» збіглося в одну крапочку, але він знав, що воно всесильне, що воно ще має розпрэ-

сторитись, вирости до гігантських розмірів і поглинути й Баса, і Тищенка, а може, й Майдана.

— Але ж це... не моя прерогатива, — витиснув він.

— Правильно, — Бас прийняв руку. — Проте ініціатива має іти від вас. Для мене потрібні підстави... Доповідна. До речі, як ви живете? — І маленька, сухенька, але важка рука знову лягла Ірші на плече, притиснула його трохи не до підлоги. Йй стало йому незатишно в цьому кабінеті, і він подумав, що, мабуть, отак само мав би почуватися мамонт, вигнаний з лісів раннього палеоліту на центральну магістраль сучасного міста. Його мисль текла кудись назад — у затишок власного сектора, де теж шаблезубі тигри — Рубан, Клава, але все ж не такі. Рубанове ім'я мелькнуло в його свідомості, і там утворилася чорна дірка, яку він не міг нічим заповнити. Його спантеличував і далі оцей Басів тон, батьківський, добрий, повчальний. — Тобто чим ви займаєтесь? Я бачу... Все робота, робота, робота. Це, звичайно, добре, але людині потрібне ще щось таке, що вбереже її... від непотрібних думок. Футбол, карти, марки. Коли цього немає — тоді лихо. Я, наприклад, ловлю рибу.

— Я люблю шахи, — сказав Ірша.

Бас задумався.

— Шахи — це добре. Хоч і не зовсім. Ну, гаразд, ідіть.

Сергій ішов у сектор, і паркет під ним утипався, як молодий лід. Він думав про те, що Бас не такий уже й примітивний і є в цьому щось таке, що змушує уважно прислухатися до його слів... У кімнаті була тільки Ірина. Але вона теж кудись поспішала.

— Ірино... Олександрівно, — глухо сказав Ірша. — Я хочу з вами порадитись.

— Е, ні, — зблиснула вона окулярами. — Я своє місце знаю...

Була наструнена, неначе молода олениця перед стрибком.

— Ірино Олександрівно... Це... Ну, я вас дуже прошу... Я прошу вибачення. — І він заступив їй дорогу.

— Вибачення ви не просіть. Бо я іноді справді стромляю носа не в свої справи. Але не тому... не тому, що мій чоловік Тищенко, а через те, що я жінка.

— Мене викликав Бас, — поспішаючи, поки нікого немає, швидко заговорив Сергій. — Він вимагає... звільнити Рубана.

— Ох! — аж хитнулася вона і вхопилася рукою за серце. І подалася до нього вся — тілом, очима, душею. — Боже

вас упаси! Навіть... навіть якщо вам доведеться піти з роботи самому. Ви нічого не знаєте... Так, він і грубіян, і злий чоловік... Я сама... не люблю його. Але та злість... Він злий на весь світ, на життя, на самого себе. Йому три роки, вже по війні, пиляли ногу — повзла гангрена. А ще раніше — троє поранень. На війну пішов у шістнадцять років, добровольцем — підробив документи на вісімнадцять... А потім... був виключений з партії. «За незгоду з радянською податковою політикою». Так записано...

— Ну, тоді як же?..

— Терпіти. Терпіти, і годі. Так каже Ключкова. І каже справедливо. Ви помітили — він боїться її. Бо вона знає про нього щось таке, чого не знаємо ми. Про його душу. Грубі слова — це ще не все. Треба перейти всі страждання, як сто річок... Ми мусимо поважати...

— Що? — запитав Ірша.

— Людські страждання. Тільки вони роблять нас благородними.

— Але ж — і злими.

— Буває. Але вони не роблять підлими.

«Хто зна», — подумав Ірша, але вголос цього не сказав.

— І потім, знайте, — наполягала вона, — Тищенко буде проти. Майдан, може, й підпише заяву на звільнення, але, думаю, теж без особливої радості. Це тисне Бас і ще хтось... А потім я просто не можу собі уявити, щоб ви погодились на таке, — закінчила вона суто по-жіночому, і її обличчя освітілося ясним, тихим світлом. Те світло осліпило його, і він стояв спаттеличений і покірний. А по-крадьки бачив її одухотворене обличчя, і ніжну лінію шиї — ту лінію не зміг би точно і гармонійно передати жодний кресляр, і маленьку цяточку родимої плями біля ключиці. І все переплуталося в ту мить у його голові.

Він розстебнув комір сорочки і важко зітхнув. Далі він дивився в підлогу, не зважувався підвести на неї очі. А щоки його палали палом, і тонкі красиві брови ледь здригалися в нервовому напруженні. Тримаючи руки поперед себе, неначе зразковий школяр, не підводячи очей, він одступив убік, повернувся й вийшов з кімнати.

Ірина якусь мить постояла біля дверей, далі усміхнулася, зітхнула, для чогось вернулася до свого столу, подивилася на своє відображення у шибці відчиненого вікна і аж тоді пішла й собі. Вона йшла і думала про Сергія. Він чимось нагадував їй юнака стародавньої Еллади з старої книжки, яку прочитала недавно. Очі в того юнака завжди

опущені долу, руки сховані під плащ, він дивиться тільки перед себе, уступає дорогу старшим, не зважається навіть на мить поглянути на зустрічну жінку або дівчину, заглиблений у свої філософські думки... А може, й не філософські. Ніхто не знає, що коїться у того хлопчика на душі, які почуття нуртують там. Душа рветься кудись, завмирає, солодко щемить, хоче влитися в світ і хоче проїняти його, як стріла. Молиться йому і хоче покорити, сподівається, що колись оволодіє всіма його принадами. І так у ній все бринить... І такий цей хлопчик хороший, чистий, хоробрий, готовий до самопожертви. Він надзвичайно легко кидається на будь-який поклик.

Такі юнаки безоглядно йшли за Македонським і Цезарем, робили революції або, замкнувшись від світу, його принад, жінок і друзів, сивіли в присмерку лабораторій, робили визначні відкриття...

Сергій... зробить теж. Якийсь голос їй нашіптував і щось інше, але вона не слухала його. Сергій саме такий. Звичайно, такі люди звершують щось велике, якщо для цього складуться обставини, бо скільки їх невидимим порохом розвіюється по світу. Скільки їх кидається на поклики всіляких авантюристів, над скількома витає тінь напівбожевільного шукача-алхіміка.

Щоправда, в більшості випадків їх вчасно заслоняють від шкідливих книжок та ексцентричних вчинків старші, направляють на второвані стежки, і тоді ці юнаки стають добропорядними батьками родин та суворими моралізаторами.

Але їхні діти повторюють все спочатку. Молодість тим і принадна, що летить під напнутими вітрилами, що сповнена рвйності, дерзань. Щойно перед Іриною промайнули білі вітрила.

Подумала: як добре летіти під ними.

Розділ шостий

Несміливо прочинилися двері, і до кімнати заглянула невисока білява жіночка в синій хустці. Вона завжди тільки зазирає в двері і жодного разу не переступила порога, хоч Клава й намагалася запросити її. Мабуть, вона боїться Рубана. Так вирішили всі. Ніхто не знає, хто вона така і чого приходить сюди, що її зв'язує з Рубаном. Стане в дверях, усміхнеться, й на щоках у неї прогнуться ямочки:

чекає, поки Рубан підніме голову. Якщо той довго не помічає — кашляє, тихенько, несміливо, мовляв, пробачте...

Рубан трохи квапливіше, ніж завжди, підводиться і скрипить протезом за двері. Іноді він повертається за кілька хвилин, іноді його немає довго. Всі вже до цього звикли й не пробують його ні про що розпитувати — все одно одбудеться якимось жартом. Ірині кортить у цей час хоч раз подивитися йому в очі, але він викульгує так, що обличчя звернене до стіни,— здається, розглядає розвішані там ще з весни діаграми.

Він і зараз покульгав, розглядаючи діаграми, але прихопив цигарки, і всі вже знали — пішов надовго.

Якийсь час працювали мовчки. Ірша креслив графіки, Ірина перевіряла аркуш. Клава обраховувала кубатуру і площу. То були досить складні обрахунки купольних форм.

— Сергію,— підвела вона голову...— Так мені набридло ритися... Ти не скажеш: парабола ігрек дорівнює десяти, мінус ікс квадрат, навколо осі абсцис?

— Триста двадцять, корінь із десяти, поділено на три, помножено на пі,— тихо відповів той, не підводячи голови.

— А корінь кубічний з двох пі?

— Два, чотирнадцять, п'ятсот три.

Клава дивилася на нього трохи з захопленням, а ще з жалем, але Сергій того не бачив. Стояв, схиливши голову, і світлий, чисто вимитий чуб розбігався в обидва боки, він раз по раз акуратно загібав його п'ятірнею назад. Був у нейлоновій білій сорочці, піджак і галстук висіли на шинці стільця.

— А логарифм?

— Нуль, тридцять три сто сорок три.— Так само тихо, терпляче, точно.

Клава погортала довідник і жбурнула його на стіл.

— Щоб ти сказився,— сказала вона.

Ірша підвів голову, подивився на неї великими, здивованими очима.

— Не голова, а перфокарта.— Вона повернулася до Ірини й казала вже з справжнім обуренням: — Просто якийсь жах. Вчора Петро Миколайович приходив до нього за порадою, скільки і яких добрив класти під пальми в теплицях. А тоді Охрімчук з літературним кросвордом...

— Ну хто не знає, на якій вулиці жив Бальзак...

— Я не знаю,— з притиском сказала вона.— І не хочу знати. І взагалі, як можна жити з такою головою? Ти що, в дитинстві г... їв?

— Клаво! — попросила Ірина.

— Чому ж це так погано... знати? — запитав Ірша і знову схилився над графіком.

Було видно, що ця розмова його мало обходила. Він працював, працював як скажений, він знав, що тільки так може чогось досягнути. Знав і те, що своєю працьовитістю викликає в деякого роздратування — в того ж таки Вечірка, ще кількох колег, але в більшості пошану. Клава драгувалася не через те — всі вони користали його пам'ять і його працьовитість: Ірша часто приходив раніше, готує вихідні дані, і зробить потрібні розрахунки, й принесе необхідну літературу, ще й кожному вкаже на окремому аркушику сторінки — не дарма їхній сектор ставлять всім у приклад. Всю цю роботу Ірша повинен вимагати від них, він і вимагає, але насамперед — власним сумлінням і акуратністю. Вона чіплялася до нього з чисто жіночої цікавості та з нудьги. Щось її драгувало в «начальничкові» (вона не претендувала на його залицяння), чимось хотілося його підштрикнути, ввігнати в фарбу. О, то було дуже втішно, як він червопіс. «Дуня!»

— Погано,— переконано сказала.

— Я не винуватий, що в мене такий склад пам'яті,— мовби виправдовувався Ірша.— Он академік Черничкін цитує по пам'яті весь курс експериментальної фізики, який сам написав. Попробуйте коли-небудь процитувати один свій абзац! А лазити по довідниках — велика трата часу.

— Правильно,— сказала Ірина.— Я не соромлюся признатися, що заздрю Сергієві. У нас всі й звертаються до нього, як до ходячого киндівода.— (Так жартома навиворіт називали вони довідник).

— Пхе,— бридливо викривила красиві, соковиті губи Клава.— Ходячий довідник! Ти б поклала на ніч під бік ходячий довідник? — зримувала.

— Клаво! — гукнула Ірина.

— Грубо? — Клава стенула плечима.— А що, я маю молитися на нього? — Вона хвилюку помовчала, зітхнула і мовила вже зовсім інакше, мовби співчутливо і трохи з жалем: — І як під оті русі патли за такий короткий час набилось стільки мерзоти? І чого хоч трохи її не витіснило щось інше?

— Наприклад? — Ірша й далі креслив, на обличчі блукала іронічна усмішка.

— Футбол. Дівчата в нейлонових купальниках. Оті самі човни, як їх — байдарки чи хоч підкидний.

— Я граю в шахи.

— Бачила, як ти грасш. Виграв раз у шефа, а тоді три дві трусився з переляку, як цудик.

Ірина тихенько засміялася, а Ірша опустил голову ще нижче. І він, і Ірина давно здогадувались, що Клава має насолоду від оцих кпинів, але він так і не зміг нічого їм протиставити. Аби якось уникнути їх, багатодумно поморщив чоло, показуючи всім своїм виглядом, що працює. Але Клаві було чхати на його багатодумність. Вона посиділа за столом ще кілька хвилин, смачно, аж хруснули суглоби, потягнулася налитим жіночою силою тілом, різко покликкала:

— Сергію!

— Що?

— Скажи мені, — якось скрадливо, але ніби й щиро почала Клава. — Що було б, якби ти ось такої тихої осінньої днини зустрів у лісі, на самоті, на стежці, де по коліна листя, ось таку... таку, як я, жінку?

— Яку? — підвів голову Ірша і подивився на Клаву.

— Ну, таку... Вродливу. Хіба я не вродлива?

Ірша почервонів, затпнувся, але сказав:

— Вродлива.

— Ще й вільну у всіх відношеннях, — правила далі Клава. — Що б ти зробив?

Ірша знизав плечима:

— Привітався б.

— Ха-ха-ха! — засміялася Клава. — А далі?

— Поступився б дорогою.

— А далі? — наполягала вона.

— Побажав би щасливої мандрівки.

Клава грізно нахмурилася і поманила його пальцем:

— Підійди сюди.

— Для чого? — запитав Ірша, але з місця не рушив.

— Я врїжу тебе по пиці. Це ж... найбільша образа для жінки і приниження для чоловіка...

— Не розумію, — розвів руками з лінійкою і аркушем паперу Ірша.

Ірина, котра з усмішкою слухала їх, відклала лінійку.

— Бачите, Сергію, — заходилася пояснювати вона. — Ви живете... не сучасними уявленнями. Тими, які винесли з

села. Там ще й досі, кажуть, хлопці можуть спати біля своїх коханих... І це абсолютно чисто. Так само розмірковували і герої старих романів... Ми їх називаємо тургеневськими. Щоб хлопець був поштивий, ввічливий... А тепер... Тепер все перемінилося. Чи закордонних фільмів падалися, чи в чому іншому тут справа... Сучасним жінкам подавай... Як тепер кажуть: мужчина повинен бути злий, смердючий і сильний.

— Смердючий, може, й ні,— посміхнулася Клава,— але й... не отакій, як оце пеньок. Як я працювала в главку, один інспектор у графі «стать» так і написав: «Самець».

Сергій почервонів. Ірина так і не знайшлася, що сказати. Не знайшлася, а може, не одважилася. Вона теж боялася Клавиного язичка.

Потому Ірша кудись виходив — мабуть, у сусідню кімнату,— повернувшись, щось малював. Либонь, захопився, бо голову тримав трохи набік, а це в нього означало, що прийшло натхнення. Проте Клаві було начхати на це. Вона нудьгувала. Рубана, з котрим могла поширмувати на рівних, не було, а язичок свербів.

— Сергію! — раптом неначе на пожежу вигукнула вона, аж Ірша кинувся й підвів голову.

— Що?

Він побачив, що це знову ті самі кпини, спробував утекти в роботу.

— Ти хоч цілувався коли-небудь? Знаєш, що це таке? — вимогливо запитала Клава.

Сергій знову підвів голову, червінь по-дівочому заливала йому щоки, а далі шию, навіть запалали кінчики вух. І враз у його очах спалахнули несамовиті вогники, він відклав лінійку і сказав з викликом:

— Що ви... Клаво. Ви вже думаєте, як я оце терплю ваші підкушування... Цілувався! А може, й не тільки цілувався.

— Ов-ва! — взялася в боки Клава.— Розкажи.

Ірина, котра — було видно — переживала цю сцену не в жарт, спробувала визволити Сергія:

— Облиш його, Клаво.

— Чому? — вдала здивування Клава.— Це ж цікаво... Та це... від такого схимника. Про схимників найцікавіше. Недарма — Сергій. Отець Сергій, пам'ятаєш, у Толстого.

— Я зовсім не схимник,— сказав Ірша.

— Тим краще. То хто вона була?

— Котра?

— Ого! — вже насправжки здивувалася Клава. — Розкажи. Тут всі свої. Я ж вам розказувала про свої заміжки. Де ти її зустрів? Яка з себе?

Ірша хвилину подумав, здавалося, він все ще вагається... Креслив і розповідав:

— Якщо вам справді цікаво... Вона була чорнява, не те щоб вродлива, а якась така... Сіра хутряна шапочка... І сирій комірець... Плакала біля віконця в готелі.

— Де це було? — перебила Клава.

— У Львові. Пам'ятаєте, я їздив на нараду. Вітою звали ту дівчину. Вона була студентка, захотіла в зимові канікули побачити Львів, сіла в поїзд і приїхала. А знаєте, як у нас з готелями? Вона обійшла їх усі. Стоїть і плаче. Ніч, взимку поночіє рано, чуже місто...

Він довго щось шукав у шухляді, й Клава не витримала, поквацила:

— Ну?

— А в мене було двоє відряджень. Бо мали їхати з Сергійчихою. А та в останній момент захворіла. І тоді я... переправив її прізвище на прізвище Віти. Нам дали номер на двох на четвертому поверсі... у лівому крилі. Ви знаєте готель «Львів»?

— Можеш не теревенити далі, — махнула рукою Клава. — Нещасне брехло!

— Чого брехло? — образився Сергій.

— Вас би у той номер не пустили й на поріг. У вас же паспорти холостяцькі, ще якби ти сказав, що підмогоричив чергову... Але де тобі, лемішці, підмогоричити.

— Я сказав неправду, — не здавався Ірша. — Вона... була заміжня. І в її паспорті стояв штамп.

— А в твоєму? А прізвища теж однакові? Забрехався по саме пікуди. Ти чула, Ірино?

— Не глуха.

А сама боялася підвести очі, щоб вони не виказали її. З самого початку Сергійові розповіді вона натягнулася, як струна, і слухала з пожадливою, хворобливою цікавістю. Серце їй боліло, неначе туди вбуравлювався тоненький свердел або маленький черв'ячок з міцніючими щелепами. Кілька разів вона метнулася думкою кудись убік: «Яке маю право...» «Хто з парубків зараз не спізнав подібних пригод», «І взагалі, чому це маю вимагати від когось абсолютної чистоти я — чужа цій людині, заміжня жінка». Вона навіть Тищенкові пробачила все, коли він розповів їй. І санітарку в госпіталі, і молоду вдову майоршу, з якою

верталися з Уралу, він допомагав їй добутися до свого Чернігова. Хоч до вдови довгий час затаєно ревнувала, і коли один раз йому випало відрядження до Чернігова — не пустила. Не пустила, хоч вірила. Вона не хотіла, щоб він навіть дихав з майоршею одним повітрям. Ірина випитувала в Тищенка все про його колишні зустрічі, і він під її натиском, під її любов'ю розповів, а сама думала, що такого розказувати не можна. Це була з її боку, на її переконання, майже патологічна, хвороблива цікавість і несвідоме, бунтівливе виправдання чоловіка, вона простила йому, але не так, як має прощати на сповіді піп (тому все байдуже), простила серцем, а в пам'яті щось та залишилося.

Тепер же вона слухала розповідь Ірші з подвійним страхом. Переживала за нього, що він отак, пизькопробно, піддавшись на провокації досвідченої зальотниці, аби піднятися в її очах, порівнятися з нею, витріпує бруднюнку історійку, і за його падіння. А ще падала, ламалася її світоглядна вежа, валили основний опорний стовп. Поміж нею і Клавою велася нескінченна суперечка, жартівлива, але й затята змага з приводу тієї ж моральності сучасних людей, особливо молоді. Коли Ірині не вистачало теоретичних аргументів, вона вдавалася до прикладів, гаразд розуміючи, що тільки в такий спосіб може довести свою правоту: «А Майдан! А Решетов! А Вечірко! А Ірша!» Клава ж, здавалося, мала особливу насолоду трощити ті аргументи: «Вечірка закресли. Вчора почувала в нього одна циганочка. Катя казала. Не віриш — піди розпитай сама». Отак їй вдалося значно скоротити досить довгий список, чи, як вона називала, «прейскурант» Ірини. Ірша ж у ньому посідав чільне місце й стояв непохитно.

І ось тепер вона то підтискала губи, то біліла, то червоніла, їй здавалося, що на її очах відбувається щось таке, після чого й жити не варто. Але по тому, як добігала кінця розповідь, струни в її душі попускалися і серце заповнювала солодка радість.

— Ти, Сергію, монстр,— зітхнула Клава.

Й Ірина повторила в душі луною: «Ти, Сергію, монстр». У Клавиному голосі вчувалася іронія, а ще більшою мірою смуток. Ірина дивилася на неї і вже навіть співчувала їй. У тому зітханні вона відчула приховану заздрість, скручене колючим дротом глузду розчарування, безнадію. Мабуть, не було чоловіка, котрий би пройшов повз Клаву з нескаламученим поглядом. Клаві заздрили майже всі

жінки в інституті. Десь далеко-далеко, краєчком свідомості заздрила навіть Ірина. Ні, вона б не змогла так... З усіма, з будь-ким, просто з кимось... Але ж ті погляди, нехай навіть одверто хтиві, є й визнанням особливої жіночої принадності, зрештою, краси.

Клава кокетувала з усіма, у неї й погляд був якийсь такий — обіцяючий, під'юдливий, але й упевнений, строгий: «Хочу — закручу тобі голову, хочу — ні». Але, мабуть, існує щось на світі, коли й вона не може закрутити голови всім, не може та й не має права, а потім навіть ті, що їм закручують голови, дозволяють закручувати її лише на якийсь час, вони теж десь закрайками свого згризеного серця відчують межу. То ніби обмін, обмін легкими почуттями, то не золото, а паперові гроші. Хух — і полетіли за вітром, паф — і здиміли в пічці. Тепер Клава своїм зітханням ніби засвідчила те.

— У двадцять вісім років... — вона махнула рукою. — Аж шкода, що отаке теля попадеться якійсь хижачці.

— По-перше, не теля... — образився Сергій.

— Нехай лоша.

— А, по-друге, чого хижачці. Ви, Клаво, надто погано думаете про... свою половину роду.

— Думаю, як в. І так вже воно складається в житті. Майже закон, якого ніхто не в змозі вивести і записати в отакі довідники, — сказала вона повчально, що було зовсім на неї не схоже. — Таких, як ти, обкручують досвідчені жінки. Ну, та це нічого. Але ось що дивно: з них виходять найкращі раби. Миють підлоги, перуть пелюшки... А жіночка тим часом шамуль-шамуль. А він за неї ще й готовий лягти під трамвай.

Ірині не сподобалися Клавині сентенції, і вона сказала:

— Це вже помітно. Він тобі, Клаво, робить половину розрахунків.

— Тобі ще більше, — якось особливо, з притиском сказала Клава.

— Я всім, — почервонів Ірша. — Наш сектор...

Їхню розмову перебив Тищенко. Він увійшов веселий, бадьорий, дужий. Голову, як і завжди, тримав трохи набік, усміхався.

— Добридень, бджоли. У вас затишно, як у вулику, — сказав, мабуть, для того, щоб пояснити свої часті відвідини цієї кімнати. Хоч буцімто й не соромився цього — тут працювала його дружина. Прогупотів черевиками сорок чет-

вертого розміру від дверей до вікна, що виходило в бік парку, з цікавістю зазірав у аркуші ватману.

— Саме про це говорили,— скривила повні губи Клава, і в її очах заграли іскорки.— Ми з Іриною бджоли, а це трутень.

— Мабуть,— зітхнув Ірша.

— Приниження,— підняв опецькуватого пальця Василь Васильович,— наче...

Ірша почервонів, було видно, як він увесь напружився.

— Та ні, я знаю, що вмю чимало...

— Але й возвеличення.— Тепер підняв два пальці разом, та побачив, що Сергій нервово крутнув головою з боку на бік, поспішив заспокоїти: — Нічого, не виправдовуйся. Певність у собі — це не погано. Вона, як казали у старі часи, не заважає бути хоробрим. Ти справді вмієш чимало... Ірина мені про тебе вуха протуркотіла. Та ми й самі бачимо. Здається, тебе не затискали?

В Тищенковому погляді світилася приязнь. Йому подобалось в Ірші все — скромність, тонкість природи, настроєність, вгадував, що той у своєму поки що маленькому човнику замахнувся перепливти океан, і бажав йому попутного вітру.

— Що ви,— спаленів Сергій.

— Ну ось... Значить, задоволений усім?

— Задоволений.

Тищенко засміявся.

— Немає таких. Отож не вірю й тобі, хоч і ціную скромність. Тобі давно пора на ширші води... Спробувати себе.— Він задумався, дивився вниз, здавалося, розглядає носки своїх черевиків.— Скажи мені, тільки щиро, що б ти хотів збудувати? Найсміливіші мрії?

Ірша кинув швидкий погляд на Тищенка, далі на Ірину та Клаву. Мабуть, над подібним запитанням думав не раз, тільки зараз не знав, казати все, що думає, чи ні.

— Я, коли б мені дозволили, спочатку руйнував би,— рішуче, але якось так, немовби відчайдно, сказав Ірша.— Змів би до дідька всі оці коробки з кренделями, бородатими дядьками, що тримають на головах балкони, і на їхньому місці збудував би...

— Ні, будуй на своєму місці,— перепинив його Тищенко.— А те нехай стоїть. Вже й так... наруйнували. Не знаємо, хто ми такі...

— Все оте старе?

— Вам, молодим, кортить нищити чуже. Не забувай, те, що будуємо ми, колись стане старим. Дай боже нам збудувати щось таке, як ковнірівський корпус у Лаврі. А хочеться... Я тебе розумію. В твої роки теж, було, як почну мріяти, як набудую...

— А зараз не мрієте? — вдавано наївно запитала Клава.

Тищенко вловив відтінок, з яким запитала Клава, але не знімаючи:

— Чому ж. Мріють усі. Найчастіше безпредметно.

— Як це безпредметно? — не зрозуміла Клава.— Про що?

— Про все.— Василь Васильович раптом засміявся.— Наприклад, про динозаврів. Розігрую всілякі фантастичні сюжети. Ляжу в постіль, заплющу очі... Ну й бачу себе десь у крейдяному віці. Я оденський на всю землю. Я і пес. Він попереджує, коли до мене підкрадається тиранозавр. А місце для житла я вибрав на горі біля річки. Річка — величезна... Папороті, хвощі, отакі, як на городі, тільки гігантські.

Він махнув рукою, що означало кепкування з себе, з власного видива і навіть з того, що розкажує.

— У вас, Клаво, мабуть, сюжети цікавіші і реальніші?— Він розмовляв з Клавою трішки грайливо, як з подругою своєї дружини, гострою на язичок, може, трохи легковажною жінкою, але всі троє знали, що це тільки гра й нічого більше. Він піддражнював Ірину, щоб вона його хоч трошки ревнувала, і в той же час боявся, аби вона не приревнувала всерйоз, а Ірина все розуміла й тільки посміхалася. Проте сьогодні Клава чомусь не підняла кинutoї рукавички...

— У пас на першому поверсі живе старий єврей, чоботар. Так він зайде в кімнату, роздягнеться, сяде на ослінчику, руки між колінами затисне й сидить. Годину сидить, дві... Знадвору видно. Про що він думає? Теж мріє?

— То вже... такі думки, що краще б їх і не знати,— зітхнув Тищенко.— Мені б ось Сергієві роки, його думки, його можливості...

— Ви ще й самі, як ото кажуть, при здоров'ї,— майже кокетливо констатувала Клава.

— Я й хочу... — сказав Ірша, але вже не так певно.— Замість оцього всього космічні лінії. Зараз настає вік бетону й скла.

— Бетону і скла... — задумливо мовив Тищенко.— Космічні лінії... Щоб дім, як ораторія? Так? Возвеличував,

підносив. Щоб люди, у яких ниці душі, зайшовши туди, лякалися. Почували свою мерзенність і хапалися за голови та каялися. Широкі мармурові сходи... Яблуні за склом... і голос відлунює, неначе кришталь. — В очах Василя Васильовича горіли зеленаві іскри. Але вони одразу перемінилися на якісь інші, він сказав задумливо: — То гарно. Так і я думав замолоду.

— А зараз інакше? — запитав Сергій.

— І так, і інакше, — по хвилі мовчання відказав Василь Васильович. — Ти піди коли-небудь на Поділ і приглянься до вікон. Є будівлі і з великими вікнами. Але значно більше не вікон — щілин. Бійниць. То епоха. Ворожості, невірності, замкнутості душі. Вікна — як бійниці... Архітектура — це епоха. От ви вивчали в інституті афінську архітектуру. Парфенон і Арехтейон, Пропілеї... Але знаєш, що мене пайдужче вражає в давніх греків? Не їхні храми і не їхні статуї, а перший рядок присяги: «Я не зганьблю священної зброї і не залишу товариша, котрий іде в шерезі поруч...» Не залишу товариша...

— Я не розумію, який зв'язок, — відверто призналася Ірина.

— А такий: нащадків не приголомшиш помпезністю. Та й не в тому суть... Ми повинні спорудити будівлі, які засвідчать, що ми перемогли страшне лихоліття, страшну... нищість, та лишилися добрі, любили і поважали людський рід, одне одного, дбали за всіх. За пучечок світла для кожного. Розумієш? Нехай стане метою для кожного архітектора: до кінця життя пучечок світла для кожного. Це страшенно важко. Особливо зараз. Людям оп жити ніде... Архітектура увібрала в себе досвід пращурів. Вона ще й історія...

— Пучечок світла... Так можна рознести сонце по комунальних квартирах...

— Корисне, скромне... — Це був виклик, але дуже неспівимий. Або тонко і глибоко розрахований.

— Це необхідність. Електростанції теж мусять бути красивими. І тут ти виявився на рівні.

— Про що ви, Василю Васильовичу? — запитав Сергій. У його очах палала напруга, він міцно стиснув вузькі губи.

— Схвалено твій проект теплової станції. І не тільки схвалено. Ти сам реалізуватимеш його. Очолиш групу. Ще й станція стоятиме в дуже красивому місці...

— Де?

— В Крем'яному.

— А поруч будуватиме Павлюк?

Тищенко покуйовдив на голові рудувату кучму:

— В останній момент вирішили переїхати. Павлюк будуватиме в іншому місці... Трохи пізніше.

Сергій не міг приховати радості. І було видно, що його радість тишить Тищенка.

— Це правда? Ух ти, аж жарко стало. — Він вийшов з-за столу, міцно потер руки. Та раптом опустив їх. — Мабуть, у Павлюка нові доробки?

— Чого переживаєш ти? — сказав Тищенко, але було видно, що йому сподобалася Сергієва збентеженість.

— Справді, — підтримала Клава. — Коли вже його проєкт зарізали...

— Воно-то так... — промимрив Ірша.

— Тільки так, — рубонув широкою долонею повітря Тищенко. — Твій проєкт гарний. Ну, поки що не космічні лінії... Зате просто і зручно. Прекрасна композиція. З естетичного боку... Тобі вдалося поєднати дві тенденції. — Він жорстко потер підборіддя і додав, мовби виправдовуючись: — А Павлюк... Він давно зупинився, творить за одним шаблоном. Хоч би раз спробував ризику. Наперекір авторитетам та й собі самому. Запам'ятай: твій новий проєкт мусить бути не схожий на цей. Принципово.

— Але ж ви самі сказали — існує досвід. Історія.

— Правильно. То — їхня історія. А це — наша. Нашої... складної і важкої доби. По наших будівлях нащадки бачитимуть, як мислили і які ми були. Ну от... — Він різко, попри свою статуру, повернувся на каблуках і вже зовсім у іншому тоні сказав: — З тебе могорич.

Було видно, як Сергій спаленів і розгубився. Він вірив і не вірив. Але Тищенко дивився на нього так серйозно, так вимогливо, що він запитав:

— Я... теж за. Де... і коли?

Тищенко реготав, аж у нього на очах виступили сльози. Від його розкотистого сміху тремтіли шибки на вікнах, і навіть хтось заглянув з коридора. Сміялися й Ірина та Клава. Ірша посміхався теж, але не розумів, з чого вони регочуть.

— Ох ти... Я в жарт, а ти отак — серйозно, — сказав Василь Васильович. — Добре, поки що пити не будемо. Тим більше, що ти сам не п'єш. І правильно робиш. Ось що я тобі скажу: будь такий у всьому. Будівлі, вони всі напочатку чисті. Твори їх чистими руками. І щоб не було там думки, що матиму з цього проєкту для себе.

В Ірші губи тремтіли від хвилювання, немов з холоду.

— Я... намагатимусь.

— Молодець. Щирі слова. У них почувається також готовність до самопожертви.

Він помовчав, пройшов з кутка в куток, знову зупинився навпроти Ірші. Підвів голову, і очі його зблиснули.

— Архітектор повинен бути готовий до всього. І не покладати великих надій ні на що... Мистецька доля архітектора вельми незavidна. Люди кожного дня ходять повз архітектурні шедеври, й ніхто не знає, хто їх створив. Скільки люду проціджує за добу вокзал? Сидять у залах, ідуть через криті переходи, тунелі, й ніхто не задумається, що кожну лінію тут провела творча рука, спрямувала їх, тисячі, мільйони ще не видимих пасажирів, у потрібному напрямку. А що вже там казати про якогось Осьмака, Смика! Та що там... Запитай, хто збудував університет, оперний театр, чи скаже хоч один на тисячу? Кожен художник ставить у кутику картини своє прізвище, прізвище письменника надруковане на обкладинках книжок, і через те їх знають. А ми невідомі. Отож приготуйся й до цього. А також до того, що перепаде на всіляких комісіях, нарадах, зборах, бо всім здається, що ти збудував не так, бо твоє мистецтво доступне зору кожного.

— Я готовий, — сказав Сергій. — Проте я знав про Беретті і про Вербицького ще до вступу в інститут.

Тищенко дивився на Іршу, і в його очах розливалось літепло. І знову було видно, що йому подобається у Сергієві все — його молодість, відвертість, наполегливість, він сам «відкрив» його і тепер милувався ним як своїм творінням. Йому хотілося передати цьому щирому хлопцеві, та ще й землякові, свій досвід, і накопичену за роки інформацію, і свій спосіб мислення, він не думав про те, що з цього селяка вийде, оцінить він колись його підтримку чи не оцінить, віддячить чи не віддячить, можливо, десь у глибині свідомості й відбувалася боротьба: кожен учитель прагне, щоб учень перевершив його, але й боїться цього, проте Тищенко мало думав про таке. Либонь, він захищав у Ірші й свою школу, свій напрям, бо завжди був спрямований на нову ідею і любив ризик. Окрім усього, йому здавалося, що бачить у Ірші самого себе за молодості. Віл теж поривався високо і працював без віддиху. І громив усе старе — традиції і забобони, тоді йому здавалося: тільки-но людина звільниться од усього, що їй залишили в спадок дикі кочівники, вона стане чистою та доброю, бо нічого по-

вого, поганого не набував. Вона читає такі гарні книжки... Треба тільки їх читати. Неділя, здавалося йому, й відведена для читання книжок високого змісту, він був переконаний, що ось-ось настане час, коли ніхто у святкові дні не питиме горілки, а тільки читатимуть гарні вірші й вони освітять серце ясним світлом. В присутності Сергія він навіть не одважився висміяти отакі свої, як тепер вважав, наївні вірування. Тільки Ірині якось признався: «Тепер я бачу, що трохи помилявся. Треба й горілки випускати менше, доносів також писати менше, а книжок більше та закликати в них іти в життя, як у високий і чистий храм. І ми з тобою теж кладемо цеглини в підмурівок того храму».

— Не такий він уже, Василю Васильовичу, і святенник, як ви думаєте,— втрутилася Клава. Вона казала буцім серйозно, але в очах грали пустотливі іскорки.— Де треба, він уміє...

— Де? — не вловив іронії в Клавиних словах Тищенко.

— Скажімо, по жіночій лінії. Це дуже досвідчений серцеїд і звабник. Тільки що розказував нам з Іриною таку історію... Розкрився.— Її очі ще дужче заграли лукавством.— Розкажеш, Ірино, Василеві Васильовичу.

— За обідом, Ірино. Куди підемо сьогодні обідати? У «Зірочку»? Ходіть, Клаво, і ви з нами.

— Спасибі,— сказала вона, але якось так, що не вгадати, піде чи ні. Мабуть, не піде.

Спершу, коли Ірина і Клава тільки почали працювати в одному відділі, вони засимпатизували одна одній і обідали разом часто. Заварювали чай, викладали на стіл пакунки з їжею. І якось виходило так, що в Клави обід був скромніший, але кращий — картопля, пироги, всілякі бабки. Ірина, щоб не відстати, почала приносити чорну ікру, консерви, цукерки. З одного боку, вона страшенно соромилася свого статку, з другого,— не хотіла лишатися в боргу перед Клавою. В кафе теж майже завжди платив Тищенко, і Клава перестала ходити з ними, переобідувала в інститутському буфеті.

Тищенко мовчки розглядав її креслення. Швидким порухом узяв олівця, поклав на білий ватман кілька штрихів.

— Я ця стіну переніс би сюди,— сказав він.— Тоді всі сантехнічні пристрої розмістяться отут. І не треба буде додаткових отворів для повітропроводів.

— Боже мій... Як просто... — здивувалася Клава.— А я морокувала, морокувала...

— Усі морокуємо. Я спіткнувся ще позавчора,— признався віл.— І теж нічого не придумав. Ходив, а воно стриміло в голові. Заважало думати про інше. І тільки оце щойно... Так що це не експромт.— Він поклав олівець і оглянувся.— Ходімо, Сергію, познайомишся з висновками журі. Ви там трохи порушили технічне завдання.

Вони вийшли з кімнати, не до кінця причинивши за собою двері. В щілину Ірина бачила широку чоловікову спину і красчок обличчя тітки Теклі, прибиральниці, вони про щось розмовляли. Потому Тищенко поліз до кишені. Ірина підійшла, щоб зачинити двері. Вона ще встигла почути приглушене, але трохи й ніякове Теклине:

— А я і в зава б не взяла...

— Чому ж у мене? — запитав Василь Васильович.

— ...Не знаю.

Ірина причинила двері. Біля шафи валявся рулон креслень — поставила його на місце. Прибрала також купу кальки.

— Справді, оригінальне вирішення,— не одводячи очей од креслення, сказала Клава.— Наш шеф геніальний.

Ірина підозріло подивилася на Клаву:

— Невже і ти...

— Здуріла. Знаєш добре: я вгору не лізу, так що підлизуватися мені нічого. А коли я дивлюся на твого благовірного, то часом думаю, що, може, лише він тут... за покликанням, а не за зарплату.

— Він просто хворий, якщо чогось не додумав до кінця. Чи це його робота, чи чужа, але якщо вже вклучується, то дійде до кінця.

— Тільки мені здається, що його за це ж і сколупнуть.

— Ти скрізь пересолоюєш...

— Бо насъорбалася солоного.

Вони якийсь час працювали мовчки, кожна думала про своє. Ірина намагалася уявити розмову чоловіка з Іршею і не могла. Щось їй заважало.

— Мда-а, пішов наш Сергій угору,— якось невиразно сказала Клава. Ірині вчулася в її словах чи то заздрість, чи то якийсь смуток, і вона стала на захист:

— Хіба він не заслужив?

— Заслужив. Хоч...

— Що?

— Таких проективів чимало припадає порохом по отих шафах, що стоять у коридорі на третьому... І в підвалі.

— Ні, не таких. Ти бачила його проект? — знову заперчила Ірина.

Клава відповідала мовби байдуже, проте й непоступливо:

— Хіба я кажу, що поганий, але...

— Що але?..

— Підтримка є хлопцеві.

— Чия? — вся напружилася Ірина.

— Земляк шефа. Це вже ого скільки. А найбільше твоя.

Ірина здивувалася, аж випустила з руки гумку, яку тримала двома пальцями. Дивилася на Клаву великими здивованими очима, неначе та прийшла в краденому або збиралася щось украсти.

— Моя?

— Авжеж, — спокійно правила своєї Клава. — Хіба не чула: «Протуркотіла Сергієм вуха».

Ірина стояла спантеличена і трохи розгублена. Вона дивилася на Клаву, але тепер вже не бачила її. Здавалося, її погляд повернувся кудись назад, на саму себе, в минуле, розглядає щось там, намагається розібратися.

— Я... Може, й справді щось... Він такий... Не схожий на інших. Скромний, ввічливий, коректний. Всім допомагає... Хіба не правда?

Клава підвела голову. Здавалося, вона теж хоче щось розгадати. З її обличчя зник вигляд іронічності, тепер воно було серйозне і мовби постаріло.

— Правда, — сказала вона. — Хоч іноді мені здається, що його скромність — як модний галстук. Напоказ. — Вона мить помовчала, махнула рукою, ніби відмовляючись від власних слів. — Та що там... Кожна людина повинна мати ширму.

Тепер Ірина злякалася по-справжньому.

— Ти що? У Сергія — ширма?

— Може, я й помиляюся, — погодилася Клава, але якось так, що хоч частина правди, нехай одна крихітка, залипилася й за нею. — Він справді хороший.

— У нього такі ясні й чисті очі. І водночас він такий рішучий і безкомпромісний.

— Просто ми знудьгувалися за тим. Кожен намагається... простягнути свою брудну лапу.

— Правда.

— Ти ще не бачила всього. Твій чоловік — Тищенко.

— Він — незвичайний.

Обидві розуміли, кого мала на увазі Ірина, хоч щойно Клава назвала прізвище Тищенка. Вона знову відповіла, мовби погоджуючись, але щось залишаючи в затінку, невидиме й самій:

— Так. Але твоє слово...

Ірина спалахнула і зняла окуляри. Її обличчя пашіло, очі блищали обуренням. Либонь, до неї тільки тепер дійшов прихований Клавин натяк.

— При чому тут моє слово! — гукнула вона майже грубо.

— Тю, чого ти кричиш, — знизала плечима Клава. — Хіба я кажу, що в цьому є щось погане. Хто й підтримає, коли не свої. — Вона хитрувато поглянула на Ірину, а казала й далі мовби розважливо: — Свої і втоплять у гарному місці. Але свої можуть показати й брід.

Ірина виступила на середину кімнати, її губи тремтіли, в очах димів гнів:

— Які свої? Ти на що натякаєш?

— Дурна ти, Ірко, — несподівано просто, немов стираючи одним помахом долоні все сказане допіру, мовила Клава. — Хоч... — І її очі стали серйозні. — Іринко, а тобі не здається, що ти закохана в нього?

Ірина подивилася на неї вражено. Всі оті Клавині натяки вже давно сполохали її душу, проте вона не допускала їх далеко, приймала за жарт, але тепер Клавині очі промовляли, що вона не жартує.

— Я закохана в Сергія? З чого ти таке вигадала?

— Бджола летить на любий цвіт.

— Ти сказала щось дуже гарне. Але воно... не про мене.

— Ще й як про тебе.

— Тобі здалося.

А страх все дужче заповзав їй у душу. Вона заперечувала, оборонялася щиро й обурено, а десь углибині тонко і щемно бриніла якась жилочка, і від неї гаряче тепло розливалось по всьому тілу. Вона не могла зібратися з думками, не могла навіть помислити, що було б, якби це сталося з нею насправді. На добро це чи на зло... Просто вона про таке не думала. Бо всі оті її закохування раніше були грою, вона твердо і переконано знала, що не допустить нічого такого, що б кинуло тінь на неї саму, що то просто міраж, марево, все воно вигадане, вона так само

могла б закохатися в красиву квітку чи співучу пташку, просто без того їй дуже сіро і нудно живеться і вона скрашує тією позолотою свій будень. Так само вона закохувалася в юності у героїв з книжок і кінофільмів, але вони ніколи не могли прийти в її реальність, а якби прийшли, то одразу ж втратили б свій чар. А тут чару не було, це вона відчула насамперед. І злякалася.

— Тобі здалося.

— Та в мене доказів на десять закоханих,— впевнено, трошки аж із жорстокою втіхою сказала Клава.

Розмовляли дві співробітниці, дві жінки, але сьогодні вони не могли порозумітися до кінця. Клава почувала щодо Ірини зверхність, але якусь мовби пригірклу, водночас вона трохи й заздрила Ірині — її наївності і захищеності в житті. Мабуть, десь у глибині свідомості вона б і воліла зруйнувати ту захищеність, як того хочуть всі хоч трохи покривджені долею люди, щоб інші стали як вони, але природні доброта і порядність не допускали прямо до таких думок.

— Еге ж... По-перше, ти он стала одягатися... Білі черевики на віденському каблучі, які привіз тобі Василь... Вони страшенно незручні.

— Всі зараз стали краще одягатися. А той каблук ось-ось вийде з моди.

— Ти йшла, і пів-Києва дивилося на твої ноги,— справді із заздрістю сказала Клава.— Почала ходити на всілякі такі фільми...

— Які?

— Ну, де про кохання.

— А ти бачила фільми, де б не було кохання?

— Тобі з якогось часу подобаються масні Рубанові жарти. Раніше ти їх терпіти не могла. А ще розмови про Сергія.

— Він же наш колега. Найближчий. І, як у нас кажуть, начальничок.

— Тоді чого ти не говориш про Баса? — ехидно сказала Клава.

— Бо Бас... Він...

— І навіть ось зараз...

— Що зараз? — зчепила Ірина пальці рук.

— Посмакувала це слово. І дуже близько приймаєш до серця.— Вона подивилася Ірині в обличчя й сказала вже інакше: — Та чого ти... що я вам суддя, чи що.— Але знову якось особливо, і рішуче, і водночас легковажно стру-

сила кучерями: — Коли по ширості... Такого хлопця й спокусити не гріх.

— Як — спокусити? — прошепотіла Ірина.

— Просто. Як усі. Може, таке щастя тобі послала доля раз на віку.

— Яке щастя?

— Кохання. О, ти не знаєш... Тільки задля цього й треба жити. А все решта — дурниця.

— Як ти можеш? — з болем, але й присоромлююче вигукнула Ірина.

— А як же інакше? Я кохала один раз. Страшно. До погібелі. А коли він прийшов до мене — чогось злякалася. Ще й заходилася кепкувати... І він... одружився з моєю сестрою. Рідною. Уявляєш? — Вона зітхнула. — А, що там... і в сестри життя не склалося, і я вже двічі бувала в заміжках.

— А чого ж... не вернула?

— Це вже як нові пришви до старих халявок. Перегоріло все. — Вона підвела голову. — Ось бачиш... Вивернула душу, наче ганчірку.

— Чого там ганчірку. Я розумію тебе.

— Звідки тобі зрозуміти, — сумовито, але й трохи погордливо мовила Клава. — Ти ж вийшла заміж неначе за синю гору.

— Як це за синю гору? — здивувалася Ірина.

— Я й сама не знаю, — призналася Клава. — Але ти повинна зрозуміти. Тим більше зараз. Бо Сергій, як мені здається, теж не байдужий до тебе.

Тільки тепер Ірина злякалася до кінця.

Злякалася, зацімила, а в серці щось затанцювало дрібно-дрібно і обпекло її радістю, але якоюсь моторошною.

— Ти це вигадуєш? — запитала вона. Їй хотілося, щоб Клава заперечила, але не менше хотілося, щоб вона й підтвердила.

— Я не сліпа, — сказала Клава. — У мене на цю штуку око гостре...

Ірині здавалося, що вона стоїть посередині містка над чорною прірвою, і місток тріщить, і рятунок немає, бо обидва береги далеко. Ось так — заплющить очі і шугоне... В скроні ударила кров, але враз у думці, неначе в захмареному небі, де зненацька з'являється чисте плесо, виринув Василь, такий спокійний, усміхнений, — їй здалося, що він усе ще стоїть за дверима, — і вона сказала:

— Я люблю... чоловіка.

Але тепер уже на неї натиснула Клава. Здавалося, вона чинить їй допит, суворо, неупереджено, хоч невідомо, для чого це їй потрібно.

— Ти певна?

Ірина розгубилася.

— Аякже... Він такий... Запальний, уважний, чуйний.

— Запальний, уважний, чуйний,— повторила з притиском Клава, і Ірина спалахнула, їй аж забракло повітря, вона зіпнула ротом, безпорадно вимахнула рукою, але враз знайшла не ждане, вже не сподіване опертя:

— І він... він любить мене божевільно. Цілих шість років. Та ні, ще раніше. Я ще тоді була пацанка... Любила і не любила. Більше піддратовувала. Комизилась. Ще нічого не знала... дев'ятий клас. Не вміла розв'язати задачку з двома поїздами. А це засікла одразу, як він ніяковіє од мого погляду. Як ляпну щось за столом — випробовую... А коли він вибрався, перестав до нас приходити, місця собі не знаходила. Мені ніби не вистачало чогось... Хоч і з іншими хлопцями ходила. Але те минало, як дим.

— Не вистачало цяцьки,— сказала Клава.

— Дурне ти мелеш. А він як довідався... Ну, як мати сказала... Прийшов і... струсив мене просто з вишні. Хоч і тоді довго не освідчувався. А потім... коли освідчився, це було таке шаленство... І так воно й по сьогодні.

Вона почервоніла.

— Щастить,— сказала Клава.

Ірина здивовано звела великі дугасті брови.

— Ти заздриш?

— Авжеж. Коли б мене так любили.

— Ой Клавко,— спалахнула Ірина.— Хто б уже казав. Повз тебе жоден мужчина не пройде, щоб...

— Ану їх усіх... — і Клава несподівано грубо вилаялася.— Тільки й норовлять, щоб затягти в темний закапелок. І одразу ж чкурнути під затишне крило... рідної жінки.— На слові «рідної» вона саркастично скривила губи.— Може, я й сама вже не здатна на велику і чисту любов. Але... хочеться... Хочеться зустріти когось такого, щоб він не тільки хизувався перед тобою, яка в нього велика зарплата і куди його висунуть, а розказав про себе щось потаємне і гарне. Щоб пожалів тебе. Щоб не думав, шукаючи штани, про кар'єру та про те, чи його не бачив хто з сусідів. Щоб почитав вірші. Ти знаєш,— освітилася вона спогадом.— Я була познайомилася з одним... Він читав вірші. Але був якийсь... трохи дивакуватий.

Вона замовкла, спостерігши, що знову розп'ялася, розкрилася, і запитала, вертаючись до перерваної розмови:

— І ти теж любила?

— Звичайно. Кажу ж, на початку він видавався мені якимось... Ну, дуже розумним, героїчним і трошки кумедним. Я боялася, що дівчата сміятимуться. А тоді... перестала боятися. Полюбила по-справжньому. Усе в ньому мені подобалося. Навіть отой сміх, який... і справді з незвички декого ошелешує. Його бурхливість... і наївність. Я любила його... Тобто люблю...

— Любиш? — запитала Клава жорстко, з притиском.

— Ну а як же? Ти так питаєш.— І враз мовби вивільнилася від чогось, розпросталася, аж ніби стала ще вищою: — Ну й вигадала ти. Аж налякала. Я просто не можу уявити, що робив би Василь...

— Це справді дуже важливо,— строго сказала Клава.— А ось, здається, і вони з Сергієм. Неначе табун слонів біжить. Ви йдіть у «Зірочку», мені сьогодні чогось зовсім не хочеться їсти...

Ірина і Василь Васильович пішли вдвох.

Ірина любила ходити разом з чоловіком. Напочатку, одразу після одруження, дарма що була в нього закохана й сперечалася з дівчатами, він трохи шокував її. У ньому міцно сидів наївний, щирий селюк, він так голосно, так наївно міг сказати: «О, диви!» — що на них оглядався увесь вагон або увесь зал, міг неввічливо когось перепинити, несолідно побігти за трамваєм, аж вона, теж непрактична й паївна в багатьох речах, осмикувала його. На нього дуже мало вплинула війна, столичний вуз, професорська родина, але їй таки вдалося перебороти чимало його звичок і нахилів. Насамперед найпростіших — голосно сьорбати, намазувати на хліб гірчицю, поступатися всім чергою. Проте він і далі вдома пив чай тільки в прикуску, зливав з картоплі воду і їв її з пюре, називаючи зливанкою або польовою кашею, спав на старому твердому ліжку, ігноруючи велику і простору канапу, не помічав, у чому ходить, і в магазини та до кравців водила його вона. При тому, коли одягав новий костюм, радів, як дитина, ще й довго крутився перед дзеркалом. «Ти знаєш, ішов я оце по Червоноармійській — усі жінки оглядалися». — «На тебе чи на костюм?» — «На мене в костюмі».

Щоправда, вони обоє дивували знайомих своєю непрактичністю (яку дехто вважав трохи не за дурість), але їм це не заважало жити щасливо і весело. Перші полуниці

по вісім карбованців за кілограм — на стіл! Приніс ціле відерце чорної ікри, скликали гостей, які впорали відерце за вечір.

Вони не були такі наївні, щоб не здогадуватись, що декотрі з тих, хто їв ікру і помідори по чотири карбованці за кілограм, обсмівували їх, але вони самі сміялися з того обсмівування. Хоч бачили, що люди почали жадібно «вчитися жити». Василь так того й не навчився, і вона посправжньому раділа за нього.

Зараз він переступав з ноги на ногу, крутився, невдоволено сопів — не міг привичаїтись їсти стоячи. Саме пішла мода на високі столики, і з «Зірочки» теж прибрали стільці.

— Ще б ясла уздовж стіни, — буркотів він, кутуляючи тверду краківську ковбасу, густо намазуючи її гірчицею... — А знаєш, цей наш Сергій до ката талановитий. І якийсь дуже зіркий...

Ірину мовби обвіяло гарячим вітром. Вона відчула, що боїться говорити про Іршу, що їй може виказати якась інтонація, якийсь внутрішній порух. Власне, їй нічого остерігатися, але Василь запідозрить, і тоді порушиться все... Їй доведеться піти з сектора. А сама думка про це була для неї страшна.

— Носишся ти з ним, — сказала роздратовано, бо пасамперед гнівалася на саму себе. — Таких проєктиків знаєш скільки принадає порохом у шафах, — повторила Клавині слова.

Василь Васильович покрутив великою головою, прожував ковбасу, заперечив:

— Е, ні, там є свіжа думка. Хоч він трохи й тримає фантазію на припоні. А може, це й добре... нині.

Ірина відвела погляд.

— Ну, без твоєї підтримки... Ти його пхаєш скрізь. Настановив завідуючим сектора. Як же — земляк...

— Не тому, що земляк.

— Уже всі помітили.

— Що помітили? — здивувався Тищенко. — Та я його й критикую найбільше. Ти що, забула...

— Щоб не подумали, що опікуєш. Сам собі здаєшся принциповим. Але підлабузників не обдуриш. Вони знають, що ти його підтримуєш, і не розвивають твої критики. Навпаки, заступаються навіть перед тобою.

Ірина аж сама здивувалася такій своїй прозорливості. Справді, все було дуже просто. І як вона не додумалася

раніше! Дала себе ввести в оману. Але тепер вона дивиться на все тверезо. І якщо й справді щось у ньому їй подобається... то вона... то вона... зуміє стати об'єктивною.

— Та що це з тобою? — дивувався Тищенко. — Чого ти напасілася на хлопця? Мабуть, десь приструнив тебе? Ось побачиш, ми колись з тобою пишатимемось ним. Похвалятимемось. На таких, як він, тримається інститут. На ньому, Решетову, Вечіркові...

Вона зітхнула:

— Погано ж ти знаєш людей.

— А ти — гарно? Вийшла ж за мене... — засміявся і тим обеззброїв її.

Коли вони поверталися до інституту, зустріли біля сходів Вечірка, той курив сигарету, красивим, граційним рухом підносив її до губів, так само красиво відводив руку і струшував попіл. Василь Васильович привітався, енергійно жестикулюючи, запитав:

— Ви знайомі з конкурсним проектом Ірші? Якої ви про нього думки?

— Непоганий проект, — сказав Вечірко, випустив кільце диму і ледь-ледь повів очима. Буцім він інакше не може, мовляв, йому важко говорити, бо знає, що насправді проект не такий, але сам він благородний і навіть про погану роботу товариша каже гарні слова. Він повів очима ледь-ледь і тільки по паузі глянув на Тищенка — чи той правильно зрозумів його. І було в оцій ледь помітній грі очима ще два нюанси — він таки не сказав нічого лихого, його не можна упіймати на слові, а ще — тут стояла Ірина, колега. Він гадав, що вона не завважила його поруху, а вона таки помітила й зненавиділа Вечірка назавжди. Вона ніколи не казала про це Сергієві, але в цю мить їй аж перехопило віддих. Навіть не могла тріумфувати, що так швидко довела свою правоту чоловікові, показала, що той не знає людей, принаймні ось оцього Вечірка.

Василь Васильович з хвилину стояв мовчки, а тоді значуще, мовби вже перейняв Вечіркову науку, глянув на Ірину, взяв її під руку, повів по сходах нагору й не обмовився про те, що сталося, жодним словом.

Увечері вони збиралися піти в кіно, але його покликали на якусь нараду, і вона вернулася додому сама. Вона переконала себе, що це дуже погано, що вони мало бувають разом, але не відчула ні самотності, ні нудьги, просто вечір був якийсь сірий і не знала, чим його заповнити. Раніше вона то бігала на курси англійської мови, то вивчала сте-

пографію, збиралася навіть вступити до аспірантури, а рік тому ніби трохи вгамувалася.

Сіла у вітальні з книжкою — не читалося. Навпроти неї на стіні висіло їхнє з Василем Васильовичем весільне фото, власне, й не весільне: обоє у зимових пальтах і шапках, але сфотографувалися за день чи два після одруження. Раніше вона чомусь цього фото просто не помічала. Василь на ньому був надзвичайно радісний і щасливий, аж до солодкості, до одуру.

Потому дістала папку з старими листами і заходилася їх переглядати. Все це були листи часів юності, в них її шкільні та інститутські товариші освідчувалися їй у коханні. Вона подумала, що тепер у такий спосіб — через пошту — молоді люди майже не освідчуються. Вік напівпровідників — коротких відстаней і великих швидкостей, які дедалі нарастають. Може, незабаром, посміхнулася, звирятимуться в коханні по бирках? Або за допомогою якогось ультракоротких променів... А цей плях — тим він солодший, чим довший. Для неї то був час радості, страждань, розчарувань — короткочасних і більше уявних, ніж справжніх, і великих надій та передчуттів. Здебільшого всі ці розчарування і сподівання були пов'язані з кимось. Ось цей хлопчина почав писати їй з сьомого класу. І писав до другого курсу інституту. А оцей ось написав, що як вона не відповість, то застрелиться, у нього є пістолет. З листом на колінах вона задумалася — міг той хлопчина застрелитись чи ні. Мабуть, ні. Певно, ні, коли збираються це робити, то не оповіщають. А ось три листи, які вона написала сама і не відіслала кучерявому Льоні Петриченку — він знехтував її любов. Вона писала йому ще й тоді, коли вже була закохана у Василя Васильовича... Бо не знала, у кого закохана справжніше. А оцей ось лист чудернацький зовсім. Його писали двоє хлопців. Хороші хлопці з робочої Куренівки, соромливі, як дівчата. Котрийсь із них був трохи закоханий в неї. Здається, Діма. А другий, Толик, був закоханий у Нелю — Нінель. З ними ходив ще третій — «геній» Коржик. Говорив солідно, авторитетно. Здавався їм усім дуже розумним. Знав фізику, астрономію. З нього нічого не вийшло. А маленький хуленький Діма, «Джмелик», вибився в люди. Тоді вони розбирали руїни, садили сади, копали клумби, бігали кроси.

І — збори, збори, особливо їх любили дівчата. Не так хтось подивився на дівчину, обняв у темному кутку — одразу збори.

До Нелі вона заходила нещодавно. Й ледве її впізнала. Неля була генеральська дочка, їй заздрили. Звичайно, фіфа, але розумна й одягалася зі смаком. Німецькі крепдешини, капелюшки... Тоненька, не дуже красива — великий рот, великі рідкі зуби — й манірна. Але двоє найкращих хлопців вклепалися в неї по вуха. Один — син директора заводу, другий — Толик, якому потай симпатизувала Ірина.

Вона вийшла за сина директора. І тепер кусаються, щипаються, б'ються. Живуть у маленькій квартирці в старому будинку з дерев'яними сходами. В прихожій — ганчірки, мотузки, по п'ять чи шість вмикачів у кухні й біля туалету (їдеш на кухню, вмикай свою лампочку, хоч там їх горить чотири). Брудне дитя... Запитала, чого так. Батько (генерал) давно розлучився з матір'ю, в чоловіка — невдачі, не витягнув, не піднявся нагору, бігав по конторах, хитрував і — захирів. Ревнує її люто. А вона... Вона має приятелів. Чоловік знає про це, б'є її, але не кидає.

Ірина здивувалася, що так довго думає про Нелю. Чому? Тому... Ось би хто не строїв драми. Ось би хто сприйняв усе просто й легко. Злякалася цієї нової думки і втекла в читання листів.

Читаючи наївні і смішні листи, сповнені самовихвалянь, гірких образ, недомовок, вона мовби боронилася ними од чогось і тим заспокоювала себе. Але до кінця заспокоїти не могла. І тоді раптом пішла напрямці, спробувала подивитися в очі небезпеці. Ну чого вона телесується? Адже любить Василя, любить, і нічого їй боятися. Коли б довелось постраждати за нього, може, навіть піти на смерть — хіба задумалася б? Пішла б. Їй аж жарко стало, така сила певності піднялася в ній. Він віддав їй усю силу свого серця, і вона теж... Коли б він захворів чи треба було віддати для нього кров... І враз зів'яла. Це не рятувало. І вона нічого не могла пояснити. За Сергія вона на смерть не пішла б... Так чому ж тоді, чому не може раз і назавжди відігнати від себе всі думки... Що ж воно таке, що робиться з нею?

Повернувся Тищенко. Коли він подзвонив, вона швиденько згорнула листи і сховала їх до свого жіночого відділення у шафі, хоч раніше цього ніколи не робила — чоловік не ревнував її до минулого, до тих листів. Він увійшов, і їй стало світліше на душі... Немовби легше, затишніше. Від нього й справді завжди віяло затишком, певністю, хоч

у оцій своїй певності й переконаності часто сягав надто далеко.

— Такі перспективи відкриваються. Будується ціла енергосистема.— Говорив і аж виростав, йому ставала малою кімната, малою квартира, іноді навіть сусіди стукали в стінку. Аудиторія — одна людина, але вона для нього заміняла тисячу. І вона це розуміла й цінувала, а глибоко в душі пишалася. Що отакий чоловік... Вона вислуховувала його проєкти, плани. Іноді намагалася обережно заперечити.

«Ось ти — з нальоту... Ансамбль... А там же зносити доведеться. І знаєш що? Не знаєш... А я знаю». Він спалахував, а тоді заспокоювався і починав думати наново. Він дивувався: отака фантазерка і отака реальність. І цінував у ній це. А часом сердився ще дужче. Й казав їй, що вона має його за нездару, що сама нічого не тямить... Вона тільки усміхалася. Вона знала, що чоловік у неї одержимий. Критика на його адресу завдавала їй просто фізичного болю.

Він вечеряв на кухні, стоячи за кухонним столом, і розмовляв з нею крізь прочинені двері. Краєв у тарілці холодне м'ясо, просто на виделці мастив гірчицею і їв. На початку їхнього подружнього життя вона скупила обережок кулінарних книг і з ревністю та запопадливістю, схожими на запопадливість початкуючого рибалки, котрий на першій же риболовлі сподівається вполювати сома, бралася готувати лангети, беф-строганови та брізоль, аж поки він одного разу не попросив ніяково: «Ти краще його засмаж... якщо зумієш. Або звари. Дай я покажу, як це робити». Відтоді її кулінарний запал згас.

— Ти чуєш, Бас хотів замість проєкту Ірші пропхати проєктик Гори, свого підлабузника,— казав Василь Васильович.— Обставили все так... Сам заступник міністра дзвонив.

Вона чомусь стиснула й сказала:

— А може, нехай Бас і буде. Він старший, досвідчений...

— Так тоді нехай Безпалий проєктує увесь Дніпровський каскад. Він найстарший.

— Для чого ж так. Проєкт Баса має свої достоїнства...

— Де ти побачила ті достоїнства! Нікчемний проєктик... Учорашній день...

Прохрипів годинник, викукнула облізла зозуля, і Тищенко загнав її щиглем назад у дупло. Тепер вона через

годину викукне знову. Годинник у них з боєм, ще батьківський, Ірина, скільки живе, пам'ятає ці хрипкі удари. Дивно, їй заважає гудіння мухи, її може збудити скрип дерева під вікном, а годинник рідко будить.

Вона тільки мимохіть подумала про це, бо вся її увага була спрямована на те, що казав чоловік.

Звичайно, їй хотілося, щоб станцію у Крем'яному проєктував Ірша. Але після розмови з Клавою у неї з'явилася якась боязкість, навіть непевність, їй щось мовби підказувало, що надто все гарно складається, та ще й складається завдяки Тищенкові, про що недвозначно сказала Клава, мабуть, це промовляла у ній якась засторога, а може, вона просто драгувалася від Тищенкової недалекоглядності, від того, що він нічого не помічає, не борониться сам і не боронить її.

— Все-таки коли дзвонив заступник міністра...

— Знаєш, твої поради... Рабство в'їлося в нас до печінок.

— Всі ви... надто розумні. Ірша мені теж каже, щоб не сунула носа...

— І правильно каже.

— Але я теж інженер. Ти втягнув мене в будівництво і навіть у свою архітектуру...

— Течер бачу, що був дурний... Тоді тобі було все одно.

— Ах, так... зіпсував мені життя...

Василь Васильович торохнув дверима кабінету. Але вона знала, що за кілька хвилин він повернеться. Якщо не виказано все, не доведено до остаточної межі гостроти, а водночас і ясності, якщо вони не помирилися після того, він не знаходитиме собі місця цілий вечір. Буркотітиме, зачіпатиме її, навіть казатиме образи — намагатиметься зав'язати нову сварку. Будь-що — тільки не оця невизначеність, не «холодна війна». Вона могла не розмовляти по кілька днів. Навіть не те що не розмовляти — одбуватися стертими словами їхнього будня, а в душі носити образу, він же просто з сварки переходив у примирення. Тільки після того працював, тільки після того легко знаходив підхідні стежки до інших людей. І ще одне штовхало його на негайне примирення — він завжди невиситимо прагнув її. Не міг обійтися без неї жодного вечора, й після сварок це було особливо жаско. В інтимні хвилини він був ніжний і аж безсоромний, але від нього ввійшло у їхнє щоденне життя. Коли вони прокидалися ранком, то їй іноді здава-

лося, що то взагалі був не він, що це зовсім інша людина — ніякова, цнотлива, надміру серйозна, котра навіть і в думках не допускала нічого гріховного. Мабуть, то була не просто боязкість звульгаризувати їхні інтимні стосунки, а якась внутрішня заборона, переступивши яку, вони б втратили дуже багато. Вона спробувала навіть поговорити про це з Клавою — на її думку, тонко і обережно, з досвідченою Клавою, але та просто висміяла її.

— Хо-хо-хо, це таке, що ні через змагання, ні через паставництво не передається. Кожен сам по собі. Помреш — ха-ха — і не знатимеш, так воно в тебе чи ні.

Тищенко вийшов з кабінету і, їй на подив, не тільки не став присікуватись, накликати нову суперечку, хоч цього разу вочевидь був правий, а попросив пробачення.

— Я тебе розумію. Ти просто хочеш бути об'єктивною. Чи безсторонньою... Пробач.— І трохи грубувато погмадив її плечі.

Вона злякалася. Вона подумала, що він уловив її холодність до себе. Що ця холодність була, вона не мала сумніву. Й через те розсердилася на себе, упіймала його руку і притиснула до своєї щоки. Їй здавалося, що, тримаючись міцно за цю руку, відчуваючи її в своїх руках, їй не страшно нічого. Так вона почувалася завжди, а надто після смерті батьків. Його рука переপিняла всі м'язи, всі нейтрино, які летіли з космосу життя. Вони ніколи про це не говорили, але його мовчазне співчуття важило зараз для неї більше, ніж любов. Їй аж перехоплювали горло спазми, коли він, боячись, щоб вона не відгадала того, жалів її сирітство. Він сам давно втратив батьків, котрих любив і шанував, про це не говорив ніколи, як те переніс і пережив, дав їй зрозуміти, що, як глава родини і за своїм якимось вищим обов'язком, має нести те мовчки. Він її оберігав від усього, від чого тільки можна оберігти, в дні похоронів; а після смерті батьків наполягав, щоб вони виїхали з цієї квартири, навіть уже був одержав ордер на маленьку квартиру в новому будиночку на Чоколівці, але вона відмовилася. Вона не боялася маминої і татової пам'яті. Вона чомусь боялася їх мертвих, у трунах. А тепер вони ходили по кімнатах і розмовляли з нею, бачили все її життя; вони схвалили її вибір, і ховатися від них їй не було чого.

Тримаючись за цю руку, вона в одну мить відчула, як сплинули, розвіялися її страхи, як визволилася вона від тієї скутості і тремкої боязкості, з якими ходила останні

дні і які помітила навіть Клава. Відчула себе вільно, впевнено і з такою радістю потяглася до чоловіка, аж він розгубився. Та чиста солодка радість перехлюпнула і в його душу, і він усміхнувся їй довірливою, чимось схожою на дитячу усмішкою.

З тим почуттям, хоч трохи й збляклим у денному світлі, вона й прийшла на роботу.

Ірші на роботі не було. На його столі лежали в безладді товстенна книга, якісь папери, згорнені в трубку креслення, це трохи здивувало Ірину — Сергій не терпів неохайності.

Не прийшов він за півгодини й за годину. Вона хотіла запитати, де він, навіть приготувала запитання, жартівливо-іронічне, в Рубановому стилі — про «начальничка», але не зважилася.

Зайшла до сусідньої кімнати й побачила його. Він стояв у самому її кінці біля шафи і розмовляв з біленькою кучерявою дівчиною. Він дуже захопився, вони обоє низько нахилилися над якимось аркушем і майже діткалися волоссям, а тоді взяв її руку в свою і щось казав, не випускаючи руки. І вона згадала Тищенкову руку і вчорашній вечір... Гарячі спазми здушили їй горло, вона відчула, що вся тремтить, і швидко вийшла з кімнати. Повернулася на своє робоче місце, але працювати не могла. Хотіла провести пряму лінію, а вийшов якийсь частокіл. Клава подивилася на неї і сказала удавано байдуже:

— Ірша навчає практикантку. У неї дипломна робота по нашій темі. Ніжки, правда, кривенькі, а так дівчина дуже симпатична. І кучерики гарні...

— Може, чогось і навчаться,— буркнув Рубан.— Пора.

І радість, і тривога змішалися в серці Ірини. Вона зрозуміла: все те, що відчула увечері, загинуло, їй треба боротися наново і наново шукати опертя. А тому, що не знала, де його шукати, злякалася ще дужче.

Ірша повернувся тільки після обідньої перерви. А потім сталася подія, яка примусила Ірину на якийсь час забути свій страх. До Сергія, котрий саме розмовляв з Решетовим, прийшла дебела тітка і поклала йому на стіл якусь заяву. Ірша читав її, а тітка стала розповідати про те, що його співробітник Степан Вечірко найняв у неї кімнату, сам він у тій кімнаті не живе, але туди приїздить з Житомира дівчина Оля і залишається на ніч, а то й на кілька днів, і тоді там ночує і Вечірко. Мешкає вона у приватному будиночку, і Степан обіцяв дістати їй шиферу, щоб

перекрити дах, але не тільки не дістав, але й не заплатив за п'ять місяців за квартиру. Далі вона надумала розповісти про якийсь плащ і про радіолу, Ірша кілька разів намагався зупинити її, але це йому не вдалося. Мабуть, жінка навмисне говорила прилюдно й голосно. Сергій червонів, знизував плечима — не знав, що робити. Радив жінці піти у відділ кадрів, до дирекції, але скаржниця, мабуть, знала туди дорогу сама й залишила її на потім, на другий етап. Знала вона, мабуть, і те, що робить.

Ірина слухала всю цю гидоту, і її поймало обурення. Але вона в подиві помітила, що не хоче втручатися. Не хоче й не може. Раніше вона б втрутилася обов'язково. Принаймні виказала б Вечірку все, що думає про нього, і цій тітасі теж — за звідництво, а може, й за брехню. Вона осуджувала їх обох, з гіркотою думала про багнуку, в якій бабраються деякі люди, але мовчала. Йї тільки було неймовірно шкода Сергія.

— Ми зрозуміли все,— несподівано заскрипів протезом Рубан.— Заберіть оцей папір і йдіть... А якщо... той — прийдете ще раз.

Ірина не зрозуміла, а тітка втямила, а може, на неї справив враження дуже вже солідний і грізний вигляд «начальника» в кутку. Чуприна над його чолом висіла хмарою, великий піс надзьобився по-яструбиному, а очі були чорні й неприступні.

Тітка лише мить повагалася, застєбнула пальто (вона вже геть упріла в нього) й пішла. А Рубан потер підборіддя й сказав:

— Ви, дівчата, той... сходіть у буфет, а Степан нехай знайде сюди.

Яка то була розмова, Ірина та Клава могли тільки здогадуватись. Щоправда, Клава ходила підслуховувати під двері, але вони були міцно причинені. Тільки й дочула, як істерично верескнув Степан:

— Ти мені заздриш, заздриш! Я не винуватий, що ти безногий.

А тоді щось грюкнуло, може, палиця чи щось інше, і Вечірکو замовк, мабуть, злякався. Коли вони майже через годину вернулися до кімнати, Вечірکو стояв червоний як рак; у нього почервоніла навіть лисина, і весь він був неначе прокручений крізь макуходробарку. Здавалось, навіть піджак на ньому обвис і пожмакався. Ірша, Рубан і Решетов сиділи на столах, цигарковий дим аж підпер

стелю. Навіть Сергій невміло тримав у пальцях цигарку і цмулив її кінчиками губів.

Коли Ірина, влучивши момент, запитала Решетова, про що вони говорили, той, усміхаючись, сказав:

— Та так... Про життя...

— Ну, а Вечірко... Вона, та тітка, знов прийде?

— Ні, вже не прийде... і Степан... мабуть, жениться на тій дівчині.

У Сергія Ірина ні про що не розпитувала. Хоч другу половину дня разом переглядали робочі креслення. Вони сиділи за її столом і з усіх сил вдавали діловитість. І обоє знали, що вдають, що думають зовсім про інше й розуміють геть усе, аж до дратівливості на самих себе. Ірина несамохіть раз по раз закидала ногу за ногу (давня звичка), і тоді небезпечно округлялося обтягнуте шовком коліно, вона приймала її, дратувалася дужче, їй здавалося, він може подумати, що вона те робить навмисне. Обоє відчували, що довкола них утворилося яесь силове поле, напружене й тривожне, і розуміли, що творять його не тільки в уяві, а воно існує насправді — це вже була якась містика, яесь божевілля, важке і приємне водночас. Гарне, солодке, що б там вони не хотіли. «З неділі попрошусь у інший відділ, — подумала вона. — Треба тільки знайти привід. Яюсь пояснити Василеві...»

Проте їй не довелося нічого казати Тищенкові. У неділю він прокинувся на годину пізніше, зробив на балконі зарядку — у відчинених досередини скляних дверях веранди миготіло його велике, мускулисте тіло — довго цирхав у ванні і, вийшовши звідти, сказав:

— Є одна повина. Дуже приємна.

— Яка? — потяглася вона під ковдрою.

— Нехай покортить.

«Нехай покортить» — його улюблена відмовка, гра, у яку вже давно втягнув її. Виповісти не одразу, а спочатку поманити, подратувати, — Ірина то вдає, що сердиться, то сердиться насправді, проте знову не до кінця, то ластиться, як велика гнучка кицька, й це, останнє, йому найбільше подобається. А потім радіє бурхливо, наївно і радісно.

— Готуй сніданок, а я віднесу пляшки. — Він одягнув пальто та шапку, взяв дві велетенські сітки, напаковані пляшками, що вже кілька днів стояли в коридорі біля холодильника.

Вони лишилися ще з вечірки, та й додалося кілька нових. В перші місяці після одруження він майже кожного

дня вертався додому з пляшкою вина. Тепер пили рідко й тільки добрі вина та коньяки.

На тротуарі біля будинку зустрів сусідку, вродливу чорняву жінку в червоній квітчастій хустці. Та хустка дуже личила до її засмаги, чорних брів, виразних, глибоких очей, і жінка, мабуть, знала про те. Либонь, вона знала більше, ніж їй треба,— навіть те, що Тищенко щоразу милується нею. Милується як гарною, мистецьки довершеною картиною, гарною берізкою чи хмаринкою. А може, й не так. Мабуть, що не так. У нього і в думці не було пожартувати чи сказати комплімент, а чомусь пробігала по серцю тривога й хотілося виглядати привабливо в її очах.

Василь Васильович відступив з тротуару, пляшки забрязкотіли, і він почервонів. Подумав, що йому мовби й не пасує ходити з плянками. Соромно, чи що б то. Він уловив себе на якійсь невідповідності, якійсь двоїстості — маленькій-маленькій — і аж зупинився на стежці. Звичайно, подумав, він трохи одмінився. Після того, як на дорогу перед будинком, а її видно з усіх вікон, почала під'їжджати коричнева «Побсда» і він сідав у неї... Спочатку мовби несміливо, мовби не на своє місце, а далі вже й отак: недбало брязкав дверцятами... Саме так — недбало. З якого ж це часу? Може, з відтоді?.. Як зустрів по дорозі до машини оцю жінку під руку з чоловіком?.. Вони не приятелювали раніше, Тищенко ніколи не казав їм, хто він такий... Вона осміхнулася, якимось значуще, зашепотіла щось до чоловіка, а той дерев'яно стиснув губи й спохмурнів.

Тищенко знав, що вона шепотіла чоловікові: мовляв, поглянь, який у нас поважний сусід, їздить у персональній машині, живе в ізольованій квартирі. Вона мовби принижувала тим чоловіка, а чоловік одного з Василем віку. А потім до нього на роботу приходила її мати: думала, що він може посприяти їм одержати квартиру...

І враз він зрозумів, що все те прямого стосунку до чорнявої вродливої жінки не має, що це щось інше, його лоскочуть усі погляди з вікон їхнього будинку, та й не лише їхнього, тільки цей погляд значущіший, бо кинутий лукавими і красивими очима. Справа тут зовсім в іншому. Тепер він зрозумів і Баса, котрий після того, як побував у начальниках главку, деякий час їздив на роботу тільки в таксі, а зустрівшись одного разу в трамваї з Іриною, збуряковів, далі зблід і трохи не вистрибнув на ходу з трамвая. Ірина тоді не могла цього пояснити, і Тищенко теж.

А тепер пояснив і розсміявся в думці. І, коли в черзі за ним став дядько у фуфайці та в шапці (одразу видно — роботяга) й, побачивши його пляшки з-під коньяку та шампанського, пробуркотів: «Дурні гроші», засміявся знову. Гумор забронював його душу міцно. Він вернувся додому, кинув на стіл три карбованці сімдесят п'ять копійок і сказав:

— Це ми обмінємо на динари.

І вона зрозуміла: надійшли документи на туристську поїздку до Югославії, які вони заповнили так давно, що вже й призабули про них. Вона невимовно зраділа цим путівкам, їй здалося, що це той місточок, по якому вона забіжить від Ірші далеко-далеко, від отого силового поля, й воно залишиться тут або зруйнується зовсім. Час з'їдає й не такі поля. Так спочатку їй здалося. Укладання чемоданів, далека дорога, митниці, знайомства у групі — Сергій віддаленів, вона бачила його, як бачать людину за штахетом, коли кудись швидко йдуть. А далі Плітвіцькі озера з голубою, ніби підфарбованою синькою, водою, на яку вони тільки дивилися, а багаті американські мисливці у високих чоботях кудись відпливали в моторних човнах. І гамірливий Сараєво, де на базарі золотарі інкрустують дорогі східні сервізи, а продавці пропонують купити на згадку велетецькі страшні ножі з костяними колодочками, і старовинний Спліт з вузенькими вуличками та старовинними, майже ровесниками римського Колізею, будинками, і нарешті розкішний Дубровник. Щоправда, все, на що Ірина дивилася, вона бачила не тільки своїми очима, а ще чиїмись — оцінювала, захоплювалася, осуджувала. Вона знала, що не поділиться своїми враженнями, і від того почувала якусь неповноту мандрівки. Кілька разів, надто вночі, коли лежала зморена і не могла заснути, її охоплювала справжня туга, майже розпач, і вона невимовно страждала. А коли нарешті занурювалася у нетривкий сон, їй привиджувалися страхіття, й вона прокидалася. Тищенко теж спав погано, казав, що йому здається, ніби під череп натовкали вати.

У Дубровнику вони кілька днів відпочивали. Жили в невеличкому готелі біля самого моря, їздили на острів, колишній лепрозорій, поїхали в океанарій, оглядали славнозвісну галерею творів Мештровича. Людей о цій порі на курорті було мало, в готелі — тільки вони та якісь німці, котрі з рання до вечора сиділи в барі й пили то «црвене», то «бяле» вино. А море шуміло, море клетотіло: погода

була штормова й величезні білі вали падали важким громадям на пляж, на скелі, били в стіну гранітного молу. Вона годинами дивилася на море, і часом їй хотілося плакати, таке воно було грізне і байдуже. Й зовсім беззахисним здавався маленький кораблик на обрії, який то пірнав у сиву піну, то знову виринав і неухильно повз кудись за обрій. Море пахло гостро, підбурливо. Одного разу воно викинуло їй до ніг мертвого морського їжачка, іншого разу розрізану навпіл чималу рибину з довгим гострим носом. Риба була зовсім свіжа, здавалося, її перетнуло десь на гострому камені, хоч Ірина й знала, що такого статися не могло. В морі ніхто не купався, хоч у ясні дні декілька пляжників, сховавшись від вітру за скелі, хапали у шезлонгах скупі, вже майже зимові сонячні промені.

— Побувати на Адріатиці й не скупатися! — сказав Василь Васильович. — А що ж я розповідатиму в Києві?

Він роздягся і шубовснув зі скелі в розбурхане море. Вода, мабуть, обпекла його, але він таки проплив чималеньке коло, його голова мелькала поміж пінявих гребенів, й Ірина не на жарт злякалася, кликала його. Німці дивилися з балкона й сміялися.

Наступного дня Василь Васильович не зміг встати з ліжка. Він сказав Ірині, що, мабуть, застудився, насправді ж у нього боліло в боці — десь глибоко, в шлунку, в кишках. Боліла пожова рана. Диво, рани від осколків позатухали назавжди, а ця час від часу обзивалася. Це була майже тривіальна історія, тривіальна, як жартував він, рана, але боліла вона якось особливо — спалахувала несподівано, а потім ніби свердел угвинчувався в бік й бурвився далі, до кишок. Запопав він її чотири роки тому. Ірина тоді вчилася на курсах англійської мови, додому приходила пізно, і він майже кожного вечора ходив її зустрічати до трамвайної зупинки, бо й ліхтарів тоді над дорогою понад озером не було. Він пішов стежкою навпрошки і раптом почув жіночий скрик. На краю лісопарку буяли справжнісінькі хащі — клени і акація, бузок і ожина, навіть лісова крушина та жостір. Колись там було кладовище — якесь купецьке чи дворянське, його закрили незадовго до війни, пам'ятники повалили й повивозили, але чимало їх лежало в траві й досі. Туди часто ходили закохані, їх мовби притягувало щось, а може, й притягувало насправді — любов найповніше розкривається біля смерті, вона й почувається там найтривкіше і грається в безсмертя. Біля неї вона ж найкраще випробовує себе на вірність

та безстрашність. Але цей скрик був розпачливий, хоч і короткий, Тищенкові вчулося «рятуйте». Він побіг кривулястою стежкою, розсовуючи густе віття. Світив місяць, кошлаті тіні каштанів і грабів падали в дерезу й губилися в ній. На краю невеличкої галявипки, де ще недавно стояла хатинка колишнього кладовищенського сторожа, а потім там жили дід з бабою, котрі тримали невелику пасіку і продавали на Курепівці мед, на могильному камені сиділи хлопець і дівчина, зовсім юні, це Василь Васильович побачив навіть при світлі місяця, а довкола стояло четверо молодиків. Вони не почули його ходи, і Тищенко зупинився. Молодики казали несусвітенну гидоту, вони знущалися вульгарно і витончено. Може, вони провокували на бійку хлопчину? Та куди там. Застуканий у цих хащах, мабуть знаючи, чого коштуватиме йому захист, той сидів, нахиливши голову, і його обличчя було схоже на обличчя мерця. Проте один з молодиків час від часу підводив йому голову, смикаючи за чуба, інший тримав дівчину за плече. Либонь, це була прелюдія чогось гіршого. Але й Василь Васильович, як вважав потім, теж допустився помилки. Треба було спробувати налякати їх оддалеки, гукнути раптово міліцейським голосом або хоч озброїтись палицею. А він пішов просто до них, звертаючись до того, чого в них давно не було, до совісті.

— Що ви робите! Як вам не соромно. Такі лобуряки...

Молодики всі разом повернулися, стали в ряд. Спочатку не зовсім певно, а потім збилися в гурт, зімкнулись плечима. Плечі широкі, і пики бандитські. Вони вже впізнали Тищенка. Дивилися хияко і мстиво. Це була та сама курєнівська шпана...

...Якось він проводжав Ірину додому. Вони перестріли їх біля озера. «Ти прилип до дуже молодій дівочки з нашої вулиці». Й наказали міряти сірником шосе. Двоє гралися ножами. Запам'яталася фінка з набірною пластмасовою колодочкою. Мусив міряти. Червона лють кипіла в очах, і він погано бачив дорогу. Міряв, поки не наштовхнувся на каменюку, яка хиталася. Вивернув її, заніс над головою. Був страшний, міг і справді порозвалювати голову. Вони втямили це, розбіглися. Після того кілька разів зустрічався в трамваї, на вулиці. То з тим, то з тим. Вдавали, що не впізнають. Він вдавав також. Тепер випадок звів у хащах.

Хлопець і дівчина схопилися з каменя й шаснули в хаші. Добре, що вони хоч здогадалися одразу заявити в мілі-

цію, і міліціонери прийшли на це місце, коли Василь Васильович ще не сплив до кінця кров'ю.

Молодиків не знайшли, здається, не дуже й шукали, а Василь Васильович пролежав у лікарні півтора місяця — ніж увійшов глибоко, дістав кишок, лівої нирки, його аж двічі оперували. Тепер йому доводилося стерегтись усього — вологої землі, холодної води, протягів, а він того не вмів, не хотів миритися зі своєю хворобою, й часто це оберталося ускладненнями. Ірина натирала попереки, ставила гірчичники, прикладала грілку, мастила запалене місце мазями, але все це майже не допомагало — біль ішов десь всередині й судомив усе тіло.

Лікарі пропонували Тищенкові лягти в лікарню, але він не захотів, з допомогою Ірини добувся до поїзда й там заліг на нижній полиці двоспального купе міжнародного вагона. Дорога теж випала важка. Поїзд на півгодини зацінівся в Будапешті, і вони простояли на запасних коліях майже добу. Ірина зібрала весь, який у кого був, аспірин, анальгін, пеніцилін у таблетках, вона ходила біля Василя Васильовича, як найдосвідченіша сестра. Ловила в його очах вдячність і немов підносила над чимось, немов очищала від чогось, хоч і не знала від чого. В ці дні вона була готова для Василя на найбільшу жертву.

Як добре, думала вона, що їй нічим докорити собі.

В Чопі на них чекала лікарська бригада, але ще перед кордоном Василеві Васильовичу несподівано полегшало, і він став на ноги. Вони повернулися в Київ. Ірші в Києві не було, він уже виїхав у Крем'яне.

Розділ сьомий

Ірша стояв біля вікна і дивився на піщаний пагорб, котрий круто спадав до річки, на десяток корякуватих сосон, що вчепилися в нього, на широку, брудно-сіру долину, на синій ліс за нею і почував у грудях дивну важку порожнечу. А в тій нудзї провисло серце, стукало глухо й одноманітно. Третій день по піщаному пагорбі, долині, лісу стьобав дощ вперемішку з крупною, дорога до будівельного майданчика розгасла, і навіть трактор сів на ній на черево. Робота стоїть, терміни зриваються... Вони йому уявлялися паперовою стрічкою з поділками, схожими на ті, що на лівійці. А тут ще з Києва немає ніяких вістей — він зро-

бив кілька поправок і уточнень у проєкті, послав їх у інститут, але за ними й чутка зачала.

Коли полинуть бригантини
На гребнях піч,
Чорняву дівчину покине
Моряк один...

Мабуть, ці вірші декламують у мрійливому, елегійному ключі, а він читав їх нудно, як щось набридливе, та ще й читав одну й ту ж строфу. І чого воно вчепилося — «моряк один»? Він же не моряк.

Навіть сосни на пагорбі не милували зір, як у перші дні. Тоді вони надили до себе очі, накликали на якісь почуття... Ніщо не росло на тій кручі, а вони десь глибоко вчепилися корінням і стоять, товсті, корякуваті, насупроти дощів і буревіїв. І звідки вони тут взялися?.. Колись птаха випустила на цьому місці зернятко. Воно вирросло в сосну. З сосни полетіло насіння. І вже цілий лісок. Та пташка вже тисячу разів перемішалася з гумусом, і хто зна, яка вона була. Але з неї починається лісок. І скільки він привіс потім людям радості! Мабуть, тут приставали човпи. І перепочивали в обідню пору косарі. І хлопчак обтирали об жорстку кору штани. І все з одного зернятка. Так починається всяке буття? А на чому закінчується?.. Смерть? Чи це не кінець?.. Інші птахи понесуть зерна цих сосон в інші краї. І зі спіяних стовбурів — тільки пеньки чорніють на піску — нарobili дверей, книжкових полиць, столів, домовин...

На цьому місці донедавна був склад лісоматеріалів. Од нього лишилася тільки оця хижка чи то сторожка, яку він і зайняв, щоб весь час мати на оці будівництво. А тепер робота стоїть. І йому здається: застигло, замерзло його життя. А треба поспішати. Треба бігти... щоб устигнути зробити багато отаких станцій — більших, великих, аж поки... Аж поки... воно ще далеко. А те, що він вимріяв, починає ставати реальністю.

Коли полинуть бригантини...

Чого моряк? Вбилосся в голову, як цвях.

Він уже згоден зробити цю станцію без змін, щоб тільки швидше закінчити. У районній газеті написали... Лише в районній! А дощ тіпає сосни, хоч їм те, мабуть, байдуже. Їм — байдуже, йому — ні...

Хтось загупотів у сінцях, коротко стукнув у двері, він навіть не встиг відгукнутися, як поріг переступила Клава.

— Ну, чого тут киснеш? — заторохтіла вона. — Робочий клас у ресторані розважається. Він же, як ото у Маяковського... не дурень випити. Місцевих дівчат навчають столичних танців. Також прогрес. А мене кухар французьким коньяком пригощав. Хоче женитися на мені. Знаєш, як він став кухарем? Потрапив у полон, і есесівці возили його з собою, примушували кунтувати їжу, чи не отруєна. Тоді й почав придивлятися, що і як готується. Щоб якось запобігти... Правда ж, цікаво?

Сергій усміхався. Але по його очах Клава завважила, що він цю історію вже знає. І згадала: розказувала сама.

— Я вже тобі розповідала. — Вона сіла на саморобний ослинчик і сказала зовсім іншим голосом: — Чого ж тоді усміхаєшся? Правда, ти усміхаєшся всім. Ти поважаєш Вечірка?

— Як вам сказати...

— Кажі правду: його не поважав ніхто.

— Ну...

— Але ти і йому всміхаєшся. Що це — життєвий принцип?

— Не принцип, але нащо ускладнювати взаємини.

— Не крути. — Підвелася з ослинця й пройшлася по кімнаті. Не висока, але ставна, сповнена жіночності, якоїсь особливої вабливості. Усвідомлювала це. І очі її знову грали. — А ти б зі мною переснав?

Ірша, котрий стежив за нею очима, почервонів, але погляду не відвів.

— Ну да, ти боїшся Ірини. Не бійся.. Я тебе не захочу. Просто перевіряю...

— Що?

— Хто ти?

— Ну то хто? — запитав похмуро.

— Сам знаєш.

— Нічого я не знаю... Живу, як живеться.

— Не бреш. Я тебе знаю краще, ніж будь-хто інший...

Ниж, скажімо, Ірина.

Він підвів голову, у його очах тліла цікавість, але якась холодна, неначе він наперед обмислював, що скаже у відповідь на її слова.

— Ну й що саме?

— Багато. Я вивчаю тебе. Далеко підеш... Якщо не спіткнешся.

У нього на думці крутилося одразу дві відповіді: «Мені це приємно» і «Це мені не приємно», — він не міг одважитись ні на ту, ні на ту. Мовив удавано мляво:

— Як хочете... Вивчайте. Марнування часу.

— Правда,— зітхнула Клава.— Нащо воно мені.— І знову несподівано примружила карі лукаві очі.— А може, щоб передати свої знання ще комусь.

— Кому?..— І пошкодував за свою поспішність.

— Мало кому... Ось і зараз приїхала з Києва одна особа. Побігла на будівництво — отака нетерплячка. Привезла якісь папери...

Він раптом став змітати з саморобного столу крихти, обгортки з вафель, але по хвилі сів і склав на колінах руки. Хвилювався, проте вдавав байдужість. Одначе за мить підхопився.

— Зміни затвердили?

— Дізнаєшся, як кажуть, з перших уст.

Вона подивилася на нього довгим, уважним поглядом, хотіла щось сказати — не сказала. За хвилину до хати вбігла Ірина. Розпащіла з холоду, в білій хутряній шапочці, шкіряному пальті з хутряним комірцем, червоних чобітках-румунках. Видно, що почувалася гарно, подобалася їй ця місія, сподобалося місце, і грів якийсь вогник зсередини. Говорила весело, аж якось відчайвно, та коли до неї підійшов Ірша, щоб зняти мокре пальто, грохи розгубилася, через те надто швидко і незграбно схилилася до портфеля.

— Ось, привезла... Затвердили все... Радійте.

— Спасибі... Хоч... дуже радіти нічого. Бачите, яка погода.

— Завтра буде мороз. І сніг,— переконано сказала Ірина.

— Ти і їх привезла у портфелі? — зіронізувала Клава.

— Просто треба слухати прогноз погоди.— Йде циклон, у Києві вже мінус вісім. Я й приїхала, щоб покататися на лижах. Все літо мріяла. Ой, у вас є лижі,— помітила в кутку біля порога пару лиж у розпірках.— Завтра й підемо... Правда, Клаво?

— Мені на лижі? — повела Клава крутими стегнами.— Та в мене й вузачки немає... І не вмію я.

— Е, ні,— запротестувала Ірина.— Нащо ж я з Києва тарабанила аж дві пари лиж? Я без тебе ані кроку.

— Чого ми сперечаємось? Оно дощ... До ранку змие і той сніг, який є.

— Сергію, чого це ви уткнулися носом у папери? — відчайдушно сміливо сказала Ірина.— Дві дами нудьгують...

— Хто це виправляв? — запитав Сергій.

— Вам не подобається? — насторожилася Ірина.

— Навпаки. Геніально. Думка моя, але... Її повернуто якось так... Хто це?

— Василь Васильович. Але він не радив вносити цю поправку. Сказав, що фундамент і так перевантажений.

— Роздає свій талант Василь Васильович наліво і направо, — мовила Клава.

Ірина глянула на неї невдоволено, але вдала, що не почула її слів. Ірша — так само.

— Виправив і не радив вносити?.. — запитав він.

— Саме так... Отже, на ваш розсуд. І не забивайте нам більше голів своїм проектом. Розважайте дам.

Її ніби щось несло вгору, хотілося сміятись, жартувати, і такою хорошою здавалася Клава, розцілювала б її, але трохи соромилася. А та чомусь стала задумана й сумна.

— Двом дамам треба йти.

— Я вас почастую чаєм, — схопився Ірша.

— А що в тебе є до чаю? — скривилася Клава. — Сухарі і цитати з довідника Келлера?

— Я збігаю...

— Сиди вже. Та тобі зараз і не треба нічого. Ми ось підемо, а він, Ірино, будуватиме Колос Родоський, Вавилон, Парфенон. Він напхнеться духовним харчем... А нам, сірим, треба зварити картоплю.

Клава вийшла, а Ірина затрималася ще на якусь мить. Її увагу привернув мистецьки вирізаний чортик на підвіконні. Чортик був у окулярах і когось їй нагадував. Намагалась відгадати й не могла... І щось стояло в пам'яті, щось аж підказувало їй...

— Господи, та він же схожий на мене! — скрикнула.

— На вас. Я й вирізав для вас. Хотів привезти в Київ, — сказав, затинаючись, Ірша.

Вона вся скам'яніла, їй стало невимовно гарно і чомусь страшно.

— Можна, я заберу його зараз?

Вона заховала чортика до кишені пальта. Впродовж вечора кілька разів тихцем виймала і сміялася. І знову було їй гарно. Їй ніхто ніколи не робив таких подарунків. Щось було в чортикові іронічне і водночас близьке — не схожістю з нею, а тим, що його було зроблено з думкою про неї, і думано... хороше, хоч мовби й безнадійно — до чортика, до чортиці підступитися важко.

Клава жила в маленькому готельчику, що стояв над самою дорогою в центрі селища. Колись Крем'яне було

просто селом, далі — районним центром, а тоді район ліквідували, і воно знову стало селом, але називалося селищем. Од району — двоповерховий Палац культури, універмаг і цей готель. У довгому вузькому номері Клава жила ще з двома жінками, там поставили розкладачку і для Ірини. Либонь, у Клави на їдальню не було грошей, і вона харчувалась у номері, потай під столом варила на електричній плитці. Так харчуються актори провінційних театрів на гастролях. У Клави на руках дитина і мати, котра по хворобі одержувала дуже малу пенсію.

Вони наварили картоплі, насмажили сала, їли картоплю з квашеною капустою й огірками, що знадливо хрумтіли на зубах: Огірки й капуста, як і картопля та сало, з базару.

Дві їхні сусідки пішли в кіно, і їм ніхто не заважав. Ірина переповіла кийські новини, Клава розказала про будівництво, про їхню групу: хто до кого залицяється, хто з чоловіків ходить до місцевих молодниць і кому вже за ті зальоти набили пику.

— Ти, Клаво, все про те ж, — сміялася Ірина.

— А про що ж мені ще? — здивувалася Клава.

— Брешеш.

— Чого брешу? — розгнівалася чи вдала, що розгнівалася Клава.

— Чого ж тоді не виходиш заміж? Або... не заведеш собі бахура? — сказала відважно, аж сама злягалася.

Клава спохмурніла, водила виделкою в тарілці, ганяла по ній маленький тугий корнішон.

— Заміж... Знаєш, що це тепер таке — знайти гарного чоловіка? Це важче... ніж підкувати золотими підковами мікроба. А мені ж не тільки чоловіка, а й Колі — батька. Ет, — махнула рукою. — А бахура... Вони тепер теж... ну, якісь такі... без любові. Казала ж: вік швидкостей і всіляких заміників. — Вона на мить задумалася. — Був у мене один. Ще й... великий начальник. Я ж до вас у тресті працювала. Він в управління просунув. Кадрами відала. Так що ти зі мною не той, — усміхнулася й посварилася пальцем... — Ну, та тепер можеш... Набила я там скла... Трохи правильно, трохи неправильно. Бо ж не боялася. Знала, що він мене захищатиме до останнього... Вірила: любить. Перстень золотий подарував — справдешнє золото, старе, і годинник золотий з камінцем. А тоді почали на мене писати. Комісія аж з самого верху. Ну й написали поганий висновок. На колегії всі почали мене захищати... Знають, миршаві шкіри, чия коханка. А він сидить у пре-

зпідії і на обличчі міниться. Бо ж прочитав рекомендації комісії. Моргає, мовляв, згортайтесь, а вони ще дужче розкочегарюють. Я теж захищалася. Ще б пак, при такій підтримці. Всі за мене! І тоді він устав та як почав громити... «Ввела в оману...» «Поставила під загрозу колектив...» Правда, я тоді теж не змовчала і розказала все... «Наклеп... Очорнителство з помсти»,— кричав. От так... І вигнали мене.

Ірина сиділа бліда, покусувала тонкі красиві губи, в її очах світилися подив і осуд.

— Нащо ти мені таке розказуєш? — запитала вона. — Через те, що мій чоловік — теж начальник?

— При чім тут Василь Васильович,— нервово, немов від холоду, знизала плечима Клава.— Та й він твій чоловік. Твір перший, законний,— сказала з притиском.— А я — про бахура. Ти ж таке запитувала?

Ірина дивилася поверх Клавиної голови, в її очах блукали жовтаві вогники, вони то гасли десь углибині, то знову спливали на поверхню.

— Ти не працювала по кадрах,— нарешті сказала вона.— Це я знаю точно. Тоді навіщо?

— Що навіщо? Мало є на світі всіляких історій,— нітрішки не зніяковіла Клава.— Це ж дуже цікаво. Справді, таке трапилося не зі мною, а з мою подругою Дімою.

— Здається, щось таке балакали,— пригадала Ірина.— Все одно — для чого?

— Як для чого? Кажу ж: страх люблю всілякі історії. А щоб їх тобі розказати, треба спочатку щось своє... Закликати на відвертість.

По Ірининому обличчі промайнула тівь вагання. Вірила й не вірила.

— Мені нічого розказувати,— сказала підводячись.

— Так-таки й нічого?

— Ні... Хіба що оте шкільне кохання. Але ж таке тобі не цікаво.

— Це найцікавіше,— й собі підвелася Клава і почала складати тарілки.— Тобто найкраще... Воно таке... що, може, тільки задля нього ми й живемо.— Вона подивилася за вікно й сказала з подивом: — А дощ перестав. І певна справді збирається на морозець.

...Наступного дня вони не пішли на лижах, але в суботу увечері Ірина таки витягла Клаву з готелю. Дістала їй черевики, штани, шапочку. Клава іронічно і зніяковіло оглядала себе, боялася ступити крок.

— Я тільки в школі... у четвертому чи п'ятому класі...
Було, фізрук винесе дрюччя...

Ірина в синьому спортивному костюмі, білій шерстяній шапочці кружляла довкола неї, неначе синій метелик. Ви-сока, ставна, вона легко бігла попереду, ледве торкаючись палицями снігу. А вечір був морозяний, тихий, підсинений понад лісом ультрамарином. Свіжий пухнатий сніг при-трусив старий, покритий ожеледдю, і лижі мчали, мов скажені. Там, де старого снігу було багато, він іподі про-сідав під вагою тіла, легенько охав, і тоді радісно, трохи сполохано охало серце. Клава охала й зовсім голосно, але йшла повільно і вперто. Біля річки до них приєднався Ірша. У нього не було спортивного костюма, тільки стар-ренький светр, ще й чомусь жіночий, про що він, мабуть, не знав, але ці Ірина, ні Клава з того не жартували, і сині сукняні штани, заправлені в білі, домашнього шлевива, шкарпетки. Мабуть, їх вив'язала мати. Саме так подумала Ірина, і тихе тепло, синій смуток розлився їй по серцю.

У долину вів крутий спуск від сосон, і пологіший — пра-воруч. Ірина майнула по крутому, Ірша з'їхав по полого-му, Клава просто знесла лижі вниз. Річку перетнули по льоду, вона була, як майже всі сучасні річечки, в тісній канаві (заплаву осушили), в деяких місцях замерзла, в деяких клекотіла бистрим потічком. А потім в'їхали в ліс, Ірина знову легко збігла поміж високих дубів на гору, Клава знесла лижі, Ірша вибрався «сосоночкою». Поки він сходив, Ірина ще раз шугонула вниз із високої кручі, пролетіла поміж кущів, вилетіла на луг і круто загальму-вала. Ірша хотів промчати по її сліду, але не зважився. В дитистві в селі їздив на лижах саморобних, з клепок із старих бочок, та й не було в них гір, у інституті трохи ходили походами... Але зараз на нього дивилися Ірина та Клава, Клава під'юджувала, і він, пригадавши всі на-станови, нахилившись уперед, присівши, поїхав з горба, щоправда, не по крутій Ірининій лижні, а трохи ліворуч. І з'їхав. З'їхав удруге, втретє, зовсім осмілів і рвонувся поміж дерев по схилу ярка. Але вже майже в самому низу просто перед ним, немов з-під снігу, виметнувся кущ, він хотів одхилитися ліворуч і полетів шкереберть. Гаразд, хоч кріплення м'яке: одна лижа стала сторчма, друга за-липилася в кущі, а він сам боляче впав на лівий бік. Ле-жав на снігу, й ліс червоними пасмугами мелькав перед очима. Здавалося, невдатний художник малював його чер-воним і замальовував знову. А потім над ним схилилося

злякане обличчя — очі великі, як блюдця, страх розширив зіниці й налив зеленим вогнем. Може, саме через те поменшав біль і зникли червоні пасмуги — осміхнувся...

— Проорав борозну...

— Руки, ноги цілі? Дуже забився?

І тільки після того, як він сказав «не дуже», зіниці звузились. Відвертаючи обличчя, він над силу підвівся, знайшов лижі. Ірина запропонувала вернутися, але він уперто похитав головою. Через п'ять хвилин вони вже наздоганяли на просіці Кялаву. Просіка була надто довга — просто безконечна, вона то спиналася на невисокі горби, то похило спадала вниз і, здавалося, заманювала їх. Припорошені снігом крони сосон висіли над ними, як дивовижні хмарки. Промайнула якась птаха завбільшки з горобця, тільки синя-синя. Пташка немов поманила їх. Ірина зірвалася й помчала вперед. Сергій рвонувся за нею. Йому було соромно своїй неслави в ярку, хотілося якось реабілітуватися, й він вирішив наздогнати Ірину. Але вона мчала, як вивірка. Миготіли дерева, ліс раз по раз мінявся — то високі сосни, то дуби, то молоденький хвойник, а просіка та сама, неначе дорога в безвість. Це й була дорога в безвість, вона туманила Ірині голову, Ірина бігла, щоб утекти, хоч їй і не хотілося втікати. Але бігла й бігла, аж поки не вибилася з сил і зупинилася під невисоким дубком, за яким знову починався сосняк. Сергій прихилився до стовбура з другого боку. Обое важко дихали, обое розпанілися, обое уникали дивитися одне на одного, бо, здавалося, тільки подивляться — й стане зрозумілим усе. Так, стане зрозумілим і оце шалєпство, й безглуздість утечі, й неминучість того, що має статися. А воно пасувалося на них з якоюсь жорстокою силою. Його очі опинилися навпроти її очей, його напіввідкриті вуста, над якими струменіла пара, шерхлі від спраги, вона це бачила, вона вже відчувала їх на відстані — їхній трепет, і присмак зеленої хвої,— вона бачила, як він тримав у зубах кілька стеблинок,— і їхній гарячий холод. Вона знала, що не опиратиметься, не закричить, не відсахнеться, коли ці чіткі губи доторкнуться до її щоки або й до її губів. Її вуста також запалали і вже потяглися вперед, але в цю мить ніби щось промайнуло в пам'яті, й вона благально вимовила:

— Не дивіться так на мене.

Це не був наказ, вона просила пощади чи бодай відстрочки.

— Хіба... Як я дивлюся?..— прошепотів він.

— Не знаю...

І в цю мить отямилася. Одштовхнулася од стовбура й важко, налягаючи на палиці, пішла назад.

— Нехай вона сказиться, така гульня,— сказала Клава, коли вони перестріли її.— Не катання, а душоубство, хотіла вернутися біля доту, та побоялася, що заблукаю.

— Біля якого доту? — здивувалася Ірина.

— Поглянь, вони й доту не бачили. А там, на дорозі. Більше ви мене й калачем не заманите.

Вони не знайшлися, що відповісти. Заговорили вже аж біля доту, де зупинилися на перепочинок. Дот стояв поміж старою дібровою і сосняком, мабуть, на місці сосняка колись було поле, глибокі, оковані сталлю бійвиці дивилися в той бік. Кам'яне громаддя глибоко ввійшло в землю, посередині його видніла величезна щілина. Мабуть, дот підривали, але не вистачило сили підняти цю потвору. Камінь задавив вогонь. Усі в ту мить подумали про війну, бо ще зовсім недавно пережили її, у кожного вона когось забрала, а в світі знову хмарило.

— Слова, слова,— раптом сказала Ірина, думаючи щось своє...— Гори слів. Цілі Еверести. Вони нічого не означають. Навіть полова — й то має більшу вагу. Вергаємо їх... А бомби роблять. І нам треба знову мурувати оці камінні бодні. Ось що таке наша професія. Та хоч станемо всі на коліна й закричимо: «Схаменіться!» — не допоможе. Навіть не почуємо одне одного. Ми неначе запрограмовані на загибель... А може, так воно й є?.. Все на загибель. Електростанції, статуї, любов...

С неба звездочка упала
Прямо милому в штаны...
Делай все со мной, что хочешь,
Только б не было войны,—

процитувала Клава. Ніхто не заєміявся. Ірша здивувався, він не бачив ніякого зв'язку між тим, що сказала Ірина, і тим, що процитувала Клава. А зв'язок був, недарма Ірина пильно й аж вороже подивилася на Клаву. Мабуть, вона вже не приймала і не могла прийняти від неї ніяких застережень.

— Так воно було вічно,— сказала Клава, а що «воно» — Ірша знову не зрозумів.— В обнімку. Ще не зробили того кроку... а вже виправдовуємось.

— Пплиз з конопель,— сказала Ірина.

— Може. — Клава постукала палицею по кам'яному

куполу.— Сергій, ти з якого роду? Ну, не ти, а твій батько?

— Не розумію... А! З козацького.

— То, може, також зміг би... На коні по Дикому полю... Можеш уявити себе на коні з шаблею? Не можеш. Я так і знала. І я тебе теж. А от... Тищенко — можу. Мабуть, отакі, як він, перерубували ворога до сідла... А потім напивалися й плакали. Але перерубували... Коли треба... І знали грамоту, були освічені наші предки. Василь Васильович розказував... мали свою академію, школи братські.

— Щось ти, Клаво, балакаєш... Дике поле, коні... Зараз це й уявити важко,— сказала Ірина.

— Ага, вік швидкостей і заміників. Дотів і скороминущої любові. Ну, поїхали.

Ірина йшла позаду, вона була задумана й навіть пригнічена. Ще й драгувалася проти Клави... Ну чого... чого вона весь час згадує Тищенко? Ще й намагається немовби чимось докорити Сергієві! Ну, зробив виправлення. Але це йому нічого не варто. Йому нічого не варто й перекреслити чийсь роботу.

Сильна, гостра, гаряча думка схвилювала її. Ірині враз згадалося давнє, напівзабуте... Обговорювали один з її перших проєктів... Освітлення машинного залу. Ірші ще тоді не було. Її ескізи почав критикувати Рубан. Василь теж був присутній. Сидів і мовчав. Її мляво захищала Клава. Захищав Вечірко. А Рубан, як завжди, пер навпрошки. Грубо і безцеремонно тикав у ескізи.

«Та це ж середньовічні бійниці... Хіба під таким кутом світло потрапить до залу?» Й тоді всі погляди мовчазно звернулися до Тищенко. І він покошлатив брову, сказав: «Рубанова правда. Таке освітлення зовсім не годиться. Треба зробити отак». І заходився креслити олівцем. Звичайно, її ескізи були невдалі. Вона це розуміла. А от же... забриніли під горлом злі сльози, й вона розсердилася на всіх і довго не могла помиритися. Особливо їй було кривдно на Тищенко. Міг же забракувати її проєкт удома. Згадувалася: він взагалі був дуже низької думки про її архітектурні здібності. Намагався цього не виказувати, але й радився з нею дуже рідко. Йй було важко це повднати: він — її чоловік, любить її і відводить їй у своїх творчих планах дуже мало місця. Чомусь це згадалося зараз. І стало особливо кривдно на нього. І на Клаву. Відчула аж якесь роздратовання, злість. Тищенко її ніколи не цінував.

Лижі залишили в Ірші, щоб не пести їх у готель, Сергій запросив на чай. Мабуть, про це він подбав заздалегідь, бо до чаю було хоч і тверде, але смачне печиво місцевого виробництва, і велика булка з повидлом, і навіть четвєртинка коньяку. Сергій підливав його в чай. Ірина несподівано заявила, що це смачно, бо раніше ніколи не пила коньяк з чаєм, хоч про те чула не один раз.

— Звідки у вас такі аристократичні замашки? — думала в полив'яний кухлик Ірина, смішно тримаючи його в розчепіренних пальцях обох рук. — Можна подумати, що ви виховувалися в дворянській родині.

Сергій усміхнувся.

— Мій батько був сільським ветеринарним фельдшером.

— О, то це ж і с сільська аристократія... — сказала Клава. — Дуже вигідне ремесло. Вихлостив кабанчика — десятка, заколов дядько того ж кабанчика, прийшов до фельдшера — напиши довідку, що небіжчик мав квітуче здоров'я, — хочу продати на базарі сало та м'ясо, — знов п'ятірка...

— І все в тебе... Все в тебе... ципічно, гидко, — роздратовано поморщилася Ірина і з неприязню зиркнула на Клаву. — Звідки воно?..

— У нас у селі по сусідству жив ветфельдшер. А в нього син Славко, мій одноліток... Все мене через тин до себе в сад підманював. Нібито уроки вчити. А сам — як валянок. Доконав десять класів, батько зарізав підсвинка, склав у чемодан, і він повіз у Вінницю, вступив у ветеринарний інститут. А коли ми поприїздили на літні канікули, дівчата на колодках почали з нього кепкувати, а хлопці прозвали Славка Завертайлом — була колись така професія в селі, правда по бичках... Ну, Славко засоромився і до батька: «Дівчата сміються. Хочу в університет». Університет — не ветеринарний інститут, довелося батькові різати свиноматку...

— Мій батько загинув... — тихо сказав Сергій.

Запала ніякова мовчанка. Навіть Клава схилила голову і, сховавшись за клубочками пари, що вилися над глечиком, зосереджено сьорбала чай.

— Сергію, а вас на будівництві поважають, — щоб розбити ніяковість, Ірина звернула розмову на інше.

— Боятися, — сказала Клава.

— Боятися! Ха-ха-ха, — розсміялася Ірина. — Сергія бояться!

— Саме так, — серйозно підтвердила Клава.

Ірина дивилася на Клаву іронічно і майже вороже. Вона почувала: щось руйнується поміж нею та Клавою, немає між ними колишньої приязні і доброти, а чому — не знала.

— За що?

— Я й сама не знаю. Він уміє якось отако... тихо... Хіба ти не відчуваєш на роботі? А я відчуваю весь час. Ніби не допрацьовую... Червоніє він, а переживаю я...— Вона струснула головою.— А може, й правда, так і треба. Розпаскудився народ. Попусти — розтягнуть усе. Сергій знає людей.

— Звідки він їх знає? — первою не погодилася Ірина.— Ти ж сама називала його телям...

— Хтозна... Одні й ті ж вулички зовсім різні вдень і вночі. Ідеш удень і нічого не помічаєш. А йдеш уночі — страшно. Та й тоді ми говорили тільки про кохання.

— Щось ти таке балакаєш,— Ірина простягла чашку, і Сергій долив їй запашного, настоящего на гілках порічок і якійсь траві чаю.— І те ще... Досвід у коханні не важить нічого,— казала вона впевнено, і це виглядало трохи смішно.— Людина завжди кохає вперше. Тут усе вирішує мить...

Клава дивилася за вікно. Вона, здавалося, не слухала Ірини. А потім говорила, думаючи щось своє. Мабуть, вона справді думала про своє, ці люди стали їй далекі і не потрібні. А може, вона вже зрозуміла щось, чого не розуміли ще ці двоє.

— Мить... Це таки справді... За мить можна полюбити... І розлюбити. За мить можна померти... А іноді вона така довга... ця мить.

— Її не можна ждати,— сказала Ірина кудись у простір і чомусь знітилася. Вона розмовляла з Клавою, але відчувала, що розмова має ще одне значення, що вона весь час обпікається словами, і ця багатозначність слів дедалі дужче мучила і втомлювала її. Тому вона й підвелася першою:

— Спасибі. Почаювали.

Того вечора Ірина ледве вмовила Клаву на завтра на лижну прогулянку. Лише після того, як сказала, що й собі залишиться на весь вечір у готелі, та неохоче погодилася. Клава пішла на будівництво, домовилася зустрітись о чверть на шосту біля будиночка, де мешкав Ірша. Але ні о чверть на шосту, ні о пів на шосту Клава не прийшла. Ірина блукала попід крилатими соснами — в хижу йти не одважувалася, нервувалася, сердилася. За

чверть до шостої прибїгла Клава, вона була в пальті і в чобітках, стривожена, з чемоданчиком у руках.

— Я на поїзд... Малий захворів,— сказала.— Мама телефонувала.

Ірині здалося: Клава рада, що не може піти на прогулянку, але одразу й схаменулася: яка то радість — хвороба сина.

— З ним щось серйозне? — запитала.

— Не дуже, мабуть, скарлатина. Але він чварує, мама з ним не впорається... Так що...— Хотіла ще щось сказати — не сказала.— Ну, я побігла. Ти залишаєшся?

Ірина не знала, що сказати. Підійшов Ірша, він чув усе. Клава кивнула їй і побігла. За кілька кроків зупинилася, Ірині здалося, що вона чекає на неї. На мить вона роздвоїлася — бігла слідом за нею і стояла на місці. «Я не встигну, треба ж забрати чемодан» — заспокоїла себе.

— Ходімо на лижах удвох,— запропонував Ірині Ірша. Вона знову вагалася.

— Скоро почне сутеніти.

— Ну то й що, не заблудимося,— сказав Сергій.— Та й до вечора ще далеко. А коли б і спочіло... Ви ходили на лижах коли-небудь уночі?.. Щоб місяць і зорі? І біло од снігу?

— Ніколи...

— Ну, то спробуйте.

Все було як і вчора. Та ж долина, та ж річечка, той же ліс. Але й трохи не ті. Сьогодні вони йшли осібно: він — сам по собі, вона — сама по собі. Вчора вони йшли гуртом, вона бігла для нього, він мчав з гори для них обох і жартував теж з обома, а сьогодні і Сергій, і Ірина відчували якусь скутість, здавалося, вони знали щось і приховували одне від одного. Ірина йшла попереду, Сергій не намагався її наздогнати. Тільки раз вона зупинилася й раптом кинулася назад.

— Вовки!

Бігла під його захист, і хоч Сергія теж обсіпало морозом, намагався заспокоїти її.

— Де їм узятися. Вовки тепер тільки в Сибіру.

А сам прочісував поглядом ліс. Просіку попереду перетнула згряя собак. Великі сірі пси, тільки один маленький, білолобий, по ньому Сергій і впізнав, що то собаки. Він чув про здичавілих собак, знав, які вони небезпечні, але, може, це були й не здичавілі, а просто тічка (хоч і те страшно).

— Бачите, пудики, — спромігся на жарт.

Собаки бігли ріденьким дубняком і незабаром зникли з очей. Сергій та Ірина, не змовляючись, повернули назад. Біля доту кілька хвилини перепочивали. Але й тут було незатишно. На галявині, просто перед амбразами, хтось палив вогнище, валялися бляшанки з-під консервів, бите скло. Ірина подумала, що це карби сучасної цивілізації — прагнемо природи, але жити в злагоді з нею вже не можемо. Ось і ліс якийсь німий, сухі дуби та сосни, і оце сміття... Вона весь цей час намагалася думати про щось стороннє.

З лісу вийшли, коли ще не було ні зірок, ні місяця. А може, їх просто вкутали хмари. Повертало на відлігу, долину оповила молочно-синя імла, яка густішала з хвилини на хвилину. Сніг не іскрив, він лежав важким пластом і ледве поскрипував під палицями. Ірина подумала, що зараз вона повернеться в готель, де вже немає Клави, і їй стало сумно. Аби якось розкутурхати себе, побігла швидше й не по вчорашній лижні, а навпрошки, по ціліні, легко обіперлася палицями й метнулася з берега вниз. Вона не чула, як їй щось кричав Ірша, легко, бавлячись, переступала з ноги на ногу і отак, балансуючи, мчала по схилу. І в першу мить навіть не збагнула, що сталося. Бо вже вибирала очима на тому боці пологий берег, щоб одним махом, обіпершись палицями, вилетіти на нього, як раптом лижі немовби попали в капкан, а саму її кинуло вбік, і якесь шумовиння огорнуло її. Огорнуло, обпекло, різонуло в правому плечі, — вона зрозуміла, що шурхнула в незамерзлий потік. Вона злякалася, рвонулася з водяної купелі, але встати на ноги не могла — не пускали лижі. Здогадалася, що тут не глибоко, але страх міцно тримав її за серце, аж поки не підлетів Ірша. Сергій подав руку, допоміг спочатку стати колінами на лід, відтак підвестися. Вода струменіла по її одежі, Ірина стояла, безпомічно опутивши руки, але це тривало недовго, бо Ірша швидко одстєбнув її лижі — свої він уже зняв, завдав на плечі й гукнув:

— Бігом, швидко!

Він біг попереду, раз по раз покрикуючи на неї, вона за ним, за хвилину їй стало жарко, а разом з тим і смішно. Він так кумедно кидав ногами, і такий у його голосі чувся страх... Хоч і сама розуміла, що може застудитися, і навіть майнула думка, що тоді б вона залишилася тут надовго і він би відвідував її... Коли бігли на кручу, він тримав

її за руку, й отак, тягнувши її за собою, від чого їй знову стало смішно, увійшли у хижу. Випустив її руку, чиркнув сірником — запалив свічку і запалив дрівцята в грубі. Мабуть уже лежали заготовлені. Ледь спалахнула свічка та заготило в грубці полум'я, її веселість і відчайдушність пропали. Може, тому, що її освітило полум'я, була розгублена і навіть жалюгідна.

— Я хвилинку... Зараз... біля грубки... і побіжу,— пробелькотіла вона.

— Ви збожеволіли. На вас немає сухого рубчика...

— Ні, тільки ноги і правий бік...

— Ану! — гукнув він майже грізно і схопив на ліжку якусь одіж.— За грубку і переодягніться! Негайно.

— Це ж ваше,— безпорадно сказала вона.

— То й що. Без розмов!

Ірина сховалася за схожою на камін грубкою. На стіні гойдалася її тінь — зграбна, але злякана: було видно, що вона навіть там затуляється і поспішас. Відтак несміливо виступила звідти — у картатій сорочці та штанях. Була кумедна в цьому одягу, зніяковіла і якось незвично присмиріла, оглядала себе, хотіла пожартувати, але нічого дотешного на думку не спадало. Почувалася сковано, напружено, і ця скованість, либонь, передавалася Ірші.

— Я, мабуть, смішна — сказала тихо.

— Навпаки. Ви якась... якась... — не міг він підібрати слова, — як птаха.

— Мокра курка.— Їй здалося, що таки здобулася на жарт.

— Ні, птаха. Беззахисна й добра.

Він подивився їй в очі прямим, довгим поглядом. Вона не сподівалася від нього такого погляду, злякалася ще дужче.

— Беззахисна!

Сергій відвів погляд.

— Я хотів сказати: в чужому ми завжди відчуваємося трохи непевне. Але... це не чуже. Я зараз приготую чай. Шкода, немає коньяку. Але є трошки спирту.

Він поставив до вогню чайник, дістав з шухляди однотоумбового конторського столика слоїк, налив з нього в склянку.

— Випийте. Випийте! Тут один ковток.

Вона випила, зіпонула ротом, замахала руками. Вогнений клубок шугонув по горлу й розсипався на тисячі маленьких голочок. Стало жарко і мовби вільніше. Проте

вона й далі не знала, про що їм говорити. Й тому розглядалася по хаті, неначе опинилася тут уперше. Хижка була майже порожня — тільки старий стіл, — його, мабуть, десь викинули за ветхістю, і ліжко, але стіл Сергій заслав чистим креслярським папером, ще й попришпилював аркуші, замість печі мистецьки викладапа грубка, лутки і стіни обдерті, облуплені, але цього майже не помітно — їх прикривали пучечки соснових та ялинових гілок, калини, сухої трави, складені в дивовижні композиції.

Вона подумала: яке треба вміння, щоб з нічого зробити такий затишок. І як цей затишок, оці дрібнички зігрівають душу. Вони з Василем навіть не підозрювали цього. Василь так і геть-то... Притягнув тахту «Ліру», одоробло, яке зайняло півкімнати, понавішував картин: повинь, що затошила хату, а на хаті на димарі зляканий півень; злякані коні, що несуть воза, коні над річкою, коні при заході сонця. Вона аж тепер зрозуміла: їй обридли ті коні. Раніше вони їй чомусь подобалися.

— Це все ви? — запитала Ірина.

— Що? — Він оглянувся. — А, гілки та осока... Я і грубку сам склав. Для вас. Сідайте ближче до вогню.

Вона підсунулась разом із стільцем.

— Для мене? — здивувалася. — Звідки ж ви знали, що документацію привезу я?

Ірша знову дивився їй у очі. Але довго не відповідав.

— Знав. Кажуть, серце серцеві вість подає.

Вона здригнулася.

— Серце?

Мабуть, ніщо не з'єднує людей дужче, ніж вогонь. Він об'єднував їх ще тоді, коли довкола шумів дикий і таємничий праліс і в печеру з темних петрів ночі долітав звіриний рик; він був єдиною розрадою в довгі зимові вечори, коли хутір заносило снігом по самий дах і чоловік, жінка та діти тиснулися до нього, свого охоронця, домовика, все сильного духа. Як то добре вертатися в дім, де в печі палає вогонь, і як страшно та порожньо на душі, коли піч німує. Вогонь перейшов у нашу кров і пугає в ній споминами про пращурів, їхню боротьбу, їхню любов, зігріває і навіває думки про вічне й минуше. Щось подібне думала вона, а його слова були прямим відгомном на її думки. І це її збентежило найдужче.

— Я бачив... як ви дивитесь на цей вогонь і грієте біля грубки ноги. Бачив кожного дня.

— Не треба, — болісно попросила вона.

— Я знаю, що не треба. Але що я маю вдіяти, коли... коли я переповнений словами і думками про вас. Якщо я їх не виповім, вони... зламають мене. А вогонь я люблю одмалку. І не тільки люблю. Десь одразу по визволенні від німців ми пасли колгоспних коней. Тоді розвелось гибіль вовків. Вони майже кожного тижня загризали лоша або й коня. І не пасти коней теж не можна. Годувати їх було нічим. А в селі жодного дорослого чоловіка. І ми палили вогонь цілу ніч... Троє пастушків... І було... раптом кінь як заірже, як затупотить... Страшно-престрашно. Ми схоплюємось, кричимо, махаємо головешками, а од вогню одійти боїмося.

Дрож пройняв її тіло. Він знову розповідав щось таке, про що вона думала допіру.

— Я знала... що ви розкажете щось страшне,— прошепотіла Ірина.

— Звідки? — здивувався він і відкинув з чола м'яке русяве пасмо.

— А звідки ви знали, що я приїду до вас?.. Тобто що я привезу проект?

— Кажу ж, підказало серце.— Він підвівся, ступив до столу, але затримався біля вікна.— А небо вияснилося, і зірки бродять просто по снігу. Давайте візьмемо лопату і згребемо їх у купу.

— Ви поет, Сергію.

— Ніколи ним не був. Це ви... приїхали... І все перемінилося. Бо ще недавно сидів, нудьгував.

— Ну, це...— Вона намагалася змінити розмову.— А взагалі ви задоволені? Щасливі з того, що будете за своїм проектом? — Їй здавалося дуже дивним, що вона опинилася тут. Щось їй мовби підказувало, що вона тут не випадково, але той голос був такий кволий, що вона його майже не чула. Подумала й про те, що якщо хтось довідається, де вона була, то подумає казна-що. Вона б цього не боялася, якби... якби не боялася чогось у собі. Тому й поспішила перевести розмову на справи.

— Звичайно. Я цим завдячую вам.

— Але Василь Васильович каже... що коли він буде, то вже живе новим. І мені теж так здається. Щастя... в тому, що буде, а не в тому, що є. Тобто я не так сказала. Могло б бути... але воно не збувається.

— Я не вмю чекати,— признався він.— Хоч іноді мені теж таке нахимерить, таке намріється. Я збудував щось... Як Пропілеї — знамениті ворота до Парфенону. І всі

йдуть, усі дивуються. А ми стоїмо збоку... Непомітні, вдвох... Це ворота до чогось великого. Люди йдуть і йдуть. Вони бачать нас обох. Вони зачудовані роботою. А в ній і ваші іскри. Й не тільки вашої доброти, а думки. Справді, ваша думка... Я не раз помічав... У вас є особливий порив, якийсь особливе бачення.

— Ви кепкуєте з мене... Тищенко он каже...

— Ви пробачте... Я дуже шаную Василя Васильовича, але він... Трохи утилітарист. І консерватор водночас. Треба красу творити... Так, щоб ніхто не розумів, де і в чому вона. Люди ще не доросли до справжнього розуміння її... Та, зрештою, може, ніколи й не доростуть. Вони й повинні дивитися з віддалі. І я думаю... Коли б мене хтось надихнув... Коли б я міг з кимось повсякчас радитись, звіряти свої проекти. З кимось дуже сміливим, творчо розкритим...

Ірині перехопило подих. Сергій казав правду. Велику правду, яку вона підозрювала, але ніколи не висловлювала. Проте сказала:

— Не треба так...

— Людина прагне злетіти. Все далі і все вище — в космос. І кожен з нас має свій космос. І треба прагнути злетіти якомога вище. Звідти далі видно, і тебе більше бачитимуть. Жити треба високо або не жити зовсім.

Вона взяла патичок, поворушила в грубці. Мабуть, намагалася сховати обличчя.

Ірша присів навпочіпки, підкинув у вогонь кілька коротких полінець, поглянув на неї знизу вгору.

— Скажіть, ви коли-небудь думали про мене? Ну, хоч якось так... Перед сном чи під сумну мелодію?

Вогняні відсвіти затанцювали на її обличчі. Мабуть, через те воно й загорілося так. Йї стало важко дихати. Вона відвела очі, але відчувала, як всю її проймає його погляд. Здавалося, в цій кімнатині її думки зараз ширяться в повітрі. Треба б утікати, схопитися й шугонути просто в ніч. Він сидів внизу біля її ніг, вона не дивилася на нього, і все одно бачила його чіткий нижній профіль, і текучі хвилі м'якого волосся, і довгі красиві руки на колінах, і вже знала, що від початку й до кінця в полоні цих рук, що коли вони простягнуться до неї, то вона не зможе боронитися.

— Чай... уже закипів,— сказала Ірина.

Ірша тихо підвівся.

— Будемо пити.

Поверх білого паперу вона ще простелила газету, поставила кухлики. Ті кухлики їй дуже сподобалися. Хотіла взяти чайник, що пирхав на грубці парою, але Сергій затримав її.

— Дайте я попідкачую рукава. Вони заважають.

Ірина сахнулася од його першого дотику, а тоді мовби закам'яніла, і він закачував рукава картої сорочки, гейби на статуї.

— Ну ось,— сказав, спостерігши ту камінність.— Вам скільки ложечок цукру?

— Багато. Я люблю солодкий чай.

Вона розлила по кухликах окріп і, щоб хоч трошки охолодити, долила багато холодної заварки.

Вони посідали одне навпроти одного.

«Треба йти. Негайно»,— раптом вирішила Ірина. Але одразу ж подумала, що це виглядатиме смішно, та й Сергій образиться. «Доп'ю чай і піду».

— Колись, як до нас збиралися гості, то моя мама співала: «Ой дай мені того чаю, дай китайського, нехай же я та й зазнаю життя райського»,— сказав він.— Але чаю, звичайно, не пили. А я все думав, який же той китайський чай.— Він осміхнувся.

— Ніколи не чула цієї пісні. Про що вона?

— Не пам'ятаю. Здається, про кохання. Майже всі пісні про кохання. Ви знаєте, я інколи думаю, що одна гарна пісня — це більше, ніж сто електростанцій... А пісня про кохання. Важке. Хоч, мабуть, легкого кохання не буває. Як ви гадаєте?

Ірина опустила очі. Вона знала — цього разу він прямо запитусь її про них самих. І від того, що вона скаже... А що вона могла сказати?..

— Не знаю... А я... Я вже звикла до вашої сорочки. Вона така м'яка. Мені в ній добре.

— Звичка — це багато,— задумано мовив Сергій.— Ви й до мене звикли... Ви, мабуть, не хотіли їхати. Вас послали.

— Хто б міг мене послати? Я сама,— сказала Ірина і злякалася.— Я хочу сказати, що комусь треба було їхати.— І знову спантеличилася.— Ой, вже пізно. Мені треба йти.

Він поставив на стіл кухлик.

— Підете і залишите мене самого?

— Аякже?! — здивувалася вона і відкрито подивилася йому в очі. На мить вона відчула себе впевненою Іриною,

незалежною і розважливою. Він спантеличився від її погляду.

— Та ні, я нічого не кажу. Просто... Мені тут буде дуже самотньо.— І швидко підвів голову.— Я її спляю.

— Кого?

— Цю хату. Ви підете, а я спляю.— Він казав смішні речі й, мабуть, сам відчував це, але в той же час у його словах лунала справжня переконаність.— Щоб не було й пам'яті, щоб не лишалося надії.

— Сергію... Гнатовичу... Ми мусимо...— Вона сказала це застерезливо, безвольно і прохально водночас. Найбільше — прохально.

— Так, мусимо. Я знаю. Але ось тут...— І потер рукою серце.— Якось... ну... Знаєте, я в інститут більше не повернуся.

— Не повернетесь? — скрикнула і тим виказала себе до кінця.

— Мабуть, так буде краще.

— Можливо,— мовила Ірина і зчепила під столом пальці рук. Що казати далі — вони не знали.

Рукав знову одкотився.

Він заходився закочувати рукав, раптом схилився і поцілував її руку вище зап'ястя. Ірина тихо скрикнула, але не схопилася на рівні ноги. Сергій не підводив голови.

— Даруйте...— сказав він.— Я... все якось... Скажіть, Ірино, Василь Васильович знає, що ви поїхали сюди?

— Аякже,— здивувалася вона.

— Це — авторський нагляд?

— Не розумію.

— Ну, ось я будую... Здійснюю авторський нагляд. Я — свій, він — свій...

Вона дивилася на нього, як на божевільного.

— Та що ви!

— Пробачте... Майте мене за божевільного насправді. Я навіть жартую отак... Зі мною діється щось дивне...

— Я повинна йти,— підвелася вона.

— Я проведу вас. Чекайте... А одяг?

— Мабуть, уже просох.

— Коли б він устиг...

— Однаково.— Знов оглянула себе.— Я у вашій сорочці. Як дивно. Як вона... мене зігріла.

Сказала те, що думала, і в ту мить ще раз, і вже зовсім інакше, відчула, що це його сорочка, що вона облягала

Його тіло, а тепер обгорнула її. Серце її забилося, і вона похапливо одгорнула правою рукою лівий рукав сорочки.

— Котра зараз година?.. Мій годинник, здається, зупинився.

— Ще рано. Ще зовсім рано... Ось зараз... Одяг ще досохне...— Він говорив поспішливо і не зовсім розбірливо, він хотів затримати її, і вона це розуміла й поривалася вийти, а ноги були немов прикуті до підлоги. Щось їй відкарбувало, що вона піде, і мабуть, назавжди, і згасне все — отой міраж, оті її тривоги, і вже їх не вернеш, а так же й треба, і все ж їх не вернеш... Їй було шкода його, такого розгубленого і якогось особливо, по-домашньому милого й наївного. В його очах заляк відчай, а губи ворушилися, щось промовляли, мабуть її ім'я. Він ступив до неї крок і зупинився. Вона боялася зустрітися з ним очима і тому затулила обличчя руками.

— Ну ось...— зітхнула.— Пішла я.

Він обережно відвів її руки, по черзі поцілував їх. Його тепло іскрами полилося в її руки. Вона усміхалася вимучено, підтримувала тим усміхом сама себе.

— Мені треба йти... Сергію... Мені здається...

В її очах — любов, покора і жах. Він виловив з її очей покору і жах, і в глибині його свідомості, невідь-звідки, силливо приємне, але й жорстоко самовдоволене, біблійське: «Агнець на заклання».

Легенько обійняв її правою рукою за плечі, а потім різко нахилився і поцілував у напіввідкриті уста. Підлога гойднулася під нею, і по тілу побіг гарячий щем. Вона відчувала на своїх губах його губи, й це було щось таке, чого вона не знала. Навіть у любові до Василя, при всій її солодкості, був якийсь спокій і завжди, хоч краєм, був присутній розум, вона знала, що має статися, хоч і хотіла цього, а тут вона не знала своїх бажань, вона не знала самої себе, вона тільки на мить здогадалася, що оцей перший їхній поцілунок чимось страшний, але щось одразу й відтяло цю думку, і вже ніщо не могло зупинити її — навіть смерть.

— Милій! — прошепотіла вона з такою любов'ю, яка вбирає в себе все — саме життя. Це слово кажуть мільйони жінок. Але по-справжньому кажуть тільки одиниці. Милій — це як дитині, і як чоловікові, і як коханцеві. Для цього слова треба бути жінкою особливою, і Сергій відчув це. І навіть подумав, що такого вже вдруге не буде.

— Ні, ні,— ще сказала вона, але це вже були слова, які нічого не означали, бо вся вона, її очі, її губи говорили протилежно...

Серед новорічного шумовиння Василеві Васильовичу почувалося особливо самотно й нудно. Ірина не повернулася з Крем'яного на Новий рік, йому це не дивина, і все ж без неї Новий рік здавався пісним. Цього року профком особливо розщедрився: надзвичайної краси ялинка, військовий оркестр, два буфети, кімната сміху, кімнати запитань і відповідей і ще безліч усіляких розваг. Багато гомону, галасу, реготу. Один підпилий молодик, ще геть жовторотий, минулорічний випускник, сп'янівши від келиха шампанського, перестрів посеред залу Світлану Юхимівну, Майданову дружину, і, перш ніж вона встигла отямитись, двічі поцілував її в губи, ще й сказав, що такої красивої директорші немає в жодному інституті. Він чомусь не помітив директора, котрий ступав поруч Світлани Юхимівни, і той, поправивши червоний, в білий горошок галстук, з удавано серйозним виглядом зауважив, що теж заслуговує на поцілунок, оскільки він чоловік дружини директора. Молодикові розвиднилося в одну мить, він спалахнув до кінчика носа й панічно чкурнув за двері. Гримнув регіт, у якому особливо вирізнявся розкотистий бас Дениса Івановича, й це було мовби сигналом до загальних веселощів.

Василя Васильовича теж затягли до якоїсь кімнати, зав'язали очі й дали в руки ножиці, він зрізав почеплений на шворці величезний цукерок і був нагороджений ласощами та шампанським. Він випив келих шампанського, а цукерки віддав повненькій кирпатенькій дівчині, котра в той час опинилася найближче до нього. З тією дівчиною вони чомусь забрели до кімнати сміху, й обоє багато сміялися, й тут він помітив, що ноги в дівчини дуже гарні — повні й стрункі, і він уже несамохіть поглядав на її ноги, хоч знав, що це непристойно, але дівчина тільки підохочувала його, це він розумів по її очах і по тому, як сміливо тримала вона його під руку, як, мовби ненавмисне, притискала до нього в притемнених місцях, і хвилювався страшенно, так, аж йому перехоплювало віддих. Великий, зніяковілий, схвилюваний, він блукав з нею по інституту, йому здавалося, що виглядає простакувато, але цього ніхто не помічав, їх скрізь зустрічали радо, й він голосно, хоч і не зовсім улад, співав «Де синь стоїть над краєм»,

і пив вермут, якого колись не любив, і навіть... протанцював із своєю білявою супутницею довкола ялинки. Разів зо два вони зустрілися очима, й він зрозумів усе; тільки жінка може вказати поглядом межу, до якої допускає чоловіка... І виявилось, що цієї межі не було. І це його розхвилювало ще дужче, але водночас і послужило для нього якоюсь пересторогою. Й коли високий рудий хлопець одібрав її в нього на танець, тихенько вийшов з залу. І аж тепер відчув, як йому сумно без Ірини. І хвилювався він од якоїсь глибоко захованої думки, од тривожних спогадів, що навіть не були спогадами, а живими почуттями. Він аж трошки розсердився, аж подумав, що Ірина вчиняє так навмисне, аби він більше нудьгував за нею, аби дужче кохав. Але чому поїхала в такий день? Новий рік для подружжя — це... як заспів до гарної, хоч, може, й нелегкої пісні. Зібрався йти додому, але згадав порожню квартиру, і йому стало моторошно. Та й не хотів, аби завтра говорили, що він дуже рано залишив таку веселу, таку розкішну, якої не пам'ятали, новорічну гулянку. А що вона така розкішна, що її не бачить Ірина, — йому аж стало кривдно. Ще й трошки шкода її. Десь сидить у готелі біля телевізора... Чергова химера, чергова самотуштра...

І він сидів у темному кутку вестибюля на старому дивані, передумував свої думки. Хвилювання його не зовсім минуло, кілька разів майнули в уяві кирпате личко й повні стрункі ноги в капроні зі стрілками, навіть щось у ньому рвонулося: піти й розшукати її знову, але він здолав те своє бажання. Він знав, що сидить у вестибюлі сам, коли не брати до уваги старого гардеробника Ілька Оверковича, котрий навіть сьогодні перебував на своєму посту. Тільки сидів не прямо, як завжди, а похилившись на парапет гардероба, підперши рукою голову. Сухенький, маленький дідок, мовчазний, як вічність. Такий завжди. Ніхто про нього нічого не знає, і він ніколи не розказує про себе нічого. Мовчки подає пальта, мовчки покладе назад на прилавок гривеник, коли хтось із гостей через незнання втисне до шкарубкої, поморщеної долоні. Але кожухи і шубки подає справно. А коли прощається з директором та з Василем Васильовичем — підносить до голови руку, неначе хоче зняти шапку.

Ілько Оверкович його не бачив. Був непорушний, здавалося, прикипів до свого одвічного місця, до старого стільця з квадратною шерстяною спинкою. Його очі були нерухомі, тільки ледь помітно блищали при світлі люстри,

яка висіла далеко від нього і ледве освітлювала нижню половину старечого обличчя. А може, то їх поїняло сльозою? Либонь, так. Мабуть, хтось і йому підніс сьогодні чарку. Його сухі губи були міцно стулені, здавалося, він дав комусь обітницю мовчати. Саме так подумав Тищенко. А ще подумав, що ось живуть на світі отакі невиразні створіння. Й невідомо, чи їх щось хвилює, чи, може, й світ лине крізь них, як світло крізь віття самотнього дерева на околиці лісу.

Але в цю мить сталося несподіване. Старі, зів'ялі губи розімкнулися, й з них вилетів спів. Хрипкий і тонкий, майже на одній ноті:

Іхали козакі
Із Дону додому...

Це був страшний спів. У напівтемному вестибюлі, де тільки німі пальта та всілякі оголошення на дошках, де німа тиша й далеко, як комариний дзвін, мідь оркестру. Ілько Оверкович намагався співати в швидкому, похідному темпі, але пісня лилася протяжно, скрипуче, в ній лунало щось жалісне, хоч пробивалося й звияжне, але старому здавалося, що він співає хвацько, молодецьки, когось пристрашує, насправді ж він тільки стогнав і скаржився.

Він доспівав пісню до кінця й замовк. А у Василя Васильовича ворухився на голові чуб. І щось перевернулося йому в грудях. Зненацька йому згадалося, що він десь чув, що Ілько Оверкович — старий партизан, тільки ніколи не розповідає про це.

Він не одважився відразу підійти до старого гардеробника. Але, навіть повернувшись додому, не міг забути його пісню. Щось у ній було таке, чого ніколи не чув у жодній пісні чи й взагалі чого в пісні не буває.

Тищенко вирішив наступного дня підійти до Ілька Оверковича після роботи й запросити до свого кабінету та поговорити з ним. Але наступного дня Ілько Оверкович на роботу не вийшов. Не вийшов він і через два дні. Тоді Василь Васильович узяв у відділі кадрів його адресу і поїхав на Солом'янку.

Гардеробник жив у старому, мабуть купецькому, будинку по Урицького, в комірчині за сходами. Лежав на металевому, з отих, що стоять у гуртожитках, ліжку під байковою ковдрою, і та ковдра була блаженська, аж світилася, й подушка — без наволочки; не було в кімнаті жодних

меблів, тільки два ослінчики та тумбочка в кутку, а біля неї електроплитка і на ній чайник. Під ліжком валялося з півдесятка порожніх чверток. Мабуть, старий попивав. Так, попивав. Тищенко пригадав, що на те якось скаржився завгосп.

Температури у Ілька Оверковича неначе не було — Василь Васильович приклав до чола долоню, але він глухо кашляв. Старий страшенно зніяковів і навіть розгубився, аж натягнув до самого підборіддя сіреньку ковдру.

Василь Васильович викликав лікаря, сходив у гастроном та купив чаю, булку, ковбаси, цукру, а також — сам не знав навіщо — супів і каш у пакетах. Зігрів на електроплитці чаю (вода закипала довго), нарізав ковбаси. Вловивши в очах старого пекучий, страдницький вогник, наплював на все, ще раз пішов у гастроном і купив пляшку горілки. Склянку з горілкою спочатку підігрів у воді. Коли підносив Ілька Оверковичу горілку, нестерпно почервонів — адже на скаргу завгоспа таки вичитував гардеробникові.

Старий принизливо дякував, та коли випив горілку — заспокоївся. І з'їв трохи ковбаси, й попив чаю.

І аж тоді вони розбалакалися. Й коли Тищенко запитав, чи правда, що Ілько Оверкович був у партизанах, той відповів: так, але недовго. Бо попали вони в пастку, й погинув майже увесь загін. А він у тому загоні їздив правофланговим — майже всю імперіалістичну війну прослужив у кавалерії, ще й заспівувачем, і найчастіше заводив своєї улюбленої «Їхали козаки...». Вони співали її й того разу, в селі був храм, на вулицях дівчат, як маку, він так для них заливався, так выводив для них, аж потім не одразу стямився, коли із дзвіниці ударив кулемет. І гримнув залп із-за тину, а «шоша» застрочив десь з даху хати. Заверещали дівчата, кинулися врозтіч, затанцював під ним кінь, а потім звалився на всі чотири й підім'яв його під себе. І лежав він, поки не скінчився бій. Усі думали, що він мертвий, — Ілько прикинувся мертвим, — а вночі якийсь дядько знімав з коня сідло й витягнув його. Нога була прострелена, й відтоді він накульгує. Але ледве-ледве, бо і в цю війну його були призвали до армії, і півтора року він возив на передову хліб та снаряди. Його дружина померла в евакуації, а син загинув на війні.

Все життя вмістилося в одну куцу розповідь. Але скільки там було подій, болів, туги — того вже не визнає ніхто.

Й Василь Васильович сидів, низько похиливши голову, й сумно додумував недоказане.

Тищенко відвідував Ілька Оверковича ще тричі. Але той уже не підвівся зі свого металевого ліжка. Василь Васильович збирався влаштувати гардеробнику в інституті вечір шани, а довелося влаштувати похорон...

Грошей профком відпустив мало, і вінки Василь Васильович замовив на власні кошти. Аж десять вінків з живих квітів... Їх несли інститутські дівчата, серед них та кирпатенька з стрункими ногами, дівчата були трохи ображені, що довелося мерзнути на морозі хтозна-чого, говорили про пальта з норковими комірами, які входили в моду, про новорічний вечір, про хлопців; що ж до небіжчика, то його не згадали жодного разу, вони забудуть про нього одразу ж по приїзді з кладовища. І Тищенко з жахом подумав, що теж міг забути, коли б не ота пісня... Якби не уявив його на сірому, в яблуках коні на чолі колони, з червоним бантом на грудях, з карабіном за плечима, відважного, веселого од дівочих позирків, якби старий не розказав йому, що, вже придавлений конем, зумів виділити з карабіна махновського кулеметника й решті його товаришів удалося вирватися із смертельного кільця.

Уже перед самим виносом тіла прибігла Ірина, вона теж несла вінок. У парі з тією дівчиною, і була сумна й урочиста, її не здивували пишній похорон (в останній момент Тищенко розповів про все Майданові, і той прийшов сам і привів майже увесь інститут) і те, що Василь Васильович добровільно взяв на себе обов'язки голови поховальної комісії — значить, так треба, значить, ховають хорошу людину. Про Ілька Оверковича він розповідав їй цілий вечір. І вона слухала з надмірною цікавістю, а якщо він зупинявся, підганяла: «А далі?»

— А далі... далі немає нічого. А може, й є, — так закінчив він свою розповідь.

Розділ восьмий

Ірині вдалося вирватися вдруге у Крем'яне тільки в січні, і то на один день. У лютому на три дні приїхав до Києва Ірша. Овіяний степовими вітрами, став їй ще рідніший і бажаніший. Він прийшов на роботу і вдавав із себе вільну людину — кешкував з їхньої зайнятості, розпитував про інститутські новини і жодного разу не подивився в її

бік. Їй було смішно і з його серйозності, і з того, що він боїться подивитися на неї, і весь час почувала його близькість — близькість коханої людини, котру ще не пізнала до кінця, але в котрій їй дорога кожна рисочка, кожен порух душі. Он він нахмурих чоло,— а хмуритись не хочеться,— насупив брови; коли б вони були удвох, вона б отак пальчиком провела по бровах, і вони б розправилися.

Зустрілися після роботи на виставці передового досвіду. Вона пропонувала зустрітися десь ближче, але він упросив її приїхати туди. Вона приїхала перша, чекала його з пекучим болем: «А раптом не прийде?» Цього не могло бути, і все ж серце тужно боліло. Звичайно, це було б найкраще, якби він не прийшов і все одразу скінчилося. Але що сталося б з нею?

Невимовно зраділа, побачивши в кінці алеї знайому по-стать. Блукали вузькими, протоптаними в снігу іншими закоханими стежками по парку, він розповідав їй про своє будівництво, вона слухала, але час від часу струшувала на нього з гілок іній, і тоді він замовкав, а раз навіть погнався за нею, проте вона втекла. Вони цілувалися безтямно, до знемоги.

— Ти не замерз? — раз по раз запитувала, бо він був у демісезонному пальті і легких черевиках.

— Ні, ні, не холодно ж,— відказував.— Ану, дай свої пальці. О, як лід. Це ти замерзла.

— В мене вони завжди такі.

— Отака холодна?

— Ти ж не зігрієш,— і вирвала руку.— А як там... наша хижа?.. Ти топиш у грубці?

— Кожен вечір. Навіть коли не треба. На твою честь. Дивлюся на вогонь і думаю про тебе.

— Правда?

— Як ти можеш запитувати?

— Дрова згорають... І тільки дим. Але й він розвіюється.

— Скоро мою хижу знесуть...— Він удав, що не почув її слів.— Там стоятиме трансформаторна станція.

— А вона... не спалить нашу любов? — засміялася очима.

— Не спалить. Моє кохання — на триста тисяч кіловат,— засміявся він.— Це — потужність моєї станції. Повчора приїжджала комісія. Ми закінчили першу чергу...

— Схвалили?

— Схвалили.

— Це треба відзначити. І я справді змерзла. Ходімо в ресторан.

Офіціантка в українській вишитій сорочці перевальцем підійшла до них. Ліниво, позіхаючи, вийняла блокнот. З першого погляду визначила, що це не подружжя, поведилася трошки насмішкувато і пахабно. Здивувалася, що мало взяли вина.

— Зганьбили вбрання, перетворили на уніформу,— сказала Ірина, коли та пішла.

Офіціантка, мабуть, почула, оглянулася, подивилася на Ірину нищівним поглядом.

— Нащо ти її зачіпаєш? — сказав він.

— Хіба не правда? А ти... Чого ти всіх боїшся?

— Я не боюся. Не хочу... бруднитися.

— Може, й правда. А я хочу сьогодні випити,— раптом сказала вона.— Мені тепер часто хочеться випити.

— Та ти що?..

— Не бійся, я можу пити тільки з тобою.

Вона справді легко випила першу чарку вина. А він не випив. Поставив чарку і вказав очима за вікно:

— Подивися, оті четверо, що йдуть сюди,— з Гіпропроєкту. Вони мене знають.

— Ну то й що? — засміялася вона.— Осьовце, що вони не знають мене. А навіть якщо десь і бачили... Поглянь, як вони цілеспрямовано біжать по алейці. Ти їм зараз Антонія і Клеопатру покажи — не побачать. Ох ти, мій заєць...

— Я ж не за себе... — засоромився він.

— Ти за мене ніколи не бійся,— з усмішкою, але і якимось серйозно сказала вона.— Ніколи і ніде. Я... ну, все це я... Гаразд?

— Гаразд,— згодився він і пильно подивився на Ірину. Вона здалася йому зараз зовсім іншою, ніж та жінка, котра працювала з ним в одному секторі.

А вона й справді мовби переродилася. Була легка і смілива, пустотлива і немов випромінювала м'яке світло. Та й насправді випромінювала, в її карих, майже чорних очах горіли й не згасали зелені вогники. Вона весь час жартувала і сміялася, хоч іноді йому вчувалося в тому сміху щось нервово.

І він не знав, як її заспокоїти. Дивився на неї стурбовано, аж поки вона не звернула на те увагу.

— Ти не бійся. Це не від вина. Просто мені хороше. Ти тоді чекав мене?

— Кожного дня.

— А якби я не приїхала? Зовсім.

— Я підпалив би станцію.

— Жартуєш. А насправді? — У її очах зблиснув майже жорстокий вогник. — Скажи, ти зважився б з-за мене на щось неймовірне?

— Таке... не можна запитувати.

— Чому?

— Тому... — Вигляд у нього був розгублений. — А ось чому, — знайшовся Сергій, — тут володіє серце, а там — злий розум.

— Ти хитрий, — втомлено посміхнулася вона.

Сергій образився, а може, вдав образу. На мить Сергієві подумалося, що йому буде важко з Іриною, страшенно важко.

Вона поклала свою вузьку руку на його і легенько погладила.

— Ніколи не зважай на мої отакі запитання. Це в мене... з радості або зі смутку. Добре?

— Спробую, — посміхнувся він.

Вони сиділи в ресторані недовго. Ірина сказала, що в неї від цього гармидеру, від варварської джазової музики бо- лить голова.

— Музика повинна голубити нас. А тут барабанні перетинки лопаяються. Чи, може, підемо трохи потанцюємо?

— Я ж не вмю танцювати.

— А що ж тоді ти вмєєш? — запитала жартівливо.

— Працювати.

— Це вмюють і негри на плантаціях, — посміхнулася вона. — Треба вміти жити.

— А ти вмєєш? — подивився він на неї.

— Уяви собі — вмю. Я люблю театр і музику... Справді, відчуваю від неї задоволення. Ми вже чимало поїздили з Василем. Побували в Італії, Греції, Югославії. А в себе — так майже скрізь.

— Все — з ним.

— З ним і сама.

— І він відпускав?

— А чого ж? Між нами свобода і довіра...

Вона затнулася й почервоніла. Вона тепер часто спотикалася, коли торкалася в розмові своєї домівки. Але якось швидко виходила з штопора, й знов мчала кудись, і тягнула його за собою.

— Завтра і післязавтра ми, мабуть, уже не побачимось,— сказала вона на вулиці.— Я їду до санаторію в Пущу-Водицю. Василь... посилає мене туди кожен рік. Він чомусь вважає, що мені треба підкріпляти своє здоров'я. Хоч у мене воно залізне. Жодного разу навіть грипом не хворіла. І тому ми ще підемо сьогодні до однієї моєї знайомої художниці пити каву. Вона завжди працює ввечері.

Це була не художниця, а скульпторка. Мала велику світлу кімнату на Чорній горі, а в кімнаті — зручні антресолі з маленькими столиком, кріслами, торшером та голубими фіранками. На антресолі вели кручені сходи. А в кімнаті гіпсові й бронзові фігурки, мармурові бюсти, зліпки рук і ніг, карбування по міді та бронзі.

— Це ви? — запитав Сергій скульпторку, високу худу жінку. Не міг повірити, що це все створено її руками.

— Я.

Жінка не розпитувала в Ірини, кого та привела до неї, і Сергій потроху оговтався. Пили каву, розмовляли. Сергій мало тямився в тому, що розповідала скульпторка. Либонь, обговорювала з Іриною нові роботи якихось своїх знайомих.

— Ти, Софіє, погано вчинила, що не захистила Петра,— сказала Ірина.

Софія нахилила голову. Ріденьке волосся було розчесане на проділ, і білий рубчик відсвічував чітко, мармурово.

— Я не могла. Майже всі члени ради виступили проти.

— Все одно,— твердо сказала Ірина.— Він учив тебе ремесла. А його «Закохана» — справжнє мистецтво.

— Степанков сказав: чого вона плаче? з чого такий песимізм? Радянська закохана не мусить плакати.

— І ти слухала таку каламуть?

— Тобі легко... оце тут...

— Мені теж не легко,— мовила Ірина.— А тобі... далі буде ще важче.

— Ти тільки для цього й прийшла? — аж тепер підвела великі, втомлені, в сіточці зморщок очі Софія.

— Для цього. А також попити кави. За каву спасибі.— Підвелися й пішли вниз по гвинтових сходах.

— Візьми чеканку, я зробила для тебе,— сказала внизу Софія і взяла з полиці бронзову дощечку з портретом бородатого діда, мабуть, якогось композитора чи письменника.

— Не треба. В мене вже ніде їх вішати.

— Ти не боїшся, що вона подзвонить Тищенку? — запитав у Ірини Сергій, коли вони вийшли на вулицю.

— Не боюся. Не подзвонить.

— А нащо ти її так?

— А що ж робити, — здивувалася вона, — хтось же має її сказати.

А самій було гидко. Бо десь підспудно страхувалася очими відвідинами од Василя: якщо він запитає, де вона була, скаже — в Софії. Скаже з чистою совістю. З чистою?

Вона тихенько зітхнула. І засміялася. З себе самої — отакої хитрої, двоїстої.

Наступний день минув для Сергія в біганині по різних інститутах, першу половину суботи він провів у бібліотеці, другу — на роботі. Засидівся допізна, в нього вже давненько виникла думка про подвійне освітлення зали — хотів її перевірити на папері. О восьмій годині його одірвав од роботи телефонний дзвінок. Він підняв трубку і одразу впізнав голос Ірини.

— Це ти? Ти сам? Я знала, що ти на роботі. Приїзди до мене, негайно.

— Куди до тебе? — розгубився він.

— У санаторій. У Пущу-Водицю. Я чекатиму тебе на останній зупинці трамвая через півтори години.

— Мені треба вночі виїжджати...

— Поїдеш завтра.

— Ти навіжена, — сказав він.

— Я закохана. Я скучила і не можу без тебе. Чекаю тебе рівно о пів на десяту. — І поклала трубку.

Тільки-но він ступив на сніг, як його шию оповили гнучкі, владні руки.

— Ходімо зі мною, — сказала вона.

— Куди? — злякався він.

— Не запитуй, бо швидко постарієш. А я хочу, щоб ти був молодим.

Вона вела його лісом попід довгим парканом — там у снігу була протоптана стежка, а коли паркан обірвався біля озера, повернула на лід.

Це справді було божевілля. Сергій колись приїздив сюди до Майдана — привозив якісь папери — і знав, що це санаторій з дуже строгим режимом. Він думав про те, що жінки стають у коханні нерозсудливими і сміливими до безтями. А сам потерпав. Варто було комусь побачити їх, зупинити...

Але їх ніхто не побачив і не зупинив. Вони пройшли садом, а потім повз альтанку і якісь будинки, вийшли до лівого крила величезного білоколонного будинку. Колона — спереду і ззаду, але цей, задній бік не освітлений, і доріжки тут цієї зимової пори не розчищені. Біля невеликих прочинених дверей стояла крита машина. В ці двері Ірина і ввела його. Притулила палець до усміхнених губів і натиснула кнопку ліфта.

— Я розрахувала точно, — сказала вона в ліфті. — З дев'ятої тридцять по десяту в бювет завозять мінеральну воду, і тому ці двері відімкнені. До того ж усі зараз у кіно.

У довгому високому коридорі справді було порожньо. Вони зайшли до Ірининої кімнати, і Сергій полегшено зітхнув. Але за хвилину почав хвилюватися знову. А якщо сюди прийде медсестра чи няня, адже вони щовечора розносять виклики до лікарів на завтра, та й мало що може трапитись — завітає якась Іринина знайома... Проте висловити свій страх уголос не зважився. Немов угадавши те, Ірина повернула в дверях ключ.

— Ну ось ти у мене в полоні, — з сміхом сказала вона. — Хочу — випущу, хочу — віддам у рабство на господарський двір. Та не тремти. Бо тоді пропадає вся радість цього бандитського вчипку. Хочеш вишити? В мене є коньяк. Я сама не люблю... Ти знаси. Але приготувала на всяк випадок. Щоб було... Ну, як у всіх банальних коханців. Тепер так ведеться, коханця ще треба й підпоїти.

Він теж почував огиду до коньяку, але й якусь важку спрагу, випив, скривився, аж махнув рукою. Але йому одразу ж полегшало, він відчув себе вільніше.

Ірина не пила, дивилася на нього, усміхалася, і бентежна радість переповнювала її. Вона почувалася непомірно щасливою, і уявилося їй щастя як велика-велика золота куля, дуже коштовна, тільки й крихка, така, що може щомиті надщербитись. Їй теж ходив по серцю страх, але він так перемішався з радістю, аж їй померкло в очах. Зненацька в Ірші за спиною заторохтів дзвоник, Сергій шарпнувся, а Ірина заспокійливо махнула рукою і показала на телефон. Дзвоник не вгавав, і вона взяла трубку. Телефонувала якась її подруга. Ірина розмовляла і грала до нього очима: мовляв, ото коли б могла побачити мене зараз, не повірила б зроду, і ще щось таке, чого він відгадати не міг. Поклала трубку і тепер мовчки дивилася на нього. Радість стискала їй серце, туманила погляд, і тривога ходила в грудях, торкала в душі невидимі струни, тривога

за нього, отакого доброго, ніякового, зляканого. А її не лякало ніщо, вона була ладна взяти його під руку, й піти по червоній килимовій доріжці коридора, і йти без кінця. І нехай дивляться всі, нехай кажуть, що хочуть. Її песла якась дивовижна відчайдушна хвиля, й вона не боялася нічого, готова була піти в ім'я своєї любові проти всього світу.

— Ти таки божевільна,— ще раз сказав він, але вже трохи спокійніше.

— Кохання — це і є божевілля,— усміхнулася вона.— Божевілля і страх. Без страху воно має меншу вартість. Без страху і ще без чогось...

— Без чого?

— Я сказала не про цей страх... Ти розумієш... Я оце ждала тебе і думала... Мільйони людей кохали до мене... Справжні красуні і просто такі, як я... Тисячі світів. Ми всі захоплюємось коханням Джульетти і не знаємо, яке було те кохання. Ми найдужче шануємо подвиг в ім'я кохання. А я, а ми — для чого? Це найбільше в світі чудо — любов. Про неї ніхто нічого не знає, і через те, мабуть, вона й така, і світ на ній тримається. І все-таки для чого вона? Чому — вона? Для чого ми? Скажи?

Він знизав плечима, розглядався по кімнаті, мабуть, не надаючи великої ваги її словам.

— Я? Будувати.

— Що? Для чого?

— Для себе.— І засміявся тихенько.

— Боже мій,— притисла вона до грудей руки.— Боже мій, яке це щастя, що я зустріла тебе. Але я вже тепер боюся, що можу втратити...— Ні, ні, мовчи,— перепинила вона йому мову.— Все на світі нетривке й суперечливе. І любов теж. Вона обов'язково породить страждання. Коли згине в одному або другий покохав ще когось. Або й перегорить на попіл. І той попіл отруїть душу... Це я ще раніше надумала. І знаю, що без неї не було б нічого. Вона для щастя і для страждання. Як ось у мені. Я люблю страждаючи. Всі кажуть: кохання — дарунок долі. Якої долі? Доброї чи злої? Доброї, бо мені зараз хороше, так хороше, що я могла б вистрибнути з вікна без страху й жалю. Злої? Бо це не вічне, бо жар перегорав на попіл.

— Як ти можеш? — злякано сказав він.

— Не я, всі. Просто... Я не можу не думати про це. Через те й боюся. Воно само знаходить на мене. Рідко, але знаходить.

— Як зараз? Тоді чому при мені?

— Може, од безмірності щастя. Яке, я знаю, мене. Бо минає все.

— Ти сама отруюєш собі життя.

— Ні. Навпаки. Мені тільки терпко. Ось сидиш ти. Мій. Такий чистий, світлий, добрий.

— А якщо ти вигадала мене, такого? — якось дивно, тільки губами усміхнувся він.

— А ми й любимо власну вигадку.

— Ти жартуєш?

— Жартую.— Вона усміхнулася, ця усмішка аж спалахнула на її губах, і Сергій пойнявся гордістю, що йому належить така жінка. Але були в її очах і якісь хмарні, хворобливі вогники, яких він трохи боявся.

— А за віщо тоді любиш мене ти?

— Бо ти якась...— Віп затнувся і почервонів.— Ти якась...

— Особлива,— підказала вона.

— Так, особлива,— зрадів він.

— Всі ми особливі для того, хто нас любить.

— І я теж? — запитав він.

— Ти — насправді. Я вже сказала... Але... про це не треба часто згадувати. Не треба аналізувати. Все на світі гине від цього клятого аналізу, до якого вдаються все частіше й частіше. І просто — годі про це.

Ірина враз струснула головою — легко, впевнено засміялася.

— Краще я розкажу, як я вчора переплутала двері. Не двері, а поверхи. В таких санаторіях, де все однакове, це буває часто. Прийшла з кіно до себе, умилася, почистила зуби, а тоді прочинила двері до кімнати, а там у ліжку забився в куток здоровенний дядюра і тремтить. Минулого вечора намагався залицятись до мене. От сміхота. Мабуть, він думав, що прийшов грабіжник, і зі страху втратив мову. А я отямилася — і ходу. Це його зубною щіткою я почистила зуби і втиралася його рушником. Довго полоскала рот...

Сергій тим часом трохи призвичаївся до кімнати, і поменшав у його серці страх, й Іринина усмішка знову гріла його. Проте все, куди тільки падав його зір, викликало думку про небезпеку, і це відчувала Ірина, і їй було трохи соромно — за нього й за себе.

— Я думала, в тобі більше гумору... Або хоч іронії. Чи, може, ти думаєш, що мені потрібна гострота ситуації?

— Ну що ти, люба. Колись усе це ми згадуватимемо...

— Як божевілля.

— Згадуватимемо дуже гарно. Бо все, до чого ти докторкуєшся рукою, гарне.

Вона розчулилася.

І знову її понесла висока пружна хвиля. Вона говорила й ловила себе на тому, що їй кортить розповідати про себе все-все, не втаюючи нічого, й на мить подумала, що Тищенкові таких подробиць, таких закапелків душі не розкривала, — жажнулася, але й зраділа: значить, не любила. І врівноважила іншою думкою: все-таки Тищенко старший, він трохи як батько, а тут вони рівні. І їй так гарно розказувати про себе.

А потім вони лежали в ліжку, розслаблені, притихлі, маленькою вузькою долонькою вона pestила його широкі, в рідких, кучерявих волосинках груди, відчуючи від того величезну насолоду. І світ перемінився в ній чи вона в світі, тепер її любов була як маленьке, але негасиме, що вибігає з бездонної криниці, джерельце — дзвінке і ніжне. Солодкою мукою боліло серце, і вдячність переповнила його вщерть за любов, за щирість, за те, що він зустрівся їй. Отак би лежала й лежала... А в солодку і п'янку радість вплелася думка, реальна думка, неначе сивина в буйні кучері. Вона не заважала їй думати про Сергія, але й мовби відводила на відстань, спонукала розглядати свої почуття. Весь цей час Ірина не те щоб не допускала її, а була так переповнена любов'ю, що просто не могла подивитися на себе збоку і міркувати про свої вчинки. Так, знала, знала все... Все, що можуть про це сказати, витлумачити. Найперше, звичайно, чоловік. Але її самої не вистачало, щоб передумати за нього. Не відома раніше їй сила пропікала душу, позбавляла волі. Залишила одну сліпу волю — кохання. Такого з нею не було ніколи. Коли вона покохала Тищенка, то впізнавала його поволі, дивувалася, відкриваючи в ньому нове й нове. Він немов простягував над нею дужі руки, під якими почувалося тихо й безпечно. А ще... він був якийсь дуже ніяковий і цютливий. Так, вона мусила признатися, цютливий од першого до останнього дня. Палкий і ніяковий, він ніби боявся чогось. Вона малася в тій любові, як у затінку прохолодного дерева в спеку. Але таки в затінку... Він немов одгороджував її од світу. І не вводив у свій мистецький світ. Мовби не допускав її туди. А тут їй неначе відкрилося щось. І могла зробити щось безоглядне, божевільне —

не таке, як сьогодні, а щось велике й страшне. І бачила Сергія в собі — вона була потрібна йому, а не він їй. Могла піти за ним хоч у безвість будь-якої хвилини. Кається, шкодувати, мучити себе і його, жаліти Тищенка — і йти з Сергієм. Десь у глибині душі вже проклинала себе (на повний голос ще ні), бачила, яка вона невдячна, бачила, як руйнує все, що по дрібочці складали з Тищенком. Так-так, по дрібочці. Там і справді багато дрібного... утилітарного. Василь ніби й не корисливий, а дбає про себе. Каже, що про неї... Його цілком задовольняє їхнє теперішнє життя, оті ветхі меблі, оті старі книжки... Намагалася прозирати у майбутнє (але тільки так, мигцем), можливе майбутнє з Сергієм. Воно малювалося важким. Але з ним — важким не до кінця, зборимим. Думка прокрадалася ще кудись далі, підказувала їй, що вона погана, що в ній лежить щось недобре... Колись щось подібне говорила їй мати... Учора вранці пообіцяла собі більше не зустрічатися з Сергієм. Пообіцяла... не насправжки, вимовила ці слова, а в серці горіло інше. Тоді ж нашттовхнулася на Василів погляд і злякалася. «Що ж це я... Це ж жах...» А десь, немов з-за спини, тихий шепіт: «Хіба я винувата? Коли я інакше не можу, коли оце щастя тримає мене на світі, а без нього я перегорю на попіл».

А зараз була безмежно щаслива, і та думка, те джерельце пробігало то ніби через чебрецевий луг, то наче через випалену долину. В цю мить вона ще не знала, що запанує в ній.

Зупинила руку навпроти його серця і тихо прошепотіла: — Я хочу дитину. Від тебе.

Її рука зісковзнула з його торса, бо він підхопився на лікті. Дивився на неї широко відкритими очима, запитував поглядом, чи не жартує вона, але вже й так бачив: не жартує.

— Ти злякався? Але ж ти теж хотів би дитину. Правда ж? Але злякався... Що десь бігатиме твоя дитина. Незаконна. І то вже на все життя...

— Ти... наче відьма, Ірино,— прошепелів він пошерхлими губами.— Вгадуєш усе.

Вона мовби й не чула його слів.

— Ще ти подумав... У нас з Василем немає дітей. Так, чомусь немає. А лікар каже, що я здорова.— Легеньким натиском руки вона знову поклала його на подушку.— Не бійся, це я сказала просто так.— В ту мить очі її спалах-

нули, і вона сама підвелася на лікті.— Але ж це... була б наша дитина!

— Наша!..— В нього на чолі виступив піт.

— Одна жінка мені розповідала, що коли вона посва- рилася зі своїм коханцем, той пообіцяв одружитися з нею і не одружився, то вона принесла йому вночі під двері подарований ним магнітофон і дві нічні сорочки,— сказала без будь-якого зв'язку.— Його жінка раптом прочинила двері. На стрічці був записаний голос її чоловіка і коханки. Був цирк. Але я не принесу. Нікуди, та й не маю права.

— Що ти таке балакаєш,— злякався він.— Навіщо? Адже ми... Я вільний. І ми одружимося. І це гидко, гидко таке говорити.

— Одружимося, коли ти захочеш сам. Так я сказала тоді, повторюю й тепер. А може, нам і не треба одружуватись. Я так тебе люблю... Аж боюся, що тоді кохання може згинути.

— Не згине...

— Хтозна. Я така... Така погана.

Вона не прикидалася. Бо подумала ще й про те, що ось закликала Сергія в таке місце, де гріх аж кричить про себе. І пригадала, що їй і раніше подобалася любов у готелях, у номерах, коли вони з Василем вибиралися в туристські мандрівки. Мабуть, її вабила сама новизна місця, і проступала вона десь у підсвідомості новизною взагалі. То, виходить, у ній давно жив потяг до коханців?

Вона жахнулася. Але одразу й заспокоїлася. Ет, нащо зараз про таке думати?

Вона заснула, а він не спав. Лежав на ліжку, підклавши під голову руки, дивився в пітьму, дослухався до тихих, ледве чутних кроків у коридорі (мабуть, то ходила кудись сестра, в санаторії було відділення й для серйозно хворих) до тихого гудіння вентилятора десь унизу. І гоїдалася за вікном, теж сповнена тихим гудінням далеких нічних автомобілів і поїздів, тиша, кльокали в умивальнику краплі. Падали й падали, аж почало боліти в скроплях. Потихеньку встав і сів біля вікна. Сипав сніг, біля альтанки горів ліхтар. Струнки лапаті ялинки, підбілені снігом, здавалися іграшковими. Попід ними пробіг пес, зупинився, понюхав сніг, підвів голову, подивився на санаторій, потрюхикав далі. За озером чорнів ліс, думка прокралася туди, побрела між сонних дерев, похапливо вернулася. В лісі холодно й пустельно. Хотів довідатись, кот-

ра година, але циферблат темний і стрілки теж, скільки не вертів перед вікном, розгледіти не міг. Засвітити світло не зважувався. Незабаром йому почало здаватися, що вже починає світати. Він розбудив Ірину.

— Як я звідси вийду? — запитав пошепки.

Вона довго не могла прочуматись зі сну, а коли збагнула, про що він запитує, усміхнулася.

— Через димар.

— Тут димарів немає. Я запитую серйозно.

— Ну, тоді через центральний вихід.

— А зупинять?

— Хто знає, звідки ти йдеш? Скажеш, був у свого начальника. Та хіба сторожика вдержить тебе?

— Може, краще зараз? — нерішуче запитав він.

— Ти смішний. Зараз не можна. А вранці тебе справді ніхто не питає.

Він так і не зміг заснути до ранку. Вдруге вона пробудилася сама. Він не побачив, коли вона прокинулася, відчув на собі її погляд. Мабуть, вона дивилася давно. В сутніні кімнати біліло її обличчя і поблискували очі.

— Іди сюди, милий, — покликала вона.

Він підійшов, нагнувся, і вона обома руками обплела його голову і притиснулася гарячими губами до його холодних губів. Їхні подихи зливалися в одне — його холодний, і її гарячий, а серця стукотіли нарізно, але ось і те, друге застукотіло швидше, наздогнало перше, гарячіше. І вже його руки починали диктувати свою волю, але вона раптом одірвалася від нього й сіла на ліжку. Подивилася сумно, винувато, зітхнула й сказала:

— Ну ось... і кінець волі... — Провела по волоссю обома руками, довгу мить сиділа непорушно. — А ти знаєш, що мені зараз снилося?.. А може, й не снилося. Бо я вже не спала, а тільки лежала з заплющеними очима... Неначе на пустирі за нашим інститутом будували дім. Високий-високий... Із шпилем. І коли ставили шпиль, він повалився. В одну мить...

Він вже трохи звик до неї, тому сказав заспокійливо:

— Розігралася фантазія. — Але одразу стривожився й сам: — А якій волі кінець?

— Душі...

— Чиєї душі?

— Моєї.

— Не розумію, — сказав він трохи роздратовано. Дава-

лася взнаки безсонна піч, і страх, і те, що не поїхав на будівництво. — Як кінець?

— А так... Вичерпалася. Я оце місяць... наче пролетіла з заплющеними очима. І хочеться летіти далі... Але... сьогодні мушу сказати про все Василеві. Увечері... Аж увечері. Розумієш? А поки що я ще вільна... Милий... Іди до мене...

Він відступив, стомлено сів біля вікна. Дивився за вікно чи в підлогу — не розібрати.

— Чого саме сьогодні? — запитав голосом, яким запитують про найбільші втрати.

— Не знаю... Така, мабуть, моя міра душі... Вичерпалася... Але ти не бійся... Я тебе люблю, як і любила... Навіть ще дужче. — Вона підвелася, шукала одяг. Її довге, гнучке тіло, тіло спортсменки, здавалося, випромінювало світло, ще й відбивалося в полірованих дверцях шафи. Три чи чотири жінки одягали квітчасті халатики, розчісували волосся.

— Ти... обдумала все? — запитав по довгому часі. Його голос був хрипкий, виказував хвилювання.

— Таке не можна обдумувати...

Вона підійшла до нього. Він легенько обійняв її за стан, посадовив собі на коліна. Взяв її руки, занурих їх у своє волосся. Вона любила переливати через пальці його волосся. Було текуче, м'яке, і в неї теж мовби переливалося щось у душі.

— Іринко... — Його голова лежала в неї на грудях, вона й чула його грудьми. — Ти... зруйнуєш усє.

— Що все, любий?

— Все... А найперше — нашу любов. Адже ми тоді не зможемо... Тобто ще не зможемо... Я не закінчу будівництва... Свій перший проект... І хто мене тоді візьме на роботу? Інша справа, якби я вже щось мав за спиною. Хоч оцю станцію...

Її рука заплуталася у його волосся.

— Мабуть, правда на твоєму боці... Але я... не можу.

— Я розумію... — Він цілував її руки, потім прихилив до себе і доторкнувся губами до шиї. Його вуста були сухі і, як здавалося їй, несміливі. Їй чомусь стало шкода його.

— Ти вже тепер переживавш, любий?

— Я... не можу уявити. В інституті не можна буде появлятися... ні тобі, ні мені. А потім... усілякі розмови. Та й не в тому справа. Я не витримаю. І ти. Страждатимеш дужче, ніж зараз. Треба перечекати якийсь час.

«Страждатимеш дужче, ніж зараз». Вона здивувалася, що він так точно і просто відгадав усе наперед. Він дивував її не раз оцією точністю розгадів того, чого, здавалося, ще не знав і не міг знати.

— А хіба легко... отак? — вже майже здалася на його прохання.

— Мабуть, ні, але тоді... буде ще важче... Я боюся... Боюся винести перед чужі очі нашу любов... Перед чужі очі... Ти розумієш!.. Це так, коли б винести на базар чудотворну ікону... Тоді — все. Ти не зможеш кохати... І я теж.

В нього від хвилювання почали тремтіти коліна, й голова стала гаряча, аж пашіла.

Ірина злякалася.

— Ти не зможеш кохати?..

— Ти не так мене зрозуміла... Я боюся...

— Який же ти в мене... — Вона раптом заплакала. Тепер уже він заспокоював її, цілував очі, вуста, шию.

Спочатку цілував обережно, але його поцілунки ставали дедалі палкіші й палкіші, і пальці стискали її пальці, потім вони пестили її рамена, перса, аж поки обов не провалилися в якийсь безум. Раніше їй здавалося, що цей безум ішов від неї, вона в одну мить запалювалася і пірнала в нього вся. А цього разу було інакше. Вона відчула його ніжний поклик, його волю, то м'яку, то владну, аж жорстоку.

Обвилася довколо його шиї руками, її плечі здригалися, а він гасив той дрозж руками, а тоді легенько підняв її і поніс на ліжко. Кохав її владно, навіть грубо, вона скорилася йому повністю, — не могла не скоритися.

...Кімната виповнилася світлом. Сергій раз у раз поглядав на годинник. Вона заспокоювала його:

— Ще рано. В палати до восьмої ніхто не заходить... А я справді, мабуть, дурна. Ну, скільки на світі жінок... кохають інших чоловіків... Треба простіше дивитися на життя. Тверезіше. Правда?

— Просто нам треба берегти свою любов. Не дати, щоб над нею поглумилися.

— Ми-и-лий! Я берегтиму її, як... як сонечко. Ось тут, у себе на грудях. Ти знаєш, як мені з нею легко...

— Мені теж, — сьайнули його очі. — Мені так працюється... Коли б ти тільки знала. Робота аж співає... Я не тільки в Крем'яному... Вилелівав ще один проект. Великий. Вже закінчую його.

— Правда?

— Правда. Це ти мене надихнула.

— Ну, не дивись, не дивись на годинник... Ми говоримо про святі речі. А ти думаєш про інше. Не про пас.

— Але й робота — це теж святість. Як і любов.

— Добре... що ти такий правдивий і щирий.

Він вийшов од неї на початку дев'ятої. Ірина того ж дня виписалася з санаторію. Кілька разів заходила до кімнати, й її охоплювала така туга, що вона починала плакати. Все тут нагадувало Сергія, минулу ніч, все дихало ним, і в неї заходилося серце. Йї чомусь здалося, що вона вже ніколи не побачить його, передчуття втрати просто катувало її. Ось тут він сидів. Ось цієї кнопки торкалися його пальці. «Що це таке?» — «Виклик сестри». — «Натиснути — нехай прибіжить?» Так він жартував. Сергіїв голос зачався у кутку біля вікна, але він не відгукувався на її поклик. У ідальні до неї говорив сусід по столу, старий, сивий професор-історик, а вона чула Сергіїв голос і відповідала невлад.

— Ви часом не захворіли? — в кінці обіду занепокоївся професор.

У фізкультурному залі, в бюветі, в басейні до неї загравали старі досвідчені зальотники, але вона ігнорувала їх. Тут крутили легку любов, і на цю любов, «своїх з своїми», медичний персонал дивився крізь пальці. Завідувач відділенням навіть казав: «Корисно для здоров'я». А вона весь час думала про нього. Вона — тут, у палаті з кондиціонованим повітрям, м'якими килимами і дзеркалами, а він — там, на морозі, на снігу. Він видавався їй майже Амундсеном або Прістлі.

Василеві Васильовичу сказала, що їй не сподобалася палата і що вона посварилася з лікарем й поїхала на тиждень до двоюрідної сестри в Ленінград.

...Сергій знову приїхав Восьмого березня, подарував їй вербові котики, вони розбрунькувалися у нього в склянці. Котики були дуже красиві — довгі, пухнасті, з жовтим пушком на кінцях. Такі милі й м'які. Боже мій, як це приємно, коли тобі дарують квіти! Нехай отакі, найпростіші. Сергій та Ірина майже цілий день блукали на Трухановому острові. Зайшли далеко, аж за Матвіївську затоку, — над затокою стояли старі верби, вони захищали їх од вітру і чужих поглядів. Ірина цілувалася спрагло й тривожно дивилася Сергієві в очі. Йї чомусь здалося, що він її розлюбив, і вона шукала відповіді у його сірих, трохи

сповитих якоюсь думою очах. Розстібала верхні гудзики його старого демісезонного пальта, гріла на грудях руки, питала:

— Ти думав про мене кожного дня?

— Кожного.

— А чого так довго не приїздив?

— Не міг. У мене там зараз все горить.

— А любов може вичахти.

— Неправда, — заперечив він. — Спрага води часом краша за саму воду...

— Щось я не бачу спраги... Звичайно, переспати з чужою жінкою вперше...

Його просто бентежили і лякали оці її переходи од закоханого, майже безтямного белькотіння до тверезого, аж нещадного, розмислу і таких самих тверезих підозр. Та ще й не можна було виказати ні досади, ні осуду. Вона все вплювала з одного слова, з позирку, вигину брови.

— Я втомила тебе своєю любов'ю? Обридла? Шарпаю...

— Просто... Я змерз. Вітер такий...

— Тоді ходімо. Доганяй! — І побігла в глиб острова, де росли молоденькі топольки.

— Може, ходімо в кафе? Коло мосту...

— Не хочу. Там на тебе дивитимуться офіціантки... Ну, добре, ходімо назад, у місто. — Вона взяла його під руку. Якийсь час ішли мовчки. Йшли, притиснувшись одне до одного, — стежка була вузька. — Стежка на півтора закоханого, — сказала.

Він засміявся.

— Як це може бути?

— Звісно як. Один любить уповні, а другий тільки так... Трохи. — Пройшли ще кілька кроків, вона зітхнула і мовила без будь-якого зв'язку з попереднім: — А мені вже за тридцять. — Сказала це так, що виключалася гра, всі оті заперечення: «Та ти... та ще...» — і навіть жарти. Але якась частка лукавства в тих словах була, і він не знав, що їй відповісти. «Ось скоро одружимося». Не те. І не спадало на думку нічого іншого. Вони попрощалися на краю лісопарку.

Ірина йшла додому, а в її душі наростав страх. Як івній на зимовому дереві. Спочатку поколювали тонюсінкі голочки, а далі холод скрижанив усю душу. Це був гідкий страх. Ірина не боялася, що Василеві Васильовичу відкриється все. Колись має відкритися. Але має він довідатися про це тільки від неї. А що буде, коли він запідоз-

рить сам? Ось прийде вона, а він запитає... Вона так мистецьки грає перед ним, що запитозрити щось з її вигляду важко. Гра ця йде з якихось невідомих глибин її ества, щось мовби підказує їй лінію поведінки. Але ж: раптом він запитає? Навіть так, знічев'я, жартома. Тоді вона втрачить усе, і насамперед надію розповісти самій, адже тільки оце нині й тримає її на світі і дозволяє грати, бо ця гра тимчасова. Та й просто вона ніколи нікому не казала неправди. Під слово честі мати випускала її з дому, не запитуючи, куди вона йде, в її слово беззастережно вірили подруги, воно часто шкодило їй, але вона не відмовлялася від нього, бо тоді б втратила повагу до себе. Вона не вважала себе безмежно чесною, бо часом вгадувала в собі якісь темні бажання, прагнення обійти перешкоду, схитрувати, проте не допускала себе до того. Поклала це собі в обов'язок змалку й так жила. І ось тепер... Варто буде Василеві запитати...

Гаряче запекло в грудях, потому всю її струснув дріж. «Що тоді буде?» І раптом їй згадалося, як одного разу поїхала до інститутської подруги Льолі, застала подругу знервованою і збудженою до краю, ще й хмільною. Грала на всю хату радіола, Льоля крокувала з кутка в куток кімнати і то розпачливо, то хижо стискала руки. Вона встигла зізнатися Ірині, що чекає чоловіка, який сказав їй, буцім їде у відрядження, а насправді провів ці три дні у Ворзелі в коханки. Льоля довідалася про це від однієї знайомої, а чоловік нічого не підозрює, подзвонив їй, мовляв, щойно приїхав з відрядження. Невдовзі прийшов Льолин чоловік, Вадим. І Льоля істерично ридала, й кидала в нього, що потрапляло під руки, й погрожувала розповісти про якийсь Вадимів обман на роботі й про те, що той приховав щось із своєї біографії. То була жахлива сцена.

Ірині вдивовижу, що Льоля і Вадим живуть і досі разом...

Ірина була впевнена, що Василь такої сцени не влаштує, проте не могла уявити, як би повівся він у такому випадку. Ось лиш подумала про можливе жартівливе запитання, і стало моторошно.

Не доходячи півсотні метрів до свого будинку, Ірина зупинилася й поставила котики в сніг. В одну мить їй похололо в душі, здавалося, холодні сніжинки огорнули не ніжні галузки, а серце. «Боже мій,— мовила подумки.— Як мені тяжко. Боже, за що? Він же нічого не знає». І подивилася на освітлені вікна квартири. І стало гидко самої

себе, що ось зараз удасть на обличчі байдужість, буде говорити про щось стороннє.

Хотіла подзвонити — й не змогла. Одімкнула двері ключем. Василь Васильович стояв у своєму кабінеті в піжамних штаних і білій сорочці — щось креслив.

— Прийшла. — В голосі його прозвеніла радість. — А я хвилювався. Дивилася якийсь фільм? — Його очі великі, сповнені жару. Завжди закохані і щасливі.

— Ні... Була в Софії... — І брехня стала в горлі клубком. Молилася в душі, щоб він у цю мить не підійшов до неї, щоб спала з її душі осуга, вивіявся з волосся подих іншого, погасли дотики, які ще горіли на її долонях. Боялася Василевої ласки, знала: знудьгувавшись за нею, чоловік був особливо жагучий і ніжний. Згадала почуте од якоїсь із жінок, що близькість до однієї людини — до коханця, надто фізична близькість, народжує потяг і до іншої, й не повірила.

На щастя, Василь не обцілував її з морозу, як завше, навіть не вийшов з кабінету.

— Там у холодильнику смаження. І капуста, кушив на базарі. Тут ось у мене...

Колупала капусту, думала. Смаженю приготував він... Мабуть, у їхньому подружньому житті її найбільше обеззброювало те, що Василь знав наперед: вона не зможе бути гарною дружиною, господинею, вгадував у ній не господиню і погоджувався на те, знав про неї все, окрім оцього... останнього. Цього «не запрограмував», тепер у це не міг би повірити. Хоч, певно, бачив і її погані риси. Але ніколи нічого не висміяв у ній, навіть її примітивізму в деяких судженнях (бачив примітивізм, це вона знала), легенько підправляв і, навіть коли сварився, кипів проти неї, не зачіпав справжніх болячок, не штрикав туди, де боліло, не намагався випхати на світло її недосконалості, сварився по ділу, вживав крутих слів... кілька разів навіть набив череп'я. Шукала якогось рятунку й знала, що його немає. Всі ці дні чекала Сергія і що дужче чекала — помножувалася вина. То тільки перший місяць їхнього кохання пролетів, як у мареві, а далі колюча ожеледь осіла на душу. Вона бачила, що не може без Сергія, але їй все важче ставало думати про нього при Василеві. Було шкода його, почувала безпросвітну вину.

Думка кудись метнулася, шукала якогось рятунку, зненацька підказала, куди пірнути: не винувата, чоловік старший на тринадцять років, твоя душа потяглася до молоді

душі. Чомусь пригадалася її шкільна подруга Антоніна, вона вийшла за чоловіка, старшого за неї майже в два з половиною рази, — режисера кіностудії. Їй було двадцять, йому сорок вісім. Через три роки Антоніна виглядала літньою жінкою. Втома на обличчі і в очах, байдужість і навіть зморшки. Чоловік випив з неї соки. Ні, не випив, а потягнув за собою, вона зістарілася біля нього. Бо не мав у душі чогось великого, бо бажання в ньому давно перегоріли, мрії замкнулися на кольоровій плитці для ванної та чеській люстрі... Вечорами вдвох грають у кінг — нудну гру підстаркуватих курортників — і рахують витрати. Ще в перший рік йому вдалося впевнити Антоніну, який великий, який розкішний дім у стилі ампір виміряв він для себе й майбутньої дружини, і тепер його треба тільки вивершити, вдалося взяти її душу в оболонку своєї старої душі. Так кладуть свіжі яблука у стару бочку з грибокком, і золотисті пепини за кілька днів стають кислі й несмачні.

Тищенко все ж не такий. По-перше, він не брав її душу в оболонку своєї душі. Вона могла злітати й вертатися назад, мала право не вертатися зовсім. Він збагатив її своєю мудрістю, але не поклав у її серце свого життєвого досвіду. Та й він сам не зумів його зібрати. «Мій старенький», — іноді жартувала вона, і обоє стояли над тим жартом, обоє розуміли, що «мій старенький» — це мій розуменький, бо навіть на дивацтва дружини дивиться з доброю усмішкою. Може, що й сам з дивацтвами. Їхні знайомі так і казали про них: «Обоє рябове...» Щоправда, його дивацтва — це й не дивацтва, це безмір цілеспрямованої енергії; якою запалює всіх, це віра й довіра, а ще — безмежна доброта. Він нічого не носив додому — отих патичків, з яких складають гніздо. І не тільки матеріальних. Патичків авторитету, патичків, з яких можна викласти драбину і вилізти по ній вгору. Чимало є таких: і таланту ніякого, й знань, а от же по патичку викладуть затишне й міцне кубельце. Неначе сіно на луці: по оберемку, по оберемку під ноги, й поглянь — вже стоїш на стіжку. Свій стіжок, і стоїш угорі. Ну, нехай видно не вельми далеко — лише луг і болото. А все ж...

У Тищенка ж тільки габіль ідей, друзів і недругів, кам'яниць, що розсіялися по всій республіці і навіть країні, курси лекцій, не віддрукованих й на склографі. Звичайно, зараз це давалося взнаки, все це було з ним і ніби й не було. Все — й нічого. Так вона думала раніше. Так їй здавалося завжди. А зараз у ці думки вкрадалися сумніви.

Вона намагалася думати в попередньому ключі й думала, але почувала, що це не щиро, от вона промовляє всі ці слова, але не може не визнати й того, що Василева думка й справді хоч і летить, але стелеться понад землю. А потім... Ось він... їсть і плямкає... Як голосно і некрасиво він плямкає... Звичайно, це дрібниця. Навіть дурниця...

А все ж... неприємно.

Ні, ні... Вона наговорює на нього. Вони жили в злагоді. І вона тоді все бачила інакше. Хоч які буяли в ньому сили, вона й сама вносила якийсь струмінь, її струна теж дзвеніла в тому оркестрі, і він цінував те, може, навіть трохи перебільшено. «Ти читаєш такі розумні книжки?» — здивувався він, уперше побачивши в її руках томик Генрі Джеймса. «Ти читав?» — «Ні, не читав, — зізнався він, — тільки чув од когось». — «Почитай, — порадила вона. — Бо мені буде важко розмовляти з тобою». — «Чому важко?» — «Бо... ну, у нас не однаковий рівень», — і сміялася. «Я — нижче?» — «Звичайно...» — «Ах ти ж...» — кидався він до неї. «Ти хочеш компенсувати брак інтелекту тваринними інстинктами?» — з сміхом відбивалася.

Оце «не на рівні» вони вимовляли дуже часто. Щоправда, була царина, куди вона й не тягнула його, — симфонічна музика, балет... Але піднятися бодай по плече йому в архітектурі, в глобальних розмислах про мистецтво, будівництво, про світ їй теж було понад сили. Може, ще й через те, що, опікшись один раз, боялася. Боялася й далі. І відчувала на роботі якесь відчуження до чоловіка. Йй зараз подумала, що в цьому був винуватий він.

Тільки він.

В подружньому житті у них склалося якоесь особливо: власна воля — понад усе, коли б йому або їй захотілося поїхати кудись навіть на рік, то ні в неї, ні в нього не виникло б анінайменшої підозри чи заперечення. А може, трохи не так... Маленькі підозри і маленькі ревності виникали не раз. Надто коли хтось починав залицятися до неї на вечірці, траплялося, ще й натякав на різницю віку між нею і чоловіком. Колись він навіть розбив об підлогу дзеркало. Але найчастіше їм вдавалося спільно обсміяти свої підозри.

Чи міг він їй зрадити? Напевно, міг. Красиві жінки бентежили його, це вона бачила не раз. Вона зупинилася на цьому й здригнулася. Вперше тверезо спробувала уявити, що було б, якби він довідався про її зраду... Убив би? Покалічив? Вигнав? Ні. Він би... страждав. І страждав

невимовно. Отакий великий, важкий, головатий, і ніжний, і тонкий душею. З нього навіть сльозу не важко витиснути. Але в гніві — страшний. Вона цього не бачила, тільки здогадувалася. О, тоді він може і вбити. Про це здогадувалися й інші і боялися доводити його до останньої межі.

...Межа гніву і межа ніжності — одна межа, подумала. З нього вийшов би хороший батько. І як йому хочеться дитини, як він дивиться на сусідчину дворічну Наталочку... Видно навіть по очах, як пригортає, притискує до серця, чукає на колінах... Щоправда, чукає Наталочку він часто й так.

Дівчинка якимось сотим чуттям відгадала його почуття і експлуатує дядю нещадно. Експлуатує також і її мама. «Наталю, я пішла в магазин, біжи до дяді Василя». А дядя Василь спеціально для неї кнопку дзвінка зробив на висоті метра від підлоги. У нього з Наталочкою якісь особливі стосунки. Ірина часто дивується, звідки в нього стільки такту, стільки вміння, адже ніколи не мав справи з дітьми. Чи то й не такт, не вміння, а щось інше. Мається він з нею спокійно, рівно і впевнено. Вони з Наталочкою на «ти». Ось іде він по стежці, Наталя стоїть біля ганку. Вікно у вітальні відчинене, й Ірина чує всю розмову.

— Ти додому? — запитує Наталочка, хоч куди б ще міг іти Тищенко.

— Додому.

— А можна, я тебе проведу?

— Можна.

— Тобі приємно, коли я тебе проводжу?

— Дуже.

Далі їхні голоси долітають з передпокою, а потім з Тищенкового кабінету.

— Можна на це подивитися?

— Можна.

І тоді починається: «А що це?», «А для чого тут стільки стрілочок?», «А для чого оця лінійка?».

Тищенко пояснює довго і терпляче. І так, що Наталочка все розуміє. Ірина ніколи не чула, щоб Тищенко сказав «досить», «одстань». Наталочка замовкає сама, й тоді кожне займається своїми справами. Василь працює, а Наталя малює або тихо бавиться.

Ірині до сліз стало шкода чоловіка. Вона перечекала мить, поки трохи заспокоїлася, й зайшла до кабінету. Диво, божевільно кохаючи Сергія, намагаючись якомога продовжити їхнє побачення, їй якимсь потаємним бажан-

ням хотілося також швидше вернутися в цей кабінет, сісти в крісло, зануритись у книгу й зрідка випірнати з неї та дивитися, як працює Василь. І це не було прагнення легковажної жінки, яка нашкодила й поспішає сховатися під крильце свого чоловіка — швидше втекти від сторонніх очей, швидше відчутися подружньою жінкою, впевнити себе в тому, очиститись (до нового гріха) в домашньому затишку. Ні, це була потреба її душі. Минали хвилини самотування, й вона забувалася, й мовби летіла з розплющеними очима. Вона весь цей час летіла з розплющеними очима, сама того не помічаючи. Її рвйна хода стала ще пружнішою, і небо перед нею поширало, а одного разу вона впіймала себе на тому, що співає, хоч не співала багато років. Життя набуло для неї нового смаку, чорні пасмуги лягали на душу, але ж і в райдузі с темні кольори.

Тим часом, собі на подив, грала, як і всі інші жінки. Підійшла, напівбайдуже подивилася на білі аркуші, зачитала вдавано ліниво:

— Це що за примітив?

— Робочі креслення.

— Бачу. Ти що, вже курники проектуєш?

Він трохи зніяковів, почухав олівцем за вухом, і важка, рудувата кучма поповзла йому на чоло. Відкинув кучму.

— Для Заврайського.

— Не «для», а «за».

Він промовчав.

— Не розумію. Це ж аморально. Навіть злочинно. Та коли б хтось довідався... Ні, в таке не повірили б. Безпутний інженерик не приходять на роботу другий тиждень, а головний працює за нього, а тоді тихцем, як злодій, кладе на його стіл...

— Запой у нього, — тужно мовив Тищенко.

— Тим більше. Послідуючий алкоголік, покидьок. Завжди вони липнуть до тебе. Завжди ти з ними пацькабшся.

— Ірино!.. — чомусь злякано крикнув Василь Васильович, потім зітхнув і опустив плечі. — Та ти знаєш, який це був чоловік! Немов з отої козацької епітафії: «Нас тут триста, як скло, товариства лягло». Сім років на Далекому Сході. Разів п'ять пройшов увесь Сибір. Ми з ним разом у сорок п'ятому Сталінград відбудовували. А потім здибалися в інституті. Чеснішої за нього людини мені не доводилось зустрічати. За одне слово неправди міг повіситись. Усіх нас тягнув. Увесь курс... Може, завдяки йому я й став тим, чим є...

— У тебе всі чесні, всі ідеальні. Він же алкоголік.

— Ех, Ірино... — Василь Васильович кинув на стіл олівець.— Що ми знаємо про людей? Хіба він з добра?

— Ну а через що?

— Нещасний чоловік. Батьки репресовані та ще жінка в нього... Я був у них на весіллі боярином... Рая... Красуня... І точно як на отих фотовитворах з виновим тузом і голубочками, що інваліди ще й досі в пригородніх поїздах продають. Кохав він її... смертельно. А вона почала гуляти.

Вона вже ледве чула, що говорив Василь Васильович. Перед очима промайнуло щось чорне, жах скував мозок. Там теж чорне крижане дупло. Як у снігу, на який уже під весну висипали сажу. Йй здалося, що це було сказано про неї. Ні, не про неї, але в словах чоловіка таївся віщий смисл, він відкривав їй і власне майбутнє. Вона трохи не скрикнула, їй вдалося затиснути крик, а губи ворухилися самі, слова каяття лежали на них. Вона злякалася й цього, подумала про Сергія, згадала їхню розмову в санаторії і опанувала себе.

Він помітив блідість на її обличчі, підсунув крісло.

— Ох і слабкі ж у тебе нерви. Там уже нічого не зробиш. Посилали на лікування, місяць після того тримався... І знову. Нема в нього виходу.

— Ну... а розлучитися? — запитала.

— Та отакий дурень — любить і досі. Просто як холера напала на чоловіка.

Вона тихо вийшла з кабінету. За хвилину він підійшов до неї. Мабуть, хотів заспокоїти. А може, й приголубити. Поклав їй на плече руку, легенько провів долонею. Вона злякалася. Відчула якусь дивну відразу, аж щось таке заройлося їй у голові: «Яка ж важка й холодна ця рука». Біля неї стояв чужий чоловік. Великий, квадратний, головатий... Великий до огиди... Це її злякало зовсім. Вона ж стільки років жила з ним. І не помічала...

В голові у неї була якась дивна мішанина. Намагалася думати тверезо, розважливо й не могла перебороти себе. Їй труснув дроз.

— Ти, мабуть, справді захворіла,— стурбовано сказав він.— Зараз я зігрію чай. Обіцяв прийти Сергій, і чогось немає.

Сподівався, що вдвох вони легше розважать її. Він і далі часто запрошував Іршу додому й не здогадувався, що то було мукою для Ірини. Мукою з мук. Сергій мався скова-

но, їв за столом мало, Василь Васильович думав, що той соромиться, й підбадьорював, розповідав історії з голодного студентського життя, а Ірша ніяковів ще більше. Вона подавала на стіл, сиділа між ними, грала роль, іноді аж з якимось жаским піднесенням (як вона вміє триматися, дивися, Сергію!), але її безмірно втомлювала ця хитавиця. Бувало, вона аж пенавиділа Тищенка за його доброту, потурання Сергієві в усьому, за чоловічу сліпоту, тоді їй хотілося, щоб усе розкрилося враз, щоб упала стеля, щоб Тищенко божевільно сміявся, крушив усе довкола. А він ціяково-ніжно доторкався до неї, те й знай закликав її в свідки, іноді розповідав деякі майже інтимні подробиці їхнього сімейного життя, і вона слухала з мукою і уявляла, з яким болем те слухає Ірша. Василь зачиняв кватирку, щоб Ірина не застудилася, доливав у склянку теплої води (в неї хворе горло) і дивився на неї такими очима, що їй аж отерпало в душі.

Вона не знала, чи Ірші подобається в них, випитувала в нього, а Сергій відповідав ухильно. Іноді їй здавалося, що Сергій захоплений Василем Васильовичем, і не знала, сердитись чи радіти. А потім починала думати, як Василь житиме без неї і без Ірші, і їй ставало шкода його, та так, що на очі наверталися сльози і вона поспішала вийти на кухню. Але це були не тільки сльози жалю, болю. Це водночас, попри її волю, були світлі сльози, й вона соромилася їх, адже мали бути тільки гіркими, мала оплакувати свою зраду, а вона плакала від кохання. Їй було трохи аж дивно, що Сергій може виносити цю муку; в присутності Василя Васильовича вони ніколи не перемовлялися очима, і все ж вона бачила, що Сергій увесь час має на мислі їхні стосупки, всю ситуацію і дивиться на Василя не так, як дивився раніше, колись. Одного разу, коли вони залишилися на часину вдвох, вона запитала його про це. Сергій усміхнувся тільки губами, й на його щоках розлився рум'янець — чи то сорому, чи то самовдоволення.

— Я не маю Василя Васильовича за суперника.

Вона здивувалася, її вразила його брутальність, недікатність, але в наступну мить подумала, що ця Сергієва чоловіча зверхність виникла з ревності. Вони подивилися одне на одного довгим поглядом, який містив у собі неймовірно багато. Їй здалося, що вони вперше не розуміють одне одного. Щось невиразне, мінливе промайнуло в Сергієвих зіницях, і він одвернувся й одразу почервонів. Ця хвилина сповнила Ірину майже містичним жахом, і вона потім

часто згадувала її. Ні, то була не тільки чоловіча погорда, возвеличення над суперником, а щось таке, що вона побоялася відгадувати.

Мабуть, і сам Сергій прочитав це в її очах, але виправився не зовсім до речі:

— Я маю його... за старшого товариша. Порадника. І саме через це переживаю особливо.

— Мабуть, так,— через силу погодилася вона.— Знаєш, мені іноді здається, що в моє життя має щось прийти. Вдруге. Перший раз це було... втратила голос. Але нове — щось ще страшніше. Прийде, переверне все моє життя... Я жду, а його немає.— Вона вимушено засміялася: — А може, й не буде.

А сама думала: буде, буде! Розплата прийде. Надто велика застава за все. Стискалася душею й розпросторювалася враз — від щемного щастя. Якимись невідомими клітинами, чимось позасвідомим уловлювала, що це її найщасливіша година, що, може, для цього вона й жила, і прийшла в світ, що це їй наслано вище — з космосу, з безвісті, а вона могла з ним і розминутися, й була готова заплатити навіть життям. От тільки іноді їй здавалося, що Сергій не розуміє цього. А ще — своїм гостюванням він мовби ображав цей дім, Василя Васильовича, й попросила, аби більше до них не приходив. Сергій відповів, що тоді Тищенко може про все здогадатися. Вона сказала — нехай. І Сергій почав дуже винахідливо вигадувати всілякі відмовки — найчастіше посилався на перевантаженість роботою, і Тищенко вибачав, ще й співчував.

Розділ дев'ятий

До кінця робочого дня залишалось півгодини, і Тищенко подзвонив дружині: чи не хоче вона прогулятися над Дніпром?

— Таке ясне небо. Йоги кажуть, треба дивитися в далечінь, це заспокоює нерви.

— В мене курси,— коротко відповіла вона.

Василь Васильович чи не вперше скрушно зітхнув. В останні дні в безкінечних клопотах і нарадах йому остобісіли інститутські стіни і власний кабінет, хотілося вийти кудись на простір, роздерти його, як старе полотно чи завісу, й проглянути кудись у далечінь, хтозна-куди, але в якусь невідомість, а може, й відомість, в своє дитинство,

що сховалося ген за далекими димками Дарниці на рідній Чернігівщині. Сісти на лавочку над самою кручею. Сісти вдох... Ще й узятися за руки. Весна ж бо! Вона почалася сьогодні, не на Перше травня, й не вчора, а сьогодні. Всі ці дні за вікном висіло сіре небо й сіялася холодна мжичка, а сьогодні ранком вітер розігнав хмари, засиніли таловини, зблиснуло сонце, його знову затягло хмарами, а тоді ніби хто попхав їх зі сходу й випхав за місто. Старий каштан за вікном вистрелив білими бубочками. Вони туго напнулися, в них стільки сили, стисни — розірвуть кулак.

І треба їй оті курси, подумав з досадою. Та ще такі — крою і шиття. Вечірні, при Будинку культури заводу «Більшовик». Чергова примха. Купила швейну машину... Хіба вона шитиме!

А він сьогодні більше не міг працювати. Може, подумав, набитися в гості до Майдана? Тищенко любив бувати в його домі. Там і сварки, й крик, але й регіт, і дотепні розігрування, і гамірні обговорення нових фільмів та вистав...

У серці ворухнулася заздрість.

Він пішов до директора. Той був у кабінеті сам. Ходив біля столу, хукав на палець, на Тищенка бликнув холодними очима. Але вони в нього холодні завжди. На підлозі лежала важка мармурова попільниця. Майдан не казав нічого, але Тищенко зрозумів і так: забивав цвях або підганяв якусь планку в столі і вдарив по пальцю. Василь Васильович посміхнувся — сам такий, намагається все зробити власними руками; а часом простіше покликати столяра. Майданові, видно, переболіло, він підняв з підлоги попільницю й сів у крісло. Був чимось знервований, його малорухливі очі неспокійно бігали і на скроні тіпалася синювата жилочка. Тищенко сів на канапу.

— Весна, — сказав, бо не знав, що сказати. — Хотів оце прогулятися з жінкою, над Дніпром походити, а вона побігла на курси шиття...

— Візьми мою секретарку, — сказав Майдан і ще раз похукав на палець.

Коли б зараз Майдан показав йому язик або дулю, Тищенко здивувався б менше.

— А краще якусь гарну креслярку. Чи швачку з ательє, яка... вже вивчилася і їй не треба на курси.

Тепер Тищенко й справді засумнівався, чи не сколупнувся його начальник. Сухар, майже аскет, зразковий сім'янин — і отаке.

— Ти жартуєш, Івановичу...

А той раптом підвівся й, широко ступаючи, заклавши руки до кишень смугастих штанів, пішов просто на Василя Васильовича. Високий, худий, стояв перед ним, як болотяний корчак над купиною.

— Не жартую я. І обридло, обридло мені все,— сказав жовчно, та ще й так, ніби Тищенко перед ним у чомусь завинив.— Неначе висить щось над нами. А що, не знаю. Обридла й власна порядність. І те, що скрізь ставлять у приклад. Заздрять... А в мене...— Він повернувся і повільно, майже скрадаючись на носках черевиків, підійшов до дверей, замкнув їх. А тоді вернувся й осідлав стілець, обидві руки поклав на спинку.— Брехня це все. Старша моя дочка Віта і дружина, коли сваряться, то обзивають одна одну, тільки й чуєш: «ідіотка», «зараза» і «щоб ти здохла». Правда, вони й миряться якось швидко. Чи слова втратили в них значення, чи кат батька знає що... Озлобленість... У хаті брудно. Нічого довести не можна. У старшої якісь знайомі... Істеричка. «За кожен руб жмешся, як жлоб». Це — мені. Тільки що розмовляв з нею по телефону. Ось тут, в одих стінах, я найвищий суддя, ще й поважають або хоч бояться. А там, у себе в хаті, я ніщо. Боюся її істерик, боюся, що піде з дому й ославить (вона знає і це: «Тремтите, що скажуть сусіди і на роботі»). Один раз побив... Посадив під оком синця, тиждень не могла за поріг вийти. І тоді вже вони всі... І зараз як згадаю — моторошно. Й коли б же якась ідіотка. А то ж розумна. І Драйзер, і Толстой, і Екзюпері... А за нею менша. Я їх виховував... Оберігав від спокус... Ну, щоб було все, що потрібно: одяг, міцне взуття... А вона, це вже менша, мені: з мене в школі сміються, питають: «Що це за камізелька?» Подумай, слово яке! — Майдан передихнув і казав далі, вже не Тищенкові, а самому собі: «Боюся, щоб не стала хуліганкою. Купив їй годинник, а вона: «Пхе, он у Саньки магнітофон за шістсот сорок...» — «А хто такий Саньчин батько?» — «Майстер по ремонту жіночих сумок». — «Ну, кажу, мені до нього далеко». Так от... А я все боюся, щоб не порушилося щось... ніби воно є. А що, скажи мені, є? Мирю. Вмовляю. Раніше кричав, а тепер мирю, щоб не розпалась сім'я... І не знаю, що мені робити. Образливо до сліз... Сусід у мене, на одній площадці, стукач, зараза, кугут. А хлопці, три хлопці, як соколи. «Тату,— це старший на другий день після весілля,— гроші, які ти витратив на нас, я поверну». Отак — поверне гроші, які той ви-

тратив на весілля. А я увесь вік почуваюся перед своїми боржником.— Він підвівся, глянув у вікно, де біля сходів розмовляли хлопець і дівчина,— очевидно, кокетували,— й, зітхнувши, закінчив у трохи іншому тоні:

— Може, я й справді в чомусь заборгував перед ними. Тільки в чому? Я допомагав їм учити математику. І хімію. А тепер ось думаю, що це не основне. Краще б вони розказували, що з ними сталося в школі: але я про те не запитував. А математика... Тобі цього не зрозуміти. У вас немає дітей.— Він подивився спідлоба, але зовсім не похмуро.— Хоч тут теж нічому заздрити...

— Спасибі.

— Умгу. Ніхто не заздрить. А може, навпаки? Але завжди помиляються обидві сторони.

Видно, чималий ураган промчав по Майдановій дуні. Ні Тищенко, ні когось іншого він до цього дня не допускав до її закамарків і на тисячу метрів. А може, ураган промчав раніше, вчора чи позавчора, а він спостерігав руйнацію — повалений будинок, поламаний дерева, вибиту городину, й шкода йому стало своєї праці, шкода себе, не міг утриматись, захотілось покаятися сторонній людині... Для чого? Щоб пожалів?

Він сам здивувався власній сповіді і своїй розслабленості. Мабуть, ще й через те, що він — суворий і мудрий директор інституту, котрий уміє будь-кого поставити на місце, від кого чекають порад і вказівок. Кожного дня віддає їх сотні, справляється з величезним колективом і не може впоратися з двома синицями, одна з яких щойно подзвонила йому і вимагала путівку до Гагри.

— Ось так... — сказав трохи спокійніше й ніби вже з якимось філософським смутком.— І в Баса діти як діти. Ну, там дисципліна. Унтер Пришибеев. А я... згубив лінію... — Він посміхнувся майже саркастично, ще й рукою махнув.— Увесь вік її не маю. Колись, замолоду, закохався в дівку. Хотів прихилити її до свого серця. А чим? Почав гирі вижимати. Два пуди вергав. А вона побачила, пхекнула, пішла з Миколою, бо той їй у кіно квиток купив... І не моральний я, не моральний,— гірко скипів.— Скоріше аморальний. Бо не відчуваю якоїсь... непохитної чесноти в душі. Чи не те... Я духовно не безгрішний. Може, навіть грішніший за найбільших розпусників. У думках...

— У думках, це... мабуть, ще нічого,— обережно перебив Тищенко.

— Яка ж різниця?

— Така. От, скажімо, ти мене ненавидиш і ладен убити. І вбивав подумки сто разів. Але тільки в думках. Я довідався про це і подав до суду. Можуть тебе засудити?

— Софістика. Та й не тобі наводити такі паралелі. Сам ти... — Він затнувся й похмуро замовк. Тільки тепер здогадався, з чого його понесло на цю сповідь. Старець зустрів старця... Він про це, мабуть, спочатку не подумав. Десь воно лежало вглибині, підштовхувало нагору власні кривди.

В обід посварився з дружиною і дочкою... Тепер оцей доччин дзвінок. А вчора ввечері бачив у парку Тищенкову Ірину з якимось молодиком. Забрів у кінець Пушкінського парку, аж до брудного, закиданого залізничним ставка (по той бік паркан автобази), а поперед нього брела парочка. Коли вони проходили під ліхтарем, жінка повернула голову, і він упізнав Ірину. Ще за десять кроків вони поцілувалися.

Тепер не знав, сказати про це Тищенкові чи ні. Дивився на нього, хотів знати, здогадується той хоч про щось чи не здогадується, і було йому каламутно й гірко на душі. Бо якщо Тищенко потайки заздрило йому, то він до вчорашнього дня так само заздрило Тищенкові. Та й, може, це була остання моральна підвалина, на яку міг обіпертись: все-таки є чисті й щасливі люди, є довга, не поїдена іржею років любов... Літній чоловік, уже й скроні бралися сивиною, а не міг примиритися, що перед очима впав ще один ідеал. А може, подумав, то теж не ідеал. Може, так, як і в нього... Що й винуватий сам Тищенко. Спробуй заглянь у чужу душу. Оптиміст, наївняк... а вдома — тиран, а то й садист!

«Садист» сидів поламаний, майже знищений сповіддю Майдана. І був не менше шантеличений його пропозицією щодо креслярок...

— То кого саме з креслярок ти порадиш узяти? — із співчуттям, але й з неприязню сказав він.

— То я помилився. Своїх... не варто. Плітки, службові ускладнення.

— У мене на прикметі чужі. Дві. Подзвонити?

Майдан бликнув на нього холодними, майже скляними очима.

— Та... краще сам. Мабуть, упорався... Чоловік при здоров'ї. А я вже... здохну зразковим сім'янином. Не навчився замолоду...

— Чому ж... Саме тепер настає час шкодувати... Ще можна надолужити.

— Та ти що, кубло десь завів?! — раптом закричав Майдан.

— Заспокойся, не сердься, — сказав Тищенко.

— З чого ти взяв, що я серджуся?

— Отак відкрившись, чоловік не може не розсердитись. На себе і на того, кому відкрився.

— А ти... ти пронозливий. А я... Справді, не можна нікому показувати закамарків своєї душі.

— А ще чого не можна? — насмішкувато запитав Тищенко.

— Возити за місто креслярок.

— А ще?..

— Переступати службову межу.

— А ще?

— Відхилятися від інструкцій.

— А що ж можна? — раптово запитав Василь Васильович.

Майдан глянув на нього здивовано:

— Я давно помітив: ти знаєш усе, що не можна, і не знаєш, що можна. Не вмєєш чи не хочєш підказати іншій людині. Через те й сам... не завжди бачиш у людині те, що потрібно. Я не можу бути няпкою всім. Бо я сам...

— Ех, Деписє Івановичу, — зітхнув Тищенко. — Я співчуваю... Але чим я завинив перед тобою? Перед твоєю думкою про мене?

І Майдан роззброївся теж.

— Бачиш... Все воно складно. Я оце вилив перед тобою сім бочок мазуту... Загалом все — правда. Але піду додому... На мені він тільки держиться. На якійсь... моїй совісті, чи що. Я своїм дочкам ніколи не збрехав. Один раз попросив меншу, щоб сказала по телефону, що мене нема вдома. Тиждень шпетила... Хоч самі... А може, за це вони й поважають мене... хоч трохи... Чи й люблять... Я навіть не уявляю, як би подивився їм у вічі, якби... якби десь походив. Коли б вони дізналися про мене щось таке... Особливо менша. Розумієш, не дружина, а дочки!

В цю мить він остаточно вирішив, що нічого не скаже Тищенкові. Ще хвилину тому вагався. Страшенно кортіло сказати. Але ж розумів, що тоді зруйнує все, що є в цього чоловіка. І хтозна, що краще: правда чи брехня... Подивився на годинник і підвівся:

— Ходімо разом... Закропимо нашу розмову пивом. Змиємо з душі...

— Нащо змивати,— сказав Тищенко,— ми... так рідко сповідаємось один перед одним.

— Тоді легше грішити далі?

— Легше жити. Почати нову дистанцію.

— Ти думаєш, я шукав співчуття?

— Не знаю. Буває... Важко людині, коли вона сама.

— Коли сама — легше,— буркнув Майдан.— Зовсім легко. І нічого я не хотів. Ходімо.

Вони вийшли з інституту і повернули до Пушкінського парку. В невеличкому павільйончику, стоячи (хоч і не личило те двом солідним керівникам), випили по келиху шампанського навіл з коньяком. Поруч роботяги пили коктейлі — «йорші». А потім випили ще по одному, й Тищенкові заграло в голові, й захотілося доточити щирої розмови, й захотілося їсти, він запропонував посидіти десь у ресторані. Машину Майдан уже відпустив, сіли в таксі й поїхали в «Лейпціг». Починали скромно — соромилися недавньої розмови і чотирьох «йоршів» у парку — з бульйону та котлет. Офіціант подивився на них з таким презирством, аж той бульйон укис, і тоді Тищенко замовив по сто грамів горілки.

Питець з нього був кепський, це Майдан побачив одразу. Але отакі кепські питці, трохи сп'янівши, найчастіше стають безконтрольними і навіть розбишакуватими. На мить Василь Васильович згадав Ірину: що вона подумає, коли зачує од нього дух спиртного? А тоді його взяла на неї досада за те, що віддала перевагу викройкам перед його пропозицією, а також досада за кілька попередніх вечорів, і він вирішив проявити самостійність. До того ж йому було дуже гарно — легко й вільно й хотілося говорити. Вони розпочали з обговорення проблеми керівництва інститутом, а закінчили масштабами глобальними.

— Час той уже не далеко,— клюкав виделкою по тарілці з маленькими чорними маринованими грибочками Василь Васильович,— мусить... щось змінитися, і тоді запанують правда і розум. Він урегулює все: управління, побут, статеві стосунки. Загнуздає інстинкти...

— Це ж чії інстинкти? — похмуро не згоджувався Майдан.— Гітлерів? Мао? Сталінів?

— Так, і їхні.

— Поки що править Мао. Саме так: у час розуму, роз-

квіту науки владу можуть захопити диктатори. І наука тоді вірно слугує їм. Натисне на кнопку — біжать, аж спотикаються, академіки: «Кого громити? Що сотворити? На скільки мегатон?»

— Про це ж і йдеться — насамперед загнuzдати їх. Коли на всій землі запанує розум...

— Він і так забрав собі все. Вигадав міф про свою винятковість і необмеженість. А сам же м'який. Сіра м'яка речовина. Перш ніж щось почати, вчені дуже довго думають. А гітлери й піночети не думають, хапають дубину і б'ють по голові. І тоді ми починаємо думати так, як треба їм, і душі наші з двох половинок.

— Система буде відрегульована так, що вона автоматично вибаватиме з рук дубину...

— Припустимо. Загнuzдають і відрегулюють. Проте ми не знаємо, що це буде. Природа створювала нас для чогось іншого.

— Для чого?

— Для роботи. Мене — в начальники, тебе — в мої підлеглі. Для любові... Дідько його знає для чого. Може, для того... Подивися на оту пару... Ота оно, в червоному... Шия як у Нефертіті.

— Вона її так тримає, щоб не було зморщок.

— О, а ти щось тямив... А то я вже думав...

— Я про тебе також...

— Ха-ха-ха. І оті дві нічого. Руда й білява, з сережками.

— Е, пі,— хитро і вже трохи п'яно посварився пальцем Тищенко.— Ти вже сьогодні один раз хотів мене купити.

— А тепер не купляю.— Він підсунув до себе тарілку з оселедцем, але цибуля на оселедці була така в'яла й синя, а оселедець такий сухий, що він відсунув назад.— Всі приходимо до таких думок. Життя кінчається...

— А ми ще й не поблудили...

— Замолоду в мене трохи було... дряпалися з жінкою. І підозрював її трохи. Ну й... кілька разів ходив до дівок... Гарна й паскудна штука — скажу я тобі. Не міг заспокоїтись, поки не прийду додому і не пересвідчуся, що все гаразд, і поки не переконаю себе, що це встання. А потім перестав. Зрозумів, що, мабуть, для цього не влаштований.

— Чому?

— Та я ж уже пояснив. Муки совісті.

— А може, просто страх?

— І страх теж. Все в одному комплексі. От є в мене приятель...

— Спортсмен по цьому ділу?

— Так. Але він клянеться, що кожного разу закохується. І каже, що без цього не може. Він тоді й працює краще.

— Самовиправдання.

— Всі ми трохи блудники.

— Але...

— Але що?

— Не всі допускаємо себе до цього.

— Оце і є порядність? — Тищенкові довелося підвищити голос, бо знову заграли музики.

— Мабуть. Ну, не найвищого ґтибу. Найвищого, коли душа морщиться від самої думки про те. Але таке чи й буває. А ти... Ти хоч раз... Ну, хоч один вечір провів з чужою жінкою?

Таку розмову Майдан повів уперше, і то з кількох причин. Насамперед йому здавалося, що має таке право, бо бачив Тищенкову Ірину в парку з іншим. Йому було й шкода Тищенка, і поймала якась моторозна радість (все-таки то була не його дружина), і хотів одержати з цього користь собі:

— Ти не бійся, я ж признався.

— Не боюся. Мені нема чого сказати.

— І ні з ким ніколи не зустрічався?

— Після одруження — ні з ким.

— І павіть не залицявся? І ніхто тобі не подобався?

— Ну, залицятися... І подобатись... — Тищенко задумався. — Була одна історія. Тільки якась кумедна. Й наче з фантастичного роману. Жив я в Москві, в готелі «Україна». Через півтори години мав виїжджати. І подзвонив телефон. Якась дівчина чи жінка запитувала Аркадія Дмитровича. Словом, банальна помилка. Я зараз і сам не знаю, як ми з нею розговорилися. Пам'ятаю, що напочатку вона першою хотіла покласти трубку. Але номер телефону був той, по якому вона дзвонила, і розмова вилилась у щось таке... Й жартівливе, і серйозне, і сумне. І голос у неї був якийсь такий... незвичайний. Як у фантастичних фільмах, коли показують пришельців. Я так її й запитав — ви не Аеліта? Не з Марса? Так, каже вона, я з ІПК Марса. Що це, питаю. Інститут підвищення кваліфікації. І сміється. А швидкість руху вашої планети? Називає, і уяви собі, точно. І запитувє мене, звідки я. Кажу, з Кілікії. «О,—

сміється вона. — То ми з вами розминулися майже на вісімнадцять століть. Вас послав туди Троян чи ще Цезар? Тиберій? Але я зараз спробую змістити сфери...» — «За Анаксагором?» Розумієш, ми базікали півтори години. Куди я її не пробував загнати, в які епохи й науки, витиснув із себе все, що міг... А ти ж знаєш, я напханий інформацією... І кожного разу вела вона. Легко, дотепно... Я зроду не зустрічав такої жінки.

— Ти ж її не бачив.

— То й що. Не важко уявити. У неї голос... І ерудиція.

— І ти не запізнився на поїзд? Не залишився?

— ...Ні.

— Дурень. А може, й правильно. Саме повії дзвонять по готелях.

— ...Як ти можеш? Як тобі не соромно! — скипів Тищенко. — Та повії тупі, як валянки.

— Неначе ти їх знаєш.

— Не знаю, але можу уявити. Я багато чого можу уявити. Чи й зрозуміти.

— Наприклад?

— Всю оцю розмову ти завів, аби остаточно мене перетягти на свій бік. Аби зберегти собі працьовитого і надійного, що не підсиджує тебе, заступника. Адже знаєш добре, що в адміністратори я не захочу.

— Ого!

— Хіба не так?

— Так, але не зовсім. Бо чого б нам і справді не порозумітися до кінця. Чого мають на нашому шляху стояти якісь дрібниці? Легше жити, коли все знаєш про товариша.

— Вибач, людина ніколи не може бути дрібницею.

— Це ти про того інженера?

— Неначе не розумієш.

— Давай поки що не чіпати цієї теми.

— Тобто ти залишишся на своїх позиціях?

— Бачиш, хочу піти тобі назустріч. В усьому. Але до певної межі. І таки годі сьогодні про справи. Давай про щось інше. А ті дві жінки справді гарні. Може, запросимо їх потанцювати? Що, ми в бога теля з'їли?

— За теля тут би з вас здерли місячну зарплатню.

— Правда. Вип'ємо ще по одній, і я підійду до них. А на останок скажу тобі, що я тебе зовсім не знав. Ми завжди дуже мало знаємо одне одного.

Останнє, що гаразд пам'ятав Тищенко, то це танці. Потім він ніколи не міг пояснити, що з ним сталося. Коли б

якась велика радість чи велика горе, щось таке, що вибило з колії... А то ж — довга балачка, довгий вечір.

Додому приїхав сам. Скрадався тихенько, щоб не почула Ірина, й тихенько сміявся з себе — пригадав подібну ситуацію з якогось кінофільму. Але Ірина не спала. Лежала в ліжку, читала при світлі нічника.

— Де це ти?.. — здивувалася вона і похолола зі страху. Їй здалося, що Василь напився з розпачу, з люті, що зараз вибухне гидка сцена, в якій потоне все їхнє колишнє чисте життя.

— Де? Там, — широко повів рукою, засміявся і підморгнув їй змовницьки. — А ти знаєш, Майдан мені пропонував... із своєю секретаркою, з Галею. Не віриш? Як хочеш. А танцював я із сержками. Вони — отак — в різні боки. — І показав, як розгойдувалися сержки.

Ірина не повірила. А ранком Тищенко нічого не пам'ятав. Йому було соромно перед нею, він запобігав, намагався загладити свою вчорашню провину. А їй було смішно й шкода його. Коли вона внесла каву в старому бронзовому кавнику, він легенько обняв її за плечі й поцілував у щоку. Вона здригнулася, і він поцілував її ще раз.

— Будемо пити... — ухилилася вона від його рук.

— Ти все ще гніваєшся?

— Смішний ти...

Їй хотілося плакати. Хотілося обняти його велику голову й приголубити, як дитину. Тільки як дитину. Всі ці роки він і був для неї дитиною. Чоловіком, коханцем, татом і дитиною. Всім разом. Всім разом. І він кожного разу знав, хто він зараз — тато, коханець чи дитя. Він не прикидався, не настроювався на її хвилину, якось уже так виходило, що воно жило в ній усе разом, тільки домінувало по черзі, але вони не відчували ні незручності, ні сорому. Чоловіком, коли приходив з інституту й починав розповідати про роботу, татом, коли в неї щось не вдавалося, коли на неї насувала пасмуга туги, чорних фантазій, сумних спогадів. Дитиною, коли збирався щось купувати або коли до неї приходили заміжні, багатодітні подруги.

Проте останнім часом вона почужіла до Василя, відчувала, що не має права на нього, й просто їй були неприємні, майже бридкі його пестоші, карала себе, а йому здавалося, що вона чимось невдоволена. Він ставав ніжніший, і вона майже відштовхувала його від себе, водночас боялася, що він починає бачити це, починає відчувати, що всі оті стихії — чоловік, батько, коханець — одірвалися одна

від одної, стають неспівставимими. І віддалилося, почужіло все, чим клопотався і жив Василь Васильович, змаліло, набрало якихось химерних обрисів. Навіть викликало в неї іронію, а то й роздратовання. Одного вечора Ірина довго лежала з кніжкою на канапі, чекала, що Василь заїде до неї, а він не заходив, і тоді вона кинула просто на підлогу книжку, підвелася, рішуче взялася за ручку дверей, що вели до його кабінету. Але чомусь прочинила їх тихенько й тихенько вступила до кімнати, зупинилася біля книжкової шафи. Вона знала, що зараз їй сюди заходити не треба б, проте чинила наперекір собі.

Тищенко сидів за столом, до якого була прикріплена на штативі лампочка, світло падало на стіл, на плечі і голову Василя Васильовича, а вся кімната тонула в сутінках. Він любив працювати саме так — лише з настільною лампою. Настільна лампа дуже зручна, ще й модерна. У них старі меблі, старі килими, але новий телевізор, і новий програвач, і останньої марки фотоапарат, яким він у перший місяць після придбання нафотографував кілька плівок (в основному фотографував її, Ірину), а потім облишив. Він кидався на все нове і повертався до старого.

На стіні кошлатилась величезна тінь від його голови. Приклавши одною рукою до паперу якийсь химерний, невідомий Ірині прилад, другою вів олівцем пунктир. Либонь, він почув, що вона стоїть у нього за спиною, бо далі вів пунктир, проказуючи:

— А тепер визначимо кути затемнення. Дотримуватимемося приблизної орієнтації, і ось вона, голубонька, наша точка на схемі траєкторії руху Сонця, ось вона, негідниця, я її шукав три години. І вже по лініях, що підуть через цю точку, вирахуємо величину горизонтальних і вертикальних кутів. Заодно визначимо кут нахилу Ірини до її чоловіка. Кут гострий...

Ірина поклала руки на спинку крісла. В цю мить їй здалися фальшивими його слова, звернені до неї, і весь його ентузіазм.

— Все те саме? — мовила майже без інтонації, тільки відчувалося, що це запитання повторено багато разів.

— Все те саме. Ні, не те... — Він рвучко повернувся, тепер світло падало йому на обличчя.— Виникла нова думка... Принципово нова. Ступінчасте розташування будинків. Кожен із своїм колектором. А акумулятор спільний. І дешевше, й менше займає площі...

— Ходімо в кіно,— раптом сказала Ірипа.— Нова кіно-комедія... Французька.

— Ходімо.— Він поспішливо став складати аркуші, але в його очах глибоко-глибоко прочитувалась нехіть, майже відчай.

Вона легенько поколошкала йому волосся.

— Гаразд, не підемо. Я знаю, що ти не любиш комедій.

— На жаль... Але нічого. Посиджу... Я думатиму.

— Про сонячні печі!

— Іринко, ти плутаєш. Печі — то лише один проект. Ти ж знаєш: розробка нових опалювальних приладів не входить в завдання архітектора. Хоч і їх доводиться об'єднувати з елементами будівництва. Печі — огром. Енергія в національних масштабах. Ми мусимо навчитись використовувати енергію сонця. Тільки вона не порушує тепловий баланс планети. Ризикнув на один проект. А от будинки... Якраз на мої скромні можливості.

Вона знову подумала про фальш. Саме оцих слів — про скромні можливості. Адже, либонь, думас навпаки. І бавиться цим. Самовтіха!

— У мене в запасі ще кілька варіантів. Колектором може служити вертикальна стіна із затемнених резервуарів...

— Сотий проект. А дев'яносто дев'ять попередніх лежить у папках.

— До якогось часу, до якогось часу...

— Так-так. Геніальні передбачення Ціолковського згодилися через п'ятдесят років.

— Іронізуй, іронізуй.— Він спробував посадовити її на коліна, але вона ухилилася.— В моїх будинках люди житимуть раніше, ніж через п'ятдесят років, ну, може, не в моїх... Але в таких. У кращих.

— Місто Сонця! Кампанелла!

Він щиро й наївно розвів руками:

— Який з мене Кампанелла! Та й просто це збіг в суто зовнішньому плані.

— Можливо, можливо.— Ірина тарабанила пальцями по спинці стільця.

— Василю.— Вона сіла на стілець навпроти нього.— Я розумію... Це прекрасно, це було б прекрасно, коли б... ну, хоч трохи ближче до реальності... Важкі колісничі їдуть по брукованих шляхах... Коли б... якась практична вигода. Людям... і тобі. Вигода не в меблях і килимах. Ти

ж знаєш, я до цього байдужа. Але куди спливає життя... Діти забавляються, але вони знають, що це гра...

Вона помітила, що говорить словами Ірші, й почервоніла. Вона таки виповіла Тищенкову таємницю Сергієві, розуміла, що це не гарно, але те сталося само по собі, їй тоді хотілося возвеличити Тищенка, а вийшло навпаки. А тепер повторила Іршині слова.

— Ну для чого це тобі?.. — мовила поспішно, немов щось затираючи.

— Ірино... колись ти цікавилася цим... — Він не помічав, що вона говорить чужими словами.— І Кампанелла тобі подобався.

— Як фантастичне оповідання — воно й справді цікаве.

Василь Васильович чомусь дратував її опими будинками, їй здавалося, що він вигадує їх навмисне, аби виділитися, піднятися над іншими людьми, над Сергієм, над нею самою. Міг би знайти якесь інше, як тепер кажуть, хобі, робив би шпаківні або малював пейзажі. Тепер їй аж дивно, що вона сама з цікавістю розглядала оті його будинки з чорними дахами. Просто в неї тоді не було нічого свого, вона здалася на його волю, і Тищенко нав'язав їй свій триб життя. А мала б не піддатися, жити веселіше, краще. Як саме — вона не знала, але — інакше. Ірша каже, що люди повинні в усьому йти в погу. Твої успіхи — мої успіхи. Твої друзі — мої друзі.

Їй бачилося гамірне товариство в їхньому домі, і вона в центрі. Вона й тепер ходила на всілякі вечори і приводила в дім художників, поетів. Василь Васильович слухав їх, але кожного разу при нагоді тікав до своїх будинків з зачорненими дахами, які ловлять сонце. Він казав, що йому нудно, що ліпше цей час потратити на Сенеку, Монтеня або Достоевського. З часом поети і художники перестали приходити. А їй обридли його фантастичні проекти.

— До чого тут фантастика.— Він трохи розсердився, а од цього запалився знову.— Фантастика — нині. Оцей розквіт дешевої енергії... Ще й захоплення ним. П'ємо нафту, як воли брагу. І вугіль вигризаємо з землі — те, що природа надбала за віки, з'імо за сто років. Літ через п'ятдесят не лишиться нічого. Настане гірке похмілля. Не буде вугілля на «буржуйки».

— Вже он розрубали атом...

— Атомні, хімічні енергії ведуть до теплового забруднення планети. Як ти не розумієш! А тут перед нами носій високопотенціальної енергії. Треба тільки підвищити

густину сонячного потоку. Знайти способи змінити кути падіння... Сонце — джерело всього живого, нас самих. Воно чисте, як сльоза немовляти... Поза сонцем нас немає. Люди колись це зрозуміють і наблизять себе до цього.

Їй на мислі майнуло порівняння з немовлям самого промовця, але вона стрималася. В оцьому Василевому захваті, в оцій нестриманості справді було щось дитяче. І вона сказала:

— Сонце десь там, у небі, а ми на грішній землі. Ну, може, й справді через п'ятдесят років хтось витягне на світ божий твої проекти. Але наука тепер крокує так швидко... Будуть нові рішення. Технічно доскопаліші.

— Можливо, — погодився він, — це таки правда, технічно... Але архітектурно...

— Я тебе просто не розумію. Навіщо?

— А якщо мені просто гарно, — подивився він їй у очі. — Це мені цікаво. Я ходжу й думаю...

— Ти думаєш кожного дня про те, що колись їх використають? — сказала Ірина з тією прямоотою, яка завжди і вабила його, і страхала. При всій своїй наївності, непрактичності, вона йшла до людей прямо, могла запитати будь-що, і на неї не ображались. Він іноді червонів за неї, але частіше пишався. Він і сам ішов до людей з відкритим серцем, розумів, що не завжди треба так іти, помилявся, але не розкаювався; іноді випосив із спілкувань з людьми невдоволення, й тоді вона сміялася з нього. Погані люди для неї просто не існували. Вона якось інтуїтивно вміла знаходити хороших людей, у розмові з ними в неї не було заборонених зон, а з ним — і поготів. Але пипі в оцій її прямоті було щось інше, тут промовляла не допитливість, а скоріше практичність. Її крихка частка, якої колись у пій не було.

— І уславлять мов ім'я? Було б непогано. Не вірю. Якби мої проекти знадобилися комусь як відправна точка бодай для заперечення...

— І все одно твоє ім'я. Наші пристрасті іноді стають пасткою для нас.

— До чого тут ім'я? Я не знаю, про що думав Цюлковський, коли дивився в небо. Суть у мені. Це треба для мене... Трошки сонечка. Бо часом стає так тоскно. Я чогось не розумію в нашому житті. Ми трохи очистились... і однак... Неначе якась павутина нас оповиває. То я хоч тут...

— Але ж сам кажеш... Віддача може настати тільки пізніше, коли вже не буде нас. Воно світитиме, а ми вже будемо за його межами.

Вона сказала «нас» не випадково. Випадково — й не випадково. Йй на думку спали слова Ірші про те, що він таки зійде на свою гору, зійде і подасть руку їй, Ірині, і стануть вони пліч-о-пліч, освітлені сонцем, видимі всім. Вона тоді заперечила, а тепер та химерія чомусь постала проти Тищенка. Може, через те, що чоловік має все робити тільки для жінки? Проте Василь Васильович, мабуть, не вловив цього «нас». Він схилив голову й задумливо мовив:

— З цим я стаю хоч трохи кращій. В усьому. Для всіх. І для тебе також. Хоч зараз ти й смієшся з мене. І думаєш... І думаєш: «Скільки можна, сивий дурню? Самообман... Порожні озоріння... Немає озорінь...» Ні, е! І мука є. Але це не самообман.

Ще хотів повторити, що колись їй самій подобався оцей, може, й самообман, вона залюбки слухала його, жила в споруджених ним будинках, ходила по спланованих ним сонячних містах. Але, може, й правда, що по уявних дорогах увесь вік ходити не можна. Є такі, що ходять... Невже Ірина втомилася? Колись їм було так гарно удвох в оцих сонячних будинках. Можливо, вона бачила не так будинки, як себе і його в них? І однак це було гарно.

А може, він таки вловив її натяк? Бо чому тоді сказав саме так?

— Подібні проекти вже роблять,— мовив у зовсім іншій тональності. Він умів переводити розмову з одного регістру в інший, і це часом дивувало Ірину. Дивувало поєднання фантазії з реальністю, з точною націленістю на мету, зі скрупульозністю викладок.— Відпущено чималі асигнування. Не треба бути провидцем, щоб запрограмувати близький енергетичний крах. Сьогодні нафта і газ дають дев'яносто вісім відсотків енергії. А достатньо лише п'яти, щоб з часом забруднити всю планету. І справа не в конкретних проектах, а в кінцевій меті. Мені здається... людство мало б захопитися сонячною енергією, аби вийти з цього всього — загрози атомної війни, отруєного середовища. Вийти чистим під чисте сонце. Якщо цього не буде, я не знаю, який кінець чекає усіх нас. Йй тоді не матиме значення, який саме соціальний устрій приведе до загибелі цивілізацію. І через те над цим повинні думати всі вчені. Що ж до мене... Розумієш, там, біля екватора, проблему сонячної енергії вирішити буде простіше. Для нас же

потрібні рішення на найнижчому, але придатному рівні. Можливо, колектори доведеться виносити за хмари... Але ти не слухаєш. Втомилася? Ну, йди спи... І нехай тобі присниться... сонечко. Таке кругленьке, тепленьке, з хитренькою, доброю мордочкою. Як їжачок. Ти і сонце — два моїх скарби. І я не знаю, який більший.

Він розчулився, й Ірина поспішила вийти з кімнати. Важко опустила на канапу.

Від своїх думок, від самої себе намагалася втекти в роботу. Але сьогодні всі в кімнаті як показалися — зранку склали графік літніх відпусток, і те літо, здавалося, вже примандрувало до них, — заважали. Спочатку Клава фантазувала, як поїде на море, в будинок відпочинку «Місхор», а там, мовляв, поруч будинок військових полярників («Мужчини всі перший сорт, та й кого вони бачили, крім білих ведмедиць?»), далі увійшов Вечірко, почав просити поміняти йому графік відпустки, і та ж Клава причепилася до нього:

— Так коли ти женився? Чи, може, передумав? Знайшов наречену з ізольованою квартирою і двоспальним ліжком?

Вечірко усміхався своєю лестивою і водночас іронічною, ніби наклеєною на губи посмішечкою.

— А може, вона сама не хоче за тебе виходити.

— Що ж ти їй таке зробив?.. Як ти думаєш, Ірино, він каже правду? І що тоді з ним робити?

Ірина хотіла виказати свій осуд, та зненацька їй потерпло в грудях, вона відчула, що не може, не має права судити інших, навіть Вечірка. Клава уважно подивилася на неї, й Ірині ще дужче отерпло в грудях, вона навіть поблідла на виду. Їй тепер часто здавалося, що всі вже знають про її падіння і ось-ось хтось скаже вголос. Вона цього не боялася, нехай би казали, нехай осуджували, але коли б... коли б вона першою призналася в усьому Василеві. Тоді б вона всім, навіть Клаві й Рубану, всьому світові сміливо подивилася в очі: «Так, люблю оцього хлопця, люблю божевільно, можу за нього піти на смерть, ви це хотіли знати?» Вона промовляла в думці ці слова тисячу разів, але тільки в думці. А зараз боялася всіх. Відчуття провини народжувало в ній просто-таки панічний страх. І вже не за себе, а за Василя Васильовича — це ж яка ганьба, який удар для нього, — мучилася його муками, передумувала

його думки, страждала й нікуди не могла втекти від страждань. Ні в роботу, ні в фільм, ні в книгу.

— Бреше,— переконливо сказав Рубан.— Очі позападали, а шерсть над вухами стирчить. Нову бабу знайшов. Ти, начальничок, візьмися та по адміністративній лінії вріж.

«Начальничок» не відгукнувся. А в обідню перерву його зустрів біля дверей Вечірко.

— Ходімо в «Сіру ворону», пообідаємо разом. На повітрі смачніше їсться.

В «Сірій вороні» — так вони називали «Росинку» — павільйончик, пофарбований брудно-сірою фарбою, були тільки шашлики та салат. Стояли за вузьким столиком один навпроти одного, жували жилаве м'ясо, запивали пивом. У парку хтось голосно опробовував динамік: «Раз-два, раз-два, раз-два». По втрамбованій рудуватою глиною доріжці молоді матері й бабусі котили повз павільйон жовті, червоні, рожеві колясочки.

— Ти скоро покотиш таку? — майже знічев'я запитав Ірша.

Вечірко усміхнувся масними губами:

— По правді, не скоро. І вивів оце тебе, щоб прямо сказати про це.

— А я думав, ти створений для сімейного щастя...

— Визначив по лисці? Можє, колись докочуся й до цього. Але ще не тепер. Хочу спробувати все. Розумієш — усе. Влип був трохи — це правда. Але там — все... Так що... До мене претензій немає.

Цинізм Вечірка не так дратував, як дивував.

— Що «все»? — запитав Сергій, поки що не чіпаючи «претензій».

— Ну, все, що є. А хто може заборонити? Я, так би мовити, підвалин суспільності не чіпаю. Ніхто не може заборонити. Бо кожен отако: гиг — і немає. Всі це знають. Тільки ніхто не каже вголос. А я кажу. Я чесніший. Звичайно, можливості мої... Не мільйонер же...

— Якби був мільйонером, купив би собі острів, навів туди полінезійок...

— Правильно. Але й це не все. Треба спробувати й страх... І лють... І помсту. Я мстивий.

— Знаю.

— Звідки?

— Здогадуюся.— Сергій витер пальці паперовою серветкою.— Три роки жили в одній кімнаті. Але оце твоє

«все...». Здається, воно не пове. Була вже така теорійка. Ще до революції. Забув, чия вона. Ніцше, Фрейд...

— При чім тут Ніцше і Фрейд? Ти сам такий і не кліпай очима. Не вдавай обурення. Але ти спочатку хочеш вилізути вгору і вже там рвати квіточки. А я боюся, що тоді буде пізно.

— Ну, це ти вже...

— О, я знаю, ти од цього відмовишся й під петлею. Але це правда. І до бісової матері всі теорії. Я практик. Знаєш, скільки вже на моєму рахунку...

— Кого? — не зрозумів чи вдає, що не розуміє, Ірша.

— Дівчат. Сорок три.

— Ведеш лічбу?

— Аякже. Колись, на старість, як ревматизм не даватиме заснути, буде що згадать.

— І тобі не страшно?..

— А тобі? — раптом нахилившись через столик, впритул подивився Вечірко. Й одразу ж усміхнувся своєю двозначною посмішкою. Правда, цього разу вона була тризначна чи й десятизначна. — А ти... молодець... Можна позаздрити... Ніколи не думав...

Сергій міцно стиснув у руді склянку.

На його обличчі не тіпнулася жодна жилка. Тільки вилиці загострилися і в очах, у далекій глибині, стали дві білі риски. Сміливі це були очі й небезпечні до краю. Чи, може, до відчаю. Цього Вечірко визначити не міг.

— Є люди, які... мали хист, а то й справжній талант і розтринькали себе. За все треба платити...

— Треба, — погодився Вечірко. — Хоч іноді вдається уникнути.

— В тому, про що кажу я, ніколи. Тільки праця, пекельна праця може... привести людину до того, що вона задумала.

— Ну й... кінцева мета? Лауреатство, депутатство, радикуліт і виразка шлунка...

— Мені здавалося... ти вартий більшого, — сказав Ірша. В його словах чулися зневага й погорда.

— А може, й вартий, — примружив голубі очі Вечірко. — Те, що я сказав, — справді не мета. Окраса життя. Але... не поспішай. Думаєш, як обігнав на повороті...

— На повороті?

— Нехай на старті. Але до фінішу ще далеко.

— Може, біля того фінішу нам уже ніщо не буде по-

трібно, — з не властивою його вікові проникливістю сказав Ірша.

— Ти обігнав на першій стометрівці. Ти йдеш далі... з перевиконанням.

— Я про те не думаю. Просто працюю...

— Не думаєш!.. — Вечірко поморщив високий лоб, який через залисини здавався ще більшим. — Скажи мені... Якби ти впіймав золоту рибку, що б ти в неї попросив?

— Я не знав би, що просити... Не знаю, чого хочу.

— Мда-а, — протягнув Вечірко.

Вони вийшли з павільйона, і він обняв Іршу.

— Друже мій дорогий... Ти правильно робиш. Я тільки тепер по-справжньому почав тебе поважати. Нам ще довго працювати разом, довго дружити... Ти... вищий за всіх отих примітивів, — показав на довгу чергу до бочки з пивом.

Над їхніми головами на молоденькій берізці галасували шпаки, і так само галасували на дитячому майданчику дітлахи. Ірша подумав, що вони чимось між собою схожі. Він уже не слухав Вечірка. Хоч Вечіркова рука лежала в нього на плечі, він думав про інше — що і в нього колись будуть діти, це, мабуть, дуже гарно нести на шиї отакого пуцьвірка — сінка або донечку, а він смикатиме тебе за чуб, як смикає ота кучерява білявочка свого татуся... Ця думка впливла не знати звідки: з серця, з глибини самого його ества, бо розум майже сміявся з цього, почувався ще дуже молодим, безкінечним і був зайнятий будуванням інших планів. І буде в нього свій дім, і буде в нього... багато-багато всього. І матиме він тоді справжніх друзів, не таких, як Вечірко. Він його тоді не пустить і на поріг. Але чого Вечірко так леститься зараз? Збирається продати? Треба бути обережним.

Вечірко приязно усміхався, він плекав заздрість, як элепцунця: колись воно виросте в лютого пса, але й тоді він триматиме його на ретязі. Був певний, що про те ніхто не здогадається. Й неправильно розгадував дві іронічні рисочки в очах Ірші.

О третій годині Іршу покликав до себе Тищенко. Виклик був несподіваний, Сергій спантеличився, навіть злякався. Біля дверей Тищенкового кабінету зупинився, відчув, що йому не вистачає повітря.

Та, ледве переступив поріг, зрозумів, що хвилювався даремно. Обличчя Василя Васильовича кругліло усмішкою, Тищенко взагалі не вмів нічого приховувати. Він був

занепокоєний, але чимось іншим. Ірпу опапувала радість, він усміхнувся Тищенкові, а тоді пригасив усміх.

— Сідай,— широко повів рукою Василь Васильович.— Сюди чи на диван. На жаль, у мене небагато часу. Але хотілося б з тобою трошки посперечатися.

Він і справді любив дискутувати з молодими проектан-тами, привчав їх до цього, найчастіше зачіпав сам, хоч уже й обпікався не раз, знав, що й це йому корисно. Хлопці молоді, напхані інформацією, гострі думкою, жарт ловлять з півслова, ідею підхоплюють і розвивають на льоту. Одного разу перебував у відрядженні разом із Вечірком. У дорозі в них склалися просто-таки панібратські стосунки. І потім, навіть у присутності незнайомих людей, Вечірко провадив розмови в цьому ключі. Тищенко бачив, що той переступає межу, йому вчувалася неповага у Вечірковому голосі, проте жодного разу не поставив, як ото кажуть, того на місце. Надто було йому непривмно, що бачив: Вечірко все розуміє.

Та Сергій не такий. У вир дискусій пірнає безоглядно, але жодного разу не спробував скоротити дистанцію до «земляцького» панібратства, павнаки, завше звертається ввічливо, коректно, а в присутності поважних гостей — то й зовсім не підходить.

— Ще раз знайомився з твоїм новим проектом,— сказав Василь Васильович.

Ірпі кортіло запитати, чому «ще раз», але не запитав. Натомість сказав:

— Він уже трохи застарів... для мене.

— Похвально.

— І потім оці шори, оці рамки... Оці вимоги. Розмахнутися, а тут... Хочеться щось таке... Адже творчість — це політ. Повна безбережність.

— Не зовсім.

— Як? — здивувався Ірша.— В наш час... Наш вік не визнає перешкод. Людський геній для того запанував над світом...

Василь Васильович нетерплячим, але владним жестом перебив його:

— Стережися цих думок, вони хибні, вони штовхають тебе не в той бік.

— Дивно чути таке від вас,— вражено округлив брови Сергій.

— Злочинно казати людям, людині, що вона всесильна, що вона володар над світом. Якщо вона над світом, то й

перешкод їй немає, і може вона вершити все, що захоче,— в добрі і злі. Бо — над світом. Світ уже ніби належить їй, він у неї в кишені, неначе власний годинник чи гребінець. Роблю з ним, що хочу. От і роблять. Природа творила все по своїй потребі віки. А нині ліси летять, як трава під косою, бо вони «мої», бо я творець. А який ти творець? Ти все твориш з готового, і сам ти не над світом, а в світі, бо — його часточка, його прах, сам ти з його плоті — матерії. Будь творцем, але ніколи не забувай, що сам творений. Інакше зайдеш далеко.

Ірша засміявся, а Тищенко подосадував на себе, що знову зірвався на промову. Але за мить забув про те.

— Лякаєте! Встановлюєте кордони,— сказав Ірша.— А їх встановити не можна.

Тищенко уважно подивився на Іршу. Йому здалося, що відкриває в Сергієві щось нове, не знане досі. Так, він давно здогадувався, що цей сором'язливий, поштивий хлопець в думках замахується на велике. Але які закони сповідає, яку мету ставить перед собою,— так до кінця й не розгадав.

— Чому не можна?

— Душі в людей різні. Є якісь безбережні, а є мов наперсток. Яка скільки вмістить.

— Чого вмістить?

— Сміливості. Ризику.

— Зазіхашь. Посягаєш,— рубонув рукою повітря Тищенко.

— Нехай і так. Не посягнувши — не досягнеш.

— Посягати можна не на все. Кордони скують. Вони сковують завжди. А безбережність веде на манівці. Безбережність... Ми про неї нічого не знаємо. Світ безбережний, але якщо серйозно в це вдуматися, стає дуже страшно. Навіть учені прийшли до думки, що він скінченний. Бо інакше — немає нічого. Отак і в душі. Якщо в ній немає берегів, немає певних принципів, немає і святості.

— Принципи в мистецтві — гальма. Хто їх ламає — досягає найбільше.

— Без гальм їдуть у прірву. Але... поки що це тобі не загрожує. Я й покликав тебе... Оці твої сентенції рішуче контрастують з тим... що ти проектуєш на ватмані.

Сергій почервонів до кінчиків вух. На мить Тищенко аж пошкодував за свою гостроту, але відступати не збирався, хоч і бачив зніяковіння Ірші.

— Не розумію... — пробелькотів той.

— Не прикидайся,— йшов, як і завжди, напрямці Тищенко.— У твоєму проєкті новизна є, але вона така... Неначе замовлення тобі робили Бас або Безпалий. Сміливість, виміряна на мікрони. У твоєму попередньому проєкті теж... чимало практицизму. Ти тільки що чув мою думку — я сам за міру. Здорову міру. Але й за ризик. Творчість — це ризик.

— Я ще не маю... Не маю на нього повного права.

— Поки завоюєш — буде пізно. Примириться душа.

— Але ж... усі схвалюють...

— Це добре, що схвалюють. Я не про те. Мені хочеться... Я покладаю на тебе великі надії.

— Я виправдаю їх... Ось побачите.

Задзвонив телефон. Тищенко запрошував до себе Майдан.

— Добалакаємо іншим разом.

А сам подумав, що Ірша сказав не те, що йому хотілося від нього почути.

Ім так і не випало докінчити цю розмову.

...Увечері Сергій гуляв з Іриною на Володимирській гірці. Але не біля самого Володимира, а на тих алейках, що мовби повисли над крутизною; якби зірвався, скотився б просто на Поділ. Крізь зелене віття поблискували шиби фунікулера, він м'яко й неухильно долав одну й ту ж путь. Ірша спочатку хотів розповісти Ірині про натяки Вечірка, але потім передумав. Ірина була якась замислена, задивлена кудись. Не розповів і про розмову з Тищенком.

— Поглянь, яка сутінь,— сказала вона.— Зіткана з чогось незримого, не матеріального. Пароплав прогудів... Звук якийсь дивний. По-моєму, навіть опі дерева не реальні. Я їх такими ніколи не бачила.

— Все на світі — атоми,— якось особливо жорстко заперечив він.— Щезають одні речовини, перетворюються в інші. І ці дерева... Попід ними пройшли легіони загоханів. Я читав у когось, здається, в Нечуя-Левицького: «Вечір на Володимирській гірці». Оркестр, офіцери, пари. І — немає. Отак і ми колись...

— Але, може, існують різні атоми,— незгідливо сказала вона.— Ну... фізичні й духовні.

— Е, шановна, ти пливеш прямо в ідеалізм,— засміявся він.

— Не чіпляйся за слова.

— Не я їх вигадав.

— Але ж вигадали люди. Давай забудемо їх. Викреслимо.

— Це що ж, забути всю історію? І розпочати нову? Нам двом?

— Ну... зрозуміло, не насправжки. Так... Умовно. Немає ніякого ідеалізму. Атоми є різні. Нехай тільки на оцей вечір. Є духовні. Атоми духу. Які-небудь духоніми. Духоніми вечірнього серпанку. Солов'їного співу. Коханья.

— Бачиш, ми починаємо спочатку. Вигадувати термінологію. І не найкращим чином.

Вона образилася. Їй хотілося пофантазувати разом з ним, щоб фантазія була спільною, щоб відчутися безсмертними, й не так самим, як відчутти безсмертним власне коханья,— ну, хіба не можна припустити, що про це ніхто не знатиме, вона ж — не Лем, якого читають і який мусить усе обгрунтовувати, нехай і умовно, тут політ двох душ, двох сердець, але знову ж політ не фізичний, бо серця, як відомо, літати не можуть, їхні крила — коханья.

Їй стало сумно. Надто від згадки, що Тищенко здебільшого одразу ж приймав правила гри. Трохи іронічно, з усмішкою, але приймав. «Ви з Фаетона? Ах, з тридцять четвертого століття, мандруєте в часі? У вас там почім на базарі бараболя? Ви не знаєте, що таке базар? А що таке лопухи — знаєте? Бачите вперше? А що таке утерти носа — знаєте? Зараз відчуєте на собі». Або: «Гаразд, мені ніколи, мандруйте далі. Зараз до вас зайде Галка, спуститися в печерний період. Розпитаєте, чому там шкури, не забудьте прихопити по одній. З печерних ведмедів».

Щось у ній здригнулося від цієї згадки, й на душу впад смуток. Вона провела рукою по довгій шиї, зітхнула.

— Полетіти б...

Ірша мовчав.

— Або попливти по річці. Без кінцевої зупинки.

— Шлюзи по ній.

— Хочу простору, хочу волі, хочу правди...

Стояла висока, струнка, дивилася гордо. Такою іноді бувала. Такої її боявся. Можливо, це й була її сутність. Тоді до неї хотілося наблизитися, й було страшно.

— Люба, дорога.— Він стиснув її пальці в своїй руці.— Не треба. Не рви серця. Зачекай ще трохи. Перший тур уже виграно. Мені теж багнеться простору. Давай поїдемо в суботу на Прип'ять. Ти зможеш вирватись? Щоб вернутися аж у неділю ввечері.

— Давай поїдемо,— погодилася вона, як покірна дитина.— А де ж ми там ночуватимемо?

Він не збирався до часу розкривати вимріяну поїздку, хотів здивувати сюрпризом — вразити екзотикою і таємничістю, але не стримався.

— Там у мене є знайомі контрабандисти.

— Знайомі контрабандисти? У тебе? — Вона не повірила.

— Атож. Дід і баба. У кущах на березі в них стоїть три намети. Скажи мені, нащо діду й бабі аж три намети? І що змушує їх оселитися там уже в травні? Всіх, хто стає поруч, вони просто виїдають. Першою починає заїдатися баба...

— Схоже на правду. Страшенно цікаво,— призналася Ірина.— Чим же вони промишляють?

— Я добре не знаю. Мабуть, рибою. Її збувають браконьєри. Вночі справді приходять моторки.

— Просто не віриться,— дивувалася Ірина.— Чим же ти удостоївся їхньої приязні? «Рибак рибака?..» — І засміялася.

— Ми їздили туди на риболовлю. З Шатовим. Того дня баба упала й зламала руку. Ми возили її в Чорнобиль. А тоді аж у Київ.

— Ніколи не гостювала в браконьєрів,— захоплено сказала Ірина.— Поїхали.

...«Ракета» домчала їх за три години. Вони висадилися на маленькій пристані поблизу гирла Прип'яті в безлюдному, пустельному місці, де в обидва боки тільки луг і болото і лише далеко на обрії синів ліс. Особливо вхопив Ірину за серце пустельністю протилежний берег — осоки та рокити й такий же одинокий та мовчазний коршак у безкрайому небі. Ріка плинула велично, таємниче. «Ракета» скрикнула, збурунила воду й зникла, а вони ще довго стояли і вдивлялися в пінявий слід. Здавалося, лише він зв'язував їх з містом, цивілізацією, з минулим. У минуле не хотілося вертатися і не хотілося думати про майбутнє, найкраще, подумала Ірина, було б залишитися в оцій пустельності, яка хоч і породжує тугу, але і єднає з вічністю.

Намети діда та баби стояли в кущах верболозу на тому ж місці, що й торік. Над наметами шуміли грушка і молоденька обшарпана вербичка. Берег проти минулого року дуже змінився — пижче від наметів течією наміло косу.

На косі із спінінгами в руках стриміло троє рибалок, з вигляду міських. Мабуть, теж приїхали «ракетною».

Дід і баба зустріли Сергія радо. В діда обличчя було мов з міді куте, аж чорне, у баби трохи біліше, але так само за-смагле на холодних вітрах. Дід високий, худорлявий, з носом-бурячиною, ще й чорні бородавки по всьому обличчю, погляд нишковий, недовірливий, з-під лиштви шапки, що одпоролася й висіла козирком.

Баба — маленька, вертлява, але, видно, в'їдлива, як пес, котрого спускають з ретязя тільки для того, щоб когось покусав. На Ірину покосували, але не запитали, хто така і ким доводиться Ірші. А вона під їхніми поглядами не знітилася, хоч дорогою не раз думала про те, як матиметься перед тими людьми, тепер її не обходило, що вони подумують про неї. Ці люди самі жили в мовчанці і в чужі тасмниці не входили. Сергій перед ними тримався й зовсім невимушено, проте не відрекомендував її як дружину, лише кинув мимохіть: «Ми оце з Іриною...» Мабуть, щоб знали, як її називати.

Коли він сказав, що вони хочуть перебути до завтрашнього вечора, баба аж у долоні сплеснула:

— Ой, як же це гарно! Ми на вас і хазяйство покинемо. Нам так треба, так треба в село — внучка виходить заміж, і вже не знали, що й робити. Ти тут, Сергію, порядкуй: ввечері даси курям їсти і вудки повитягаєш (вудками дід і баба займали берег навпроти наметів, але те, зрозуміло, про людське око; Сергій жодного разу не бачив, щоб старий витягнув вудкою хоч пічкура); розкладайки — знаєш де, там і постіль. А ми зараз і зберемося. От спасибі тобі, мабуть, тебе нам сам бог послав.

Але таки не втрималася, побігла й ще раз полаялася з хлопцями. За що — звідси було розібрати важко: за якесь паліччя та глей, який вони копали на прикорм.

Ірина, котрій у першу ж мить не сподобалися дід і баба, прошепотіла:

— Нам пощастило.

Коли вже дід і баба зібрали клумаки (дід підтягнув за мотузок до берега плетену корзину й натоптав у авоську живих лящів та судаків), вона запитала:

— А якщо хтось приїде вночі?

Дід подивився на неї примруженим оком, вертонув ним, немов буравчиком, сказав:

— Ніхто не приїде. К чому цей вопрос? А якби хтось і приїхав — не обрачайте вніманія. Спійть.— Поправив на

голові шапку з каплатим вухом, поплював у руки й завдав на плечі клумачки. Їхні постаті ще довго метлялися серед луку.

Сергій обійшов господарство. За наметами, один з яких був військовий, чотирикутний — мабуть, відслужив у армії свою службу і дід та баба виміняли його в каптьорщника за пляшку, — виднілася якась яма, накрита дошками, лежала купа обкорованих палиць і стояла клітка з курми. Більше не було нічого — дід і баба, очевидно, любили порядок. Під крутим, але невисоким берегом у діда був причал, там стояв човен.

— Ти сердишся, тобі тут не подобається? — запитав у Ірини Сергій, бо йому здалося, що вона нахмурила брови.

— Ні, тут дуже гарно... Ходімо на місток.

Він на хвилину загаявся — шукав, де в діда та баби дрова, а коли рушив і собі, Ірина вже стояла на містку в купальнику. Нейлоновий купальник срібристо зблискував проти сонця, й сама була сріблиста, довга, як красива рибина. Вона вимахнула в повітрі руками, легко відштовхнулася пружними ногами і шубовснула у воду.

— Вода ще холодна... Судомо... Куди ти! — гукав він. — Вернися!

Вона легко вимахувала руками, не оглядалася, плила на той бік. А протилежний берег був далеко, — Прип'ять тут підперло водосховище, — на низькій піщаній косі, неначе пелюстки ромашки, білили чайки. У нього злякано тенькнуло в грудях, холодний піт виступив на чолі. Витер його рукавом, відв'язав човен. Довго не міг відшукати весла — вони лежали на вбитих у палі цвяхах під містком, вставив їх у кочети, наліг щосили. Човен закрутився на місці, ткнувся носом у ситняг. Вигріб з ситнягу, розвернувся, й аж тоді йому вдалося спрямувати його на течію.

Ірину нагнав аж під тим берегом. Вона вже стала на дно, виходила на косу. Вода струменіла по її тугому тілу, сонце золотило коси, а вона йшла до нього, немов збиралася схопити його руками. Білою хмарою злетіли чайки, закигикали, закиркали, полетіли понад водою.

Човен тицьнувся в дно.

— Іди сюди, тут вода як літепло.

Він хотів підкачати холоші штанів, а тоді роздягнувся зовсім і стрибнув у воду. Вона й справді була як літепло. У ній білили пір'їнки і виднілися на дні проорані черепашками канавки. Це було одне ціле: тоненькі нитчасті водорості, черепашки і вода — один світ, одна стихія. Гостро

запахло болотом, ситнягом, і той запах на мить викликав у його пам'яті Крячкове болото, на яке весною виганяли з матір'ю жовті грудочки, а восени не могли загнати здичавілу качину зграю, яка літала з краю в край болота, і він ганявся за нею, і сам був дикий та готовий зірватися й полетіти в ірій. Він одхитнувся од того видива, гострою думкою, мов невдоволений своєю картиною художник пензлем, перетяв його.

Ірина сиділа навпочіпки, спостерігала, як поволі торувала шлях по дну черепашка.

— Вони поруч — чайки і равлики, — показала вгору, а тоді вниз. Що вона хотіла сказати — Сергій не зрозумів, він не розумів її часто, в такі хвилини вона ставала для нього очужилою, й він аж трохи боявся її.

Йому здавалося, що Ірина прочитала його спомин, а може, вона хоче сказати щось інше, а оцими равликами тільки одволікає увагу? Готувався до відсічі, але не знав, з якого боку впаде удар. Здогадувався, що такими випадками вона випробує його й саму себе, намагався відгадати їх наперед, але випад знову застав його знепацька:

— Ти боявся, що я потону й тобі доведеться за мене відповідати? Правда?

З чого ти взяла? Й чому ти підозрюєш у мені такі дикі інстинкти?

— Це не інстинкт. Навпаки...

-- Нехай. Як ти можеш любити мене...

— Не знаю... Але правда, ти хвилювався б так само, якби це була не я, а якась інша?..

— Дурниці. — Він зволікав, аби краще підготуватися до відповіді.

— Звичайно. Всі чоловіки такі...

— Старе... як оця річка.

— Правда. Але веслував ти шпарко. Я бачила. І вже саме це... приємно. Приємно, коли рятують... Ох, який ти смішний. Як чапля. Ану, пройди ще так.

Він соромився білості свого тіла, своїх тонких, гостроколінних ніг — це вперше стояв поруч неї роздягнутий при денному світлі, й хотілося йому добряче вилаяти її за безрозсудливість, але не зважився. Може, через ті ж черепашки і чайки. Може, за її підозру. А може, через свої гострі коліна.

Вони побродили трохи по косі, зіпхнули човен у воду й подалися назад. Ірина, котра сиділа на веслах, спрямувала човен на піщаний пересип, де рибалили міські хлопці.

Лягли поруч, на осонні,— вона горілиць, віп на боці, щоб бачити її. Іринині груди високо здіймалися — щойно гребла веслами, тіло дихало бронзовою свіжістю і чистотою. Вона знову вабила його і вабила, як уперше, й була такою ж цнотливою, якою пам'ятав у перші дні знайомства. Це він бачив по очах, по усмішці, по особливій граційності, з якою лежала на піску, вона відчувала його погляд, ніяковіла. У ній було щось особливе. Якась рисочка, якась гостра неловима рисочка, притаманна тільки їй. Є жінки гарні, спокійні, прості. Хороші господині, вірні дружини, і є такі, котрі все кудись рвуться, кудись летять — за якусь межу. Є й такі, що все життя грають якусь оригінальність — хороші акторки, котрі швидко в'януть від напруги. Ірина ж несла в собі і таїну, й небезпеку водночас. Він уже думав про це не раз.

Сергієві почувалося трохи незатишно, хлопці кілька разів поглянули на них — на Ірину, про щось розмовляли. Сергій подумав, що розмовляють про них. Та й косували хлопці недружелюбно.

Сергій почав нервувати. Їх трое, а довкруг така пустельність. Хтозна, хто вони й про що говорять.

Але нараз один із них показав рукою на луг, сказав голосно:

— Подивіться, чапля.

— Журавель,— оглянувшись через плече, зауважив другий.

— Бусел. Черногуз,— підтримав третій.

— Все одно,— уперто сказав перший.— Їх усіх називають чаплями.

— А їх їдять? — знову другий.

Перший знизав плечима.

— Він хати підпалює.

— З помсти. Але не часто,— погодився третій.

Сергій прошепотів Ірині на вухо давню байку, в якій розповідалося про те, що запорожці кілька років сиділи в болоті, а тоді побачили чаплю й прийняли її за дівку та й стали залищатися.

Ірина засміялася. Всі троє молодиків оглянулися, й перший — цибатий здоровань з тонкою шиєю — сказав:

— Ви нам рибу полохаєте. Займайтеся краще своїм ділом.

— Ага, не ловиться,— зловтішно мовила Ірина.— Бусла піймайте й засмажте.

— Он ти піймала... піскаря.

— Хіба поганий? — з викликом сказала Ірина.

— Пісний дуже. На тараню годиться.

— А ти — на юшку?

— Ходімо звідси, — пошепки попросив Сергій. — Не вродься.

— А чого вони, — по-дитячому надула губи. — Коса ж не їхня.

Неохоче підвелася. Щоправда, й хлопці вже недовго стьобали спінінгами по воді — видно, вони таки були справді кепські рибалки, зібралися й пішли вгору по течії. Сергій сказав, що там стоїть старий дебаркадер, який править за готель.

— А ми зваримо юшку, — запропонував він. — Ти їла коли-небудь справжню рибацьку юшку? На кручі, просто неба?

— З дідової риби? Не хочу.

Він здивувався. Але сперечатися не став.

— Тоді я паловлю сам, — і зміряв оком сонце, що вже хилилося на захід. По воді, на білоруську сторону, прослалася золота доріжка. Її перетнула моторка, але за мить доріжка зімкнулася знову.

Сергій таки був вдатний на все.

Не ввіймавши нічого на глибині, опустил поплавок униз, закинув на верховодку. Голубенький поплавок повільно мандрував за течією. Нараз він підстрибнув на місці й, зачупрюючись, пішов убік. Сергій підсік, срібляста рибинка здзвеніла на жилці. Він зняв її з гачка, вкинув у відро з водою, яке стояло на містку. Ловив з азартом, із завзяттям, винахідливо. Коли риба не брала, сипав у воду пісок — просто пісок, підманював, і знову на жилці здзвеніла — справді здзвеніла — рибинка. Може, він просто захопився, а може, то бродив у його жилах інстинкт чоловіка — мисливця, годувальника, котрий будь-що мусить забезпечити їжею подругу. Так їй подумалося, так їй побачилось у ту мить, і вона й сама захопилася, з нервовою цікавістю стежила за поплавком.

— Ми все ще хижакі... — прошепотіла тихо.

— Коли перестанемо ними бути, стане не цікаво, — відказав він. — Але впіймати іншого хижака — то ще цікавіше. Он бачиш, як сплескує... Треба спробувати.

Він щось поворожив біля поплавка, й той більше не підскакував на воді. Ірина ще кілька разів провела його очима, а тоді перевела погляд вдалечінь, де з-за острова вискочила біла ракета. Здавалося, вона випурхнула із зеле-

них верболозів, зробила чимале півколо й сховалася за іншим островом, трохи ближче. Ірина чекала, коли вона появиться знову. Якщо ракета появиться, доки вона нарахує до тридцяти, тоді вони з Сергієм прийдуть сюди ще. А прийдуть вони сюди тільки в тому випадку, якщо будуть разом... Назавжди.

— Підсаку, швидше,— нараз пролунав над її вухом хриплий од хвилювання Сергіїв голос.— Бігом... Моня-єшся.

Вона схопилася на ноги.

— Де вона?

— Внизу, під містком. На, тримай! — передав їй вудлице.— Не попускай. Угору, вгору!

Він спритно став на коліна й вихопив з-під містка підсаку.

— Веди. Тільки помалу.

Ірина чула, як натяглася жилка, як щось дуже опиралося там, у зеленавій глибині. Вудлице здригало, здавалося, хтось бив у воді по жилці палицю. Ті удари передалися їй, вона захвилювалася, обома руками потягла вудлице, й Сергій закричав так, що їй здалося: ще мить — і він ударить її:

— Помалу, помалу!.. Зірветься!

Вона розсміялася. Він видався їй надзвичайно смішним. Таким вона його не бачила ніколи. Обличчя перекосила судомо напруги, очі горіли, й весь аж витягнувся над містком. Їй так закортіло погладить його, пригорнути, вгамувати в своїх обіймах...

Нарешті на поверхні сплеснуло щось біле, вудлице у Ірининих руках шарпнулося, вона рвонула його на себе, знову забурунила вода, і чимала рибина забилася на поверхні. Вона зігнулася дугою, метнулася вбік, і Сергій несамовито закричав:

— Держи... Халява... Зірвалася!

Але він встиг підхопити рибину підсакою. Й стояв захеканий, неначе пробіг п'ять кілометрів, але гордий і задовлений.

— Судан. Грамів на вісімсот. Тепер буде юшка!

А їй знову було смішно і трохи образливо за «халяву». Але він, либонь, нічого не пам'ятав.

— А може, й на кілограм,— ще раз виважив підсаку.— Ходімо розпалимо вогонь.

Вона хотіла випустити з відра маленьких сріблястих рибок, але Сергій не дав.

— Півтори години батожив воду. Та це ж наша мисливська здобич. А здобич випускати не можна. Не буде удачі.

— Навіть отаких манюсінських рибок?

— Навіть таких.

Вона підкорилася. Зрозуміла, що він не поступиться, що тут його право і воля. І ще подумала: чи тільки тут?

Поки Сергій готував дрова на багаття, вона бродила в лузі. По той бік болота й далі дибав черногуз, схожий на дядька в кацавейці, котрий оглядає покоси, або на керівника, що обдумує промову.

«А ким ми видаємося черногузові? — подумала. — Ніким?» Осміхнулася. Приглядалася до трави, до квітів. Усе засинало, од усього слалися довгі тіні. Міська людина, вона тут нічого не знала.

Кроїшло двоє жінок — з ракети — пильно вдивлялися в неї. Мабуть, були трохи здивовані. Подалися майже невидимою стежкою в той бік, що й дід та баба. Довго даленіди в лузі. Поспішали до своїх господ. До чоловіків, дітей. Розкажуть увечері, що блукала в лузі потороча в жовтій кофті та чоловічих штанях.

Майнула у травах сіра тінь — вигинаючи спину, пішов на вечірні лови здичавілий кіт.

Ірина не збагнула, що він здичавілий, покликала. І кіт просичав, показав пазурі, зник у траві.

Ірину кликав Сергій, мабуть, самому було нудно.

За чверть години казанок з водою та картоплею висів над багаттям. Рибу Сергій почистив сам, вона лежала збоку на чистій газеті.

Сонце вже заходило, котилося в очерети на тому боці річки, подумалося, що ця зелена пустеля й призначена тільки на те, аби дати йому спочинок. Тіні подовпали, предмети окреслились тонше. Далеко за Прип'яттю темніли важкі кучугури кущів, за ними — ліс, звідси куці і ліс здавалися якимись фантастичними приземкуватими будівлями. Ірина звела над ними в думці кілька куполів, натикала шпилів і одразу ж змела той хаос. Їй щось гостро заболіло, зненацька подумала, що вона ніякий не архітектор і що пішла в архітектуру випадково. Вона справді вмів тільки фантазувати, а архітектура — це не лише фантазії, а й потреби експлуатації, чого вона ніколи не могла врахувати. Тищенко побачив це давно, але ніколи не сказав їй про це прямо. Либонь, бачить і Сергій, і теж мовчить. Вона навіть прив'язку типових проектів робить погано. Василь не раз поправляв її.

Ірина почувала образу на нього, а на Іршу не почувала, й це було дивно. А дивно, що ці думки виникли саме тут. Поговорити про це з Сергієм? А навіщо?.. Навіщо псувати оцей вечір! Вона сама в усьому винувата. Та й життя не обіднило її. Послало їй любов, послало оцього чудесного, талановитого хлопця, що кохає її.

Полетів до села бусел, притихли на косі під протилежним берегом чайки, здавалося, то гойдається на лінійній хвилі жменя розтрушеного пір'я. Ламаною лінією пролетів ранній кажан. І тільки вогонь — третя жива істота — гоготів і тріскотів та сичала вода в казанку. Спочатку забулькотило з одного краю, а тоді в казанку аж завирувало, і Сергій одгріб частину дров.

Юшка була справді смачна. Юшка і хліб — більше вони не захотіли нічого, навіть не виймали з торби ковбасу та консерви. Мабуть, подумала Ірина, цим людина могла й прожити. І бути щасливою. Не вкручуючи увесь світ у свою скажену спіраль. Чи не могла б? Адже колись люди не знали й хліба. А потім хтось один розжував зернину. І почав збирати ці зерна. Спочатку, мабуть, з лютого голоду. А вже далекий його нащадок — висіяв. І так до Мальцева і Симиренка. До смачної паляниці. І нинішній колосок вже не має нічого спільного з тією бур'яниною, яку розжував дикун. Тоді ще й людина була як бур'янина.

Темінь насувала з лугу. На заході якийсь час білів невеликий пружок, але й він погас. Ріка набрала тасмшчості, вода стала чорною і дикою. Справжня куїнджівська ніч. Майже попід берегом просунулося якесь страховисько й зникло.

— Куц понесла вода, — сказав Сергій байдуже.

Ірина лягла горілиць, заклала руки за голову. Слухала, як тихо плине вода, слухала ніч, а думки немов розділяли увесь світ навпіл. З одного боку — крутіж, галас, чужі лихі й добрі звички, боротьба за посади, щира й нещира любов, інтенсивний рух — там, звідки вони приїхали, і то тільки початок руху; з другого — вічна ріка, вічний писк куличка, похилені вітром трави, іскри з багаття, приступні, сповнені тисячолітньої таємниці зірки, куці, у яких зачалася бісівська сила... Ця ріка тече крізь віки, і вони, люди, залежні від неї такою ж мірою, як і вона від них. А від чого вони залежні ще? Найбільше від самих себе. Від того місця, до якого прижилися, від тих пут, які одягли на себе, від власної суєти. Отак вони сиділи колись, дуже давно. І стояли тут не намети, а хижки. І човен був добаний,

з одним веслом. Вони не боялися ріки. І не боялися ночі. І на куці сушилися сіті...

А потім той малюнок розщепила червоно-чорна тріщина.

— Уявляєш, що сталося б, якби зараз почалася війна. На Київ упала бомба, і ми залишилися самі-самісінькі, — зненацька підвелася вона.

— Ну, ти даєш, — сказав він по-вуличному.

— Ну, не бомба, а метеорит. Отакий, як Тунгуський.

— Умгу. Це — на Клаву, на Огієнка... — Хотів сказати: «На Василя Васильовича», — й не сказав.

— Справді дурниця, — погодилася вона.

Обхопила руками коліна, дивилася на вогонь, який почав затухати. Сергій поклав на жар корч, але він не горів, чадів білим димом. Той дим було видно навіть у нічній пільмі.

— Я не те мала на думці. Ми все ускладнюємо, самі себе загонимо в темні куточки, — сказала по хвилині, — а можна прожити простіше.

— Як простіше? — поворушив він корч.

— А хоча б і отак. Десь біля річки. В селі.

Він звівся на лікті, червоні відсвіти грали на його лиці. Але нараз його заховала від неї димова завіса. Може, тому і його голос видався незнайомим:

— Ти, звичайно, жартуєш.

— Ні, не жартую. Маленьке село...

— Та ти звідти втекла б через тиждень. Кіно — раз у три дні, балія замість ванни...

— І все одно хотіла б жити рибачкою...

— Знову фантазія.

— Не фантазія.

— Ти навіть рибу чистити не вмієш.

— Зате — все просто. Якби в когось закохалась, ти побив би — і все.

— Я це й зараз можу. Скажи мені... Ти ніколи раніше... ну, не обманювала Василя Васильовича?

Вона повернула до нього обличчя, він не бачив її очей, а тільки чорні вирви замість них. Але здогадався, які ті очі зараз.

— Ти мене не так зрозуміла. Була завжди з ним правдивою? У всьому?

Вона схитнулася. Довго мовчала. На білоруській стороні зірвалася жовтава зоря, шугонула в темні нетрі за Прип'яттю, здалося, там аж зашипіло. Вони обоє подивилися в той бік, але нетрі вже сховали слід, зоря лежала десь на

дні мульного болота чи озера, і її обнюхували соші лини або карасі. Людям зорі ніколи не йдуть до рук.

— Ти влучив... дуже боляче. Бо й зрада моя не тільки жіноча. Ми були... ніби спілка людей. Дві душі, які в одвіті одна за одну...

— Я хочу знати все. Ти й батькам — тільки правду?

— І батькам.

— І ніколи нікого не обманювала?

Вона задумалася.

— Ну, може, трошки-трошки. І дуже в малому. Але ти даремно сподіваєшся, що я така вже наївнячка.— В її голосі пролунало щось тверде, аж скрипуче.— Чому ти про це запитав?

— Так. З цікавості.

— Брешеш.

— Кажу ж... Тепер це рідко. Тепер все занадто просто. Й найперше — любов.

— Ага, тебе це здивувало. Чому? Воно не повинно дивувати.

— Мало ти мене дивуєш. Навіть щойно. «Хочу стати рибачкою, а ти щоб тягав підсаку і впіймав золоту рибку». Рибачкою... Наче ти знаєш, що це таке.— В його голосі пролунала зверхність.

— Я теж сказала не з примхи. Рибачкою не просто так...

— А як?

— Ну... щоб у покуту.— В її голосі бриніла не лише розпука, але й надія на щось у майбутньому. Либонь, він уловив це. Через те й розсміявся нещиро.

— В покуту? Собі? За віщо?

— Як за віщо? І не тільки я маю спокутувати. Чи ти думаєш інакше?

— Які дурниці іноді спадають тобі на думку. Ніхто не винуватий. Хіба можна спокутувати щастя? Те, що до нас прийшло... ну, як найбільший дарунок долі... І чи винувата одна людина перед іншою, коли... Ет, давай не розвивати цієї теми. Бо знову зайдемо в хащі.

— Добре, не буду, — погодилася вона.— Я зрозуміла, що жити в селі ти вже не зміг би. Обмежимося такою констатацією. І в болото за отією зорею не полізеш.

— Я не зміг би без архітектури.

Довгий час сиділи мовчки. Тільки один маленький вогняний язичок лизав корч, і вона не бачила Сергієвого обличчя.

— Про що ти думаєш? — запитала.

— Про тебе.

— Неправда!

— Та що ти...

— Поклянися.

Він не одважився.

— Так, ні про що.

— Це вже краще.

— А ти?

— Я? Про Риту Ключкову. Дивлюся на зірки і думаю.

Одна з них щойно впала...

Він здивувався.

— А що саме?

— Рита казала, що ми дуже далеко залізли в таємниці світу, самого його існування. А ми ж самі тільки частина світу. І вбуравлюємося, вбуравлюємось. Поки не зачепимо його серцевину...

— Серцевини немає. Начиталася якогось мотлоху.

— Може. Але мені здається... Ти повинен би зрозуміти. Адже ти — архітектор. Серцевина є в усьому.

— Ну то й що...

— Не зрозуміти, а відчутти.

Він розсміявся.

— Ти не смійся. Той, хто випайшов першу бомбу, мабуть, хвастався і казав, що тепер усі оті шаблі і списи можна вважати дитячими іграшками. А тепер уже й та звичайна бомба є іграшкою проти атомних. А винайдуть ще щось. І ще. І отак — прогризуть дірку в світі... В серцевині.

— Світ надто великий.

— А ми надто крихкі. І наша кулька теж. Ось чому, коли я іноді дивлюся на дуже досконалі креслення, мене огортає туга.

— Ми не проміряні.

— Правда. Може, це — єдине щастя. Або навпаки. Ми таки не знаємо себе... до останньої хвилини.

— Мабуть, знаємо. — Він доторкнувся до її коліна, погладив його.

— Знаємо? Тоді скажи: ти б зважився через мене на щось... ну, неймовірно?

— Ти вже колись запитувала. На що? — В його словах було чути непевність.

— Ну, на вбивство... На крадіжку. Велику крадіжку.

— Так запитувати не можна.

— Чому?

— Тому... А Василь Васильович — зважився б?

Тепер задумалася вона. Мабуть, вперше перед нею постало таке запитання, вона аж здивувалася, що ніколи раніше про це не думала.

— Він би... зробив для мене все, що в людських силах.

— Це не те. Ти запитувала про інше.

— Ти знову викрутився.

Сергій образився.

— Ти вчиняєш мені справжні допити. Чому, скажи?

— Уже шкодуєш? Я хочу, щоб ти знав: тобі зі мною буде важко.

— Ні, не тільки через це...

Вона задумалася. Вона відчувала, що кохає Сергія все палкіше й палкіше. Але щось у ній і повставало проти нього. Хотілося зробити йому боляче. Боляче по-справжньому. Й не вмирала у ній ота думка, що народилася, коли дивилася на кущі та дерева на прстилежному березі.

— Іноді мені здається, що я знаю тебе, а потім подумаю і бачу, що не знаю зовсім. І хочеться мені... так хочеться пірнути в твої думки, в твою душу, твоїми очима поглянути на світ. Але це, мабуть, неможливо в принципі. Вчені кажуть: щоб пізнати світ, треба подивитися на нього і зсередини, і ззовні. По-моєму, людські світи теж чимось подібні. Їх не можна побачити одразу з двох площин.

— Тобі б працювати в інституті психології, — пожартував Сергій. Але його очі були холодні, такі холодні, що їй стало страшно. Вже винуватила себе, що так охолодила їх.

— Пробач. Пробач, любий. — Вона обняла його. — Я сама не знаю, що зі мною робиться. Я... не хочу цих запитань. Але — мені страшно.

— Чого? Коли б усі так боялися...

Вона пильно подивилася на нього. Його обличчя тонуло в сутінках, але вона здогадалася, що він почервонів.

— Я не те що боюся... Але іноді як стану думати...

— Про що ж ти думаєш? — запитав він спочутливо, але й трохи іронічно.

— Про все. От хоч і таке: до мене жили мільярди жінок. Всіляких. І я — серед них. Тисячі людських світів і — ще один. Для чого? Для кохання? Але воно найнетривкіше в світі. Воно є, і його немає. А може, саме через те, що воно таке, що про нього ніхто нічого не знає, ми всі й існуємо й існує світ? Кажуть, що воно — найбільше щастя. А я

така нещасна... Нещасна в щасті. Чого так, скажи? Для кого ми кохаємо?

— Я — для тебе. Тільки для тебе! — сказав він чи то жагуче, чи то проникливо.

— Боже мій... Яке щастя... Яке щастя, що я зустріла тебе. Я мучуся і живу. Оце, мабуть, і є справжнє щастя. Йому здалося, що вона ось-ось заплаче, а вона натовість засміялася.

— Колись ми згадуватимемо цей вечір...

— Якщо згадуватимемо.

— А чому — ні?

— Не знаю... Я нічого не знаю. От люблю я тебе, але не знаю, чи хотіла б вийти за тебе заміж.

Він глухо кашлянув.

— Як це?

— А так. Я довго думала і зрозуміла, що кохання і подружнє життя не зовсім одне й те ж.

— Мені здається, ти сама собі заперечуєш. І потім...

— Що?

— Це неначе не ти.

— Ні, я не кажу, що не збираюся вийти за тебе. Надто тепер...

— Немає вороття?

— Трохи не те... Але... звичайно.— Вона пахилилася вперед, було видно, хотіла щось сказати — не одважилася. Глибоко зітхнула.— Бачиш, як страшно я заплуталася.

Сергій сидів непорушно. Вона подумала, що змучила його своїми тривогами, й злякалася. Проте запитала:

— Чого ти мовчиш?

— А що я маю сказати?

— Мав би щось.

Він і далі мовчав. По хвилі підвівся.

— Не вигадуй. От і кохання... Є ти і я. Все інше — для нас. Ми маємо багато досягти. Треба мати конкретну мету. Маленьку і більшу. І йти од одної маленької до другої. Нехай інших хвилюють їхні проблеми. А всілякі химери — чого вони мають мене хвилювати? Їх немає. Є я, є моя любов, моя мета. Оце і все,— різко обірвав він. Його голос лунав владно.— Ходімо в намет. Комарі заїдають.

— А корч? — запитала вона.

— Нехай.

— Ти ж бачиш: він — живий, ото туловище, ото пашека, ото ніздрі. Він чмихає ними. І потім — дим. Це наша жертва богам. Жертва...

Він не дав договорити, прикрив їй рот долонею. Вона подумала, що він боїться блюзнірства.

Одвела його руку.

— Нам ще довго доведеться приносити жертви. Може, й все життя. Чи вистачить нас?..

— За що жертви?

— За все. За нашу любов. І за все інше. За Василево протегування...

— Він мені протегував ще раніше. Як землякові. Якщо колись зможу — віддячу. Але піякі сили над моєю душею не владні. Їх немає. Кожен робить, що вважає потрібним.

— Всі знали, що він тобі симпатизує. Плавипередки намагалися підптовхнути тебе вгору. Запобігали...

— Вигадуєш.

— Хіба ти цього не знаєш? Знаєш.

— Знаю, — здався він. — Але нащо зараз... Для чого? Чого воно на тебе накочується? Ти ж мучиш себе. Його немає, отого, що ти вигадуєш. Нічого немає. Крім нас. Світ — це ось порох під ногами. Попіл. І ми теж. Попіл перед попелом не має обов'язків. Такий суворий закон життя. Закони суворі. А ніч — чарівна. І вона — наша. Ось у чому суть.

— Я все зрозуміла. Пробач.

Ще якусь мить стояла мовчки, до чогось дослухалася. В лузі, здавалося, щось блукало.

— То хлюпоти річки відлунюють у травах, — сказав Сергій. — Ходімо.

Вони пішли в намет.

...Встали рано. Їх розбудив грім. Ірина першою вийшла з намету і зупинилася в захваті. Серце стислося від страху, від передчуття якоїсь катастрофи, яка ось-ось мала статися від божевільної краси, що передувала тій катастрофі. Був тихий ранок, їй спочатку здалося, що це тиша звичайна, породжена не до кінця розігнаними дрімками, що в змрешках землі, на тихій воді ще лежить сон, що й грушки та верби не прокинулись остаточно і чайки ще сплять на своєму водяному тирлі. Насправді то була тиша передгрозя, коли все причаїлося, завмерло, тиша крутозламу, де по один бік — безгоміння, а по другий — вогонь, пекельні регіт і гуркіт.

...Сопце стояло височенько над обрієм, але на нього зверху наповзала руда, червоняста, з боків сиза, а по самому краю криваво-багряна хмара. Річка теж була полита багрянцем. А трави й лози стояли безшелесні, здавалося, во-

ни в щось вслухаються. Зненацька сліпучо різонуло в очі. Згори шугонула біла, неначе спис, блискавиця, ввігналася вістрям у болота за Прип'яттю. Поламаний спис кілька секунд після удару тремтів і згас. А може, увійшов у твань: Ірині здалося, що вона чує шипіння. Розітнувся такої вибух, аж задзвеніло у вухах. І в ту мить ринула злива. Здавалося, хтось розколов небесні ринви і все, що було в них, шугонуло на землю. Вода в річці стала синя, як чорнило, тільки подекуди на пій лягали білі пасмуги, здавалося, щось біжить по річці — білі смуги були од скаженого вітру, що налетів з півночі. Стогнала, гуділа грушка, летіло з неї листя, важко бив мокрими крилами намет, ламаною лінією летіла над рікою чайка, то падала у воду, то майже прямовисно злітала вгору. Було страшно за неї, бо інші їй далі сиділи на косі, ще їй збилися в гурт. Сонце світило, хмара все ще не доповзла до нього. Сипопули по річці бульбашки їй щезли. І раптом все перемішалось, потоки води накрили грушку, навіть звідси було чути, як вона зіщулилася. І тільки чайка летіла ламаною лінією, і блискавиці шугали їй поза крила. А тоді пропала й чайка, біло-сиза стіна закрила світ од верху до низу.

— Простудишся. Божевільна!..

В спалахах блискавиці, в переливах світла Іринине обличчя мінялося щохвилини, то ставало одухотвореним, то набирало суворого землистого кольору, але вона не помічала нічого, вп'ялася поглядом у грозу, немов жадала чогось від неї.

Збиті струменями води, лежали біля її ніг трави, піщі струмки несли сухе паліччя, ситняг, листя.

Сергій ледве втягнув її в намет. Купальник па пій був мокрий, і він почав стягати його. А всна стояла покірпа й думала про чайку, яка літала над водою.

А потім вони лежали під однією ковдрою на застеленому рядниною сіні й він грів її своїм тілом, а намет стогнав і гойдався, і здавалося, що то вже не дощ ллє з розпанаханого неба, а вони самі пливуть по водній стихії. Сергій кілька разів обдивлявся намет — він був міцний, тільки в двох чи трьох місцях проступили вологі плями. Ірина подумала, що вони зараз — в самому центрі грози — два метелики під листочком — цілком у її волі, й це було водночас і хороше, і страшно. Спалахнула блискавиця, й Ірина побачила Сергієві очі, великі, осмислені, її завжди дивували його очі в такі хвилини, була певна, що її власні очі в цю мить бездумні й повиті туманом. Його поцілунки ставали вимог-

ливі, ніжні, по-справжньому ніжні воли в нього тільки в такі хвилини; вона подумала, що його кохання — для себе, що вчора він сказав неправду, аби лише втішити її, та, може, так воно й мусить бути, бо ж ми кохаємо для себе, а не для інших. Хоч Клава їй казала, що деякі чоловіки... Ні, то таке соромітське...

Далі вона вже нічого не пам'ятала. Вони ще довго лежали, стомлені коханням і грозою. Принаймні так здавалося їй. Через те, що взяли у долі неймовірно багато, стільки, скільки вже не могло втримати серце. І вона із зітханням подивилася на Сергія, — попрохала в думці у нього пробачення. Дивовижна гроза і оцей намет — це вже було понад її сили. Стільки щастя, взятого неправдиво, стільки болю в душі, що, коли б їй судилося і вмерти, вона те заслужила. Вона підла, негідна жінка, підла сто разів, бо ж розуміє все й думає про це, користує безмежну довіру та безкішечну доброту. Якщо вона зараз зізнається йому в своєму намірі, він знову почне її відмовляти і вона здасться на його волю. Вона не може не сповнити її, це понад її сили. Отже, треба отако — неначе з мосту у воду.

І враз відчула полегшення, мовби вже сповнила свій замір.

Вітер випхав грозову хмару за обрій, і небо засяяло такою голубінню, що різало очі.

Вони викупалися в теплій, зігрітій блискавицями воді, Сергій знову вудив рибу, а вона бродила в траві по калюжах. Луки були чисті, немов після першого дня творіння. Гостро пах рогіз, і пахощі материнки мішалися з пахощами полиню, що ріс на піщаному горбі. Все було мокре — кущі, ледве помітна стежка до лісу, грушка; коли оглянулася — в траві від її ніг лишався слід, по сивому зеленому, — там, де збила росу. Вона знову думала про те ж саме — тепер вона ні про що інше думати не могла: чи мало значення те, що Василь їй не зрадив? Не зрадив чи не може зрадити в принципі... А може, вона помиляється. Адже стільки наслухалася і навіть набачилася. Ходять, туркочуть, як двоє голубків, а потім — обоє в різні боки... І знову туркочуть. Або чубляться, випитують одне в одного тасмниці, спопеляють недовірою. Василь так само жартує з іншими жінками...

Їй стало соромно, що шукає собі виправдання чи хоч полегшення в такий спосіб. Звичайно, якби вона упіймала чоловіка на зраді або хоч на шляху до зради... То це б виправдало її саму? Ні, не виправдало б. Та й Василь... про-

сто не здатний на таке. Він живе в світі, де ніхто нікого не ошукує і де всі вірять одне одному. Ну, знає, що є ниці людиці. Але вони десь за силовим полем його серця і думки. Він не знає людей. Як і чому це сталося, адже його крутили життєві буревії, перейшов і чисті, й каламутні потоки. А сама я — знаю? Трохи знаю, — подумала чомусь зі смутком. А може, й Василь... Заховався від життя, від справжнього життя в склянну шкаралупу, обвів круг себе мислене зачароване коло... В те коло не пускає нічого. Саме через те, що багато пережив.

Щось стукало їй у мозок, що це не так, але вона не вірила, не хотіла йняти віри. В ній давно боролися дві сили, одна — за Василя, друга — проти, й та, що проти, мимоволі перемагала. Вона мало думала про майбутнє, просто не уявляла його. Вони будуть разом з Сергієм, і цього досить. Її не могла не хвилювати Сергієва доля. Але й Василева теж. Вона не уявляла, що станеться з ним після того, як вона од нього піде. Розпадеться його зачароване коло...

Вдаліші на луках замаячила постать у білій хусточці. З села верталася баба, вона посувалася швидко, здавалося, бігла по травах. «А може, вона летить на мітлі? — усмінулася про себе Ірина. — Бо яка ще жінка житиме в оцих петрах, над цими водоріями од зими до зими? Може, вона і є справжньою господинею цих боліт і цієї глибини?»

Сергій та Ірина почали збиратися. А баба цокотіла про весілля, про внучку, яка дуже вдало вийшла заміж — за шофера, котрий возить з міста на свиноферму помії з їдалень («Разок заверне і в свій двір, там такі кабани в загороді, як тури»), мабуть, вона сподівалася і на сало, й на те, що той проб'є дорогу і сюди. Дід так упився з радості, що й досі спить у хліві на соломі.

Ракета була переповнена — після вихідного в місто верталася багато людей. Сергій та Ірина вийшли з душного салону, стали на кормі. Позаду здіймався пінявий бурун, ракета краяла плесо, як ніж холодець. На воді дрімотно гойдалися чайки, іноді під берегом підводила голову чапля, проводжала їх паличкою-дзьобом, немов показувала, куди їхати. А потім ракета вийшла в море, береги тільки мріли в білуватому, як молоко, туманці, а мимо проскакували важкі червоні буї — морські.

— Я десь читала, що на землю йде потепління, — сказала Ірина. — Розтануть льодовики, і знову буде всесвітній потоп. Якби це сталося зараз, ми залишилися б у цьому човні.

— І що б ми робили? — посміхнувся Ірша.

— Ти б ловив рибу, а я в'ямила її на сонці. А тоді б пристали до якоїсь гори і засіяли б її просом. Ота баба, що сидить поруч з нами, везе в клуночку просо.

— І що ж — все спочатку?

— Атож. Хіба це погано? Ти був би найкращим архітектором планети, бо збудував би перший курінь.

— Ага, на безриб'ї і рак риба.

— Ні, ти й так великий, тільки про це ще ніхто не знає.

— Мені досить, що знаєш ти.

— Неправда, — сказала вона. — Іноді мені здається, що ти віддав би мене за виголошену з трибуни на твою честь похвалу.

— З чого ти взяла? Адже я...

— Про таке ніколи не говорив? Отакі скромні, сором'язливі... Там, — вона доторкнулася до його голови, — йде пекельна робота!

— А для чого тоді оте, як ти кажеш, «визнання»? Хіба не для любові? Адже все, що ми робимо, ми робимо для жінок.

— Для іншої любові. Для нової. Усі словолюбиві люди не вміють по-справжньому кохати.

— Тоді як же?..

— Це тільки гіпотеза, — засміялася вона і знову посмутніла. Повз них пропмігнув маленький чорний човник, потужний мотор гнав його швидко, ніс стримів високо над водою, маленький гарний човняр сидів, зігнувшись, на кормі.

— Ніби чорт на кочерзі, — сказала Ірина. — Отак би й нам... Купити човен... І пливти, пливти...

Він випустив її руку з своєї руки. Випустив поспішливо, немов утікав. Може, їй тільки здалося таке? Вона кохала його особливо спрагло. До щемкого болю. І кожен його порух, кожна тінь відбивалися в її серці. Проте зараз їй чомусь здалося, що він цього не відчуває, що після утіх тіла взагалі стає холодний і навіть... хоче спекатися її. Не вірила в це, проте трошки думала.

— Увесь вік пливти не можна... — мовив він. — Потрібен берег. А берег — це...

— Що? — Їй здалося, що він мовби відповів на її думки. Вона побачила, як двоє рибалок гойдаються на здійнятій ракетною хвилі, сказала начебто без будь-якого зв'язку з попереднім: — Ось ми все їздимо, ходимо... І крадемо любов, і мучимося страшенно, що обманюємо, і, мабуть, від того і любов... або надто солодка, або надто гірка... А коли

одкриємося всім, коли одружимося, хіба не виникне в душі зла?

Він здивовано і спантеличено подивився на неї. Заклав обидві руки за поручень за спиною, обіперся об нього. Позаду з-під ракети здіймалися віяла бризок, його обличчя на тлі потужних струменів було красивим і мужнім.

— За що зло?

— За оце все... що крали!

— Ми... — Він довго і важко підбирав слова, на його високе чисте чоло набігли зморшки. — Заслужимо щастя мукою. І знатимемо ціну кожній хвилині.

— Ти... знову сказав не серцем, а мислю. Хвилини тих стане безліч. А цих — мало. Але... Я це так. Сама не знаю, що зі мною коїться. Мені страшно йти додому... Іду і кожного разу думаю... Ось зараз мені одбере голос або станеться ще щось, значно гірше.

— Страшно казати неправду?

— І це... Воно схоже на те... Померла торік у Василя Васильовича сестра. Приїхала до нас, відчула себе погано, її покладали в лікарню. Зробили невелику операцію, вже стала одужувати. А вночі померла. Ми не знали. Я пішла провідати, понесла черешень... Мені віддали її речі — годинник, сумочку з документами. Страшно було їх брати, та ще в палаті — хворі ні про що не здогадувались, їм сказали, що її перевели в іншу палату. І пальто її віддали, і боти... І ось я з усім цим... Спершу хотіла подзвонити по телефону і — не одважилася. Півтори години ходила біля будинку. Одчипила двері...

Ірша вивільнив руки, подивився на неї з якоюсь хворобливою цікавістю:

— Здогадався одразу?

— Вмить. Хоч пальто я залишила на бильці сходів. Зрозумів по очах.

Хворобливої цікавості в Іршиних очах ще побільшало. Він аж нахилився до неї, запитав:

— А зараз, коли приходиш... не здогадується?

— Ні... Він... неначе сліпий... Радіє. А я казна-що верзу. Іноді мені хочеться, щоб здогадався. В ту неділю я сама завела розмову. Кажу, а може, я десь гуляла. А він регоче.

Ірша здригнувся, йому аж губи повело кутиками вгору. Хотів щось сказати, але коло них пройшов капітан чи його підручний — у білому кітелі і білому кашкеті, ковзнув

багатозначним поглядом по Ірининій статури, процокотів черевиками по сходах нагору.

— Ти справді... з привітом.

Ірину аж тіпнуло. Вона дивилася на нього широко відкритими очима. Справа була не в образливому жаргонному слові, а в тому, як його вимовив Сергій: викругливши губи, з висвистом. Тищенко так не казав ніколи. Він ображав, він міг кинути страшні слова, але казав їх не насправжки, це клекотів у ньому гнів, за тими словами не було презирства, вони легко стиралися. А тут щось ніби вкарбувалось у серце.

Мабуть, він зрозумів це. Бо засміявся, а тоді нахмурих високе чисте чоло і перевів розмову на інше.

— Ось затвердять мій новий проект...

— Я сама розумію.

А в думці: «Не затвердять. А може, й затвердять, яке це має значення». І інші слова піднялися з грудей, і вона не знала, де вони взялися:

— Ти так... неначе взяв зобов'язання зі мною одружитися. Але ж... ти вільний. Був і є. І якщо я розповім Василеві, то тільки про себе. Зрозумів?

— Він все одно випитає.

— Він не буде випитувати.

— Але ж тоді ми не зможемо зустрічатись. А я без тебе... Ти — моя надія. Я зробив свій новий проект тільки через те, що думав про тебе. Повір, це важливіше за все...

— За все?

— Бо воно — для нас.

Її очі засвітилися радістю.

А сама знала, що все одно сьогодні в усьому признається Василеві. Їй знову перехопило подих, як і тоді, коли вперше про це подумала.

Повз них пройшов річковик у білому кітелі. І так само нахабно обмацав очима Іринину статуру.

— Під'їжджаємо,— сказав він.— Зайдіть у салон.

Розділ десятий

Він розіслав газету на однотумбовому письмовому столі, порізав ковбасу, хліб, одкубріх чвертку. Все робив повільно, неквапливо, як завжди. Вилив у склянку половину горілки, вже підняв склянку, та раптом пригадав, що в холодильнику на кухні у нього є молода цибуля. Таку розкіш

упустити просто гріх. Підвівся, і в ту мить гострий біль перерізав йому груди на рівні серця. Навіть не міг зрозуміти, звідки він починався — з лівої чи з правої половини грудей. Може, тому, що серце не боліло ніколи. Хотів знову сісти, але вогняний ніж ударив у спину, знизу вгору, застряв під лівою лопаткою. Його обсіпало жаром, і той жар в одну мить висмоктав силу, в очах спалахнув червоний вогонь, який то розгорявся, то пригасав, доки не спалахував знову. Здавалося, хтось то викручує, то вкручує лампу. Він стиснув зуби, зібрався на силі й одступив крок від столу, повалився на канапу. Загойдалася стеля й попльвила кудись, а на очі наповзла важка чорна повсть. Він не міг її стягнути, хоч почував, що вона страшенно заважає. Усвідомлював, що сталося щось страшне, з усіх сил намагався не піддатися паніці. Треба б когось покликати, але як добутися до дверей? Лівий бік грудей неначе скувало панцирем, й перекособочило його всього, перекрутило, й не спадав жар, а очі заливав піт. А потім ніби почав опускати кудись униз разом з канапою. І коли згори пролунав голос, не зразу впізнав його.

— Там ваш чайник... — І далі злякане, швидке: — Ой божечки!

По цьому «ой» упізнав сусідку.

Коли приїхала «швидка допомога», зрозумів усе.

— Пульсу не чути, — пробився у свідомість жіночий голос.

— Тиск — нуль, — вже інший, теж жіночий.

— Кінець, — рівний, чоловічий.

У нього вистачило сили з'єднати їх водно. Він розплющив очі:

— Я ще... не вмер. Коліть, чорти вас забирай!

Низенький натоптуваний лікар з бородавкою під носом глянув на нього здивовано і, видавалося, осудливо: мовляв, хто краще знає, ми, спеціалісти, чи ти, дилетант? Але захапався, почав розщібати чемодавчик.

— Розкрийте рот. Візьміть це під язик. Шприц. Шукайте вену. Лідо, кардіологічну бригаду... У вас є телефон? — останнє — до сусідки.

— У коридорі, на тумбочці... — сказав він.

— Не розмовляйте. Не ворухіться. Заплющте очі.

— А сопіти, лікарю, можна?..

Відчув, що йому потепліло в ногах. Але біль у грудях не проходив, почав переміщатися кудись вище, й знову перед очима стали червоні кола. І тоді зненацька зринула

пісня. Спочатку вони лунали поруч: голос медичної сестри з коридора, яка називала адресу — його адресу, і пісня. А потім голос медичної сестри пропав, а пісня набрала сили, хоч і плила, неначе з туману, мовби її несло вітром понад рікою, і той вітер ворухив зелену травичку, й жовті квіточки кульбаби, й листочок подорожника:

Деся тут була подоляночка,
Деся тут була молодесенька:
Тут вона впала, до землі припала...

І щось радісне, щемне, обпалене сльозами забриніло в грудях. Ніколи раніше він не почував його й не пам'ятав цієї пісеньки, бо тільки тиждень ходив у дитячий садок, а тоді мати чомусь забрала його звідти. А йому там дуже сподобалося, у колишній поповій хаті, за якою великий-великий сад з широкою галявиною посередині. З сусідського дворища, де, мабуть, навмисне проламали тин, у сад закочуються жовті пухнасті клубочки, а з-за тину лунає закличний тривожний голос квочки. І ось тепер згадалися галявина і тьотя в білому халаті — добра-добра тьотя — вона вранці першого дня насипала йому повну миску пшоняної молочної каші: тьотя стоїть посередині, а довкруг неї, взявшись за руки, ходять діти, тільки його серед них немає, вони чомусь не беруть його в своє коло.

...Тут вона впала, до землі припала.

А йому так хочеться до них, у веселе коло. І в ту ж мить зелена трава, і жовті квіти кульбаби, й жовті курчата на траві полетіли в один бік, а він — у протилежний.

...Грина йшла немов па Голгофу. Дорога понад озером, стежка вгору, сходи... Навіть майнула думка: вернутися. А тоді подумала, що оцей путь нагору мусить пройти. Вісім цегляних сходинок до будинку, шістнадцять — на другий поверх. Стискалося, мліло серце, але й стукотіло шалено, відчувала муку й щось схоже до захвату, захоплення собою, хоч і не помічала того. Страх і біль були більші.

Натиснула білу кнопку. Дзвоник ударив, неначе на сполох.

Василь одчинив двері. Його очі вихлюпували тривогу, голову тримав незвично прямо, поривався щось сказати вже в першу мить, а тоді зачинив двері й пішов слідом за нею до вітальні. Вона не знала, як їй тлумачити ту тривогу,

серце стиснулося — зі страху. Він знову глянув на неї, і лице їй зблідло ще дужче, а губи затремтіли.

— Ти вже знаєш? — сказав він. — Мені також щойно подзвонили... Візьми себе в руки. Всі ми смертні... Розумію... Працювали разом... Кожного дня бачилися. Страшно...

Холодна як лід грудка підскочила вгору, а затим повільно покотилася вниз. То падало серце. На його місці утворилася порожнеча, Ірині підкосилися ноги, й вона сіла в крісло. Прохрипів годинник, облізла зозуля виглянула у віконце-духло й зависла вниз головою. Тищенко не ввічхнув її назад.

— Ти знаєш, мені теж його шкода... Ми всі ніби винувати перед ним. Важкий був чоловік... Але... так у нього склалося життя. З семи років без матері. Дитбудинок... Шахти. П'ять разів ногу різали... З партії виключили.

Його слова наледве пробивалися до її свідомості. Починала розуміти, що нещастя сталося з кимось іншим, а не з Іршею.

Та й як могло з Сергієм щось трапитись, адже розлучилися з ним півтори години тому. Помер Рубан. Жорстока радість обпалила серце. І вже по тому його пронизав біль. Не могла уявити Рубана мертвим. Чула його сміх, скрип протеза, бачила важке обличчя з гачкуватим посом, великі руки, що повільно вставляють у мундштук сигарету. «Начальничок, правда, Ірина — баба на всі сто?! Ти б підсокирився». Це ще позавчора. Мабуть, уже знав про все. Її знову стало страшно. Здалося, що між смертю Рубана і її наміром відкритися чоловікові існує якийсь таємничий зв'язок, що її якась сила зупиняє в останню мить, та ще й отакою ціною. І ще раз подумала про Сергія: як він сприйме цю вість? Може, зрадіє? Рубан їв його поїдом. Ні, Сергій не зрадіє.

Важка напруга й біль полилися сльозами. Вона плакала за Рубаном, а трохи, зовсім мало, й за собою, то були сльози жалю й гіркого каяття за чимось втраченим назавжди.

Рубанова смерть принесла Ірші багато клопотів і сумних тривог. Та ще таких, яких не відав до цього. Його було призначено головою поховальної комісії. А оскільки Рубан не мав ніякої рідні, то довелося все брати на себе. А він навіть поховальний ритуал пам'ятав погано. Й хто зна, що робив би, коли б не Клава. З важкою зосередженістю і зібраністю, яка властива лише жінкам, кружляла

вона по чорному колу, підказувала, який подати папірець, яке сказати слово. Очі її були сухі, але, вочевидь, страждала невимовно. Вона теж несла якусь покуту, якусь провину, хоч і намагалася не видати їх. Ірша не міг зрозуміти, чому вони всі почуваються мовби винуватими перед Рубаном, адже не вони, а він ускладнював їм життя. О, скільки прикрощів завдав йому Рубан! Сергій увесь час ходив перед ним, немов по линві, кожному мить почувався насторожі, носив десятки готових відповідей на всілякі шпильки. Навіть своєю смертю Рубан приніс йому гору прикростей. Та хіба тільки йому! І поймала досада на небіжчика. Спочатку поїхали в морг при обласній лікарні. Це була маленька стара будівля на далеких задвірках, вони зайшли в коридор, але прочинити наступні двері Ірша не зважувався. Йому здавалося — тільки-но прочинить, побачить мертвого Рубана. Клава постукала в найближчі двері — їх було двоє, — і звідти вийшов патологоанатом, а з ним маленький, приземкуватий лікар з бородавкою під носом; їхні очі блищали, від них пахло коньяком. Мабуть, лікар «швидкої допомоги» все-таки потерпав за Рубанову смерть і на експертизу приїхав з двома пляшками марочного.

— Ви родичі? Співробітники? — Почувши, що співробітники, повеселішав. З співробітниками все-таки легше. — Інфаркт, не сумісний з життям. Довідку я вже виписав. Там також зазначено... — Він говорив ще про щось — про легені, мозок, але ні Ірша, ні Клава вже не слухали його. Клава пошепотілася з літньою жінкою в заправному халаті, дістала з сумочки двадцять п'ять карбованців, подала їй.

— Вона спорядить, — пояснила Ірші. — А ми поїдемо в поховальне бюро. Одяг привезе Ірина, я їй ось зателефоную. Треба тільки купити нові шкарпетки і чотири метри тюлю.

Про те, звідки виносити Рубана, в інституті довгенько сперечалися, нарешті стали на тому, що такі виносити з інституту, але не з центрального входу, а з прибудови за головним корпусом — на першому поверсі звільнили і відповідно оформили велику кімнату. Але прикрощі й далі падали на Іршу. Найбільша і найстрашніша звалилася на останку, коли вже мали перевозити тіло в інститут: не виявилось машини та труни. Чекали їх довго, вже було час виносити небіжчика з інституту, а машини біля моргу не було.

Ірша бігав по алеї, просто божеволів з жаху: в інституті й на кладовищі все розраховано по годинах і хвиликах, тепер усе ламалося, і хто там дошукуватиметься, чия в тому вина. Дзвонили по телефону в поховальне бюро, там висловили здогад, що хтось переплутав адреси і автобус з труною поїхав до моргу міської лікарні. Клада впіймала біля воріт таксі, помчала туди. А Сергій вже не міг ні про що думати, сидів біля воріт на лавочці, й голова йому розколювалася од болю. А ще ж треба щось казати біля могили!.. Відкривати траурний мітинг. В пам'яті ворушилися чуті не раз слова: «Ширий товариш, уважний, чуйний...» Ха-ха, Бас взагалі був проти траурного мітингу. Через Рубана він не злюбив й Іршу. До останнього дня вимагав звільнити того з роботи. І тільки Ірина...

Вона сиділа біля нього, намагалася заспокоїти. Дала йому якусь таблетку, він пожбурич її в куці.

— Ну чого ти, — непомітно погладила його руку. — Не переживай. Усі смертні, — повторила вічні, стерті й кожного разу нові слова. Бо про кожного їх можна сказати тільки раз. — Жити не просто... А поховати... Вже якось поховасмо.

Його не втішали навіть ці, невідь-звідки взяті нею слова.

— Ну що я скажу: зразковий працівник, чуйний, добрий? Це ж смішно, смішно!

— Зовсім не смішно. Всі ми... добрі й недобрі, чуйні і злі. Бери оту, кращу половину. І він теж був до когось чуйний.

В цю мить приїхала автобусом Клада з труною.

В інституті промов не казали — труна постояла кілька хвилин, — поїхала на Берковці. Автобус не міг під'їхати до визначеної ділянки, зупинився далеко, труну несли на плечах. Через горбки, через попелище, де, мабуть, спалюють вінки, перечіплялися на пеньках — гайок на ділянці недавно вирубали, — і музики не могли грати, брели мовчки.

Траурне шестя розтяглося довгою вервечкою. Світило сонце — якесь кволе і мляве, буйна зеленъ різала очі, шелестіло під ногами молоде пагіння — погнало від зрубаних пеньків. Дивилися під ноги, переступали. Труна давила Сергієві на плече, він теж дивився під ноги, гарячково шукав слів, якими відкрив мітинг. Поруч ступав Вечірко, йому також довелося нести Рубана, котрого не терпів за життя.

«Ти не дивись на мерця, — порадив пошепки, — снитиметься вночі. Це вже обов'язково».

Ірша з Вечірком ступали в третьому ряді, одразу за труною шкандибав Безпалий та завгосп інституту Сидір Кіндратович.

— От ми вчора з тобою балакали, і думав я довго,— бубонів Безпалий.— Справді, життя — вічний бенкет. Одні приходять до столу, інші відходять і вже не повертаються, люди в страхіві вдають, що не помічають тих, котрі не повернулися,— те бачать лише найближчі; та й як ти помітиш, коли до столу тиснуться тисячі нових. Лише той, хто вже не бачить за столом знайомих облич, страхається вельми. А ті бенкетують, хоч увесь час і крутиться думка — бенкет не безконечний, і вона росте, наприкінці займає всю голову, всю людину, кожен її момент і час, вона дивиться на світ, а думає тільки про це. Не думають, мабуть, ті, хто часто зустрічався з безносою віч-на-віч. Як наш покійничок. Але хіба ми знаємо, який він був насправді? І що ми знаємо про людину взагалі?

Сергій подумав, що Безпалий мудріший, ніж здавалося йому раніше. Шукав, щоб виколупати з його бубоніння щось для своєї промови, але не знаходив нічого. А вже попереду виднілися три розкопи. Один з них призначений для домовили, яку несуть вони.

— Покійничок, скажу я вам, був з характером,— мовив Сидір Кіндратович.— Попсував і мені нервів. А вже моїм начальникам... Як вони й терпіли його. Мабуть, дехто радів.

— Радіти — гріх.

— Ви це так щиро, по-християнському?

— Аякже.

— В карти теж гріх грати.

Ірша подумав, що це йдуть поруч компаньйони до дурня, кінга або й преферансу.

— ...Нас хвилює минуле й майбутнє,— мабуть, не слухаючи завгоспа, бубонів Безпалий.— Ті, що відійшли, і ті, що не прийшли. Тільки тих, що не прийшли, ми не знаємо і тому часто ставимо себе на місце тих, які відійшли... Якими були б ми... скажімо, коли б отак покалічило нас...

«Якби мене отак покалічило»,— прошепотів Ірша. Але одразу ж відкинув — не годилося. Ну що він скаже через дві хвилини? Якими словами відкриє мітинг? Учора списав кілька аркушів і всі порвав. Сподівався, слова прийдуть самі. А вони не приходили.

«Як зараз бачу його очі». Так іронізував сам Рубан, коли заходила мова про те, що хтось із них може померти.

Ось і могила. Труну поставили на горбик землі поруч з нею. Задзвеніла мідь маленького оркестру. З боків підходили якісь обтріпані бабусі в чорному. В головах покійного стала маленька білява жіночка, та, котра приходила до них у відділ. Хто вона, звідки взялася, ніхто не знав. У руках тримала велику пишну квітку калачика, мабуть, зрізала вдома з вазона. Вона плакала. І плакала Клава. Біля неї стояв Тищенко, крадькома, долонею, витирав сльози. Це чомусь вразило Іршу. І аж кольнуло ревністю в серце.

Сергій дивився поверх труни, поверх людських голів, туди, де за парканом шуміли на вітрі чотири берізки. Молоденькі, статні, тільки-но починали жити, впивалися соками землі, гралися з сонцем, перешіптувалися про щось своє. Їх не вганяла в смуток мідь оркестру, хоч чули його щодня, не тривожили людські голосіння, — дерева вмирають по-своєму. Їм не було діла до людського горя, до Ірші, котрий почував панічний страх, ба навіть розпач, бо й досі шукав того першого слова для своєї вимушеної промови. У нього від напруги виступив на чолі піт, на очі набігли сльози...

— Товариші! — нарешті рвонувся, і йому здалося, що падає в яму. Бо в голові стояла чорнота, а в ній — жодного слова.

Та в цю мить з-за спини Безпалого до нього протиснулася Ірина. Розчервоніла, задихана, розкучмана, тицьнула в руку якийсь аркушик, прошепотіла:

— Читайте.

Він вагався, не знав, що то за аркушик, і тоді Ірина суворо звеліла:

— Читайте!

— «Добрий день, солдате! — неслухняними губами вимовив Сергій перші рядки листа (тільки й збагнув, що це — лист). Я шукав тебе багато літ і ось, здається, знайшов. Хоч ще й зараз не знаю, чи це ти. Ні, таки ти, Роман Рубан, інвалід (пробач) — так мені написав воєнком твого району. Якщо це ти — відгукнися! Я пам'ятаю тебе все життя. А надто оті сім ночей під Керчю... Як ми штурмували берег з моря, як залишилося нас з батальйону двадцять сім, як гинули з голоду і ти виніс з моря два мішки з провізією. Мені припала пайка хліба з кулею. І багатьом припали такі пайки. А ти лишився неушкоджений. І потім ще три дні та три ночі наші не могли висадитись з моря, бо німці з висотки били через наші голови прямою наводкою. А нас притисла до землі злива свинцю. Жодної

травинки не залишилися перед окопами. Земля почорніла од куль. І коли знову з моря пішли катери... Коли стіна вогню відгородила їх від берега, від нас, тоді підвівся ти.

«За мною, братва!» Ми бігли поруч. І добігла нас половина, а може, й ще менше. Але ми билися за сто, за весь батальйон. Ми заткнули пельки тим гарматам. Ти герой, солдате! А мене в тому бою важко поранило, і я рік валявся по госпіталах. А потім воював у Білорусії. Востаннє поранило уже в Пруссії. Я шукав тебе скрізь... І ось — знайшов. Озовися, солдате, озовися, брате, я хочу всім розказати про твої подвиги, хочу притиснути тебе до свого серця. Твій колишній полковий комісар, а тепер генерал-лейтенант у відставці Михайлов».

Тиша запала над кладовищем, навіть притихло ридання біля сусідньої могилки, навіть берізки перестали лопотіти вітами. Сльози текли Ірші по щоках. В горлі стояв давкий клубок, і він ще довго не міг говорити. Тріпотів у руках папірець, мигтіли косі рядки літер, трагічно мовчав оркестр, щось велике й скорботне упало на обличчя всіх, хто стояв довкола труни.

Лише чоловік, який лежав у труні, залишився таким же, простим і спокійним, з обличчя йому назавжди сплинула іронічна усмішка, й уста були стиснуті навічно. Багато хто в ту мить відчув, що їм не вистачатиме тієї іронічної, а часом і злої усмішки, що вони втратили, не дослухали щось велике, упустили, не побачили. Угорі пролетів птах — голуб, а може, ворон, — і маленька хрестата тіль перекреслила труну. Ірша відчув величезне полегшення, а може, й радість.

— Озовись, солдате! Не озоветься, не пройде під цими березами, і генерал Михайлов уже не притисне його до серця, — такими словами розпочав свій виступ Сергій Ірша.

...Вони домовилися зустрітися біля пішохідного мосту. Ірина вже вийшла з трамвая, постояла кілька хвилин на зупинці й крутою алеєю в затінку натомлених денною спекою дерев повільно рушила вгору. Вона не знала, чому втікає, тим більше, що призначила побачення сама. Поки доїхала, всі слова зів'яли, й не знайшла в серці радості, — не хотіла вносити смутку і осугу в ще одне серце. Завтра якось вибачиться на роботі. Муляв у лівому черевіку камінчик, вона зупинилася біля парапету, обіперлася лівою рукою, правою зняла черевик. Повз неї проходив високий, стрункий чоловік у костюмі спортивного крою, ковзнув зо-

ром по її нозі, по всій її статурі, уповільнив ходу, але вона так пронизала його поглядом, що він аж спіткнувся, швидко пішов геть.

Довго блукала по місту, взяла квиток у кіно,— крутили нову комедію, де веселий, але невдатний, трохи прищелепуватий солдат те й знай попадав у смішні, на думку творців фільму, ситуації: то заліз у нужник, то впав у калюжу,— тихенько вибралася із залу. Їй не було до кого йти, й боялася домівки — пішла до Клави.

Потелефонувала додому: «Я в Клави». Сказала їй, не дослухаючись відповіді, повісила трубку. Й знову їй стало бридко на душі, адже раніше ніколи не казала Тищенку, де вона.

По Клавиних очах побачила, що та їй не рада. Вона прасувала білизну. Синьоокий сором'язливий хлопчик на тоненьких ніжках-патичках бавився на підлозі іграшковим автобусом. Ірина сіла на стілець, поманила його блискучими пряжками сумочки. Малий якусь хвилюк вагався, затим рушив до Ірини, але його перехопила Клава, повернула назад, ще й підштовхнула в спину.

— Не звикай лізти до всіх. Гуляйся сам.

Страшна підозра, що Клава завернула малюка саме від неї, бо вона «не чиста», кресопула Ірину по серцю, й вона ша мить заціпеніла, тремтячими пальцями зацібнула сумочку, хотіла підвестися й не могла. Мабуть, Клава помітила те, а може, просто хотіла виправити свою грубість, сказала синові, але її слова насамперед призначалися Ірині:

— Ти ж мужчина. Будь самостійний.

— А коли ти лізеш до мене та лижешся, то не кажеш, щоб був самостійний,— мовив хлопчик.

— Побалакай мені,— насварилася Клава і до Ірини:— Вже кебетяє.

— Не кебетяє, а розуміє,— виправив матір малий.

— Не втручайся в розмову старших,— строго наказала Клава.— Йди до баби Фросі.

Хлопчик хитро подивився на маму, мабуть, не боявся її, знав, що вона його любить, проте пішов.

Ірина тим часом трохи заспокоїлася.

«А що ж ти хотіла,— подумала суворо, майже самознищуюче,— незабаром усі відвертатимуться». Але було кривдно, що її образила саме Клава. Чомусь згадала недавній похорон і те, як побивалася Клава за Рубаном і як клопоталася похороном,— примирилася.

— Тільки подумай,— сказала по довгому роздумі,— життя йде, як і йшло. Кіно, пляжі, ресторани. Через рік забудемо...

— Так було завжди,— одбулася примітивною мудрістю Клава, але нахмурилася, і по ній було видно, що та мудрість не заспокоює її.

— А чому? Адже це — несправедливо.

— Що несправедливо? — Клава поставила праску і стала розправляти простирадло. Воно було надто накрохмалене й посклеювалося в кількох місцях.

— Те, що саме з ним... З такими, як він.

— А ми багато зробили, щоб відвернути? — раптом нервово запитала Клава.

— Хто — ми? Ти когось звинувачуєш? — напружилася Ірина.

— Себе.

— А що ж ти могла? Хіба оте, що він приставав до тебе? Так то ж, мабуть, не всерйоз. Чи він пропонував тобі одружитися? Але ж ти не змогла б отак, без любові. До того ж... у нього була ота білява жінка. Не знаєш, хто вона?

— Не знаю.

— Виходить, і його любили... Праска зсунулася, пропалп,— сказала вже іншим голосом.

Клава взяла праску, заходилася прасувати.

— Виходить. А я не про ту любов. У тебе зараз тільки одне на умі. Як в отому анекдоті про цеглу.

— Ти чому це?.. На що натякаєш? — зблідла Ірина.

Клава висмикнула вилку шнура, сіла навпроти неї.

— Я не натякаю, а кажу прямо. Хіба ти не за тим прийшла, щоб... вибалакатись? Бачу по очах...

— По очах? Це так помітно?

— Авжеж... Ходиш, як помрачена. То лежиш, задерши голову, землі під ногами не чуєш, то сидиш, як з хреста знята. Угровиш себе.

— Ти... мене осуджуєш?

— Я ніколи нікого не осуджую.

— Але ти, мені здається, робила все наперекір.

— Робила,— погодилася Клава.— Хотіла тебе врятувати. І заздро мені було...

— Ти мені заздрила? — здивувалася Ірина.— А я — тобі.

— В чому ж ти могла мені заздрити?

Ірина ледь спалахнула, але сказала:

— Ну... Ти подобаєшся чоловікам. Усім без вицятку. І я... дивилася, як ти підводиш очі, як розмовляєш з ними, навіть як носиш ліфчики...

— Ти хотіла... щоб... і до тебе?

— Та ні... Просто... Не знаю, нащо воно мені. А тепер ось ти заздриш мені.

— Ти мене не так зрозуміла, — якось аж суворо сказала Клава. — Чому заздрити? Твоїм переживанням? Накрутила ти, Ірко, навертіла... Не можеш — не лізь. А вже коли... Ну, це ж не так і складно. У вас із Василем немає дітей. Це коли отакій паразит за спідницею волочить, тоді... Та й то знаходять вихід.

— Я весь час про це думаю. І не зважуюся...

Клава знову підвелася, заходилася розсортовувати білизну. Простирадла — до простирадл, сорочечки — до сорочечок, вовняні речі окремо. І такі манюні були ті сорочечки, такі ніжні, що Ірині захотілося заплакати.

— Може, й правильно робиш, що не зважуєшся, — сказала Клава. — Я на твоєму місці...

— Що?

— Не вийшла б за Іршу. Мені б такого чоловіка, як твій Василь Васильович.

— Ти що, любиш Василя Васильовича? — чомусь злякалася й зраділа Ірина.

— Дурепа ти, готовісінька дурепа, — розсердилася Клава. — Чи я вже можу когось любити? Я ж не така... макоцвітна, як ти. Я кажу, що таких чоловіків тепер з свічкою не знайдеш.

— Яких?

— Ну, таких... Відданих. Справедливих.

— А що, всі інші не такі? — сказала майже з викликом.

Клава подивилася на неї змруженими очима.

— Він тобі обрид? Впіймала його на поганих вчинках?

Ірина зітхнула. Подумала, що могла б сказати щось і супроти Василя. Адже він і справді грубий, ще й мовби хизується тією грубістю перед усіма. Мовляв, ми од землі, ми тонкощів не знаємо. А чому, коли вже розуміє це, не відмовитися від деяких своїх звичок. Для чого дратувати інших отією своєю правдою?

Вголос сказала інше:

— Мені від того не легше.

Й зайшла в душі полум'ям, адже сказала неправду. Але все, що мало йти, нехай і проти неї, але на захист

Сергія, будь-який захист, тепер здавалося їй правильним і корисним.

— Покайся перед собою. Розірви все — і живіть. Залиш роботу.

— Я — не можу... — сказала Ірина. — Боже мій, єсть же в світі люди: живуть вільно, щасливо, я ж знаю, бачу. Невже... не можна перемогти себе? Скажи, порадь, як?

— Якби було можна, ти б за тим законом і жила. Тобі, з твоїм характером, треба стати на одному. А то заробиш чохотку. Чи й... — обірвала, прикусила язика. Ірина сама доказала в думці: «Полізеш у петлю».

— Я вже давно вирішила. Тільки... не вистачало сили. Але знаю й те, що далі тягти не можна. В серці вигоріло все... наче там головешки.

Клава однесла в шафу випрасувану білизну, стала навпроти Ірини, на її губах блукала усмішка:

— Хочеш, я тебе вилікую? Одним махом.

— Як?

— Одіб'ю у тебе Сергія. Пересплю з ним...

Ірина подивилася на неї з жахом, з недовірою.

— А що ж тут такого? Ти ж тільки що пропонувала мені Василя Васильовича...

— Я не пропонувала...

— Не пропонувала? А в думках у тебе майнуло: от би добре було, якби Василь зійшовся з Клавою. І сам утішився б, і для мене ніяких трагедій. Еге ж? Так то ж твій чоловік. А Ірша — нічий. Як кажуть, громадський...

Ірина дивилася в одну точку й, мабуть, не чула її.

— Я розумію... Я мусила б пожертвувати своїм коханням. Задля добра іншого... Для Василя. Але я — не можу.

— Ну, тоді... зроби щасливими обох,— примруживши очі, сказала Клава.

— Ти дуже жорстока і аморальна.— Ірина підвелася.— Ти справді заздриш мені. Моїй... чистій любові. І навіть мукам моїм. Заздриш! Бо сама — не спроможна на любов.

Клава зміряла її сповненим зневаги поглядом, з виляском розправила простирадло.

— Авжеж — не спроможна. Мені б твої муки. Була б я на твоєму місці, то, може, теж закохалася в якогось бідного студента. Це ж так романтично. З жиру казишся! Ти подивися — як я можу закохатися,— й повела рукою.

Ірина простежила очима. Розхитаний стіл, ослів з поліном замість ніжки, шафа — такі шафи здебільшого стоять

у студентських гуртожитках, плетена з лози етажерка для книг, три стільці...

— Сто десять кербелів та ще паралізована мати...

Ірина в цю мить не могла співчувати Клаві, бо думала про зовсім інше. Та й Клава показала убогість своєї квартири немов у докір їй. А може, й не тільки їй! На думці в Ірини крутилися пекучі слова: «Зла ти, Клаво». Але натомість вона запитала, хоч саме запитання вже приховувало й відповідь:

— Ти любиш людей?

Клава здивовано стонула плечима:

— Я про це не думала. Мабуть, більше люблю всіляких звірят, пташок. Їх став все менше.

— Я не те мала на увазі, щоб любити одну людину, треба любити всіх. І навпаки.

— Всіх любити не можна. І жертвувати для всіх. Тільки — для одного. Та й тоді, може, то знову ж лише для себе.

Ірина повільно рушила до дверей.

— Для себе... Мабуть, що так...

Клава вхопила її за плече, зупинила силоміць.

— Постій... Матрохо-Офеліє. Я це вже для того, щоб ти хоч трохи отямилася. Щоб подивилася на світ... У ньому й без кохання вистачає трагедій... А воно ж таки — не трагедія. Он Рубан... У тієї білявої... Настею її звати, дитя од нього. Не хотів він, щоб знало батька-інваліда. А зарплату оддавав майже всю. А тепер... Тямиш, як їй!

— Я знаю, я все розумію,— сказала Ірина.— Але мені від того не легше. Пробач — і спасибі... за такий урок.

— Пробач і ти.

Ірина поспішила вийти, щоб не заплакати. Тільки на вулиці осягнула думкою все сказане Клавою. Знову її путь перехрестив тепер уже мертвий Рубан. «Треба розшукати ту жінку... Зробити щось». І стало до того соромно, до того боляче, що глухо, навіть з погордою проходила за його життя повз нього, що сльози самі котилися. І згадала, як потай від усіх добивався квартири Рубанові Василь Васильович, і їй защеміло в серці. В тролейбусі, серед людей, трохи заспокоїлася. Біля неї стояла зграйка хлопчиків — учнів третього чи четвертого класу, тягнулися рученятами до верхньої нікельованої перечки, за яку тримаються дорослі хотіли швидше стати дорослими. Найменший — худий окатий хлопчик — не дотягувався зовсім, тримався за

перечку за спинкою сидіння, видно, дуже те переживав. Либонь, то була для нього справжня трагедія.

Дівчатка, їхні однокласниці, стояли окремо, майже всі були вищі за своїх ровесників.

Їй запропонував місце високий білявий чоловік з великими пролисами. Можливо, запропонував з ввічливості, а може, збирався позалицятися. Вона схитнула головою, ступила крок уперед — не звикла приймати нічиїх послуг. Чоловік був не зовсім молодий, і вона згадала Василів на сміх, жарт, що до неї залицяються тільки літні чоловіки. Мовляв, тут діють якісь флюїди, адже й він у неї старший. На подив, вона й справді більше подобалася чоловікам літнім. Це їй не ображало, а дивувало. І коли довідалася, що Сергій молодший за неї, чомусь засмутилася.

Вона не застала дома Василя Васильовича. А коли повернувся, то розповів, що їздив у інститут, що з Крем'яного прийшла телеграма, в якій сказано про аварію на електростанції.

— Завтра туди виїжджає комісія, — закінчив він. — Боюся, що на Іршу чекають великі неприємності.

Більше Тищенко нічого не знав і ніяких здогадів висловлювати не захотів. Вона з свого боку побоялася розпитувати, та й знала, що це марно. Говіркий і розвирений, він іноді замикався, й тоді з нього було важко витягнути бодай слово. Часом їй здавалося, що він це робить навмисне, боїться видатися в її очах несерйозним. Він і досі перед нею підтягується, щоб вона в ньому не розчарувалася. Їй це було приємно, а іноді — смішно. Василь, на її думку, не вельми мужній і хоробрий, але може перемогти себе й перемагає дуже часто, майже завжди, й стає за праве діло грудьми. Відчуття правди в ньому розвинене сильно, вона не пам'ятає, щоб колись відступився й не довів чогось до кінця. А в побуті, в усіляких дрібницях, — невибагливий і навіть неохайний. Он... стирчать з носа жмути волосся. Бр-р, як неприємно. Раніше це їй не так впадало в очі. Ні, якось йому казала, щоб вистриг. Але він забувся.

Цієї ночі Ірині приснився Рубан. Вона навіть уві сні здивувалася, що приснився Роман, а не Сергій, про нього думала увесь вечір. Диво дивнее: знала ж, що він мертвий, і в той же час вірила, що він живий, бо снився їй як живий. А снилося їй ось що. Він прийшов до неї додому, сів у крісло, в якому сидить вечорами Василь Васильович, і сказав, що залишиться тут і буде їй чоловіком. Вона роз-

реготалася, а він і далі сидів серйозний, неусміхнений, розминав у пальцях сигарету та вправляв її в мундштук.

«Василь Васильович одружився з Клавою,— сказав.— А Ірша ходить до білявої молодиці, вона часто заглядає в двері і кличе мене. То вона переказує, щоб вийшов Сергій. А він ходить до неї, бо в неї є гроші. Сьогодні вкрав цілу пачку по п'ять карбованців. Ось він зараз зайде, і ти побачиш». Справді, за хвилину зайшов Сергій, права кишеня його чорного, акуратного, дешевого костюмчика була відстовбурчена. Проте Ірина не повірила, що то гроші, крикнула: «Ви знову наговорюєте. Сергію, покажіть кишеню». Сергій посміхався, але кишені не показував. Тоді вони зареготали удвох з Рубаном, а Сергій дістав з кишені якісь папірці і став читати їх. І вона вже побачила його інакше. Також побачила Рубана, що лежав у труні. У нього чомусь дуже вигострився ніс. З Рубаном прощалися. Підійшла білява жіночка й поцілувала в чоло. Підійшла і поцілувала Клава. А Ірина не могла перемогти себе. Ступила до труни, але примусити поцілувати біле холодне чоло не могла. Повернулася, щоб іти, і в цю мить Рубан схопив її за полу жакетки. Це було неймовірно страшно, мертвий Рубан розсердився, що вона не поцілувала його.

Проснулась з жаху й довго лежала з розплющеними очима. Довго не могла заспокоїтись.

Ось немає Рубана, спробувала думати, він усім їм псував життя, майже тероризував їх, а їм тепер його не вистачас. І не просто його слів, отих грубих, але правдивих у своїй основі слів, його погляду, а чогось іншого. Немов і не був він нічєю совістю, але кожен свій вчинок, кожную свою думку мусили пропускати крізь решето Рубанових думок.

І знову їй уявилася його рука, й вона скрикнула.

Відчувала себе страшенно винуватою перед Рубаном. Вона подумала, що б його зробити для нього... для живого. Попросити Тищенка, щоб ще поклопотався про квартиру... Подарувати йому на день народження хороший годинник, бо завжди запитує, котра година... Або хоч повести до ресторану. Пізно, не поклопочеться, не подарує, не поведе. І розплакалася.

Розділ одинадцятий

Коли задзеленчав дзвоник, Василь Васильович підскочив, неначе його вразило електричним струмом. Мабуть, саме через те, що чекав дзвоника давно. Ірина пішла і, як завжди, не сказала куди, а він, як завжди, не запитав. І не попросив залишитись. Хоч йому страшенно не хотілося залишатися самому. Ходив на душі смуток, смоктала серце самотність, і робота падала з рук. Він виконував її з приневолі. Хоч і з Іриною йому важко. Оці два дні після засідання технічної ради вона поводитися з ним, як з дитиною або з хворим. Йому й приємні її ласка, її спочутливість, але чимось і не подобалися. А йому й справді кепсько. Вночі заболіло в боці, він ледве підвівся. Рапа боліла тонко, тягуче, непаче хтось колупався в ній довгою глицею. Садонув, паразит, ножем і гуляє десь собі, мабуть, уже й забувся про той дрібний у його житті епізод, а Василь Васильович має болючу мітку на все життя. Треба було не втручатися? І тоді інший, отой молодий хлопчик, ходив би з таким знаком. А може, й назавжди залишився б коло кам'яної плити. Виходить, не втручатися не можна. Кхе-кхе. І кашель у нього якийсь непаче старечий. Піддаватися не можна. Десять присідань і п'ятнадцять згинань у пошерці. Там спочатку занече ще дужче, а тоді втихне.

Дзвінок задзвонив, коли він зробив першу вправу.

В квартиру зайшли дві тихі, зовсім незнайомі жінки. Він запросив їх сісти, одна сіла, друга залишилася стояти.

— Ми ненадовго... Страхуємо майно.

— В неділю?

— У будень вас не застанеш.

Меблі в квартирі були старі, розхитані, поточені шашелем. Мали якусь цінність книжки, але їх не страхують. Та ще кілька картин на стіні, але, мабуть, теж недорогих, старий, у дерев'яній оправі б'євий годинник і барометр на стіні. Зглянулися між собою, що, як зрозумів Тищенко, мало означати здивування. Либонь, їм сказали, що в цій квартирі живе бубновий туз, а виявилось — сімка або вісімка.

Тищенко розвів руками.

— Застрахуйте життя,— сказала одна з жінок.

— Чи варто, коли немає майна?

— А чому його немає? — відверто запитала старша з жінок.

— Бо — не потрібне. Ми витрачаємо гроші на подорожі,

на мистецтво... Були в Італії і Франції. У Петрозаводську і Душанбе.

Жінки подивилися підозріливо й пішли. А він ще довгенько роздумував над вартістю життя. Найчастіше, подумав, його заходжуються оберігати, коли воно вже не потрібне. За молодості Тищенка можна було вмовити віддати його за найдрібнішу ідейку, якби тільки вмовляли щиро, переконали. А потім він і справді важив ним. І лягало їх тисячі, мільйони. Життя втрачає ціну, коли втрачає ціну кров. І настало розчарування. Але й про це не можна було сказати.

Невправна, але щира дитяча рука видобувала за стіною з рояля такі ж щирі звуки, і в тих звуках загубилися його думки, він поринув у меланхолію, майже в безмірність.

Коли дзвінок задзвонив вдруте, кинувся знову, побіг відчиняти. Але це знову була не Ірина. На порозі стояв несподіваний гість — Майдан. Несподіваний, бо прийшов після такого засідання.

Він був вальяжний і трохи урочистий, а ще — добрий, і йому хотілося бачити доброту на обличчі Тищенка.

Але обличчя Василя Васильовича виражало тільки діловитість і готовність вислухати свого начальника. Сидів, трохи схиливши голову на правий бік, проте це, як і завжди, не означало покору, згоду, а тільки коректність, ще й, може, навпаки, — готовність до заперечення. Отак струне дерезою... Майданові це й подобалося, і не подобалося, більше не подобалося. Сьогодні йому хотілося елегантності, тихої замрії.

— Бачив на базарі перші полуниці, — сказав розслаблено, підкреслюючи цим випадковим початком розмови неофіційність, навіть дружність відвідин.

Тищенко мовчав, у його очах Майдан прочитав: «Як можна говорити після всього про такі дрібниці...», і подумав, що все життя складається з дрібниць і що часом з краплини води під мікроскопом можна скласти уявлення про озеро краще, ніж об'їхавши його все.

— Ірина вдома? — запитав Майдан.

— Немає.

У голосі Тищенка знову чулося роздратування, мабуть, йому здавалася неправильною позиція Майдана на засіданні. А той, бачачи, що Тищенко йти за ним відмовляється, пішов напрямці:

— Давай поговоримо.

Василь Васильович знизав плечима:

— Все сказано.

— Мабуть, не все, і даремно ти... Даремно рвешся через терни. Дивний ти чоловік... Курити можна?

Тищенко знайшов попільничку, підсунув гостеві. Той запалив «Казбек».

— Так от... Для тебе існує так або ні. Ти не визнаєш проміжних етапів. Друг або ворог.

— Звичайно.

— А якщо він не друг і не ворог?

— Так на чорта він мені треба!

— Отакої. Тоді пащо одна одній кожна людина?

— Утрируєш...

Тищенко підвівся, пройшов з кутка в куток довгого вузького кабінету. Поправив картину на стіні «Теплий вечір на Удаї». Знову сів, потримав у руках пачку «Казбеку», кинув на стіл.

— Найдивніше мені, що ти, наскільки я тебе знаю, більше за мене дотримуєшся цих двох точок. Чорне та біле найперше існує для тебе... Мене можна переконати, що це сіре... Чи то пак... сіреньке.

— Так-так... Цікаво,— зтягнувся цигаркою Майдан, і його сухе обличчя видовжилося ще дужче, а щоким запали.— Цікаво.

— Що цікаво?

— Що так думаєш про мене. І взагалі, найкращі стосунки — ясні.

— Здається, я ніколи не підсиджував...

— Го-го-го, куди заліз,— засміявся Майдан, а сам трохи знякотив від такого повороту. Він і справді не боявся Тищенка, в глибині душі вважав, що йому випав пайкращий варіант — працьовитий і талановитий заступник без претензій, ще й трохи наївняк. Виходило, що цей наївняк про все здогадувався.

— А що ж, я не знаю, чи що... Я не дурак, я бачу... Що часом буваю смішним. Правда... Іноді понесе мене... Але я не всепрощенець і буваю злий.

— Ми говорили про мене,— нагадав Майдан.— Що ти думаєш про мене як про керівника?

— Що це з тобою сталося? — здивувався Василь Васильович.— Ніколи не запитував, а це...

— Вже вдруге? А може, я міняю позиції.

— На сто вісімдесят?

— Не-е, градусів на двадцять.

— Цього мало. Ну, та ладно. Чоловік ти чесний, спра-

ведливий... Сухий... Обережний. Не любиш ризику. Через те...

— Що?..

— Без ризику не можна. В кожній справі, та ще коли це творчість, треба хоч трохи ризикувати.

— Ти вже ризикнув... Довіри́в цьому... Ірші́ будівництва. Саме про це я й прийшов поговорити. Про ризик. Не можна безрезсудно ризикувати всім своїм авторитетом за-для одного сумнівного проектика.

— Не можна ставити під сумнів і крихітку своєї чесності заради авторитету, яким би великим він не був.

— Ти, як завжди, — в емпіреях. — Він погасив цигарку, оглянувся. — У тебе нічого немає випити? — Упіймавши здивований погляд Василя Васильовича, пояснив: — Скорочує відстань. А господар ти не гостинний.

Тищенко неохоче пішов у сусідню кімнату.

— Я спиртного в домі не тримаю, — сказав звідти. — Є ось якесь вино. Матрасинське.

— Так це ж класне вино.

Василь Васильович поставив на письмовий стіл, на скло, пляшку червоного вина та чарки. Але тепер, видно, вино не смакувало і Майданові.

— Я хотів поговорити щиро, — з'єднав він обірвану розмову.

— А хіба ми там говорили не щиро?

— Це — не одне й те ж, — значуще опустил повіки Майдан.

— Дивно мені... — задумливо мовив Тищенко. — Ми справді різні на роботі і вдома. І це я помічаю на багатьох. Інші звички, інші слова. Навіть інші обличчя.

— Про тебе я цього не сказав би...

— Та як же можна так жити! — Він вихилив повну чарку й скривився. — Ох і кисле. Аж за печінки хапає. Так от... На іншу людину глянеш, а вона — увесь вік у двох шкурах. В одній на роботі, в другій — вдома.

— Добре було, коли мали тільки по одній? — буркнув Майдан.

Василь Васильович кинув на нього швидкий, пильний погляд.

— Авжеж. У мене тоді було дуже багато друзів. Майбутні адвокати клялися один одному, що не братимуть хабарів, початкуючі філософи — що знайдуть філософський камінь, майбутні педагоги — що навчатимуть дітей тільки правди. Тоді і я...

— Що ти?..

— Міг за одне слово неправди повіситися на телефонному стовпі.

Тищенко довго не наповнював чарки, і Майдан наповнив сам.

— Справа в тому, що ти нітрохи не порозумнішав.

— Е, ні,— заперечив Василь Васильович.— Я теж такий же заброньований і обережний. Не пускаю далеко своїх думок.

— ...І не бачиш, коли те слово фальшиве, а коли щире.

— До чого це ти? — враз насторожився Тищенко.

— Та все до того ж. Не можна кидати на перші-ліпші терези, притому чужі, все те, що зібрав за життя.

— Які це терези?

— Я не вірю, не вірю цьому... твоєму Ірші,— рубонув Майдан.

— Які є докази?..

— Ну, докази... — Майдан барабанив по склу пальцями. Знову пригадував прогулянку в Пушкінському парку, Іршину й молодика з світлим чубом. Але якщо він помилився, тоді Тищенко зненавидить його на все життя. Та й надто все складно.

— Без доказів я не повірю.

— Це скоріше здогади. Я знаю за ним велику...— хотів сказати «непорядність», а потім подумав і докінчив інакше: — Один великий гріх.

— Непорядність чи гріх?

— Не знаю,— щиро зізнався Майдан.— Та й просто на всіх добра не пастащиц,— махнув довгою сухою рукою.— Всі ми працюємо на справу.

Тищенко вдав, що не почув останніх слів.

— Ірша — мій земляк. Та й, якщо казати правду, хоч це й не стосується цього випадку, добро комусь — найкраще. Там серце промовляє до серця. А благо для всіх — не всім і дається. Багато є спекуляцій на ньому.

— Розв'яв філософію. Я кажу про конкретний випадок.

— Кажеш не конкретно. І хочеш, щоб я таким чином продав людину. І, зрештою, свою совість.

— А якщо ти віддаєш у заставу їх за фальшиві гроші?

— Ну що ж... Однак треба вірити.

— У що?

— Як у що? В добро. В тепло. Чи хоч у себе, зрештою. Пробач, але мені... мені так заболіли і так пропекли оті твої слова... Про власну родину. Що вона тримається тіль-

ки на тобі, на твоїй порядності, твоїх, якщо хочеш, стражданнях...

— Ну, то інше,— похмуро мовив Майдан. Мабуть, він ремствував на свою хвилину слабкість.— І та наша офіра, либонь, може виявитись марною.

— Офіра ніколи не марна,— переконано сказав Василь Васильович, а сам подумав: «Що ж він рятує, дочок, жінку, родину чи так звану «справу»? Що?» Підхопився й закрокував по кабінету.— І ти кажеш зовсім не те, що думаєш.

— Нащо так високо... А кажу я те, що думаю,— уперто заперечив Майдан.— Мені просто нікуди подітись. Офіра ж... Це щось таке... Вона — тільки в певні часи.

— Тоді — совість, мораль.

— На мораль також існує мода,— вже не зовсім певно відказав Майдан.

— Якщо навіть мода... То й тоді її треба дотримуватися. А інакше я тебе не розумію. Скажи мені,— його обличчя освітілося і стало гарним, привабливим.— Якщо все це так... То навіщо несеш на собі оде все?..

— Не розумію,— похмуро мовив Майдан, бо, мабуть, сказав неправду.

— Це для себе самого?

— А то ж для кого?

— Ну, буває... Людина не хоче, щоб знали... І несе хрест.

— Навіть якщо несе... то теж не завжди однаково. Якщо в приклад іншим, але щиро...

— Ага. Не можна закликати інших, а самому... Самому бути аморальним? Або хапати... Проектувати малогабаритки, а самому допинатися квартири із стелею в чотири метри. Інші хапають. А самі проповідують рівність для всіх. Ціна такій рівності — нуль.

— Не треба про це...

— Ага — боїшся. Я теж боюся. А ті, котрі хапають, не бояться. Бо вони — правильні.

— Нехай і так. Але в житті, так би мовити, все дуже складно. Отак просто — на біле і чорне — розділити здебільшого не можливо. А ти ділиш. І мені шкода тебе.

— Чого мене жаліти? — здивувався і обурився Василь Васильович.— Я не захворів і не прокрався. Я — щасливий.

— Через те й щасливий...

— Що дурний? Нехай і так. Хоч ти теж не набагато перегнав мене. І я зрозумів... Зрозумів, що там, на роботі, ти розмовлятимеш зі мною в іншій шкурі... Чи то пак одержі... В мундирі, застебнутому на всі гудзики.

— Я прийшов до тебе... в піжамі.

— В піжамі ти тільки вдома.

Майдан подумав, що саме вдома розслаблюватись він не має права, що там він більше насторожі, ніж в інституті. Розслабитися він може вдома хіба що перед молодшою дочкою, її він любить по-справжньому, мабуть, через те, що вона ще мала, а от старша весь час викликає роздратування, вона розумна й точно помічає всі його промахи, надто коли в чомусь завинив перед сім'єю, й безсоромно те використовує, і натискає на нього, бере на підмогу матір; він з сумом бачить, що й молодша потроху починає ступати в її сліди. Раніше дружина завжди була на його боці, а тепер...

«Чого я про це думаю? — похопився він. — Ага, тому, що раніше задрив Тищенко, їхньому життю з Іриною. А тепер мені його жаль. Ні, по правді, я й тоді йому не вельми задрив... Бо оце пекло з дітьми — без нього теж погано. В бездітному раю я тужив би за пеклом. Як тужать... Тищенки. Не те що тужать, але життя їхнє не повне. Це було тоді. А що ж тепер? Колись усе впливе нагору... Ага, мені його жаль, я хочу пом'якшити свою думку про оце... на роботі. Але цього допускати не можна. Чому? Чому не можна допускати себе до жалості й доброти? Бо... тоді я опинюся з ним разом на одній кладці? А та кладка дуже тонка, вона й одного не втримає... Іхе, як гидко!.. Ні, не гидко, треба бути принциповим. Так, так, принциповим. Тут не просто — він і я... Тут робота... Приклад для інших».

Він помітив, що йому полегшало. Хоч він нічого й не знайшов, а скористувався знайденим раніше. А сталося це не сьогодні і не вчора. Вироблялося довго. По дрібочці, по мікрону. Брав потроху од багатьох. І справді, не треба піддаватися емоціям, розсмикувати себе. Є певні позиції, вони очевидні не тільки для нього, а й для інших. Наприклад, для Баса. Правда, Бас примітивізує. Те треба відкинути. Але сходити з твердих позицій... Настанов... Це просто нерозумно. І не вигідно. Найперше — для справи. Відступить раз, Тищенко змусить відступити і вдруге. Він не може, не має права сидіти перед ним у піжамі. То просто фігуральний вислів, і більше нічого. І добре, що це розуміє

Василь Васильович, якому він, директор, хоче допомогти. Шкода, що Тищенко не приймає цієї допомоги.

На мить його думка збилася з стежки, повернула кудись убік, майнула далеко-далеко. Це добре, що Тищенко не претендує на його місце. І навіть що оце зараз заплутався. Бо на цій посаді він, Майдан, вже й закінчить свій шлях. Так, досягнув вершини. Про яку колись навіть не мріяв. Ні, він, як і всі, думав про щось велике, значне, красиве. Але то так — міраж, фантазія, а конкретною його мрією було стати архітектором, і все. І ось... не просто архітектор, а директор інституту. У рідному селі, вимовляючи його ім'я, підносять вказівного пальця. І мов у відповідь на всі його думки, Василь Васильович твердо поклав долоню на стіл.

— Все, домовилися. Кінчили з цим.

— Гаразд. Тільки ще одне.— Він мовби пронизав однією думкою всі попередні, всю їхню товщу й вирішив вернути Тищенка до вихідних позицій.— Розумієш, тобі важко вибратися... Навіть тоді, коли б моя підтримка була. Чимало людей чекають твоєї лихкої години.

Тищенко здивувався і аж розгубився.

— Я такий поганий?

— Навпаки. Надто ти... правильний. І надто все в тебе вдається. Вельми благополучний. Звичайно, на перший взір. Бо хто ж знає... — Він аж крикнув, адже ледве не прохопився, не виказав того, чого таки виказувати не треба.— А ти не тільки благополучний, але й безпечний. Це людям не подобається. Необережний у словах.— Він подумав, що висловився трохи не точно.— Тих, що процвітають, люблять. Заздрять їм і люблять. Горнутья до них. Від таких людей особливе тепло: певності в житті, затишку, й сам собі здавнця певним, та й такі люди завжди можуть стати в пригоді. І навіть не такі, як Тищенко, навіть ті, що нічого не створили, не збудували, але «благоденствують», тримаються на поверхні, як новий поплавок, котрий ще не потріскався, не набрав у пори води, миготить серед хвиль червоно-синій, вабить очі. О, на такий поплавок ловиться риба всяка — і мала й велика. А Тищенко ще й талант. Знайомством з ним можна похвастатись.

Але все це до пори, до часу. Доки поплавок не дав тріщини. А тоді гору бере оте перше — притамована заздрість. І вже цій людині мовби аж поміцаються за обман.

— Мабуть, ти кажеш правду,— вимовив Тищенко.— Але й це... Воно теж ні до чого. Та годі про це. Подивись

ліпше, які я придбав книженції. Це — Городецький. Оця— його думки з приводу майбутнього архітектури Києва. А оця — опис подорожі в Африку. Поглянь, які гравюри, які ілюстрації. Палітурки з дуба. Зафрахтував собі чоловік в Одесі пароплав... Звідки такі гроші?

— Брав підряди від багатих общин. Католикам — ко- стьол, караїмам — кінесу...

— Мені теж кортить Африка,— пожартував Тищенко.

— Приходь у понеділок, я випишу відрядження,— в тон відповів Майдан.— Два шістдесят на день.

— Ні, відрядження до Африки ти мені не даси, а ось в Крем'яне я візьму,— сказав Василь Васильович.— І одразу хочу просити місячну відпустку.

Майдан розвів руками, що мало означати — з хворими не сперечаються. Але таки не витримав:

— Кажуть, людину лікує час. Але тебе це правило не стосується.

— Я бачив, як він лікує. Забирає все гаряче, радісне, а то й болюче, розвіює в ніщо. Душа мовби виліковується, але вона вже погано сприймає рубцями... Краще подивися на ці фотографії. Мене змалку манить екзотика. Слова «савана», «джунглі» для мене звучать, як музика. Са- фарі...

— Там — лихоманка і всілякі інші хвороби, гадюки і москити... Хоч і гарне полювання.

— Полювання мене не вабить.

— Знаю,— посміхнувся Майдан.

Обоє пригадали, як років п'ять тому їздили на Корму, як посварилися там. Виїхали на три дні, набрали провізії, набоїв. У Майдапа — аж дві рушниці: «зауер» і вінчестер, у Тищенка тулка, купив у крамниці за двадцять п'ять карбованців. Це було його перше і останнє полювання. Хоч у дитинстві марив рушницею і дивився на їхнього сільського мисливця Кішку — безпутну людину, поганого чоботаря, латкаря — майже з побожністю. Марив також широкими луками, болотами, де свист качиних крил і писк куликів, безліч звабних тасмниць, але вільного часу для полювання завжди бракувало.

Корма — велетенське озеро за Житомиром, за лісами, серед диких просторів, з густими очеретами, з плавучими торф'яними островами, які мандрували по озеру у вітряну погоду.

Вони впливли на двох човнах і стали неподалік, але так, що один одного не бачили. Василь Васильович довго

сидів серед очерету, перед ним розстелилося невелике плесо, а далі — твань, вкрита біленькими дрібненькими квіточками. Мабуть, він вибрав кепське місце, — тут ніщо не плавало й не літало, зате позаду, там, де сидів Майдан, лунала люта канонада. Бахкало раз по раз, а то й гримів дуплет, мисливська заздрість роздирала Тищенкові серце, він уявив, що там уже плесо захрясло від качок, і ледве не вплив з очерету під постріли. Але ж вони домовились не рушати з місця до кінця качинового перельоту. Нарешті й над Тищенковим плесом просвистіли швидкі крила (він їх упустив), за ними — другі, чиря летіло навкіс за твані, Василь Васильович вправно, по-військовому, повів рушницею, натис на лівий курок. Здавалося, чиря налетіло на стіну, каменем шугонуло вниз, у твань, впало так, що голова зарилася в багно, стриміли лише кінчики крил та лапки. І щось обірвалося в серці Василя Васильовича, впала туди маленька чорна грудочка, але незабаром вона згоріла в мисливській жазі. Бо за спиною гупало, й гупало, й тягло пороховим димом, і Василь Васильович нервувався знову — бачив, як виходить на берег обвішаний качками Майдан. А плесо перед ним немов хто заворожив. Мабуть, це було не привабливе для качок місце, мабуть, їхня повітряна орбіта пролягла там, де сидів Тищенко, і він знав це — приїхав на Корму не вперше. А потім на плесі появилася широка крилата тінь — вгорі плавала велика птаха — водяний лунь чи чапля. Плавала дуже високо, здавалося, звідси її не дістане найвлучніший стрілець. І щоб переконатися в цьому, гнаний все тією ж сліпою жагою, Василь Васильович звів рушницю й стрельнув одразу з обох дул. Птаха погойднулася, завалилася на ліве крило й стрімко полетіла на плесо — просто на Василя Васильовича. Вона впала в очерет метрів за п'ять від Тищенка. Але була жива, витягувала довгу шию, злякано, страдницьки й, здавалося, осудливо дивилася на нього великою круглою намистиною карого ока. Стріпували її крила, стріпували конвульсивно, а око так само докірливо, невідворотно дивилося на нього. «Це зробив ти... Ти вбив мене. Забрав у мене небо, забрав ірій, життя». Він не знав, що йому робити. Коли б ще те око дивилося зі злістю... І як це сталося! Що вело його в ту мить? Яка лиха, хижа сила? Мабуть, та ж, яка навела його руку на чиря. Але то вже так заведено. То — дичина. І там на нього не дивилося сумне пташине око. А чапля й далі лежала нерухомо й не вмирала,

дивилася на нього. Мабуть, вона розуміла все. А може, й не розуміла.

А що міг зробити? В птахи було перебите крило.

Ухопився за весла, випхався з очерету. Він залишав її конати, залишав хижим коршакам. Він знав, що вона буде мучитись довго. Й тоді заклав у патронник патрон і стрельнув, майже не цілячись.

Коли підплив до Майдана, то побачив дивовижну картину: той стояв на човні серед низенького очерету, оповитий синім димом, а довкола човна гоїдалися на воді, дивилися вгору чорними очницями порожні гільзи. Сотні гільз. Гільзи — картонні, тільки обідки біля капсулів латунні, вони тягнули вниз, а самі гільзи не тонули. На плесі не було видно жодної качки. Майдан виявився кепським стрільцем.

Іншого разу Тищенко посміявся б над ним, зрадів мисливській невдачі напарника, а тепер мовчки проплив повз нього.

Вони просиділи на озері ще два дні, але Василь Васильович на полювання не виїздив. Майдан знайшов десь заповідну місцину — настріляв чорних жирних лисок і вбив крижня. Особливо похвалявся крижнем. І все доскіпувався, чого Василь Васильович не полює, доки той не послав його до всіх чортів. У Майданові його дратувало все. Вони виявилися зовсім різними, як тепер кажуть, не комунікабельними. Василь Васильович — важкий, неповороткий з вигляду, але швидкий, гарячий, все робив притьма, хоч іноді, може, й на хапок; високий худий Майдан тільки походжав довкола багаття, повчав скрипучим голосом: «Ну хто сипле в юшку стільки пшона? І навіщо аж три цибулини...» Василь Васильович довго терпів, а тоді витиснув крізь зуби: «Одійди. Одійди, прошу». — «А то що?» — «А то виплесну в морду окріп». Дратували Майданів спокій, самовпевненість, а також ще щось... Може, що затягнув сюди, штовхнув на злочин проти самого себе. Адже знав, підозрював, що ота мисливська жага оманна...

Це було останнє полювання Василя Васильовича. І останній їхній спільний виїзд на природу. Всю дорогу додому їхали мовчки.

Проте на їхніх робочих стосунках, на взаєминах в інституті все те не позначилося. Тут вони розуміли один одного, тут їх щось об'єднувало — та ж робота, діловитість.

Мабуть, спогадуючи той давній випадок, еднаючи його з оцим своїм приходом, Майдан сказав:

— З тобою важко...

— І з тобою теж.

— Говорити важко. Але працювати можна. І треба... Ти мусиш по-іншому подивитися на все. Знайти себе знову.

— А це можливо?

— Шукати в собі треба завжди.

— А якщо там нічого немає?

— Є обов'язково. Може, присипано пороною, в породі...

— Кожен наперед знає, що там лежить і що знайде. Інше... краще й не лізти.

— Дуже похмуро. І не треба наговорювати на себе.

— Я не на себе. Так, взагалі.

Василь Васильович розумів, що Майдан втягує його в якесь нове коло, вельми складне для нього, хоч, може, й рятівне, й не хотів входити туди.

Вони ще посиділи з чверть години, і Тищенко провів Майдана до дверей. Вже відсовуючи засувку, сказав:

— Дякую.

— За що?

— Ну... що проявив уваги більше, ніж належить за штатним розписом. Це все-таки буває не часто.

Майдан так і не зрозумів: жартує той чи каже щиро.

Коли Василь Васильович вирішив, що всі справи в Крем'яному вже закінчено (геологи поїхали ще позавчора), коли вже й валізу було складено і до поїзда залишалось чотири години, до нього прийшов директор станції на прізвисьце Стріляний. Був напідпитку, ще й приніс у кишені пляшку «Столичної».

«Наші путі ще схлеснуться»,— сказав, ставлячи на стіл пляшку, по його циганкуватому обличчі гримасою прокотилася усмішка. Любив усілякі цитації і вживав їх не до місяця.

Василь Васильович скривився. Не любив п'яних людей, не любив пиятики, навіть на дорогу. В нього не було чим і закутити, але Стріляний передбачив і це: з бічних кишень широкого сірого піджака видобув два плавлені сирки, тараньку та з півдесятка яблук білого наливу.

— Дивно мені, чого ви так клопочетеся? «Нехай пильнують консули». Честь мундира?

— Просто намагаюся довести правду.

— Чию? — прискалив око Стріляний. — Вона ж не для всіх. Доведете для архітекторів, постраждають будівельники, виправдаються будівельники, заgrimлять геологи.

— Хочу зняти вину з невинуватого.

— З отого хлопця? Беручкий і строгий.

— Ірша строгий? — здивувався Тищенко.

— Ще й як. І правильно. З нашими людьми інакше не можна. Вдатний парняга. Гарний вийшов би керівник. Теж в оцій хавірі жив. І грубку оцю сам склав. Добра грубка, хоч дим трохи й забиває досередини. Мда-а, не повезло йому. А інженер тямковитий. Нагляд вів правильно. Я сам з тих, кому не везе...

— Ірша з будівництва не відволікався? — майже знічев'я запитав Тищенко, бо вже й так знав усе. Й спала важкість з душі, прийшло заспокоєння. Заспокоєння ще й від того, що докопався до справжньої причини аварії. Окрім того, що захищав Іршу, він не міг знайти рівноваги, поки йому не стало зрозумілим усе. Таку вже мав вдачу — в усьому докопуватися до суті, в малому і великому, невідомість і неясність мучили його просто фізично.

— Ні, ні... Хоч... — Стріляний наморщив вузького лоба, над яким синів острішок чуба, й по-змовницьки подивився на Тищенка. — Під кінець, правда, трохи. Тут — шерше ля фам, — діло молоде... Вона й сама двічі приїжджала сюди. Гарна мадам, висока така, в окулярах.

Василь Васильович здригнувся, холодна підозра ворухнулася під серцем, але він одразу й загасив її. Те, що до Сергія приїздила якась жінка... Хіба мало на світі жінок в окулярах. Правда, й Ірина приїздила сюди... Вона привозила зміни до проекту.

Можна було б розпитати Стріляного про все докладніше, але він не дозволив собі того.

Хоч водночас у думці, попри волю, й майнуло щось неймовірне, малоуявне, схоже на злу фантазію. І вже мозок сам розвиває її, оцю неймовірну фантазію, чистісіньку вигадку. ...Він би все одно пройшов оцей шлях. Бо було б таки нечесно торжествувати над поваленим, а може, й засудженим супротивником. Вони тоді опинилися б не в рівному становищі. І він... мабуть, не зміг би вибороти її. А він і тепер бореться за неї. А також за себе.

«Тьху, спливе ж отаке дурне на думку», — вилаявся мовчки. Ще не вистачало підозр та ревнощів. І до кого? Таке навіть у сні не насниться.

Й повернувся думкою до Стріляного.

— ...Був порядок,— вів далі Стріляний.— Сюди — дозволено, а сюди — зась. Кожному вказана межа.

— Гарна у вас філософія,— не витерпів Тищенко.— Це — неначе теляті на мотузці. Порядок!

— Інакше усе витопчуть,— переконано мовив цей філософ, вганяючи великі прокурені зуби в білий налив.— Крадуть, розтягують. Язика порозпускали.

— А якщо хтось скаже: товаришу Стріляний, оце вам одні штани на рік, одна сорочка. Кальсонів не треба... Двісті грамів хліба... І щоб горілки — ні-ні... І до бабів ходу немає.

— Я, положимо, свої двісті грамів заробив,— образився Стріляний.— Двадцять три роки на керівному посту. У перших лавах...

— Бачите, як дешево ви продали свої принципи. За двісті грамів.

— Я не продав,— збуряковів Стріляний.— А міг би одип раз і поміняти свідчення. Нащот піску і лесових ґрунтів.

— Ви вже підписали протоколи. Так що тільки виставите себе на посміховисько. А які посади ви займали раніше? — запитав майже примирливо, навіть радісно, бо вже не сумнівався, що Стріляний оббрехав Іршу.

— Помічника прокурора, директора заготзерна, завідуючого нафтобазою, директора МТС, начальника комунгоспу... — жваво перераховував Стріляний.— І скрізь був порядок.

— Мда-а,— протягнув Тищенко.— Досвід у вас...

— Уміть — за плечима не носить...

— Справді,— цього разу погодився Василь Васильович.— Я знаю ще одного такого умільця. Теж великий любитель порядку.

У Колодязях Василь Васильович зупинився в двоюрідної сестри, котра жила з чоловіком-обліковцем. Настя — старша за нього на вісім років, а вже виглядала бабою. Їхні діти давно поженились та повиходили заміж, роз'їхалися по всіх світах, і вони доживали віку самі. «Доживали віку», — так сказала сама Настя, всі сільські жінки старіють рано.

Блукав знайомими стежками, відшукував забуті образи, будив утрачене й здебільшого не міг розбудити. Може, тому, що навідував село часто й притупилися вістря, які ловлять, панізують давно загублені і раптом віднайдені (на

листку, на перилах мосту, біля старих воріт) слова, зітхання, скрадливі позирки, які можуть в одну мить вразити в серце. Все тут знайоме, близьке, дороге. Міста і села, в яких не народилися, а проживали тільки якийсь час, можуть зустріти холодно, можуть навіть помститися, образити, батьківщина ж — ніколи. Так думав, сидючи над ставком, у якому хлопчиком ловив підсакою рибу, — штурхав під лепешняк, у кушир, а тоді вибирав з багна дрібних щупачків і карасиків, вкидав у повішену на шию мокру торбу, купався, а пізніше катав зимою на крутьолі Грищенкову Нонку. Катав майже всю зиму, а потім вона пересіла на інші санчата — Борисові. Він ледве пережив те. Але Нонка мала дуже щедре серце, вона сідала в його гринджолі і згодом поперемінно приходила під верби то до нього, то до Бориса. Вони боролися за її любов довго та запекло, а вона несподівано, просто з школи, вискочила заміж за тракториста Кодю. Уже в заміжках одного разу призначила йому побачення під тими ж вербами.

Тих верб давно немає. Але на тому місці понад водою ростуть інші — невисокі, підчухрані. Ті, колишні, ніхто не підчухрував, вони були інші, як, мабуть, іншою є любов, що її крутять нинішні Нонки, Бориси та Василі. Може, на досаду Нонці, щоб довести їй, що він вартий чогось більшого, ніж Кодя, котрий привозив її до клубу на рамі велосипеда, а вечорами одчиняв вікно і ставив на лутку патефон та щоразу накручував одну й ту ж пластинку «У саможара я и моя Маша», він пішов учитись до міста.

...Нонка вже бабуся. У неї двоє онуків, хоч її ледве минуло сорок. У війну, коли вийшов з оточення, кілька разів заглядав до неї. Нонка тоді ходила у вдовах — одержала чорнову, — але в сорок шостому Кодя вернувся з полону. Кажуть, він допитувався в Нонки і про нього...

Нонка доводиться двоюрідною племінницею покійному Гнатові Ірші, але до неї Тищенко не піде. А піде він найперше до Липи Райської.

Липин батько був партизаном, часто навідував домівку, хтось вистежив, і німці та поліцаї оточили хату. Райський відстрілювався, німці підпалили стріху... Загинули всі: Райський, його дружина, мати, двоє синів, тільки Липа, котрій тоді було вісім років, вилізла у пічне віконце. Її забрав до себе староста, Гнат Ірша.

Під двором на лавочці сиділо троє — двоє чоловіків і жінка, важкі, застигли і якісь ритмічно-перухомі, неначе

зійшли з картини Петрицького. Жінка й була Ліпа. Вона впізнала його тільки в своїй господі.

— ...Мало я пам'ятаю,— розповідала Ліпа, худа, вироблена жінка років тридцяти, аж не вірилося, що це та сама білява дівчинка, котру запам'ятав з часів окупації. А запам'ятав тим, що в чунях, які хляпотіли на босих ногах, прибігала з черепком позичити жару, а тоді впустила черепок і боялася йти додому, Василева мати знайшла їй інший черепок і насипала нового жару.

— Я залізла в копанку, а там лід... Дядько Гнат побачив, як я туди лізла. Але одразу забрати мене не міг. Мабуть, поблизу крутилися поліцаї. Видно ж було як удень... Накрив мене кожухом, підклав під мене руки... І все просив: «Цить, мовчи». А я тоді й так стеряла голос. Кілька днів жила у нього в запллі. Потім прийшла Варвара Миколаївна, вчителька, й городами одвела до себе.

...Варвару Миколаївну, вчительку ботаніки, він не впізнав. Одне око в неї вгрузло в глибіню, друге вилзло, рот перекривився, йому навіть здалося, що в неї неосмислений погляд і що з нею марно говорити. Вона сиділа на ослинчику за погрібником в тіні старого горіха, перебирала в підрешітку торішню квасоллю. Цілі квасолини — в каструльку ліворуч, чорні, попсовані — в чавунець під ногами.

— Інсульт,— пояснила вона.— Уже трохи попустило.

Дивитися на неї було страшно, але він дивився, розумів, що одводити очі не треба, бо Варвара Миколаївна може образитися. Але вона розуміла й це.

— Ти не дивись на мене... Це — не дуже приємно. Попасися в малині.

Малинник ріс за два кроки, в ньому кублилися кури. Зірвав кілька ягід. Розмовляв, стоячи в кущах. З сумом думав про те, як руйнують людину роки. Пам'ятав Варвару Миколаївну рано посівілою, але красивою, якимось особливо, величаво красивою жінкою. Вона й одягалася не по-сільському, й не держала, як інші вчителі, свиней та корови, може, їй доводилося скрутно — все-таки двоє дітей,— але кожен урок у її класі був неначе свято. Й одягалася вона охайно, й чисті, у синіх кісничках, ходили до школи її дівчатка. Тепер він розумів, що пнула вона з усіх сил, але трималася гідно й поважно. І то таки правильно. Вчителя повинна оточувати таємниця. Якщо ж він шморгає з своїми учнями на одній межі лободяну кашку для свиней, якщо в нього на черевиках незчищений кізяк, пошани не здобудеш.

Нагнувся, зірвав листочок холодної м'яти, пом'яв у пальцях. Запахло запаморочливо — дитинством, солодкими надіями, на мить аж побував там і вернувся.

— Я тобі теж мало що можу сказати,— шамкотіла вона,— рятував людей од вербовки. Забирали німці скот — найпершою залигав свою корову. Двічі вони його самого шомполили... А Липа і в мене жила тільки тиждень. А тоді вночі прийшов Матвієнко і перепровадив її в ліс. Не знаю, чи зможе він тобі щось розповісти — майже зовсім оглух. Обіцяв йому внук привезти слухового апарата, але, здається, ще не привіз. Так усе жде...

...Слухового апарата Матвієнкові внук таки ще не привіз. Маленький, з лисою, як коліно, головою, Матвієнко — колишній кравець, чийми послугами тепер майже не користувалися, бо умів шити тільки так, як шив за непу міщаночкам. Правда, за окупації попит був і на його шитво — перелицьовував старі пальта та шинелі, з шинель та італійських ковдр шив піджаки. Тепер нудьгував без роботи. Вряди-годи котра з сусідок попросить викроїти валянки.

Тищенко спробував криком оповістити кравцеві про мету свого візиту, але той нічого не почув.

— До війни було як? — голосно, як і всі глухі, говорив він.— Поки одні крам не кончиться — другого з-під прилавка не дістають... А тепер що? Хіба це правильно?

Він видався Василеві Васильовичу здитинілим. Проте, коли Тищенко написав йому своє запитання на папері, Матвієнкові очі набрали іншого — глибокого, осмисленого виразу, він хвилину подумав, щось пригадуючи, і відповів, чомусь теж на папері:

«Липу я тільки вивів з хати. І за наказом передав партизану Крупицькому. Я був зв'язковим».

«А Гнатові Ірші накази з лісу передавали?» — написав Василь Васильович. Матвієнко відповів без вагання.

«Дуже часто. І відповіді од нього теж. Він оповіщав, кому з активістів треба тікати в ліс, коли в село приїдуть німці... Усе це знає Трепет. Він зараз служить у облвійськкоматі. Тоді був помічником начальника штабу». Так Василеві Васильовичу вдалося вхопити линву, за якою потягнувся цілий ряд свідчень, спогадів, навіть письмових доказів. І витягував ще щось, теж напівзабуте, з свого життя в селі в дні окупації, з відступів по важких дорогах війни. Пам'ять малювала картини дитинства — те ж крутьоло і як голіруч ловили в'юнів у Калашковій копанці,

збовтавши воду до чорного. Проте картини відступу ніби хто завісив сірою рясниною.

Їхній загін, у якому з аеродромної обслуги лишилося чоловік двадцять, а то все були нові, котрі прибилися по дорозі, з одного оточення попав у друге — величезний котел, який і справді кипів вогнем. Військові частини, біженські валки, гурти колгоспної худоби — все там перемішалось, одні йшли на північ, інші — на південь, розраїні чиїмось випадковим словом повертали назад, а вгорі пролітали німецькі літаки й пілоти в шоломофонах поглядали на землю та іноді давали одну-дві черги з кулемета, аби збільшити паніку. Горіли скирти, налякані, здичавілі, давно не доєні корови брали на роги з полукіпків снопи і бігли полем. А тоді німці почали відтісняти військові частини в ліски та байраки. Ставили на флангах кулемети й замикали до підходу артилерії і танків.

В один з таких лісків потрапив і Василь Васильович. Кілька разів намагались вирватися, вистелили трупами вівсяне стернище за яром. І тоді командири віддали наказ розсіпатись та вибиратись вночі малими групами, хто як може.

...Василь Васильович не чекав ночі. Він уже давно намітив шлях до втечі. За півкілометра від ліска пролягла польова дорога, по ній вряди-годи проїжджали біженські валки. Дочекавшись, коли одна така валка порівнялася з ліском, зірвався й побіг. Кулемет ударив, коли він подолав половину відстані. Біг швидко — під гору, — й стерня аж свистіла під ногами. А може, то свистіли кулі — він намагався не дослухатися. Тільки помітивши, як попереду бризнула увсебіч земля, упав, але одразу ж підхопився й знову помчав до валки. Це була колгоспна валка — кілька підвід з будками, а далі корови, вівці та лошата.

Він не сподівався, що за ним влаштують погоню. Але коли десь далеко застрочив мотоцикл, зрозумів, що серед валки йому не сховатися, попід воловими мордами прошмигнув через дорогу й кинувся на витолочене житнє поле. Ще йому чомусь запам'яталися злякані очі хлопчика в будці й обличчя жінки, вона щось йому гукала, але він не почув. Він біг і біг, а позаду строчив мотоцикл, а може, то строчив кулемет, і Василь Васильович потилицею, спиною, всім тілом почував небезпеку. А тоді враз йому боляче оперезало ногу вище коліна й він упав у жито.

Так він потрапив у полоненський табір під Лубнами. То був тимчасовий табір, він містився в старому глиниці.

На горбі коло глинища ріс сосновий лісок, німці його вирубали й зробили з нього для себе бараки, полонені жили просто неба. Раз на два дні табірні полицяї привозили з поля і скидали з безтарок у глинище нечищені буряки — вони лежали в буртах на полі. Він визволився несподівано. Кожного ранку біля воріт — високих козлів, обснованих дротом, — збирався гурт жінок, котрі шукали своїх чоловіків, батьків, братів. З Тищенком у таборі сиділо два односельці, брати Омеляненки. Їх у селі було четверо братів — і всі високі та чубаті й дуже співучі, бо співуча була мати, колись заспівувала у церковному хорі й на колодках, а потім — на сільбудівській сцені. І співали з нею всі четверо хлопців, приїжджі артисти радили матері оддати синів у місто в співочу школу, й вона таки послухалася й оддала одного, найстаршого, Харитона, у музичне училище в Чернігові. Другий працював у МТС, а ще двоє, наймолодші, — в колгоспі. Коли, було, приїде в село Харитон та поведуть теплим літнім вечором пісню — з Кочубєївки на Гречане, то мліють дівчата й на Баглаях, і на Дерикозах, і на Курилівці, чекають, чи не заверне до них весела пісня. Омеляненчиха прочула про своїх синів, прийшла і виміняла їх у варті за золоті сережки. Тут-таки, біля воріт, вийняла їх — важкі, золоті, куплені ще батьком колись у циган, одна вросла так, що вона ледве вирвала її, аж зацебеніла кров. Просила й за Василя, але оскільки вартовий задарма полоненого випускати не хотів, зняла з шиї маленький срібний хрестик. Омеляненки й допомогли Василеві добутися до сусіднього села, бо сам він іти не міг — голод і рани випили всі сили. В селі Омеляненчиха пайняла підводу, Омеляненки йшли, тримаючись за полудрабки, а він усю дорогу лежав горілиць і дивився в небо. Він тоді був байдужий до всього і мало вірив, що виживе. Незабаром Омеляненки пішли в партизани й загинули в бою, коли атакували підірваний німецький ешелоп. Обоє старших загинули на фронті. Тепер у селі є вулиця братів Омеляненків.

Василь Васильович пройшов по ній і довго стояв у кінці під в'язом, спогадуючи високих чубатих хлопців, котрі вели його під руки. Стернями, нескошеною, із зжовклими травами лукою. Одужавши, він націлівся душею на схід, на далекий уже фронт. І коли до нього прийшов староста та запитав, як він збирається влаштувати своє життя, так і відказав, що не затримається тут довго. Він уже тоді вірив Гнату Ірші. І всі вірили. В їхньому підлісному селі

старосту не обирали довго, і не часто сюди занукували німці, але одного разу з ними приїхав розкуркулений ще в тридцять другому, висланий з села Ладимир Сак і був настановлений старостою. Сакові хліви, клуні і комори стояли на Пісках, до війни там містилася четверта бригада, а хату розібрали на клуб. Він почав будувати хату, але так і не закінчив, бо через півтора місяця одержав нове призначення — районним старостою. Кілька тижнів у Колодязях не було старости. Двічі скликали сход, і обидва названі Саком кандидати відмовилися. Другий по відмові ледве підвівся після шомполів. І тоді люди почали вмовляти Гната Іршу, запопадливого господаря, бригадира городньої бригади. Ірша мав прізвисько Німчик, чи через те, що хтось колись був німий у роду, чи через мовчакуватість і замкнутість вдачі. Не любив свят, не любив педілі — ніколи його й не побачили у святошній одежі: завжди колунається якщо не на парниках, то в себе на городі. Ворота в нього нові, тини — високі, а на димарі — дерев'яні, розмальовані синьою та зеленою фарбою півні.

— Ти, мабуть, комсомолец, — сказав йому Гнат Ірша. — То об тім не признавайся. Хто докаже... А в общині роби ти треба. За це спитають.

І тоді Василь Васильович сказав, що в селі не заснуть.

— Дивись. Діло твоє, — мовив Ірша. — У кожного своє соображеніє. Ти ж знаєш, парубкували ми з твоїм батьком... Гарячий був і бив в одну точку. Про гарне і чисте життя мріяв... Першим записався в колгосп... Ніхто не вірив, що впав у ополонку сам. — В його притемнених сірих очах таїлися спокій і покора долі, яка визначала йому пройти отаку важку огню.

О, ті, здебільшого сірі, селянські очі! Сірі, бо завше задивлені в землю, вона проповзає повз них під дишлем воза, перевернута полицею плуга, розлінована зубцями борони. Спокійні, бо од малку злилися з нею, а все, що на землі, то од бога. Є він, чи його немає, все одно від нього.

Василеві Васильовичу пригадалося, як ще до колгоспу його батько і Гнат Ірша разом виїжджали на оранку — наділи лежали поруч на Круглому. Увечері Гнат підходив з вулиці й гукав через ворота Тищенко:

— То як, Василю, їдемо з кашею чи без каші?

— З кашею, — промацуючи на дерев'яній бороні зуби, кинє з-під повітки батько.

І Василько застрибає на одній позі, бо це ж і його візьмуть у поле — назбирати паліччя, пасти коні, але одразу і вклякне: з сіней на ганок вихопиться мати:

— Знову змарнуєте півдня. Без каші!

— Як же, Ганно, без каші,— розважливо заперечить батько.— На цибулі плуга не потягнеш. Бери, Гнате, казанок.

Якщо батько сказав: «бери казанок», свого рішення вже не змінить, і мати мовчки здається, йде мити пшоно.

Василь Васильович сидів на ослінці, поклавши поранену ногу на простелений на лаві кожух, припасовував до бича капицю. Він уже постругав чимало вилощників, топорщ, заступилн, щоб вистачило матері до кінця війни. Розповідь Ірші пролунала для нього як засторога, але й влила в серце сили та гнів, сили стояти за праве, батькове, діло і гніву до ворогів.

Він ще прожив у селі місяць. Полагодив матері та сусідкам чавунці та відра, наробив з бляхи спілачів: з дудочками тонюсінькими-претонюсінькими, аби тільки пролізла валова нитка — для економії гасу, допоміг матері змолотити чорну м'ялицю, яку вона наносила постілкою з поля. Він довго вагався, зайти йому перед дорогою до Гната Ірші чи ні. І вирішив зайти, попросити, щоб не дав у кривду матір, хоч знав і так, що дядько Гнат допоможе їй чим зможе. Гнат Ірша мовчки вислухав його, а тоді вийняв з шухляди широкого селянського столу довідку і подав її Тищенку. Заготовив її заздалегідь. В довідці було сказано, що Василь Васильович справді є жителем села Колодязі і що староста та поліція села направляють його в Трубчевський район Брянської області по скот, який було вигнано туди за розпорядженням більшовицьких властей. На довідці стояла печатка з німецьким орлом. А вказаний у ній район був прифронтовим.

Василь Васильович подякував Ірші за довідку й пішов. Йому було важко змусити себе на ту повну небезпек подорож, особливо коли вийшов і послухав, як м'яко і мрійно шелестить вишняк під хатою, а в сінях затишно цвіркотить цвіркун, і пригадав, що кілька днів тому повз їхній двір проходила Нонка — ставна рум'янощока молодиця,— зупинялася біля воріт і, трохи ніяковіючи, запитала, чи не полатав би він у неї вдома чавунці та відра, там їх зібралось багато. Її очі усміхалися і обіцяли дуже багато.

Йому довелося не прийняти її запрошення. Інакше не міг. Так поклав у душі. Є люди, котрі не знають, як пове-

дуться в наступну хвилину, є люди, котрі тримають себе в шорах, спрямовують свій шлях розумом, а є такі, котрим вибирає дорогу серце, але та путь стає для них обов'язковою. Саме таким був Василь Тищенко.

Гната Іршу звідтоді він не бачив. Зрозуміла річ, у його чесності він не сумнівався й на мить, і не сумнівався ніхто в селі, проте все те треба було підтвердити свідченнями. Це було не вельми складно, але клопітно.

Прошкуючи від двору до двору, Василь Васильович думав, що зараз він мовби замикає те коло, яке розпочалося для нього з фіктивної справки Гната Ірші. Та путь була довга й важка. Його багато разів затримували, але кожного разу виручала довідка. А коли до фронту залишилося недалеко і вже й вона почала викликати підозру, йшов ночами — скрадався лісами та болотами, поки потрапив на групу людей, що пробіралися до фронту.

Прощаючись з Колодязями, Василь Васильович, як і кожного разу, прийшов попрощатися з батьківським обійстям. На подвір'я не зайшов — обійстя тепер чуже. Тут живе чоловік з далекого кутка — Сирівцю, збудувався одразу після війни. Тищенківська хата згоріла в сорок третьому, — фашисти підпалили сільраду і школу, вогонь розжахтівся, і змело дві вулиці. Разом з Тищенкою згоріла й хата їхнього сусіди Омелька Колоди, який умів одвертати вітер. Коли до війни в селі траплялася пожежка, бігли до Омелька, і той тричі читав навиворіт «Отче наш». Казали, вітер переменявся неодмінно. А тут, чи то Омелько забув молитву, чи то вона не діяла у воєнний час, але обидві хати згоріли разом за півгодини.

Мати рятувала пуждений хатній скарб і попеклася. Померла вона в сорок п'ятому, не дочекавшись сина.

Дивно було Василеві Васильовичу стояти біля колишнього дворища. Від усього того, чим було окутано дитинство, лишилися куц бужку та в'яз, він ріс біля причілка хати. Він уже старий і наполовину всох. Незабаром повалять і його. А бужок теж всихає. Біля того куца його колись сфотографував однокласник Іван. Стояв Василь у білому кашкеті, в футболці з шнурками, з цигаркою в зубах. Але й та фотографія загубилася у війну. Викорчують бужок, і не лишиться нічого. Василеві Васильовичу вже й зараз важко вертатися сюди споминами. І не тому, що не хоче, а мовби те місце зайняло щось інше. Може, оця нова хата? Посіла колишнє печище, і колишнє тепло, й їхні з матір'ю розмови на теплій черені, і батькову та

Іршину пісню за святковим столом? Ні, все те випарувалося, щезло, розвіялось навіки. Оті сломини в його голові — неначе крізь туман, усе кудші й кудші — останне з того всього в цілому світі, в цілій галактиці. Помре він, і тоді щезне й ця інформація про Тищенків рід, про старосвітську хату з ружами під вікнами над Крячковим болотом. Чи, може, вона не щезає, а, як кажуть деякі вчені, накопичується десь у міжгалактичних надрах? Тоді там стоять безкінечні міста і села і ружі колишуться, як ліс. Тоді там сидять на призьбі його батько та мати, а Гнат Ірша стоїть по той бік воріт і запитус, оратимуть вони сьогодні «з кашею» чи «без каші». Найкраще б розпитати про все його самого. Шкода, що все це тільки ваблива, але оманна гіпотеза. Якби-то можна було вернутися оцією дорогою назад хоч на кілька годин. Не для того, аби щось виправдати, а тільки розпитати.

І дивно йому було зараз іти цією дорогою від хати, так і не зайшовши до неї. Скільки разів ішов і вертався... Дороги роблять не стільки для того, щоб від'їхати по них, скільки для того, щоб вернутися назад. То тільки в дитинстві та юності здається, що дороги біжать лише в один бік — за горизонт. Бо там — невідомість. Вони ведуть у інше життя, до інших цивілізацій, і самі є артеріями життя. Йому подумалося про чорні дороги татарських набігів, про дороги до братів, про глухі закурені путівці, що ними йшли кобзарі з поводирями. Він ще пам'ятав їх... Бур'яни понад нияхом, обпалені блискавицями верби. Цією дорогою він пішов на війну. І пройшов багато-багато інших доріг. Але йому не вистачило якоїсь одпісі, аби довідатись правду про колишнього сусіда і батькового приятеля. Його власна дорога довга-предовга: повз кобзарів, що спочивають на обочині, повз Тарасову хату, поміж житами, першими колгоспними житами, через війну, в місто до широкого проспекту, обабіч якого стоять будинки, спроектовані ним самим і його товаришами. Яка ж бо довга і не даремна ця дорога!

Розділ дванадцятий

Василь Васильович повернувся до Києва наприкінці серпня. Стояли жаркі дні. Вулиця була гаряча, асфальт вгинався під ногами, жіночі каблучки, які почали катастрофічно тоншати, залишали в ньому глибокі ямки, во-

рони в парку попускали крила й зяхали ротами, морозиво розтавало та скапувало з паличок, і перехожі, ледве лизнувши солодкий іній, поспішали викинути його в урни. Місто видавалося Тищенку майже чужим. Таким здавалося йому в дитинстві районне містечко, де було страшно і він не насмілювався відійти од воза. Звичайно, зараз йому не страшно, й оце відчуження мпне за кілька днів. Усі колишні селюки вважають себе чужими в місті, навіть хизуються цим, насправді ж вони давно не селюки і часом користуються його благами більше, ніж корінні жителі. Та він уже й так почував, що там, у селі, лишилася тільки часточка його душі, а весь він тут — і думками, й турботами, і відчуттям затишку, який огорне, ледве одягає стару, зручну піжаму, сяде на продавлену кашану...

А основне — він знудьгувався за Іриною. І хоч при згадці про неї його іноді й охоплювала якась не зрозуміла йому самому тривога, останні метри по сходах просто біг. Найперше побачив її очі — великі, як блюдця, побачив у них радість, і вмить спало напруження, й стало йому легко та гарно. Коли після того важкого засідання, по обіді з Іршею, він запитав Ірину, чого вона так злякалася, певже для неї стільки важить його посада, вона відповіла: «Посада для мене не важить нічого... Аби ти... був здоровий і не хвилювався».

«Аби ти був здоровий і не хвилювався», — пригадалося йому, й він розгубився. Але сама Ірина була якась закурена і навіть змарніла. Він стурбувався, але чекав, що вона розкаже про свою гризоту сама. Мабуть, її гризота вигадана, як і завжди, він її розвіє щцент, ще й посміються разом.

Тищенко завжди повертався в відряджень галасливо, жартував, розповідав веселі пригоди, які трапилися з ним у дорозі, проте це була поїздка інакша, й він поділював Ірину стримано. Одначе погамувати свого веселого настрою не міг, за хвилину з кабінету, де переодягався, почулося бравурне, в темпі військового маршу: «В село із лісу Вовк забіг...» Коли у нього хороший настрій, коли він особливо її любить, то в такому ж іронічному, жартівливому ключі наспівує також «Еней був парубок моторний» або «Огірочки», й тоді в ньому появляється якась незграбна легковажність, тоді чекай від нього якихось кабешів — навіть може заховатися десь у темному кутку й розіграти «вампіра» або привида. Коли ж він проти чогось протестує — але не вельми, — тоді висвистує «Повстапьте, гнані

і голодні», пилюсось килим і пасвистус. Окрім того, він легко і, як вважає Ірина, не критично підхоплює повітні мотиви. Пам'ятає, кілька років тому трохи не збожеволів від «Гуцульського танго» та «Червоних маків», які з інфекційною швидкістю поширилися в Києві. Він мугикає ці мотиви бездумно, здебільшого в той час його голова зайнята якоюсь архітектурною проблемою, але іноді, як оце зараз, виспіває від надміру почуттів.

Ірина від того мовби вся стислася.

Її охопила якась дивна тривога, її майже лихоманило. Їй вона сама не знала чому. Адже за весь цей місяць жодного разу не зустрілася з Сергієм. Їй здавалося злочинним зустрічатися з ним тоді, коли за нього клопочеться чоловік. Сергій теж хотів поїхати з Тищенком, але його не відпустили. І ось тепер повернувся Василь. І їй чомусь страшно. Страшно його радості, його щирості. Після довгої розлуки він завжди отакий ніжний, трохи сентиментальний і трохи ніяковий, його запліскує гаряча хвиля грубуватої любові, якої він соромиться — аби вона не прийняла її тільки за чоловічий голод, через все це й не знає, як до неї приступитися. Вона чомусь уявила, який він ніяковий з іншими жінками, і осміхнулася в думці. А може, це й не так, може, він теж прикидається? Бо багато залежить від жінки, партнерші, як кажуть тепер. Водночас вона почувала, що він їй чужий. Ось не було його місяць, вона навіть думала, що може за цей час у ній щось переміниться, вернеться назад, і тепер бачила, що не вернеться ніколи. Що це чужа людина, від якої вона не хоче нічого, аби тільки він не обіймав її. Ой, як їй було страшно обіймів цього широкоплечого чоловіка з важким обличчям, щіткою волосся на голові і двома пучками жорсткого волосся, що виглядало з ніздрів.

Вона кришила на сковороду картоплю, чистила редиску, а він тупав без діла по кухні, вони кілька разів зіткнулися, і обоє знову почувалися трохи ніяково. Вона внутрішньо стискала, коли думала про те, що кожну хвилину він може переступити оцю свою ніяковість і з сміхом та жагою ухопить її в обійми, не дочекавшись навіть вечері, якою вона немов одгороджувалась од нього. Адже він не тільки ніяковий і ніжний, а й неситимий і палкий. Він прагне її завжди і скрізь, загоряється від одного погляду, від одного доторку до неї, навіть у найневідповідніших місцях — у кінотеатрі, в гостях; і тоді чекає, щоб скоріше кінчилося кіно й вони пішли. Їй була дивна

його жага (по-справжньому пробудилася в ній жінка тільки недавно), але це не відштовхувало його від неї.

І тепер вона розуміла власну скутість, але не могла збагнути його ніяковості, котра йшла од найпростішого — йому здавалося, ніби вона сердиться за те, що він залишив її на такий довгий час. Чого він нічого не запитає? Хіба не бачить? — думала. Йй здавалося, що навіть повітря змінилося в кімнаті — стало сухе й наелектризоване. Вона аж гнівалася на нього. Краще б уже запитав. Знову оця селянська делікатність! Він ніколи не в'язне із запитаннями, особливо коли бачить, що вона хоче щось приховати. Отже, бачить? Ні, знову, як і завжди, вважає, що в неї можуть бути свої маленькі таємниці. Оця їхня взаємна свобода слугує їй і на добро й на зло. Слова «маленькі таємниці» спалахують у її голові двома чорними крапками, проймають дрожем, і Ірину охоплює жах.

— Там... листи... Один терміновий.

Поки він читав у кабінеті листи, вона трохи заспокоїлася. Але лишилося терпке відчуття вини, а також невдоволення як собою, так трохи й ним. І вона знову подумала, чи завжди, чи до кінця вони були щирі раніше, чи до кінця розуміли одне одного? Йй наскільки можуть розуміти одне одного двоє людей, особливо коли вони чоловік і жінка? Мабуть, подумала, є в цьому щось погане — отак аналізувати власне життя, але краще вже розібратися щиро. Що вони розуміли? І чого не розуміли? Це важко визначити, бо не знаєш, як живуть інші люди. Ну, погляди на книжки, фільми — це пусте! Ні, й це не пусте... Тут вона поволі перетягувала його на свій бік, аж поки не перетягнула зовсім. Мабуть, було в ній якесь особливе чуття — просте і багатоеке, яке дозволяло їй вловити те, що не завжди вловлював він. І не тільки вловлювати. Вона розуміла живопис, розуміла музику. В тринадцять років вирішила було стати співачкою. Батьків двоюрідний брат, відомий композитор, сказав, що співачки з неї ніколи не вийде. І може, це найдужче підштовхнуло її. Вона працювала з такою силою і впертістю, що батьки не лише не впізнавали в ній свою пустотливу Іринку, а навіть почали боятися за її здоров'я. Навчалася в гуртку при Палаці піонерів, брала уроки у викладача музичного училища імені Глієра — розробляла голос, співала й співала, і коли одного разу її послухав на концерті дядько, ледве повірив, що це співає вона. Легко брала верхи і прикривала їх так само легко, могла співати багато, й голос від того не

слабнув. Ірині пророкували велике майбутнє, дядько націлював на консерваторію і на Італію, але раптом вона почала часто хворіти ангінами, їй зробили операцію, при тому зачепили якусь зв'язку, і вона втратила голос. Пережила ту трагедію тяжко, але мужньо. Батьки не бачили її сліз, тільки бачили вранці синці під очима. Вона ж нічийого співчуття не приймала. Й ніколи нікому не сказала, що мала голос, що збиралася стати співачкою. Глибоко переживає спів і музику й зараз. Мала свою думку, свій погляд на вокал, на музику. За це Василь вельми поважав її, хоч сам не розумів музики і любив тільки прості народні мелодії.

А от погляд на людей... Він так само, як і вона, не гразд розбирається в людях, але саме від нього вона переймалася до них довірою. Вона перейняла від матері насторогу, затасну скаргу на світ, а Василь сперечався з нею, він рвався через терни й проривався, і за це його поважали й навіть на роботі не зважувалися обдурити.

І все ж що в нього основне?

Те, що не вміє і не хоче пересилювати себе й робити проти власної волі? Що, може, принесе користь, посуне його вгору по драбині кар'єри. Більшість людей вміють себе примусити робити нелюбу роботу. Замовлення не подобається — виконують. І ті, котрі здогадуються, що їхні замовлення виконувалися понад силу, — цінують те.

Василеві ж донедавна просто щастило. Можливо, траплялися щирі, добрі, щедрі душею люди, можливо, все переборював його ентузіазм, його безкорисливість. У нього й батько був такий. Сільський тесля часто будував не те, що замовляли, будував хати не такі, як у всіх, — одним вони подобалися, інші його лаяли.

Василь не робив кар'єри, й Ірина до того його не штовхала. Коли виходила за нього, не було гадання: доб'ється — не доб'ється; немає й тепер. Звичайно, його невдачі переживала. (Тепер переживає інакше, бо його невдача — невдача і Сергієва). Її не роз'їдала амбіція (хоч, чого гріха таїти, бувало приємно — «дружина Тищенка»). Любила його і жила з ним не для кар'єри. Вони обоє не будували життя, а просто жили. Особливо їй у пам'яті перші роки. Тоді багато мандрували. Крим, Кавказ, Середня Азія... Жили надголодь, пили вино, їли виноград, ходили в гори і звідти, з Ай-Петрі, дивилися на море. Далеке й голубе, аж ген до обрію, — їхнє. І ліс під ногами був їхній, і виноградники. Василь легко йшов попереду, витягував її

за руку на скелі. І була верандочка, і їхня постіль на ній, і засинали тільки ранком.

Але є в ньому і якась дивовижна наївність. Їздили вони торік всім інститутом у колгосп на збирання картоплі й посварилися з головою. Той від них відмовився, але надійшов Василь, щось таке сказав йому, обидва почали реготатися, і вже голова поплескував його по плечу, а він голову. «О, які у вас кавуни. Зроду таких не бачив. А то ваші овечки? Та це ж мамонти, а не овечки!» Йй було трохи соромно за нього, а голова тягнув його в машину, віз на ферми, а звідти вони привезли молока.

Та, мабуть, в родинному житті і це не основне. Ага. В них ніколи не доходило до сварки з приводу того, до кого піти в гості, кого запросити до себе, як ставитися до сусідів — хто хороший, хто поганий. Так. Це дуже важливо. Неймовірно важливо. Якби вона хоч раз побачила, що він заводить знайомство з людиною поганою, але чимось корисною... Ну то й що? Адже так ведеться в багатьох. Чоловік таким чином сходить нагору і каже, що інакше не можна. Йй жінка поволі погоджується. Бо це її чоловік, його, а значить, і її кар'єра, вона вже не помічає, що вони живуть не чесно. Не зовсім чесно. Тут межі розмиті. Йй через те йй було гарно й боязко, що Василь отак безоглядно кинувся на захист Ірші. Сергія Ірші, знайомої йому людини. Йй Сергія. Страшать саме це. Йй рветься серце. І знає вона, що прийде до якогось фатального кінця... Ні, пі... Та й до чого тут це! Просто... вона думає про Василя. Вона повинна бути об'єктивною. Вона не може примусити себе любити його, вернути любов, але не мусить через те й очорнювати все їхнє життя. Вони таки розуміли одне одного. Йй дуже важливо, що розуміли дрібні дивацтва, а то й вади, які є в обох.

Жодного разу він не висміяв у ній майже містичного жаху перед таємничими прикметами — зупинився годинник, впала картина, хтось не так подивився, страху перед темрявою і особливо — зачиненими тісним приміщеннями. Він уміє розмежовувати забобонне від справді таємничого, в ньому тверде житейске осердя, котре дозволяє сприймати все спокійно, розвіювати її поганий настрій і стримувати, коли залітала думкою кудись не туди. Він скрізь знаходить своє місце. Мабуть, навчився того на війні, а може, це в ньому ще з села.

Він сміливо і пружно йде попереду, засипає всі вибоїни, і йй за ним ступати легко та просто. І йде він широко,

весело... Може, надто безоглядно; без великої мети попереду? Маленькі корисні справи — це його життєвий рівень. Надто вона йому вдячна за те, що вмів вивести з отієї задуми, в яку хоч і рідко, а все ж впадає. Тоді вона може забути, що робила, куди збиралася йти допіру. Це з нею стало траплятися після смерті матері... У такі хвилини він говорить до неї якось особливо м'яко, і переконливо, і так, що завше заспокоює.

Коли виникають сварки, він теж поступається першим. Рознервується, розвихриться, а тоді якось зненацька увійде в її серце своєю зніченою простакуватою усмішкою. Тобто якби вона шукала життєвих вигод, а не любові, то за таким чоловіком жити та жити. Жити... тобто йти від однієї маленької радості до іншої...

І знову їй аж розчахувалося в голові: намагалася возвеличити Василя в своїх очах, а він не возвеличувався, він був чужий, і вже холодним розумом осягала, що тільки з Сергієм їй може бути милий світ, що якби залишилася з Василем, то або повісилася б, або знепавіділа його люто. Зараз вона його не ненавидить, не має права...

Зараз для неї тягарем були і його уважність, і його любов. Рапіше, мусила визнати, було не так.

Коли на неї накочувалися хвили туги і розпачу, вона була змушена їх приховувати, й від цього страждала ще дужче. Вона сама не могла вийти з депресивного стану (та й як вийдеш!), і він не знав, як приступитися до неї, мовби боявся, мовби щось відчував... Як напливала на неї та хвиля, вона не вірила в міцність життя і чекала якогось лиха. Адже мала його вже стільки... Померли батько та мати. Пронав голос... А тепер?.. Як же воно буде далі? Сергій навіть не підозрює, що з нею коїться щось лихе (просто — звичайний страх жінки, котра зраджує чоловікові), певно, він надто заглиблений у свою роботу, у їхню любов, не помічає нічого зараз, не помічатиме й потім, і від цього їй дуже прикро. Вони — разом, і вони — кожне само по собі. Про це здогадується й боїться думати. Бо хоч з Василем і не було такого кохання (це таки правда, нащо приховувати, будь правдивою перед собою, такого кохання не було, він вабив зрілою мужністю, одержимістю, немов накривав крилом, а часом і сам здавався... великим наївним слоненям), нічого було й приховувати одне від одного, але не було й суперництва. А це ж так рідко, вона бачить, знає: суперництво є майже у всіх сім'ях. У них же вдався якийсь сплав, де глибоко-глибоко, не на-

званий і не виявлений — його провід, як остання інстанція, як запобіжник, як віще слово.

А в усьому — у щоденній суєті, в близьких і далеких мандрях, гостині, купівлях — вирішальна її думка. Хоч іноді вони й сміялися з жовтих абажурів над червоними скатертями. А оте невимовлене слово означало щось найбільше — якби довелося вибирати між життям і смертю чи ще щось, рівне йому; й через те їй почувалося легко. Тепер сама зруйнувала ту стіну, той прихисток, й стояла на всіх чотирьох вітрах, зболена й незахищена, щаслива й нещасна.

...Він повернувся. Знову пильно подивився на неї — мабуть, думав про неї увесь час, читаючи листи, і йому на обличчя наповзла хмарка.

— Ти нездужаєш? Ніби аж схудла.

— Нічого особливого, — намагалася заспокоїти його. — Трохи поправилася... Вирішила поголодувати.

Це пролунало нещиро, але він тієї нещирості не вловив.

— У кого ще фігура тонша! — задоволено засміявся і легенько, але по-чоловічому спрагло пригорнув до себе. Вона ухилилася. Підбрала з канапи брудні шкарпетки.

— Міг би сам віднести у ванну. Ти що, тиждень їх не знімав?

Вона сказала це якимось так, що він зашарівся. Іншого разу вона б також зніяковіла і пом'якшила свої слова, але сьогодні промовчала. У нього й справді багато грубих звичок. Із деякими не розлучився і досі. Він дуже довго забував про ванну на ніч. Забуває іноді й тепер.

Їй стало неприємно. Неприємно за власні думки. Адже про шкарпетки і ванну зринуло... Зі спомину про Сергія. Там — бідність, але яка надзвичайна охайність! Охайність і цнота. І в усьому такт. Сергій ніколи не засміється так, як Тищенко.

Вона пішла на кухню. Вона осуджувала себе за все, а у вухах і далі лунав розкотистий, важкий Василів сміх.

За обідом він розпитував про інститутські повинни, запитав, що говорять про нього, про Іршу.

— Різне... Та, мабуть, я не знаю всього. І взагалі нічого не розумію. Бо на другий день після того зайшла в сусідню кімнату, а там анекдоти печуть і регочуть.

Того не могла забути й зараз. Їй здавалося — те, що сталося, майже таке ж несправедливе й грізне, як коли б погасло небо, вона думала, що всі тільки й мають говорити

про це, обурюватися, а вони живуть своїми дрібними інтересами і навіть розповідають анекдоти. В першу мить вона ледве не накинулася на них, а тоді вийшла в коридор. Їй довго стояла при вікні, гамуючи образу і гнів. Так само образилася, так само нуртувала, коли два тижні тому одержала свіжий номер «Будівельника», де невідомий їй автор нищівно громив Тищенка. Бо, опріч усього, їй вбачався у тому випад і проти Сергія. Там все було несправедливе. Лаяли метод Тищенка, критикували будови, зведені за його проектами, називали сумнівним експериментатором і навіть аваптюристом.

Тищенко, коли йому по обіді Ірина показала газету (не могла не показати), прочитав її досить спокійно. Може, не розумів, що означало те писання? Ні, розумів, хоч думка й не могла точно окреслити кордонів небезпеки, розумів і бачив, що потрапив у важку смугу, так буває, коли людина з горбка в'їжджає в заповнений туманом видолінок, вона на якийсь час втрачає орієнтири, боїться, що хтось наскочить на неї, але поволі й певпинно прямує вперед. Йому вже довелося пережити не одну кампанію, знав він і людей, яким просто не щастило, яких доля мовби па сміх кидала в ті дробарки, й вони зивкали до того, навіть виробили собі якусь філософію — обіцянок та каяття. Мабуть, то й справді найкраща стратегія за таких ситуацій: удати, що зрозумів помилку, й пообіцяти її не повторювати. То більше, дуже часто мало кого цікавить, чи зрозумів її насправді.

Але це було поза його принципами. Він од самого початку вирішив, що стоятиме до кінця й захистить Іршу. Інакше — втратить повагу до самого себе. Навіть Майдан натякає, що йому варто бодай пробурмотіти щось невиразне, що б дало можливість самому Майданові та й іншим відмежувати його позиції від позицій Ірші, і все зміниться. Але ж з його боку це було б страшенно нечесно.

Зненацька, з якоїсь дивовижної аналогії, йому згадалися слова із присяги древніх афінян, перший її рядок: «Я не посоромлю священної зброї і не залишу товариша, з яким іду в строю». Либонь, то дуже важливо — «не залишу», важливішого за те немає нічого. І не тільки в бою, — на війні це особливо помітно, там воно означає перемогу або поразку, а в буднях — присипане порохом клопотів, замасковане фольгою умовностей, де тисячі щілин, у які може просмоктатися душа, тисячі виправдань,

ця шкала взагалі дуже рухлива, та й ніхто не може визначити, у кого на якій поділці тримається совість. Навіть ті люди, в кого вона на поділках крайніх, за якими вже стоять риси — червона або чорна, — спокійнісінько сидять поруч у трамваї, ходять одне до одного в гості, і в очах знайомих та друзів довгі роки, а то й усе життя залишаються однаково порядними. Аж поки якийсь випадок не зведе їх на вузькій доріжці, після чого кожен побачить, як піднімається або падає ртуть на шкалі за спиною в іншого. А там, на смертельному полі, шкали взагалі немає, там є тільки два крайні полюси.

Може, через те, що повернувся з мандрів, де довелося йому подумки ходити по такому колі, пригадався зараз і свій єдиний наступальний бій. Трапилося це на Курщині, біля села, другою половиною назви якого був Острів. Зелений острів, Старий острів, Івапів Острів... — перша частина загубилася в пам'яті, немов провалилася в якусь щілину. Вони не могли взяти той Острів, хоч атакували його цілий день. І тоді другого дня на підмогу їм прислали вісім танків. Чоловік сто піхотинців — третина батальйону — йшли за танками. Місцевість була болотиста, танки сунули важко, залишали за собою глибокі канави, майже сідали на черева. А потім по них ударила з села замаскована протитанкова батарея. Спочатку загорівся один танк, потім — другий... Танкісти, либонь, бачили, що їм не пробитися по твані, повернули назад. Піхота залягла. Наказ був суворий — будь-що взяти Острів. Й такого ж суворого, навіть безжального, як вважав тоді Василь, віддав йому наказа командир роти: добутися з своїм відділенням до греблі через ставок, перейти греблю і подавити автоматами кулемет у млині. Просто сказати — перейти греблю! Коли він, а за ним п'ятеро солдатів його відділення підповзли канавою до греблі, то побачили на воді густе рябощиння, а на дорозі через греблю хмару невидимих горобців, що стрибали в пилюці. Очевидно, штурмовий загін давно помітили, бо над головами теж свистіли кулі. Особливо чомусь запам'яталася Василю Васильовичу вода. Та й не тільки йому. Немов заворожені, дивилися на неї; стояло безвітря, а вона аж кипіла од густих брижів. Гребля — простріляна до останнього сантиметра...

Тищенкові похололо в серці. Надії на те, що вони подолають оці сорок чи п'ятдесят метрів рудої землі, не було й крихти. Але назад Василь Васильович вернутися не міг. А основне він не знав своїх солдатів — роту щойно сфор-

мували з новобранців, він не вірив, що хтось побіжить за ним. Навпаки, був переконаний, що не побіжить ніхто. Бо ж — просто під кулі, на видиму смерть... Оцей момент і запам'ятався йому на все життя. Боріння, віра, невіра... Вони лежали в глибокій канаві (викопаній для осушення болота і о цій порі сухій), на дні якої ріс пожухлий лепешняк, розглядали протилежний берег. Під берегом ріс рудий верболіз, далі зеленів косогір, і на ньому, немов кротовиння, чорніли ворожі окопи, ще вище чорніли хати. Десь там маскувалася батарея. Здавалося, все це спрямоване проти них, тільки проти них, і всі вони почувалися страшенно маленькими, тиснулися до землі, якби могли, вбуралися б в неї. Солдати дивилися на нього з надією і, як йому здавалося, з благопанням.

Він віддавав бойовий наказ, а вони повідводили очі. Наказ віддавав за всією статутною формою. Приготуватися до стартового стрибка (павіть вжив це слово — «стартовий»), вітром — через греблю і падати у канаву по той бік. Звідти відкриють вогонь по млину. Але бігти не просто так, а вести прицільний вогонь на ходу. Ще, пам'ятає, подумав, що прицільний — то вже зовсім ахіпса.

І зпову йому стиснула груди невіра. Хотілося вхопити за плечі найближчого солдата: не солдата, а солдатика — рудоголового, тонкошійного, ї трусити його, ї запитати, чи зрозумів наказ, чи побіжить за ним. А солдатик дивився на воду й мовчав. Либонь, і він, і всі інші знали: якщо командир відділення побіжить сам, то загине. Відвів очі грузин Варсаладзе, цей кожного дня пише по три листи. «Не побіжить». Ні, всі побіжать, мусять побігти. Просто не дивляться на нього, кожен збирається з мужністю, боїться зрадити себе. І ось сказано все, що кажуть у таких випадках. І передумано все! Нічого не передумано. Та й ні для чого. Осіннє сонце припікає в шишу, але йому здається, плечі обсіпає морозом. Тіло стало важке, вся земна вага — на ньому.

— Приготуватись!

Автомат у праву руку, під себе, тіло — напружене, ноги — готові до стрибка.

— За мною!

Кинув власне тіло, як з праці. Знав — у цьому рятунок. За другим скоком підняв на рівень грудей ППШ, натиснув на спуск. Автомат забився в руках, неначе жива істота. Гуркіт автомата, тупіт власних чобіт, свист вітру, свист куль — ревище у вухах, а він мчав уперед, ловив напру-

женим, пойнятим киплячою сльозою оком вогневу точку ворога, міряв відстань до рятівної канави і болісним внутрішнім чуттям намагався відгадати — біжить за ним відділення чи ні? Вже у кінці греблі зиркнув праворуч, і вітер зірвав з ока сльозу — одним позирком зафіксував п'ять летючих постатей. «Біжать!» І щось засвітилося в серці й мовби підняло над землею, утвердило в чомусь на все життя. Це було більше за все, що знав до цього, йому аж сльози покотилися, й було не страшно померти!

Він упав у припорошену сірим порохом канаву, перевів подих. Серце билосся під горлом, а він дивився назад, на греблю, дивився з страхом і надією, бо почував і якусь свою провину, ніби й неіснуючу, але яка могла зараз пригасити оцей його порив, скувати тіло, охолодити серце.

— Всі? — запитав, ще не вірячи, а радість билася в кожній жилочці, в кожній клітині тіла.

— Всі,— видихнув Варсаладзе.

Це було неймовірно, це було схоже на чудо, хоч кажуть, що на війні чудес не буває. Та чуда, як вони зрозуміли потім, не сталося. Хтось із них на перших кроках, стріляючи майже наосліп, поклав кулеметну обслугу. І поки її замінили, вони перебігли греблю. Млин вони захопили легко. Рота перейшла греблю майже без втрат.

Той бій злитував їх шістьох у криве братство. Хоч піхто з них не сказав жодного слова, проте кожен віддав би життя за іншого без вагань. Їх усіх врятувала віра. І не його вина, що він так мало втішався тією суворою дружбою. Що вже увечері, за тим же селом, яке тепер вони обороняли від німців, котрі хотіли його повернути назад, на нього просто в окоп упав велетенський дзвін — він тільки й пам'ятав той дзвін,— повільний і моторошний, з якого викотилося величезне червоне колесо й перетнуло для нього світ навпіл. Чи залишився ще хто з тих хлопців — вони сиділи в одному, довгому, на два коліна, окопі,— він не знає. Але пам'ятав їх усе життя, й це було щось більше, ніж просто пам'ять про людей. Мабуть, через те він ніколи й нікому, навіть Ірині, не розповідав про них, йому здавалося, що тоді зітреться щось з його спомину, як буває стирається од частих доторків позолота на святинях.

Проте цього разу він таки хотів розповісти про цей бій Ірині, та в останню мить передумав. І Ірина помітила,

що він хотів їй щось розповісти, але не допитувалася, що саме.

У Тищенка ще залишалось п'ять днів відпустки, і провели вони їх удвох на Луковому озері, яке розкинулося за п'ять кілометрів од Куренівки й справді вигнулося, як величезний — кілометрів на півтора — лук неподалік від Дніпра. Так захотів він. З одного боку над озером росли дуби, й верби, й високі рівні олешини, а з другого берег був низький, у деяких місцях переходив у болото, там ріс очерет, татарський шабельник і кучерявилились невисокі, з м'яким, немовби вкритим білим пилком, листям лози. Вони вибрали собі затишний куточок — щоправда, озеро й так безлюдне, туди не добути́ся машипою — на сухому березі, де росли верболози, а також невисокий, але густолистий дубок, і спорядили під дубком з гілляччя, бур'яну і торішнього сіна, яке Василь Васильович знайшов на старому стожарищі, курінь; місце було дуже гарне: берег у верболозах, навпроти дубка — підхід до води, а там чисте, глибоке плесо, оточене з обох боків лататтям, поміж латаття цвіли великі — білі й маленькі — жовті лілії. З очерету під протилежним берегом на плесо часто випливала дика качка з качатами, вона тільки першого дня боялася їх, а далі озвичаїлась і ховалася в очерет лише тоді, коли на плесо випливали Василь Васильович та Ірина. Якщо сісти над водою і не каламутити її, то видно, як на піскуватому темно-жовтому дні бігають якісь жучки й плавають рибки — маленькі, немаче вилиті з срібла, й більші, з червоними перами, й ще більші — їх тут безліч; той підводний світ — мінливий і манливий, у нього можна дивитися безконечно.

Особливо ж гарні ночі. Тихі, теплі, сповнені тасмниці й навіть перестороги. Сиділи біля багаття, підкладали дрівця й слухали хлюпанія качок у лататті та далекий крик нічниць. Зорі повисли пизько, були великі, теплі, хоч бери їх у руки. Над лісом, що ріс на далекій кручі, кресали метеори, вони згорали, як люди. Він так і думав. Якось особливо близько відчував їх, свою спорідненість з ними. З ніччю, озером, зорями і метеорами. Хоч і не знав, не міг знати, хто він є по відношенню до них. Він — вище них, нижче, врівень з ними чи й просто — одне ціле? Вище, бо мислить про них? Але вони породили його.

Цього він Ірині не казав. І не тому, що боявся, що вона

не зрозуміє. Це треба відчутти. А що, коли вона не відчуває! Вона засинала просто біля багаття.

Василь Васильович узяв з собою вудку — примітивну, з червоним дерев'яним поплавцем, з погано прив'язаним великим гачком — купив готову в магазині, але ловити рибу не вмів. Ірина пригадувала, як вправно, хозяйновито стьобав жилкою по воді Ірша, і їй чомусь було трохи образливо за Василя Васильовича, та ще й так, немов його образив сам Сергій, і бажала чоловікові удачі. Проте навіть вона розуміла, що треба хоча б знати, де ловити рибу — на дні, на середині води чи біля поверхні, треба її принадити, а він на цьому не тямився, підказати ж йому не могла: цю науку перейняла од Ірші.

«В себе на болотах ми ловили підсаками, корзинами, а то й руками,— виправдовувався він.— У нас вудками не ловили. За таке взяли б на висміхи — забава, гайнування часу».

Але, мабуть, якісь вищі сили прочитали її думки, й Тищенко одного разу паловив багато риби. Звісна річ, сталося це зовсім випадково — закинув під латаття вудку, де на гачку теліпався величезний кволий черв'як, і поплавок одразу повело вбік, а далі він пірнув під латаття. Тищенко схопився на ноги й обома руками поцупив товсте, як голобля, вудилище, й витягнув чималого, грамів на триста, окунця.

Той глибоко коетнув гачок, невправний рибалка ледве витягнув його з риб'ячої горлянки. Почепив свіжого черв'яка, закинув на те ж місце, й поплавець знову одразу ж помчав по воді. Василь Васильович зареготав на радощах, й вгамовувати його довелось Ірині, вона стояла поруч, допомагала знімати рибу. А окупі хапали, неначе голодні собаки, здавалося, вони там стояли велетенською зграєю й чатували на гачок. І було їх гибіль. А потім Василя Васильовича і Ірину накрила тепла, коротка злива. Вони не втікали, не скинули з себе одежі, рибалили далі. Але тільки-но скінчилася злива, скінчився й кльов. Та в них уже було півсітки окунів. Дрібненьких Василь Васильович одразу ж випустив у воду. І яка ж розкішна (хоч і довго довелося чистити окунів) вийшла юшка! І як запаморочливо, медяно пахнув луг, і як хазяйновито, вічно гув над квітами джміль, аж Ірині хотілося плакати. І вона подумала: коли б їй довелося опинитися тут в інший час, вона б насолоджувалася кожною квіткою, кожним повітом вітерцю, кожним помахом крилець волового очка — хитрої

і сміливої пташки, яка бігала поїд берегом. Раніше вона не вміла цього цінувати. Коли б їй раніше оце гірке знання!.. Або навпаки, якби в одну мить, навіть зараз, відмовитись від усього, обірвати в душі болісні струни, й стали б навечно її і оцей луг, і озеро, й теплий вітер.

Ірина злякалася. Їй здалося, що вона хитро й підступно зраджує їхню з Сергієм любов, навіть саму себе, що вона тепер нещира подвійно. Донедавна їй здавалося, що вона стала причиною Василевого нещастя, але несла щастя іншій, коханій, людині, і це примушувало не те щоб забувати, що буде, коли вона скаже про все чоловікові, але все-таки мовби йти вгору, хоч і по лячній, тернистій дорозі (і як вона скаже — отакому, нехай і не любому, чужому, але простому, найвному, як хлопчик, чоловікові — він і справді зовсім по-хлопчачому підкрадається до тоненької зеленої болотяної бабки, щоб ушіймати її за хвіст), а тепер вони гинули обое, і вона не могла прийти на поміч ні тому, ні тому. І накочується на них щось страшне, накочується, неначе поїзд, а ти лежиш на рейках із зв'язаними ногами. Їй колись таке приснилося, вона, навіть прокинувшись, довго ціпеніла од жаху в темряві. І ще лунав у вухах стукіт коліс і мчалось з пітьми чорне страхіття з величезним жовтим оком. Те страхіття — все ближче й ближче...

Вона сама перевела стрілки для поїзда. Таки сама, хоч і несамохить, підптовхнула Тищенко до Сергія. Мабуть, треба сказати правду, в глибині душі (чи свідомості) вона почувала таку потребу — в оцей критичний момент довести руйнацію до кінця, а тоді вже або будувати на руїнах нове (тільки будувати!), або покласти на долю та гинути й собі. Гинути не самій, а вдвох з Сергієм. Злий розум (чи серце) штовхає її до якоїсь крутої межі, її знову хочеться за щось ухопитися, щоб виправдатися перед собою, намагається пригадати перенесене через Василя пониження, але пам'ять чомусь нічого подібного не знаходить. Якби він був поганою людиною, було б легше. Або якби хоч вона могла чимось допомогти йому. Це поза її волею... Хіба що... піти до директора і розказати, який Василь?

І ще раз подивувала власній наївності. Вона — його дружина, хто їй повірить! От коли б вона пішла вже не дружиною... Але тоді Василь не захоче її допомоги. Й не захоче нічого. Ні, таки Сергієва правда, зараз казати не випадає. Але й обманювати чоловіка в такий час... Що-

правда, тепер вони з Сергієм не зустрічаються. Так вирішила вона, і Сергій її зрозумів, вони мовчазно уклали важку для обох, але потрібну змову. Лише тоді, коли залишаються удвох у кімнаті, перемовляються кількома словами. Вона намагається підтримати його, вселити віру. Йй стискається од страху й жалю серце — Сергій змарнів і зчорнів лицем, у нього аж кістки проступили на вилицях. Він не знає, як йому вестися на роботі, люди до нього підходять рідко, намагаються все розв'язувати з Басом, а він сам розмовляє з ними лише за крайньої необхідності. Вона розуміє, що його не тільки мучить страх, а й пече сором, і намагається подати іншим приклад рівного ставлення до завідуючого сектором. Але ж... хіба обдуриш усіх, Клаву, Вечірка... Либонь, він теж щось знає, бо, коли дивиться на неї, усміщечка на його губах звивається, як молоденька жвава змійка. Тепер вона в усьому покладається тільки на Василя Васильовича. Мабуть, настав отой великий момент, про який думала, якого боялася, — що все доконечно тримається на цьому одному — його волі, його зібраності, його вірі в життя. І знову вона торопіла перед ним — рівним, певним себе, сповненим сили. Мабуть, запаси його віри просто невичерпні. Про це вона знала й раніше. Він взагалі сповнений якогось всеоб'ємного, гарячого оптимізму: одних він захоплює, в інших, скептиків, викликає іронію. Він вірить у всі кампанії та заходи, які запроваджує інститут, часто сам виступає їх ініціатором, розвиває, вклучує в ті вири якомога більше людей. Трохи інакше, але теж з оптимізмом дивиться в прийдешнє. Хоч там і старість (бездітна старість страшна, недарма він усе частіше просить її взяти дівчинку — саме дівчинку, мабуть, на догоду їй — з дитбудинку), і немічність, але він мовби увібрав у себе частку чогось великого, породженого самою природою. Водночас захоплюється старовиною, любить читати про запорожців, про Січ, щиро пишається «козацькою республікою», сердиться, що нинішні історики дуже мало пишуть про те, все те їй теж не байдуже, але для неї це далеке, неуявне, а їхня газова плита вже зіпсувалася геть, і це їй турбує кожного дня, і тільки вона по три рази перевіряє увечері, чи вимкнута газ.

Василя Васильовича страшенно тривожить, скільки століть чи десятиліть житимуть у Африці слони й чи довго ростимуть тугі, з терпким запахом качалочки рогозу на Луковому озері, бо в далеких планах помічено спорудити поблизу від озера житловий масив, оці качалочки рогозу,

й слони, і Дніпро — його без решти. Йї це вельми приємно, й вона розуміє, що меншає в світі і слонів, і таких людей, що, може, тут навіть є якийсь зв'язок. Звичайно, шкода, що він не паважитья на щось велике і взагалі отакій — розкиданий, не чіткий, не достатньо цілеспрямований, але такий вже є.

Зате Василь Васильович не дуже клопочеться (хоч він теж не позбавлений амбітності), аби посісти вищу посаду. Його влаштовує те, що зумів вибудувати якесь вельми поважне коло, яке всі люди називають авторитетом, — вони бачать, що він талановитий і розумний, ідуть до нього за порадою, і він охоче роздає їм свої знання і запаси оптимізму.

Вона вдячна йому й за слонів, і за оці терпкі качалочки. А ще більше вдячна, що ніколи не обтяжив її власними клопотами, невдачі, як і недуги тіла, ховає глибоко. Йому приємно, коли вона турбується про нього, йому присмний і її страх за нього (вона це помітила давно), і все ж він намагається не виказати своїх чуттів. Це вона завжди перекладає на нього власний клопіт, її спокійно, бо є хтось, у кого од найменшого її стогопу розширюються зіниці і в них зринають білі тривожні рсочки, й він не заспокоїтья, доки не поведе до лікаря (а дорогою переконливо, з доступних йому наукових позицій розвіє її далеко, глибоко приховану підозру на щось серйозне, й розвіє немов мимохить). Оце вона в ньому й цінувала найбільше. І те, що йому весь час здається, буцім вона багато працює, і він хоче перебрати па себе хоч частину домашньої роботи, а їй радить, аби більше відпочивала. Йому вельми присмні її клопоти про нього, він іноді буркотить, коли вона приносить одразу кілька нових, модних чоловічих сорочок; вона турбується і про його здоров'я, й про його авторитет, але все ж завжди і в усьому він для неї — остання інстанція, опора й надія. І навіть щось більше. У ньому закладена якась особлива сила, якої вона не може пояснити, але яка дивним чином еднає його з оцим озером, з оцими деревами, — вони ростуть, бо такий закон життя, вони вистоять усе, що б там не сталося, а якщо впадуть, то мовчки. А які ж вони гарні в грозу, а у вітряну погоду!

Її думка знову прокрадається кудись назад, мабуть, її накликав інший дель, інша риболовля — їй здається, що про таке негарно думати, вона ніби порівнює Сергія з Василем, ніби вибирає, але це не так просто... вона й досі

не знає, як ставиться до тих же слонів і до оцих качалочок Сергій, а це їй здається дуже важливим. Очевидно, так, як і Василь, а може, й трохи інакше. Краще? Вона не знає. Але він подарував їй чудесний день, а якщо від тієї поїздки у ній лишилося якесь невдоволення, то тільки через те, що той день — крадений.

А Василь теж міряє ногами оцей луг двічі на день тільки через неї, бо вона в цьому році зовсім не відпочивала, хоч йому й кортить швидше повернутися на роботу, й увечері він часто до когось дзвонить з кабінету і двічі вже кудись ходив. Він і зараз увесь час думає про те, але не дає йому хоч на мить захмарити для неї день... А їй чомусь нудно в лузі серед оцієї розкоші й краси. Її думка весь час поривається до інституту, до кімнати, в якій стоїть її робочий стіл. Навпроти — Сергіїв стіл. Русяве волосся спадає йому на чоло, а він відгортає його рукою. Він зараз такий самотній і нещасний. Кілава його недолюблює, і всі його обходять. Якби була вона, то підтримала б... Вона одна може його підтримати.

— Ходімо до Дніпра,— вивів її з сумовитої задуми Тищенко.

Вона погодилася, проте запитала:

— А речі?

— Кому вони треба. Та тут нікого й немає.

Вона хотіла йти просто в купальнику, він запропонував взяти одягу з собою. Зустрінуть когось — косарів чи рибалок — якимсь негарно. Склав у вузлик одягу, накинув на плечі сорочку. Вона чомусь подумала, що саме одяг робить його ведмедкуватим. Може, що не шие у кравця, купляє все в крамниці? Статура ж у нього справді мов у велета. Широкі плечі, могутні, порослі посередині кучерявим волоссям груди, мускулісті руки. Він не плакає власне тіло, але завжди тримає себе в спортивній формі — важкоатлета; здається, то якась його внутрішня самомуштра, якийсь «тиблик». Вона й сама така. Та ще вчитала про культ тіла і душі в давніх греків... Вони казали, що в людини має бути красивим усе. Навіть звички. У Василя багато негарних звичок. Ходить перевальця, коли говорить, вимахує руками, неначе рубас дрова.

Брели звивистою стежечкою у високих травах. Мабуть, їх не косили, бо ростуть біля самого міста, нікому не потрібні. Їх супроводжувала чайка. Літала колами, кинькала, падала в трави й знову злітала.

— Чого ти, дурна,— сказав Василь Васильович.— Уже ж вивела своїх часнят. Чи, може, ми тобі чимось не подобаємося? Так йдемо ж звідси, йдемо.

Переходили піщані пересипи (нанесені під час повені двіпровою водою), сухі пагорби, пробиралися через лози. В одному місці набрали на сухе ложе. Його недавно покинули. Чорніло кострище, валялися обсмалені консервні бляшанки. Тут хтось ховався. Й, очевидно, не одну добу. Розкладав уночі багаття — його не видно, у глибокій, виритій під кущами верболозів весняним бурчаком ямі,— щось варив у бляшанках. Зараз почі короткі, а йому, либонь, видавалися довгими. Ось його сідлище. А отією кожушиною він укривався. Мабуть, недобрий чоловік. І що він думав? Од кого ховався? Кому хотів помститися? Помститися — це обов'язково.

Стало трохи моторошно. Але пробралися через лози, й у душу знову хлюпнула зеленаво-жовта хвиля. І яких квітів, яких суцвіть тут не було! Навіть кінський щавель — бур'ян з бур'янів — і той вплив свою особливу барву. Вже причорнів на верхках, і стояли ті кострубаті мітлища, неначе обпечені блискавицями, додаючи ніжному лугові якоїсь суворості й важкої, з думкою про минуність, але і про вічність урочистості. А чистотіл і ведмеже вушко додавали сумної жовтої барви.

З певеликої кручі спустилися до Дніпра. Він котив води вільно — на просторі, то тут, то там закручувалися пінні бурунці, й важкі водорії пастрашували уяву чорною глибиною. Кажуть, на дні таких водоріїв живуть соми, вночі вони випливають на плеса й лякають рантовими виплесками рибалок і мисливців. Береги були пустельпі, й ця пустельність хапала за серце, й ставало чогось шкода — насамперед себе. Так думала Ірипа, а Василь Васильович бродив по коліна у воді, йому подобалося, як швидко течія лоскоче і приємно охолоджує ноги.

— Отак само я бродив колись понад річкою у своєму селі,— сказав Тищенко.— Студентом... Приїхав на канікули... І приїхала ще одна дівчина... Вопа вчилася в технологічному інституті. На шкіряному, так, здається, він називався, факультеті. Збиралася працювати в цеху, де шиють чобітки і сумочки. Мені це було не зрозуміло.

— Що саме?

— Ну, що людина у дев'ятнадцять років збирається все життя щось там шити із шкіри.

— Таку вибрала професію.

— Тепер я розумію, а тоді...

— Що ж тут дивного. То вже — забезпечене в майбутньому життя.

— Правда... Мені ж тоді було не потрібно нічого. Ні грошей, ні квартири... Одні штани... Одні черевики. Парусинові, сорок третього розміру. Штани і черевики. Босий блукав понад річкою. Вода... і сонце. Жарке, вільне, вічне. І думав я, що сотворю щось особливе... Ще ж усе попереду. Життя тільки починається. Сотворю щось таке... Переверну світ... Чи принаймні здивую його так, як він ще ніколи не дивувався. Збудую, двигону...

Сказав просто, буденно, але за всім цим вчувалася глибока туга, її підкреслював плескіт води, з нею сплили тисячі, мільйони надій, пливають і далі, в кожну хвилину, кожну мить, ті хвилини неначе одривають щось з душі, перетворюють на рух в протилежне, назад. А він стояв дужий, сильний, рвійний, але, мабуть, вловив себе по той бік грані.

Вона здивувалася такому його зізнавню, але не зовсім повірила, їй здавалося, що він не міг так мислити, бо жив дуже просто й практично, бо був селяком, виріс біля жита й гною, про що часто розказував і чим аж хизувався.

— Ну а зараз? — запитала.

— Зараз... Не те щоб не вірю... Але... знаю межу. Щось іще збудую. Сподіваюся, гарне.

Вона сиділа на березі, обхопивши руками коліна довгих ніг.

— Може, рано заговорив про це? Мабуть, перебільшуєш. Такій скажений, як і раніше.

— Скажений — може. Та й то не так.

— Тоді чого не вистачило?

Він пішов униз за течією, та так далеко, що вона вже й не сподівалася на відповідь. Ішов назад, бурунів воду, дивився собі під ноги, немов видивлявся щось на дні. Зупинився супроти неї, подивився вгору, на сонце, на ліс за Дніпром.

— Мабуть, усього потроху. Таланту, знань. І...

— І?..

— Сміливості.

Вона запитала:

— А кому вистачило? — (А в серці щось тьохнуло, підказало: «Йому вистачить»).

Тищенко вийшов з води, сів поруч неї. Знову довго думав.

— Таких дуже мало.

— А все ж?

— Мікеланджело. Шевченко... А нас щось трохи оглупило і скувало. Усіх разом.

Вона подивилася на нього з цікавістю, змішаною з співчуттям.

— Тобі подобалася та дівчина? Мабуть, подобалася, якщо згадав її. Од неї почався твій спомин.

— Подобалася.

— І ти розповів їй... про свої мрії. А вона не відгукнулася?

Тищенко подивився на неї підозріливо.

— Звідки ти знаєш?

— Здогадалася.

— Я тобі ніколи не розказував.

Вона осміхнулася. Навмисне сказала майже те, що вже казала Сергієві.

— То й що? Просто, як і більшість чоловіків, ти не розумієш жінок. Вони чомусь думають, що жінкам треба, аби в ім'я їх возводили піраміди або тисячами рубали голови. Буває й таке. Це лестить... Але, мабуть, частіше більше важить... щоб піжно і чуттєво погладили по руці. Зробили щось маленьке... Але для неї. Бо піраміди і перемоги на полі бою врешті-решт — для себе, для власного возвеличення. Над тією ж жінкою...

Василь Васильович почав заперечувати, вона слухала й думала своє. Невідь-чому пам'ять відхилила запону, і вона пригадала, як вперше залишився наодици з нею Ірша. Завжди ніяковий і завжди скутий, він раптом розійшовся, почувався вільно, жартував, смішив її, і вона одразу ж зрозуміла, що він — тонкий, дотепний, що ота його тонкість і сковувала його, а тепер відчув її довіру й зацікавлення собою, тобто вона несамохіть підштовхнула його до цього. Він хотів їй сподобатися. Це вона розуміла. Але не зупинила його. Й не згледілася, як, розповідаючи якусь веселу історію, він узяв її за руку. Ні потім, ні пізніше вона не пам'ятала, як це сталося. Сталося само по собі. А тепер пригадала й чомусь злякалася.

— Ти мене не слухавш,— діткнувся до її руки Василь Васильович, і вона сахнулася. Але він цього не помітив.

— Слухаю. Трошки задумалася.

— Я кажу, що, мабуть, у тому, що сказала ти, є частка правди. Либонь, досвідчені зальотники знають про це.

— При чому тут досвідчені зальотники? Я кажу про щирість, порух душі.

— Нехай і так. Але в отому, про що казав я,— теж щирість. Піраміди — не тільки для себе. Звичайно, всі ми мріємо за молодості стати кимось великим. Якщо не полководцем, то хоч пілотом.

— А може, й не треба прагнути кимось стати?

— Ти не дослухала. Та мрія обов'язково пов'язана з дівчиною. Часто навіть невідомо з якою. Видуманою. Я пам'ятаю свої шкільні роки, в старших класах... До речі, мені здається, що теперішні хлопці про це мріють менше... Зараз вони практичніші, чп що.

— А може, й оце — гарна робота, квартира — теж мрія? Велика мрія високо піднімає людину, зате потім дуже боляче грюкає об землю. З тих мрійників виростають герої, але й егоїсти теж.

— На мій погляд, зараз дехто зисцінив любов. Саме через те, що загубив мрію. Молодий чоловік,— я маю на увазі порядних хлопців,— одружується і дбає про гніздо. Тільки про гніздо. І ніщо його не обходить: ні свій завод, де він працює чесно, але мовби відробляє, ні Кампучія, ні Запоріжжя. Розумієш? Тільки квартира, машина. Розумієш, про що я кажу?

— Просто ми стали старші. І нам здається, все, що було з нами,— значиміше і більше.

— В цьому теж є доля правди. Але...

— Не сердься. Я тебе розумію. І співчуваюю...

— Бачиш, зрозуміла не до кінця. Співчувати мені нічого... Я ще збудую щось хороше. Заздрість мене не гризе... Всім задоволений. Навіть тобою,— пожартував.

Він і справді не почував жодної скарги на долю. І був задоволений роботою і тим місцем, яке посідав у суспільстві. Не важився на вищу посаду, що, може, піднесло б його у власних та й Ірининих очах. Якби тільки вміння, на цій посаді можна зробити хтозна-скільки. Його поважають, знають, що він розумний і тямковитий архітектор, і він поважає себе, і йому гарно, й нічого іншого не треба. Іноді йому здається, мовби він вибудував, по цеглинці склав підмурівок, створив такий майданчик, на якому затишно і з якого далеко видно. Це було більше, ніж просто кар'єра, нехай і чесна. Щоправда, останнім часом з цього підмурівка випало чимало цеглинок. І хтось невидимий б'є ломом і далі, мурування тремтить, і це відбивається в серці. Але все те мине. Він подолає. Зрештою, має в ру-

ках ремесло (навмисне означив свою професію так грубо), з ним не пропаде ніколи. І має хорошу дружину, яка завжди його розуміє, навіть коли не погоджується з ним або коли їй кортить подратувати його.

Посередині річки скрикнув пароплав, важко ляпотів колесами проти течії. На всіх трьох палубах стояли люди, вони здавалися святковими і якимись незвичайними. Вони кудись пливли, їх щось чекало попереду, й Ірина їм зазрила. Великі білі пароплави на річці завжди здаються святковими.

На берег набігла хвиля, докотилася аж до них.

— А що ж тоді робити мені? — раптом запитала вона з викликом. — У мене не вдалося... усе.

— Як все?

— А так. Хотіла стати співачкою — втратила голос. Потяглася за тобою в архітектуру... — псує кальку.

— Але ж це...

— Хочеш сказати, що для жінки це непотрібно?

— Та ні, не так...

— Ага. Ось і ти ніколи не сказав мені правди.

Він підвів голову й так проникливо глянув їй у очі, що вона заблимає віями.

— Ти її знаєш сама... Нащо... Мабуть, скрізь є якась міра. Я ж і сам — не Корбюзьє і не Растреллі. Робота по серцю — це теж багато. Та ще в гарному колективі.

— Я це знаю й сама.

— Через те я тобі ніколи й не казав.

— І погано робив.

Ірина раптом підвелася.

— Попливли на той берег, — запропонувала.

В його очах майнула тінь вагання — він не дуже гарно плавав. Але одказав:

— Попливли.

Вони склали одяг під кущем і зайшли у воду. Ірина одразу ж пішла наввимашки, він плив «по-собачому», намагаючись не відстати, але й економити сили. Попереду миготіло її довге тіло, а внизу чорніла глибінь, про яку намагався не думати. Він і так хвилювався — їх дуже швидко зносило вниз. Вони ледве сягли середини, а одержі позаду вже не було видно. Василь Васильович дихав рівно, цильнував оком дружину. Вона все іще йшла наввимашки, але її руки зводилися все важче, все повільніше. Незабаром він наздогнав її й поплив поруч. В просвітлених сонцем струменях рожево світився її купальник, йому

чомусь було дивно бачити Ірину і себе в цьому могутньому потоці. Шкодував, що піддався на її підмову, навіть хотів сказати — не сказав. До берега ще було далеко. Тепер він намагався пливати на лівому боці, підгрибаючи під себе воду лівою рукою — права тим часом відпочивала. Він би ліг на спину — відпочив би зовсім, — але тоді їх би рознесла вода. Її губи були стиснуті, погляд спрямований уперед, але раптом вона глянула на нього й сказала:

— Я більше не можу. Пливи сам.

Спочатку він подумав, що вона жартує. Раніше йому здавалося, що утопленики неодмінно кричать і хапаються за тих, хто знаходиться поблизу. Отож її спокій і ввів його в оману. Але, мабуть, він і врятував їх.

— А що я скажу у відділі кадрів?

В наступну мить зрозумів, що вона справді тоне. Рухи її стали мляві, обличчям перебігла гримаса болю.

— Пливи... Я...

— Ти, Ірино, молодець, — сказав він. — Добре, що не панікуєш. — А сам гарячково думав, як її допомогти. Він пам'ятав, як солдатами в армії вчилися вони рятувати утоплеників. Тоді в них нічого не виходило. То було майже неможливо — волокти на собі товариша, хоч він і не чіплявся за тебе. — Я тебе підтримаю... А ти перепочнвай. — Підвів під неї праву руку, підважив її під живіт. — Легше? Воруши руками помаленьку.

За півхвилини відчув, що ліва рука втомилася, що й сам занурюється.

— Тримайся... Я запливу з того боку.

Тепер підтримував її лівою рукою, загрибав правою.

— Василю, — витиснула вона крізь зціплені зуби. — Це я... глухота...

— Мовчи! — наказав він. — Воруши ногами. Вже близько. Я перевернусь на спину... Нехай несе.

Вона першою відчула, що можна стати. Вода сягала їм по пояс — лівий берег був мілкий. Але вони ледве встояли — такі були виморені. Тримаючись одне за одного, вийшли на розпечений сонцем пісок, і зненацька у Василя підломилася нога, й він важко сів — навіть не сів, а впав на пісок. Груди йому ходили швидко і якимось поштовхами. Обличчя посіріло. Він втратив усі сили.

Тільки тепер Ірина відчула справжній страх. Її теж почав трусити дрож.

— Зараз зігрієшся, — сказав Василь Васильович.

Вона знала, що її лихоманить не від холоду. Зараз вона готова була вбити себе. Навіть пошкодувала, що сбізналася, що не пішла під воду мовчки. Від тієї думки злякалася ще дужче — Василь закутував би себе. Здавалася собі пицою, підлою. А може, трохи божевільною. Коли вони сиділи на березі і по річці йшов пароплав, вона саме чомусь згадала Клавину розповідь про те, як та купалася з чоловіком на ставку. У них уже почалися нелади, вони то сварилися, то мирилися. Чоловік запропонував їй поплисти на той бік, а коли вони одплили далеченько од берега, він став топити Клаву. Мовби жартома — спочатку він, можливо, справді жартував, — а тоді вона зрозуміла по його очах, що він штовхає її під воду насправжки, злякалася, почала одбиватися, їй вдалося вирватися і втекти на берег. Чоловік вийшов слідом за нею і вдавав, що жартував... І тепер Ірині здавалося, що та згадка й підштовхнула її на оцю ризиковану плавбу. Чим, вона не знала, але пам'ятала, що останнє, про що думала, — так це про Клавину розповідь. Вона попливла й тоді, на Прип'яті, з якогось внутрішнього виклику.

Але там усе було інакше. Та й Прип'ять — не Дніпро. А може, й був якийсь зв'язок. Звичайно, так. Вона не бавилася, либонь, життя для неї мало значно меншу ціну, ніж раніше, а може, кидала виклик самій собі — хтозна. Знала одне: вже ніщо не може врятувати. Ніщо! Дрож бив її дужче й дужче, вона заплакала.

— Ну чого ти, — поклав він їй руку на плече. — Все ж обійшлося. Ось трошки полежимо, а там йтиме моторка.

Вона закусила губу, уткнулася обличчям у пісок, їй хотілося заритися у нього з головою, розчинитися в ньому, стати такою ж піщинкою, бо хоч вона про те й не думала, але почувала, що для неї все тільки починається, що її чекає ще більше страхіття.

Розділ тринадцятий

Мабуть, їй би стало легше, коли б могла комусь відкритись, висповідатись до кінця, виплакаться, розказати все. Але не було в неї такої людини, не було подруги. Тепер вона усвідомлювала це з особливою гіркотою, з жалем і навіть нарікала на саму себе. Шкільні подружки розлетілись, як зграйка синиць, в інституті вона теж не прилинула ні до кого душею, власне, на першому і на дру-

тому курсі в неї було багато подруг — разом ходили в кіно, гуртом сідали на факультетських і інститутських зборах, але вже десь з третього курсу в них щось почало рішуче мінятися, немовби були такі самі, а думками кожна текла в своє, невідоме, а декотрі й зовсім впадали у практичне. Одні відкрито, інші потайки зустрічалися з хлопцями, але здебільшого вже й зустрічалися не так, як у школі або на першому курсі, а міряли хлопців іншими мірками, планували своє життя і знали, що дружба — це тимчасове, миттєве, а те — назавжди. Їхній курс «дружив» з курсантами річкового офіцерського училища. Влаштували спільні вечори, зустрічі, вікторини, всі ті хлопці були хороші, не вельми освічені, приходили в чорних кльошах, з палашами, але й з ними дружба набула іншого сенсу — вони незабаром закінчать училище, їх розкидають по річках, по кораблях, там їм буде важче вибрати дружину.

Хлопці з їхнього курсу насміхалися над чорнокльошниками, але самі проводжали «філологічок» з пединституту. Була в Ірини одна ближча подруга, Тая, не зустрічалася з хлопцями, хоч і гарна з себе, вся віддалася громадській роботі і науковому студентському гуртку. Ірина якийсь час дружила з нею й теж вступила до студентського гуртка і була профгрупоргом. Тая майже щодня виступала на зборах, громила ледарів, шпетила за неактивність, інертність своїх товаришів по курсу, влаштувала рейди, всілякі перевірки, й Ірина теж ходила з нею. А потім їй почало здаватися, що Тая це робить неначе з внутрішнього примусу чи якогось розрахунку. Немов не для себе, а для когось, щоб бачили, щоб помітили. Ірині часом думалося, що коли б вона в чомусь помилилася, а Тая могла цим скористатися для свого вивищення — бодай на один міліметр, то вона б не завагалася. Ця думка вразила Ірину, вона стала пильніше придивлятися до Таї. І одійшла від неї. А Тая й справді виявилася кар'єристкою, вибила собі місце в аспірантурі (хоч були здібніші студенти), нині вже доцент, пише докторську.

Не могла Ірина до кінця одкритися й Клаві. Відчувала — Клава осуджує її, намагається не осуджувати, але осуджує. Й було в цьому осуді щось несправедливе, проте трішки й справедливе, і тут вже не мало значення, яка Клава сама, — Клава й співчував їй, і, може, трохи заздрить, і трохи гребує. Але чому гребує? Якось Клава сказала: «Тепер любов проста, вискочили з кущів — і забули одне про одного». Вона мовби натякала Ірині, як то

мусить бути в неї, але водночас, у принципі, відмітала таке кохання, хоч, може, сама спізнала його не раз. Либонь, через те й осуджувала, і гребувала? Лишалася Софія, скульпторка, але та зовсім не зрозуміє її. Либонь, не зазнала кохання і прагне сягнути успіху в скульптурі. Але й там у неї іде кепсько. Для того, щоб створити щось красиве, треба нести красу в душі. Софія озлобилася на чоловічий рід, і всі скульптури чоловічого роду в неї похмурі, недобрі. Рідковолоса, гостроноса, вона не викликала в чоловіків захоплення. Та де там захоплення, вони просто оминають її, як птахи городне опудало. А притому вона жагуча, як кажуть тепер, сексуальна. Кілька місяців жила з смагливим вилицюватим інженером, який приїхав на шестимісячні курси в Караганди (у інженера в Караганді — жінка та троє дітей), і те їй страшенно сподобалося. Вона так прямо й сказала, і всі розмови наодинці зводять до того — дивиться в підлогу або на скульптуру, а сама смакує подробиці кохання з карагандишським інженером та ще двома чи трьома випадковими знайомими. Біль душі, спрага за неспитим коханням — те для неї просто незрозуміле. Та й взагалі, чи може хтось зрозуміти твій затамований крик, твою розпуку, коли серце рветься з любові і з болю за людину, з котрою прожила стільки років. У якийсь момент їй у душі все мовби зійшлося до купи, й відчула себе мученицею, що карається за велике, за всіх людей, за їхні добрі й недобрі вчинки, але одразу ж зрозуміла, що це самомапа, чергова химера, що вона не достойна того світлого, чистого болю, мученицького болю, що в неї все просто й страшно — і коханець, і чоловік, якого вона обманює. І всі це знають, одвертаються од неї.

Он і Соня, дівчина, яка сидить за колишнім столом Рубана. Спочатку Ірині було аж страшно дивитися на той стіл, кілька разів знепацька сягнувши туди зором і побачивши схилену постать, мимоволі здригалася: в пам'яті зринав день похоропу, що немовби покрив чорним завішалою усе Рубанове життя. І тільки зрідка, коли не було Соні, бачилось їй, як Рубан повільно сідає за стіл, дістає мундштук, прочищає його, а сам щось думає, не вгадати що. Про що він думав? Яким було його життя поза роботою, яким він був насправді? Так ніколи вона про це й не дізнається. І все ж він залишив щось у цій кімнаті.

Кілька разів намагалася заговорити до Соні, але та відповідала коротко, однослівно: «Так», «Ні», «Еге ж», — і ще нижче схилялася над калькою.

«Рубан би мене не осудив. Сказав би круто, але не осудив». Вмить у її очах зблисла твердість і впевненість. Цю впевненість ще й мовби щось зав'язувало, штовхало її на якусь рішучу грань. І вона сміливо ходила по кімнаті, невимушено сиділа в переповненому залі й невимушено сіла за застелений білою скатертиною стіл у конференц-залі. В ці дні інститут відзначав своє тридцятиріччя. Було багато квітів, багато промов. Безпалий навіть прочитав вірші, де не забув уславити нинішнє керівництво. Виступав і міністр, у своїй промові він якось особливо відзначив роботу Тищенка, і по залу прокотився приглушений гомін, ніхто не знав, що це мало означати,— не обізнаність міністра чи його рішучий захист головного інженера.

За столом у конференц-залі навпроти Ірини сиділи Бас і Огієнко, сперечалися, але Бас увесь час дивився на неї, і вона здогадувалася, що їхня розмова обертається все в тому ж колі, яке так туго замкнуло їх усіх,— її, Василя Васильовича, Майдана, Іршу. Говорили патяками, а за тим стояло щось більше, сутніше. Йшлося ж бо до нового засідання, до нового розгляду справи Ірші, і силове поле напружилось довкола цього. А за тим полем стояли всі вони. З сучасним і минулим, з тим, що так розвихрило всіх.

— Про яку душу ви говорите? — погладжував сивуватого йоржика Бас.— Ви насправді?.. Чи фігурально?

— Душа — це совість,— випив і знову налив чарку Огієнко, і його тонке, попелястого кольору обличчя ще дужче спохмурило тінь думки.

— Є обов'язок. Є закон.

— І все?

— І все. Он Ключкова... Їй того не вистачило... Дошукалася...

— При чому тут Ключкова. Кожна людина повинна мати моральний стрижень. Магнітну стрілку. Щоб вона завжди показувала на полюс. Це важко, щоб усі стрілки...

— Все залежить від полюса.

→ І від кожної стрілки. Від кожної. Вона повинна рухатись вільно, сама настроюватись на хвилю.

— Е-е, голубе,— протяг Бас,— не вистачить сили магнітиту кожну стрілку. Вони підкоряються одній силі. І коливатись стрілка може від і до.

— Силі власної волі. Бачите ж, ось і стрілки наших з вами душ коливаються не в один лад.

Зчинився гомін, Ірина ледве вирізняла голоси.

— Ті, які відхиляються...

— А які відхиляються? — запитав Огієнко.

На кілька хвилин їхні слова заглушив оркестр. А тоді вона почула, як Майдан, котрий, не уважно слухав розмову, кинув немовби знехотя:

— ...Вся суть у роботі. Тебе немає, а робота йде.

— Ось так! — переможно підняв угору виделку Бас.

— А мене — немає? — зігнував його вигук, повернувшись до Майдана голову Тищенко.

— Немає. Ти розумієш, я це — фігурально. Навіть не про конкретну роботу.

— А я про конкретну, — рішуче заперечив Тищенко. — Людство ще навергає такого, що нам і не снилося. Нам — усім разом, од висячих садів Семіраміди до нью-йоркського Емпайер-білдінга. Але яке воно буде — ось що важливо. Важливіше понад усе.

І знову оркестр покритив усі голоси, Тищенко й Майдан повідверталися, не брали участі у розмові.

Бас розрізував великий червоний помідор, він щось сказав, чого Ірина не дочула, розібрала тільки останні слова:

— ...нас багато.

— Буде ставати все менше.

— А тоді знов за нами засумують.

— Боронь боже.

Вони сперечалися, але якось вельми спокійно, без жару, мовби навіть це не обходило їх, а може, так воно й було, і від цього Ірині стало моторошно.

— Я радив би вам не вживати так часто оцих слів...

— Яких?

— Справедливість. Бог. Душа. Не наші категорії.

— Її немає? І немає нічого? Всі ми смертні і понесемо все з собою?

— Є. Тільки не те, що ви думаєте.

— Нічого такого я не думаю, — зітхнув Огієнко. Враз він мовби одмінився і казав у зовсім іншому ключі: — Шлях до істини не вимагає таких жертв. Вона сама — добро. І в нас теж добро. Несімо його одне одному. Без цього просто не можна жити.

Бас не перейнявся Огієнковою шірістю; сидів прямий, суворий, навіть тут, за святковим столом, не давав собі розслабитися.

— Я міг би й погодитись, якби ви — і ти, й Тищенко — не вельми натискали на це. І не забували про другу по-

ловину, не менш важливу — строгість, суворість, порядок та кару.

— Кару за що? А якщо провина вчинена несвідомо?

— Не має значення.

— Не має, коли це стосується інших. А коли грім ударити над власною головою...

Коло замкнулося. Важкий, тугий обруч ліг на горло, й вона песамохить піднесла до шиї руку. А в неї за плечима хтось стояв, і вона ледве знайшла сили, щоб відключитися од розмови Огієнка та Баса. Її запрошував до танцю Вечірко. Хотіла відмовитись, але в одну мить перемінила рішення. Рвучко підвелася, Вечірко відсунув стілець. Проте Ірина не одразу пішла з ним — не могла перемогти огиду, знала, що це Сергіїв, а отже, і її ворог. Постояла мить біля відчиненого вікна, за яким стрімко, буцімто без будь-якої мети, ширяли ластівки. Ірина знала — ластівки без мети не літають.

Поклала руку Вечіркові на плече. «Треба знати все про ворога», — подумала наївно. Власне, вона знала все й так. Його минуле і майбутнє. Дивилася в його синюваті, водянисті очі: «Чого в них лишень немає, чого туди не нанесло життя — як у глибокий вир, де крутить усе — і тріски, й сміття, а наверху гладінь, а наверху чисто. Ще й якась голубувата наївність. Звідки, з чого вона? Що означає? Кого він хоче продати: її, Сергія? Це вже мовби якийсь маразм — облещувати, навіть обціловувати того, на кого за годину напише анонімку. Якась юродивість, відхилення від людської норми. Але ж в усьому іншому він — твереза людина, навіть талановитий інженер. Видає себе за правдолюба — різке правду-матінку. Декотрі його підтримують. Вірять? Люблять саме за це? Ходила навіть чутка, що організовує комусь з міністерства дівчат.— «Отже, цинік і сміливець? — запитувала себе.— Либонь, навпаки, цинік, але боягуз. Жорстокий до жаху, боягуз, роз'їдений до печінки честолюбством і заздрістю й тепер переляканий виступом міністра. Мабуть, це найпевніше. А може, все це я собі вигадую?»

А сама дослухалася до чогось у собі, була наструнена й рвійна, як оті ластівки за вікном. Їй приносило якусь жорстоку насолоду відгадувати Вечірка. Отже, мовби людина — як і всі, а які там, за цією просинню очей, вирують пристрасті. І ніхто про те не здогадується, ніхто нічого не знає гаразд. Але вона в цю мить була наділена якоюсь особливою проникливістю, інтуїцією, майже чаром.

По очах бачила, що Вечірко виважив усе, просто він очікує. Поставив собі за мету сколушнути Сергія, позбутися сильного конкурента. Видно, вже обмізкував усі можливі варіанти, всі переміщення. З ким він їх обговорив? З Басом? Ні, той до такого вдаватися не буде. Проте місце віддасть Вечіркові. Віддав би. Але, голубе, того не буде. Ви не знаєте, який заряд приготував Василь. То з ким же ти, танцюристе, обговорював? Та яке це має значення. Майже в кожній установі є люди, які найбільше тішаться, коли промацують драбину вгору. Стануть самі на ті щаблі чи ні? Когось увільнили, когось підвищили. А хто на його місце? А на це ось місце? І так без кіпця. І потай самі зверхньо поглядають на тих, хто внизу. Мабуть, на отому облізлому дивані вже обпліткували зміщення Тищенка. І вже — цілий рух по драбині. Як мурахи вгору по патицяхові. Марна праця. А може... Може, й не марна. Якщо вже заповзялися такі, як Вечірко, Бас... Вони страшні в зграї. І яка їм буде радість, коли вони довідаються про все!

Вона танцювала, її несла відчайна хвиля. Тепер вона вже з неприхованим презирством дивилася на свого партнера. Він не міг не зрозуміти того. Він теж подивився на неї з викликом, але не витримав її погляду, погасив виклик. Був спантеличений. Запросивши її до танцю, збирався натякнути, мовляв, йому дещо відомо, хотів палякати, збити через неї з оборони Сергія. Адже йшлося до останнього шквалу, а тепер не відважувався. Йому здалося, що вони мають когось за спиною, якусь міцну оборону, хотів знати яку. Розмовою — говорили про інститут, ювілей, — поглядом пропонував кілька позицій, готовність перейти на інший тон, ледь поміяти цей, підохочував сам: «У якому плані з тобою говорити — вибирай. Хочеш — щиро, хочеш — запекло». І вона вирішила спробувати розкрити його — вдати відвертість, розчулитись — зіграти: майстерно, тонко, почувала, що зуміє те, та враз їй стало щось під серцем, як гострий ніж, один порух, одна мить — і ввіткнеться в серце.

«Ох, як же все це гидко... Не прощу я собі, не прощу. Це я всьому виною. Ти, Василю, так мене завжди любив, так од усього оберігав. І я... любила тебе саме за це. Може, я й не винувата, бо не розгадала саму себе. Насправді я корислива, чварлива, погана жінка... Я замучила своєю любов'ю, своїми істериками Сергія, я привела його до краху. А попереду... попереду ще гірше. Йому все це треба закінчувати. Негайно, в цю мить».

Вона рішуче зупинилася й скинула з плеча Вечіркову руку. Той лишився розгублений посеред залу. Підійшла до Ірші й сіла поруч. Сергій здивовано і трохи злякано подивився на неї. Ніхто не звертав на них уваги, праворуч місця були порожні, ліворуч точилася голосна, підгоріта горілкою дискусія.

— Сергію, поїхали,— сказала Ірина. В її очах жахтіла рішучість.

— Куди? — здивувався він.

— Геть. Назовсім. Нам тут залишатися не можна. Поперше, це нечесно...

— Ти що?.. Не розумію... Це якийсь... Якесь...

— Марення? Нехай. Але я більше не можу. Не можу! Ти розумієш? Треба ж колись зважитись. Треба починати. То краще отак, з одрубу. Та й це буде легше.

Сергієве обличчя поблідло, а тонкі губи склалися в тверду складку. Таку тверду, що туди не протиснулося б і лезо ножа. Його обличчя — таке рідне, дороге обличчя — здалося їй чужим. Воно й справді було чуже.

— Візьми себе в руки,— процідив кризь зуби.— І знай — тепер я дійду до кінця.

Вона зрозуміла, що він хотів цим сказати. Їй хотілося крикнути, що це «тепер» не твоє, що ти на нього не маєш права, що все треба завойовувати самому, але чомусь боялася. Боялася цього крейдяного обличчя, цих холодних гострих очей, цього незнайомого голосу. Й навіть ота ледь помітна рожжевувата плямка на носі не робила Сергія близьким.

— За мене — факти. Ми вийдемо з перемогою, чисті, й тоді...

— Не вийдемо,— стиснула вона на столі руки.— Це — пескінченне. Навіть якщо тепер усе закінчиться гаразд... Це довга, виснажлива війна.

— Ну й що ж. Я не боюся війни. За мною — правда. Я утверджуюся один раз і назавжди. І вже нікому ніколи не захочеться будувати на мені кар'єру. І потім... Я тихцем весь цей час продовжував роботу над проектом. Уже все готове — навіть план. Я виготовив його сам, без макетчиків. Розумієш!

Це був зовсім інший Сергій, ще не знаний їй, вона подивилася на нього майже з острахом. Ага, так, він не може без архітектури... Вона — її суперниця. А десь далеко зринула чорна крапка: без архітектури чи без успіху? Ні,

ні, подумала, це гидко. Він відстоює свою честь, свою правду. Але... хіба не можна жити без цього?

— Сергію... Я готова на муки, на злигодні. А ти хіба ні?..

— Прошу — без істерики. Піди й сядь біля чоловіка.

Мабуть, її найдужче вразило оце — «біля чоловіка». У неї ледве вистачило сили підвестися й перейти до суціднього столу.

Вечірко зупинився біля дверей директорового кабінету. Завтра — ще одне засідання в справі Ірші. Мабуть — остаточно. Але в ній щось вельми не визначене. Сьогодні Ірша поводився з ним погордливо, майже грубо. Збирається захиститись? Чим? Чи знає це директор? Може, скаже йому? Все-таки вони тоді, першого разу, йшли в одній ударній групі. Ну, не те щоб у одній. Вечірко відчував, що Майдан мовби брідиться ним і в той же час трохи боїться його. Таки боїться. Всесильний директор, котрий може виспести йому догану, не сплатити прогресивки, навіть звільнити з роботи, трохи боїться його. Боїться показати незгоду з тією лінією, яку зайняв він... Боїться, що Вечірко може щось написати в певну інстанцію. Є такий здогад про нього. Хотів зайти до Тищенка — не одважився. А, мабуть, треба б зайти, ніхто не бачить, можна й покаятися... тимчасово. Адже невідомо, хто виграв. Тоді, першого разу, все було насичене розгромом. Тепер і про надмірності стали писати менше. Може, все-таки покаятися? На душі гиденько. Але то нічого. Вийшов би з кабінету, трохи поносив ту гидь, і все забулося б. Був би знову у виграші. Звичайно, виграш малий. Розумів — немає в нього розмаху, сміливості, ризику. Точать серце честолюбство, задрість, вони великі, заповнили все серце, а от сміливості й ризику бракує. На тих збóрах він пішов навпрошки, бо підготувався й був упевнений у перемозі. А потім все примеркло. І тепер оцей виступ міністра...

Йому довелося довго чекати: спочатку до директора зайшли якісь поважні замовники, потім хтось з Держбуду, в нього в приймальні взагалі крутиться багато відвідувачів. Суміжники, спеціалісти по матеріалах, свої співробітники.

Врешті, перечекав усіх.

Несміливо, з опущеними очима переступив поріг ди-

ректорського кабінету. Несміливість ця — не до кінця справжня.

— Хочу з вами, Денисе Івановичу, порадитися ще раз. Там майже все не відповідає естетичним нормам. Найперше — об'єм...

Майдан сидів непорушно — сухий, аскетично замкнутий, і ворушив на столі пальцями.

— Отже, я й хотів порадитись...

— Вам не треба поради,— нараз перебив Майдан.— Ви не за тим прийшли.

Вечірко увібрав голову в плечі.

— А... за чим же я прийшов?

— Не знаю,— знизав сухими плечима Майдан.— Якщо хочете щось сказати — кажіть коротко і ясно, в мене немає часу.

Вечірка тішнуло від такої директорової прозорливості (оце — коли запитують поради, люблять усі начальники, навіть якщо буркочуть і вичитують).

— Завтра засідання. Є ще один факт щодо Ірші,— тихо сказав Вечірко.

— Який факт?

— Та... тут дуже... Ви можете не повірити, але Ірина... Ірина Павлівна...

Майдан підвівся, і Вечірко мимовільно відступив на крок.

— Всілякі подібні факти... котрі з галузі пліткарства, раджу лишити при собі. І більше з таким до мене не заходити. Я збираю не факти, а шукаю істину. Затямте це собі.

Коли Вечірко зачинив за собою двері, Майдан довго крокував по кабінету. В одному місці відстала паркетина, і йому приносило насолоду наступати на неї. Втоптувати, хоч вона піднімалася знову. Липкий холод прокочувався по душі. На мить відчув себе спільником Вечірка, й стало йому прикро та неприємно до краю. Й знову все сплелося у тугий вузол. Серцем, душею був на боці Тищенка. Вірив йому, обстоював його... й не міг обстояти. Навіть перед собою. Саме за те, що той отак довірився Ірші. А Ірша ошукував його. Ошукував щодня й щомиті. Уявив себе на місці Тищенка й мерзлякувато знизав плечима. Власне, йому було важко уявити себе в подібній ролі. За молодості ревнував люто, здебільшого без будь-якого приводу — з випадкової фрази, позирку — сатанів, з роками те притерлося, пригасло. Якось спіймав себе на думці, що коли б

довідався про зраду дружини, то, може, й не розлучився б. Було б важко, було б до болю бридко, але життя вже добігало краю, саме оте життя, яке хапаєш серцем, — і в ім'я дітей, спокою відійшов би ще на кілька кроків, примирився.

Сумно й трохи недобре усміхнувся, пригадавши одного свого знайомого, якого запекло ревнувала дружина. Щоправда, вона мала підстави. Й той знайомий усім казав, що був би радий, якби вона сама стрибнула в гречку. Тоді відстала б від нього. «Дурна, знає ж, що не піду від неї. Нащо мені псувати біографію, то вона й ревнує через гроші». І ще раз подумав, як то все може переіменитися з рокамп. Але Василь і Ірина! Там таки справжня трагедія. Обоє песамовиті, він кохає її й зараз так, як кохав у день весілля. Що ж воно буде з ним? Чи витримає він цей удар? Для нього Ірина — все життя, увесь світ. Треба ж чоловікові такого лиха? Задумався. Й схаменувся. «Хіба то лихо?» Виходило, що так. Сьогодні ще не лихо, але завтра... Лихо, якого не уникнути. А може, ще можна його уникнути? Але як? Якби ж то знав достеменно все. Якби знав, то, може, й завтра на зборах було б легше вирішувати. А що, коли спробувати?..

Він ще не знав, що зробить, що скаже, тільки ходив і ходив з кутка в куток великої квадратної кімнати, і кожного разу відстала паркетина жалібно скрипіла то під лівою, то під правою ногою. Звичайно, він обманювався, знав, що скаже завтра. А що ще він має сказати? Те, чого чекають від нього. Найгірше, що дехто думає, будім від нього залежить усе.

Либонь, йому ще ніколи не доводилося вирішувати так важко. І чи не вперше відчув безмежний тягар відповідальності за людські долі й не радів своїй посаді, своєму становищу. Навіть подумав, що, можливо, хтось інший вирішив би все набагато краще. Хтось інший... Про таке було важко помислити. Хоч колись це станеться. Й, можливо, вже незабаром. Це його, Майданова, найвища точка. Вищої вже не буде. І так сягнув далеко, не будучи найкращим архітектором... Але він — хороший адміністратор. Життя пішло на досягнення цієї високої межі. Знизу вона здавалася особливо високою. Тепер не здається. Бо надто багато сил витратив на рух до неї. І — для чого? Що здобув для себе, для душі? Здобув життєві блага. А іншого й немає. Й через те повинен триматися... До пенсії. А тоді

ходитиме в парку, обговорюватиме події на Близькому Сході і лаятиме новітніх інститутських керівників.

Задзвонив телефон, але він не взяв трубки. Здивовано прислухався до чогось у самому собі, дивувався. Несміливо підняв трубку й набрав номер.

Коли до кабінету зайшов Ірша, він сидів за столом і вдавав, що працює. Підвів голову, привітався очима. Сухе, міднуватого кольору, посічене зморшками обличчя було мовби вирізане з мореного корча. Запропонував Ірші стілець, підвівся. Довго мовчав. Мабуть, не знав, що сказати. Либонь, не міг відгадати, що за людина сидить перед ним.

— Я багато знаю,— врешті мовив скрипучо.— Я хотів вам запропонувати... Я хотів вас запитати... Ви любите Ірину?

Ірша тіпнувся, його обличчя пішло плямами. Це було обличчя смертельно хворої людини, якій у цю мить снажили про її хворобу. А в глибині очей засвітилися вогники, вони металися, неначе під подувами різкого вітру. Було видно, він вражений неймовірно.

— Ви щось... Я не розумію.

— Я все знаю,— похмуро, немов на допиті, вів Майдан.— Все. Бачив сам. Скажіть правду. Тільки правду.

Вогники в очах Ірші затріпотіли дрібно-дрібно, здавалося, ще мить — і вони погаснуть. Його обличчя повела судом, воно скривилося, немов з болю, але очі й далі жили болісною напругою, здавалося, вони шукали чогось.

— Люблю.

— Правду. Я чомусь не вірю.

— Яку правду?

— Ну, ту... Яка є.— Він сів, зчепив між колінами великі кістляві руки.— Відмовтеся від Ірини.

— Я розумію... Це... погано... А проте не дозволю... Мое особисте життя...— Його голос звучав жалібно, тепер він втікав очима від чорних нерухомих очей Майдана.— Ви мене ображаєте.

— Відмовтеся. Он їх скільки ходить по вулицях... Грудастих, довгоногих. А для нього... Ну, ви самі розумієте. Відмовтеся, і тоді...

— Що?..

— Буде легше. І мені — теж.

— Легше — що?

— Жити, чорт вас забирай! — раптом зірвався на крик Майдан.— Я не торгуватися вас закликав. А ви торгуетесь.

— Це ви торгуєтесь,— і поправив краватку. Його руки тремтіли, але поправив з гідністю...— Ви можете... можете все... Але я ні в чому не винуватий. Я сам мучуся, сам розкаююсь... І нічого не можу з собою вдіяти.

— Значить, пазавжди?

— Так.

Майдан розкаювався в своєму крикові. Йому здавалося, якби був обережніший, якби справді почав торгуватися, то щось би виторгував. Але чи треба виторговувати? Чи має тоді ціну те, за що торгувалися? Запал вичерпався. І бажання говорити теж.

— Ідіть,— сказав тихо.

Ірша підвівся, човгаючи ногами, неначе дід, пішов до дверей. Зупинився.

— Ми обоє страждаємо.

— Йдіть... І страждайте поза моїми очима.

Залишившись сам, почав прибирати на столі. Не любив зайвих речей, зайвих паперів. Якщо на столі не було порядку, йому навіть думалося кепсько. Стояв біля відчиненого вікна. По вулиці гуртами йшли дівчата та хлопці. Більше — хлопців. Студенти політехнічного інституту верталися до свого гуртожитку. З вікна бачив і гуртожиток. Облуплена коробка будипку, авоськи за вікнами. Де є фіранки, там мешкають дівчата. Ще мав час. Ще можна було поговорити з Тищенком. Відкрити йому очі. Тоді... Що тоді? Сналяхне справжній скандал. Доведеться розбирати таке... Чи й не доведеться? Але для Тищенка буде ще гірше. І для нього теж. Він втратить найкращого працівника. А так не втратить?

Цього ще не знав. Повернувся думкою до Ірші. То от яка вона, справжня любов!

Проте чомусь не заздри. Ще й почував мовби якесь полегшення. Тепер йому буде простіше вирішувати.

Де в дідька простіше, скрипнув зубами. Ось де айсберг, про який тепер так часто пишуть. Особливо отой — американець. Правда, в творах самого письменника айсберга не бачив. Там видно рівно стільки, скільки на поверхні. А ось тут... Крутять підводні течії. Шукаєш теплої, натикаєшся на холодну. Або й на таку, що можна ошпаритись. Якби йому не шкода Тищенка, то було б значно легше. Колись, давно, він був свідком подібної ситуації. Ні, не подібної. Там розгорілися чвари, розгорілася обопільна ненависть. Директор і головний люто шпигували один за одним. Головний навіть перехоплював інтимні листи ди-

ректора, знімав копії і підшивав у папку. Їх вигнали обох. Вигнали обох... Може, було б добре — вдвох. Почати вдвох на чистому місці? Що починати? Занадто пізно. І — непотрібно. Може втратити все. Відчув, як мовби щось зашелестіло за спиною. Зашелестіли чорні крила страху.

Непомітно повернувся думкою до Ірші. Чи щасливий він? Мабуть, щасливий. Принаймні був донедавна. І що в ньому знайшла Ірина? Але чому ж? Гарний на вигляд. Молодий. Талановитий. Або й просто... Хіба ми знаємо, за що любимо чи за віщо люблять нас. Колись, давно, йому здавалося, люблять за якісь конкретні якості, добродієності. І коли сусідська дівчина Зінка відхилила його любов, він довго мріяв завоювати її саме отаким чином: вибитися в значні люди, щоб вона зрозуміла, який він насправді, щоб пошкодувала, кого втратила. Багато разів подумки приходив до неї то в папасі генерала, то приїздив у машині директора великого підприємства. І ось він директор. Але їхати вже не хочеться. Майдан зітхнув, сам того не помічаючи, зім'яв папір, який шукав кілька днів, дуже важливий і потрібний папір, — і викинув його в кошик. ...Треба було приготуватися до завтрашнього дня. Тищенко взяв свої записи, кілька хвилин погортав, але помітив, що не читає, і відклав. Виключив горішнє світло і включив торшер-бар. В барі він тримав книжки.

Ірини дома не було, пішла в театр — гастролював МХАТ. Василь Васильович чи не вперше відчув себе самотнім. І не тільки через те, що не було Ірини. Щось налягло на душу, якась журба присмокталася до серця. Донедавна він взагалі не знав, що таке самотність. Од самого малечку. Усе життя пролетіло в людському вирі. Пастухівський гурт, шкільний шаховий гурток, де грали просто на підлозі, а влітку на моріжку під велетенською липою (й так було гарно, пахло липовим цвітом, над головою гули бджоли), далі армія, студентський гуртожиток, робота в інституті. Кожна нова людина — це радість, і хоч з роками зрозумів, що линути до всіх душею не слід, його знову й знову збурювало на щирі розмови, на довіру (у хвилини холодного критицизму він жартував над собою, називав те «провокаціями серця». Але, однак, вважаючи, що то гарні провокації). Ірина йому розповідала, що, бувало, лежала на канапі тижнями, читала й почувала таку самотність, аж ставало страшно. Він у таке не вірив. Довкола стільки книжок, стільки розваг — кіно, театри, стадіони, школа, а людина пудьгус. Та як можна!

Запишися в якийсь гурток, якусь секцію... Хоча б і спортивну. У них у селі не було ковзанів, не було лиж (сусідському хлопцеві батько вистругав з планок), на всю вулицю був один велосипед — у вчительського сина Юрка, увесь вечір чекали черги, щоб покататися. Сідло не опускалося, отже — нога крізь раму, й отак, кособоко, по стежці від молочарні до клубу. Тільки вітер пузирить сорочку.

Василь Васильович усміхнувся. Прекрасні часи. А може, це ще й через те, подумав, що в молодості не було відчуття біди. Не було страху за близьких. Певність себе, свого молодого організму, якого навіть не почуваш... Біс його знає... А зараз те й знай прислухається до кроків на вулиці та поглядає на годинник. Все не може заспокоїтись. Дурний, далебі. А може, й не дурний, — усміхнувся самому собі тонко, іронічно й трохи сумно. Пригадалися тато й мама. Батько поїхав чи по дрова, чи по сіно, а мати пече до його приїзду хліб і те й знай занікує до вікна. Йому те дивно, він перекидає в долонях теплий пахучий осушок, а старший брат втягнув у гребінь тонкий аркуш паперу й так гарно видудукує. От би собі навчитися. Тільки ж мати «тихіше» та й «тихіше». А тоді кинула лопату, кинула підрешіток і простоволоса, в чунях на босу ногу помчала надвір.

«Тпру-р-у», — чути біля хати, і заінесені коні форкають просто в вікно.

Його батько та мати не розчарувалися одне в одному протягом усього життя. Й не штовхнули їх в обопільну ворожість, ба навіть неприязнь, ні бідність, ні важка, до чорних кругів у очах, робота, ні хвороби.

І вони з Іриною так само живуть у злагоді. Щоправда, в них... вони й розсваряться, і навіть у гарячу хвилину наговорять одне одному злих слів, але не таких, які зачінають щось болюче, сутнє, чого вже не можна пробачити.

Прохрипів годинник, зозуля викукнула й зависла вниз головою. Він загнав її щиглем назад у дупло, вийшов на вулицю. Було темно — горіли тільки три ліхтарі з десяти, від озера тягло вологістю. В кінці тротуару під вербами жеврів вогник від цигарки. Там хтось підстоював з дівчиною. «Хто б то?» — подумав. Либонь, у їхньому будинку дівчат не було. Але мало хто міг забрести в цю півтемінь. Аби не сполохати їх, пішов не тротуаром, а протоптаню в траві стежкою.

Розділ чотирнадцятий

Ще зранку Тищенко пішов до Майдана, і вони зачинилися в його кабінеті. Потім туди зайшов Прядко, й не виходили звідти всі троє до дванадцятої години. По всьому інституту знали про те, але в кімнаті, де працювали Ірина та Ірша, вдавали, що нічого не сталося, хоч незвична напруга опанувала обома і навіть Клавою, й тиша була дзвінка та крихка, як бемське скло. Мабуть, все те не обходило тільки Соню — новеньку, що зігнулася над купою синьок, намотувала на пальчик лівої руки біляві кучеріки. Вони в неї — як золоті бульбашки на воді. І сама гарна, мініатюрна, струнка, вродлива на обличчі — повні губи, гостренький носик, тільки надто самозакохана, в голові у неї не стільки плани і розрізи, скільки власна персона. Клава сиділа непорушно. Ірина і Сергій вдавали, що працюють. Вона боялася подивитися на нього й тільки раз, коли вийшла Клава, кинула швидкий, відчайсний погляд, у якому горів вогонь співчуття і любові: «Не хвилюйся, я з тобою». Він схитнув головою, міцніше стиснув уста.

День, який починався сонячно, захмарився. Соня клацнула вмикачем, над її головою засвітився матовий ковпак лампи. Ірина лампу не включила, бо й робота до рук не йшла, її боялася, що світло видасть її. Вона тільки вдавала, буцім перевіряє аркуш. О дванадцятій його покликали.

У кабінеті директора було повно людей. Майдан сидів не за робочим столом, а за столом засідань, і це надавало зібранню особливої урочистості й строгості. Службовий ритуал Майдан цінував особливо. Під глухою стіною стояв ще один ряд стільців, там було кілька вільних місць, Ірша сів на один з них, хоч вільний стілець був і за довгим столом.

Майдан підвівся, довго прокашлювався, хмурився, перекладав перед собою папери, потім узяв якийсь один аркуш і почав промовляти, й важко було зрозуміти, читає чи формулює думки зараз:

— Так от, товариші, справа до деякої міри прояснилася. Тут ось надійшов папір, офіційне повідомлення з районної прокуратури. Я, мабуть, краще зачитаю: «Директору інституту тов. Майдану Д. І.», цебто мені. Хоч запити робив товариш Тищенко. Але це вже не має принципового значення. «Повідомляємо, що товариш Трепет (Климовський) підтвердив свої приватні свідчення офіційно. Вда-

лося взяти свідчення й від колишнього районного старости Саливона Сака. Гнат Ірша справді був настановлений старостою всупереч власній волі, на прохання селян села Колодязі та за рекомендацією партизанського штабу. Врятував багато людей від вербовки до Німеччини, передав у ліс кілька гвинтівок та кулемет «максим», що був закопаний у колгоспній сушарці нашими бійцями при відступі. Двічі переніс езекуцію шомполами за те, що втаював від окупантів худобу та відмовлявся водити фашистів по хатах. Засуджений органами Радянської влади не був, так що в реабілітації немає потреби. Гнат Ірша — радянський патріот, про це повідомлено мешканцям села Колодязів та надруковано в районній газеті». — Майдан скінчив читати, але й далі дивився в папір, хмурих темне, посічене зморшками чоло. — Отже, ми повинні зважити на цей лист. — (Оце «повинні» проступило на Сергієвому обличчі блідими плямами, змусило його першого крутити гудзика на піджаці). — Щодо стапції в Крем'яному, то теж... теж... там вина геологічної групи. Намивні ґрунти, а нижче — лес. Геологи, звичайно, заперечують, як завжди, кивають на будівельників. Але — факти... Одне слово, в цих топкощах ще доведеться розбиратися. І все ж... якщо врахувати ще й те, що Ірша почав працювати, коли вже геологічні роботи було закінчено, то його вина, так би мовити, проблематична...

— Немає п'якої, — не витримав Тищенко.

— Дозвольте, — по-школярськи підніс руку Вас. Його йоржик стовбурчився воївничо, задьористо. — Будували ми. Наш інститут. Хтось же має відповідати! Проект був під контролем...

— Під моїм, — мовив Тищенко.

Майдан прокашлявся в кулак. Останнім часом він капляв часто й зараз подумав, що такі треба піти до лікарів і перевіритись. Йому посмутніло на душі.

— Так, Тищенко мав поцікавитися, перевірити ще раз. Підказати. Новий проект, нові навантаження. Це в тому випадку, якщо вже перейняв на себе контроль. Він міг його й не перейняти, це не його функції...

— Казуїстика. Він сам признається.

— Це так, — хитнув головою Майдан... — Ви ще щось хочете пояснити?

Бас підвівся, обсмикнув на собі сірий, цивільного крою напівфренч.

— Те, що не захотіли пояснювати ви, Деписе Івановичу. Там є зміни, зроблені рукою Тищенка, вже в робочих кресленнях проекту. Але про це потім. Я хочу наголосити, що оцей лист прокуратури не знімає відповідальності з товариша Тищенка. Тоді про справжнє обличчя Ірші не було відомо. Тищенко брав на роботу сина старости, ще й порадив йому приховати минуле свого батька. Може, він скаже...

— Я вже казав. Я вірив, бо знав його,— мовби знехотя мовив Тищенко.

— Ага, я пам'ятаю, інтуїція! — скривив губи Бас.— Так ось, як ви знаєте, я людина пряма...

— Пряміш палиці,— кинув Огієнко.

— Нехай. Не приховую. До ворогів, верхоглядів, розкрадачів...

— Ну, чого ви завжди берете на себе прокурорські функції? Хто вас уповноважував! — з серцем кинув Огієнко.

— Народ, іменем народу...

— Ох, його іменем...

— Не перебивайте. Якби таке вчинив я, порушив порядок, не сказав би й слова. Судить! На всю котушку. Від і до!

— Ого, ще й як би завив,— знову не втримався Огієнко.

«А може, й справді, не оборонявся б»,— подумав Тищенко. Йому пригадалася розповідь про те, як перед війною Бас написав донос на самого себе. Похвалив проект чоловіка, на якого було складено звинувачення, пішов і розказав. Але потім попрацював на цьому терені чималенько — вже стосовно інших. І йому не страшно? Не мучить сумління? Колись за чаркою Василь Васильович отак, в лоб, запитав його про це. Посперечалися до півночі, Бас не приховував, що осуджує «пінніший лібералізм». Він обстоював «порядок». Щоб «від і до». А хто хоч на сантиметр переступив за ту межу... Ті часи минулися. Але Бас і далі «викриває», і далі громить, здається, це стало сенсом його життя, щось перекрутилося в його голові, заскочив там якийсь ролик не туди, куди треба, вважає, що його час приспів? Хтозна. А його бояться. Обсміюють позаочі й бояться. Василь Васильович подумав, що навіть Майдан не одважується поставити Баса на місце, через те й здається, мовби перебуває з ним у спілці. Й пригадалося йому, як років чотири тому їх трьох закликали на колегію міністерства. Майдапа, Тищенко і

Баса. Вони чи не вперше не дотрималися міністерської інструкції, повстали проти неї. За тією інструкцією гробилося одразу дві малі річечки. Йдучи на колегію, Майдан і Тищенко домовилися й далі стояти на своєму. Й стояли. Тищенко сперечався гаряче, Майдан викручувався, казав, що, з одного боку, та інструкція справедлива, а з другого — не зовсім, а в кінці навмисне промовляв так тихо, що його ледве чули. Бас збирався виступити проти них, але ще напочатку хотів внести поправку в проект резолюції,— побачив там фактичну помилку: переплутані цифри, хотів допомогти міністерству, він тричі по-школярськи підносив руку й тричі підхоплювався, обсмикуючи френчик та прицокуючи закаблуками, і тричі його обривав розгніваний міністр. «Сядьте. Які ще там цифри? Тут серйозне питання, а ви...» — «Дозвольте, тут помилка». «Помилка у вас, а не в пас». Наприкінці обговорення міністр розвів руками й сказав, що, «на жаль, вони не знайшли спільної мови, не дійшли до згоди й на цьому розійдуться». Такого закінчення Тищенко не сподівався. Але коли одержали рішення, там було вказано, що Майдан і Тищенко все ж визнали свої помилки, а Бас протиставив себе міністерству. Майдан і Тищенко тоді реготали до сліз.

Василь Васильович пошкодував за тими днями, за тим взаєморозумінням, яке було поміж ним і Майданом. Не міг утямити, що ж змінилося. Може, постарів Майдан, боїться, що випровадять на пенсію, може, йому здасться, що гору бере Бас? Так це ж не так.

— Це втрата не тільки пильності, а й позицій. Чи й щось гірше. А якщо бути відвертим до кінця, це взагалі стиль керівництва Тищенка. Скрізь самоплив. Від і до.

— А може, підтримка ініціативи?

— Не перебивайте,— обірвав Огієнка Майдан.

— Він ніколи не дотримується інструкцій. І ось ця станція — найкраща тому ілюстрація. Це ж він зробив зміни в проекті фундаменту. І дозволив замінити цегляні опори на залізобетонні.

— Товаришу Ірша, так?

Сергій сидів блідий мов стінка, губи йому смикнулися, але його випередив Тищенко.

— Так, я. Колись люди скажуть...

— Нам не важливо, що скажуть колись. Вся країна бореться за економію матеріалів...

— Не треба,— поморщився Майдан.— Коротше, по суті.

— Це й є суть. Повторюю, анархія, волонтаризм у всьому. — Проекти — майже фантастичні. Фантазії на вільні теми. І хто ними не займається. Навіть учорашні студенти. Макетчики вже відмовляються виконувати його замовлення. Повторюю: таке — скрізь. Відсутність строгої лінії. Всілякі розмови. Про ту, як її... Січ Запорозьку, про козаків. Нехороший сум. Самоплив. Лібералізм. От скажіть, скільки доган ви випесли за останні три роки?

Тищенко подивився на нього, немов на божевільного. Потер потилицю, розвів руками:

— Заготував був одну, на вас, за grubість і перевищення влади, та й ту порвав.

— Це демагогія. Він хоче збити мене з принципових позицій.

— Ваші позиції завжди дуже спрощені. До примітиву.

— А ваші — непевні, ковзкі.

Майдан постукав олівцем по столу.

— Це розмова не принципова. Прошу не відволікатися, — сказав суворо, і справді намагаючись не випустити розмову за робоче коло. — Хто ще просить слова? Ви, Вечірко?

Вечірко давно совався на стільці. В ньому змагалися страх з відчайною рішучістю. Ірша вислизнув. Але буде гірше, якщо залишиться Тищенко. Знову його завідуючий сектором матиме надійну підтримку. «Якщо я не проявлю себе й цього разу... Майдан тримає ліпню Баса. Та й пізно, незручно відмовлятися від того, що говорив на попередньому засіданні».

— Мені здається... Тобто я гадаю, — почав він, як завжди, поштиво і трохи скрадливо... — Ініціатива — це добре, та коли вона... загнуждана. А з другого боку, ми бачимо й перебільшення... власної особи. Ми тільки й чуємо: «Товариш Тищенко сказав... Товариш Тищенко вважає...» А це, так би мовити, прийом. Весь колектив працює на одну особу. — Вечірко трохи затинався, але він знав і те, що Тищенко ніколи не помститься йому — не принизиться до помсти. Вечірко почував якусь слизу пасолоду, упивався «викриттям». Також знав, що тих, хто викриває, бояться, нехай і не поважають, але остерігаються зачепити. А ще він мовби «відробляв» власні гріхи, показував, що нехай отам, у дрібному, в побуті, й оступився, але в основному, в головному він принциповий до кінця. — «Хіба ми можемо підводити шефа? Якщо він добрий, то ми...» І ми весь час пробробляємо на зборах...

— Ледарів, бракоробів і підлабузників,— крикнув Огієнко.— Бо сам... кручений панич.

— Я закінчую... Не хочу опускатися до образ.

— Дозвольте,— попросив слова Огієнко.

— Кажіть,— гребонув рукою Майдап.

— Два останні виступи нагадують мені східну байку про лева, що занедужав, і про осла...

Майдап поморщився, немов з болю.

— Ваші аналогії — перозумні. З усіх боків.

— Але ж не можна й так... Справді, Василь Васильович — не ідеальний. Ну... це я теж сказав дурницю. Бо що таке ідеальний? Тобто не в тому річ. Але що ж виходить з виступу Вечірка: ліберал і затискувач! Ініціатива — і відсутність лінії! А чи не простіше — авторитет. Він сам надзвичайно обдарований архітектор і будівельник... За його проектами тільки в нашій республіці збудовано дві теплові станції і реконструйовано теж дві. Він підтримує все талановите. Часом подивився — ніби все просто, традиційно, а трактування сучасні. Так, він часом відступає від технічного завдання, але тільки тоді, коли ці завдання диктують примітив. Правда й те: не виконати його доручення чи вказівки не стільки страшно, скільки соромно. Він любить творчість, а не сліпе виконавство. І доган він не виносив, бо колектив сам суворо карає порушників трудової дисципліни. У цьому сила керівництва товариша Тищенка.

— А недоліків немає? — запитав Григорій Іванович Корінь, заступник головного архітектора, чоловік у інституті порівняно новий — півроку, як перевівся з Харкова. Запитав мовби й не категорично, але багатозначно, здавалося, за тим запитанням стоять вагомі аргументи. Про нього говорили як про людину з перспективою. Подейкували, що при переводі хтось у міністерстві обіцяв йому швидко висунення. Отже, можна було сподіватися, що це і є та основна сила, на яку орієнтуються Бас та Верічко. А може, це вже просто діяла сила інерції. Того ніхто не знав.

А Тищенкові чомусь пригадалися слова Майдапа: «Надто ти благополучний. Таких не люблять...»

По кабінету прокотився гомін. Хтось зітхнув, хтось багатозначно чмихнув, хтось перешіптувався із сусідом. Огієнко, котрий усе ще стояв, сказав:

— Мені здається, нам треба вислухати Іршу. Він знає більше за всіх, зможе дещо пояснити.

Але Бас одразу ж заперечив:

— У даному випадку думка Ірші не має принципового значення. Він вдячний Тищенку і буде вигороджувати його.

Майдан поворушив сухими губами:

— Мабуть, справедливо. Краще послухаємо ще раз Тищенка.

Василя Васильовича пекла образа, й підкотилася під серце терпка хвиля, коли вже хочеться, аби все швидко скінчилося. Він відчував щось схоже до незручності за тих, хто сидів і мовчав і своєю мовчанкою мовби осуджував його, відчував злість і невдоволення собою.

— Я сказав усе. Я чесно служу людям.

— А може б, ну... ти децю визнає.— (Майдан ледве не сказав «для порядку»). Це слово аж залоскотало йому піднебіння.— Вважаєш, що не маєш помилок? Розкажи, як збираєшся працювати в майбутньому.

Майдан ступав по двох кладках. Йому хотілося порятувати Тищенка й намагався «тримати лінію», ту лінію, яку, здавалося йому, мусив тримати. Якби-то можна було розкутурхати, розбурхати оце мовчазне море... Але надто вже тут багато вдумованих досвідом мовчальників, вони мовчатимуть, хоч би засідали й до ранку. Здебільшого це порядні люди, вони й мовчать, бо порядні. Дехто з них знає про Іршу те, що й він, і це збивас їх з пантелику. Засідання добігало краю, і Майдан відчував, що добігають краю його сила і витримка. Несамохіть відмітив, що колись їх було значно більше. Колись він міг і зважити на щось, і рвонутися, поламати вибудовані в душі загорожі. І майже всі його найкрутіші перепади пов'язані з Тищенком. Чомусь лише з ним — якийсь злий насміх долі, чи що. А може, саме через те, що Тищенко такий... нерозважливий і гарячий. І чи не за це найбільше любив його Майдан, любив... і осуджував. Уже в перший рік той наламав добрячих дров. Та ще й кидав тим паліччям в одного чоловіка, кидав з долини нагору. І той натис... Сказав, щоб Майдан розбив Тищенка на зборах. Він відмовчався. Тоді той став погрожувати самому Майданові. І Майдан написав виступ. Віддав на передрук друкарці і розповів удома дружині. А перед самим початком зборів з маху порвав. Подер на клапті. Було страшенно важко. Він вистояв. Хоч виступ і написав. Про виступ знало троє: він, дружина і друкарка. Дружина не згадувала ніколи. Друкарка, мабуть, забула теж. А може, й не забула.

Вона вже на пенсії. Він її довго боявся. А сам мовби аж чимось пишався. Саме тим, що подер виступ зненацька, рішуче й безоглядно. Тоді він міг таке вчинити. «Старі люди підозрілі тому, що недовірливі, а недовірливі, бо досвідчені... Вони знають з досвіду, як важко здобути і як легко втратити... Так старість прокладає дорогу несміливості, бо страх — своєрідне охолодження... Вони не покладаються на надії через свою досвідченість, оскільки більшість людських діянь лихі і закінчуються лихом...»

«Звідки це? Ага. Цитую Арістотеля. Колись вчив напам'ять. Але тоді ці рядки сприймалися не всерйоз. І ось зараз... виплили, неначе з чорного колодязя. Що їх покликало?..»

Здається, я пропустив щось з того, що сказав Тищенко?»

— Розумію, на що ти натякаєш,— казав Тищенко.— У нас розвелось чимало людців, які керуються принципом — каютися і обіцяти. Обіцяти і каютися. Покаявся і — до нових помилок. А мої помилки всі па виду. Якщо це помилки. Та й потім, спливе небагато часу, нам усім буде соромно. Дуже соромно... за оці коробки... За «естетичний» несмак.

— Прошу!

— Ага, просиш. «Ісправник аж просить» — у Шевченка.

Майдаш збуряковів і, як завжди в такі хвилини, забулькав:

— Я прошу тебе помовчати. Я позбавляю тебе слова.

Йому здалося, це — найрозумніше, що може зробити. Бачив: Тищенко спалахнув, зараз піде навпрошки, наговорить стільки, що потім не розплутають і за тиждень. Він і зараз мусив щось робити, шукати якогось рішення, яким би й осудити Тищенка, й не випхати за поріг інституту.

«Вони більшою мірою живуть спогадами, ніж надією, тому що для них те життя, яке попереду,— коротке, а те, яке позаду,— довге, надія ж відноситься до майбутнього, а спогади до минулого... Одні пристрасті в них зникли, інші втратили силу, так що вони сповідають не бажання, а вигоду». Знову звідти. Добре вчив. Неначе знав, що згодиться.— Тьху. Він навмисне не порушував отієї теми — про надмірності, тоді б йому довелося найкрутіше. Опріч того, він був архітектором і тож гаразд знав, що оцей п'ятиповерховий примітив принижує всіх людей, а архітекторів особливо. Вони через те й мовчали, що не могли погодитися, що їм не було де розгорнутися, гибів їхній твор-

чий порив, мистецтво зводилося до копіювання. Це було схоже на те, як Александр Македонський вів на Індію свої когорти. Військо проходило крізь мільйонні народи, як ніж крізь воду, вони одразу ж змикалися за ним, най-послідушій солдат з когорт великого полководця розумів безглуздість походу, не розумів лише один чоловік — сам Македонський.

Склалася така ситуація, нею володів один чоловік.

Майдан все ж хотів «спустити справу на гальма», хоч і не знав як. Може, тому й вдався до Безпалого. Мабуть, це був, на його думку, вельми тонкий хід, підключити громовідвід, по якому сплине вся затамована, невироблена електрика.

— Може, ви щось скажете? — звернувся він до Безпалого.

Донат Прохорович, як і завжди в подібних випадках, дрімав у кінці столу, схиливши сиву, з густою, як у павіана, чуприною голову, і сам був трохи схожий на павіана в старості. Він кліпнув очима, прийняв руку.

— Кант сказав, що треба не поспішати увінчувати будівлю, не подивившись, чи добре закладено фундамент.

— А конкретніше? В даному випадку?

— Я приєднуюся.

— До кого? — ехидно, а трохи граючи «на публіку», запитав Майдан.

— До попередніх промовців.

— І що ви пропонуєте?

— Ну, оголосити подяку, видати премію.

— Кому? Мені? — вже відверто кпипив Майдан.

— І вам.

— А ви чули, про що тут говорили?

— Ну... Про все. Про ініціативу. Я підтримую.

— Кого? — не вгамовувався директор.

Безпалий безпомічно оглинувся. Його обличчя перекривила гримаса страждання.

— Всіх.

— Ви справді вважаєте, що він не чув? — звернувся до Майдана Бас. — Він маскується під дурника. Так легше... Вліпити йому догану. Серйозне засідання переводить на сміх.

— За що догану? — притис до грудей руки Донат Прохорович. Він умить переродився, його обличчя було осмислене й стривожене. — Я ж нічого. Я завжди — за... за пердове і прогресивне. Бо й сам...

— Зараз почне розказувати про рябу кобилу,— голосно прошепотів хтось у нього за спиною. Ніхто не засміявся. А Безпалий знітився; кївський інтелігент, він і справді любив розказувати, як під час голодних років громадянської війни їздив хлопчаком на бочці, розвозив воду рябою кобплюю, і кобила та була коростява. Звідти він виводив своє пролетарське походження. Він таки трохи клеїв дурника. Колись і Безпалий мав свою «вищу точку». Був навіть підручник Безпалого, який усі забули. І Тищенко теж. Він чомусь пригадав тільки його пораду, сказану на самоті... «Оглядайтеся!». Може, це й справді була найвища мудрість Безпалого!

— Слиммак,— знову пролунало позаду. І враз Безпалий смикнувся, витягнув шню, мовив затинаючись:

— А ви, мо-молодий чоловіче, в т-тюрмі сиділи? — І одразу ж знову знітився. Запала мовчанка.

— Облиште його,— махнув Басові рукою Майдан. Спектакль не вдався, і він пахмурився, мовчав, мабуть, знову шукав якогось викруту.

— Отже, ми не дійшли згоди...

(Тищенкокові пригадалося, що саме ці слова сказав їм колись міністр на колегії. Мабуть, пам'ятав і Майдан, вони зустрілися поглядами й розбіглися). Тищенку здавалося, що він зараз скаже: «Треба працювати на справу. А ти — на людей. І ось результати». І вже крутилася на мислі відповідь: «Через людей».

Майдан нічого не сказав.

— Якщо не дійшли тут, то треба передати справу на партком,— твердо сказав Бас.— А також у міністерство. Повинен бути порядок.

— А я вважаю, що справу вичерпано, й пропоную обмежитись оцим обговоренням,— сказав Огієнко.

— Що ж, будемо голосувати,— сказав Майдан.— Хто за першу пропозицію? За другу? Донате Прохоровичу, ви піднімали руку двічі. За яку пропозицію ви голосували?

— Ну... за ту... за кращу.

— А точніше?

Безпалий микуляв очима, хотів угадати рішення директора й не міг. Виробив собі стратегію — прожити так, аби ніде не заплутатись, не дати себе нікуди втягнути, плисти за течією, в течії й жодного метра проти. Треба тільки вгадувати течію. А що з тебе сміються — нехай. Це навіть добре, бо дивляться зверхньо, не заздрять. Навіть Вечірко поляпує його по плечу, думає, що розумніший за нього.

Дудки! То хіба не ясно, за яку пропозицію йому голосувати.

— За вашу, — сказав віп, віддано дивлячись у очі Майданові.

— А справді, — підвів голову Бас. — Ви, Денисе Івановичу, здається, не голосували.

Майдан не відповів.

— За більшістю голосів проходить пропозиція Баса, — сухо повідомив він. — Засідання вважаю закритим. Є якісь заяви? Немає.

Члени ради і члени комісії, закликані на раду, підводилися тихо, без звичного гомону. Стільці відсували теж тихо. Майдан подивився на Тищенка, мабуть, хотів, щоб той залишився. Перекладав папери, шукав щось чи вдавав, що шукає. Тищенко вийшов одним із перших. Останнім вийшов Ірша.

Василь Васильович ішов по коридору, гіркота заповнила його всього. І не те щоб чогось боявся, просто йому здавалося, що все мало бути інакше, нехай би гримів грім, нехай би всі пересварилися, але допинались істини, шукали її, тільки не узгоджували свою поведінку з якоюсь невидимою лінією (Басовою). Як же так можна! Йому аж тьмарилось у очах — такий жах був у серці.

А світ стояв, як і раніше, й Земля оберталася навколо своєї осі, й двос молодих конструкторів курили та сперечалися на космічні теми біля урни з недопалками.

— Ми не знаємо, Земля одна така чи їх безліч. Світ кінечний чи безкінечний — теж не знаємо.

— А може, це й тримає нас на світі. А якби знали? Уяви, якби знали? — наполягав чорнявий молодик з курчявими патлами. — Що тоді? Як жити?

«Яке це далеко, — подумав Василь Васильович, — і як просто можна без того жити».

Великий волохатий джміль літав над осінніми сальвіями, висіяними на балконі кабінету, йому теж не було діла до космічних істин.

«Як же жити? Як будувати далі?» — задавав сам собі запитання Тищенко. І подумав про те, що всі вони принижують себе, поменшують у душах оте велике, красиве, що й робить їх людьми, веде вище, далі.

І ще подумав: «Миритися з цим не можна. Примириться один раз, примириться й вдруге. Примиряться й інші. Невже вони не розуміють цього?» Звичайно, вони розуміють. Хоча б і Корінь. Власні його проекти — цікаві й не

позбавлені думки. Зненацька пригадав, як нинішньою весною прийшов Корінь до нього, довго совався на оббитому шерстяному дивані, а тоді попросив:

— Ти висунь мене на премію. У тебе вже є. А мені треба...

Червонів — у нього аж горіли вуха, дивився кудись убік налитими соромом очима, але просив. Він приєднається до будь-якого рішення. До тих, як казав Рубан, які зверху. Ні, вже ліпше Бас. Невіглас, примітив, але з перекопаннями: «Так треба, так краще для діла, інакше не буде порядку». Що він розуміє під порядком, то вже інша справа. Хтось давно упевнив Баса, що він справедливий і мудрий у своїй справедливості, один з небагатьох, хто залишився вірним принципам. В пам'яті виплило обличчя Майдана.

А може, подумав, все це має інший зміст? Минули роки горіння, ризику, кожен починає думати про себе. Диктують свою волю літа. Ми вже не бажаємо один одному добра, навпаки, зичимо невдачі. Це мовби заспокоює, компенсує щось з того, що не вдалося у власному житті.

Але ж там сиділи й молоді. Той же Вечірко. Звичайно, все це дурниці. Він сам трохи винуватий... Не знайшов вагомих аргументів. Не міг стриматися...

На балконі гудів джміль. А в кабінеті панувала тиша. Василь Васильович подумав, що тепер вона пануватиме довго. Ну, приходитимуть замовники, але архітектори за порадами забігатимуть не часто. В цю мить у двері постукали. Тищенко не встиг сказати «увійдіть», як вони розчинилися й до кабінету вступив Вечірко. Василь Васильович ледве повірив собі, занурих пальці в чуба, немов збрався сам себе посмикати за нього.

На вустах Вечірка лежала легенька, як тополиний пух, і така ж чіпка посмішка. Тищенко вперше подумав, що в цій посмішці винуватий сам. Були з Вечірком в одному будинку відпочинку, разом розважалися, дискутували вечорами. Ходили на одній кладці, Вечірко — гострий на язик, напханий інформацією, жарти схоплював з півслова. Й склалися якісь особливі стосунки. І потім навіть у присутності незнайомих людей Вечірко посміхався до шефа й розмовляв у жартівливому тоні. Василь Васильович вчував у цьому неповагу, але жодного разу не обірвав. Соромився. Надто через те — бачив, Вечірко все розуміє. Торопів перед його нахабством.

Зараз все те проступало з особливою силою.

— Я хочу з вами порадитись,— все так же осміхався Вечірко.— По Ружанському проекту. Я прочитав проектно-кошторисну документацію...

Либонь, цинізм пронизав усі клітини його тіла. Багатьом людям здається, буцімто ніхто не знає, що вони негідники. А те, що вони самі про це знають, не беруть до уваги.

— Вважаю за зайве щось радити вам,— сказав Тищенко.— Хіба що таке: шукайте свій власний образ.

— Тоді, може, послухастесь моєї поради,— загадково мовив Вечірко.— Я розумію... мені ще дуже рапо щось радити вам. Але я знаю дещо таке... Чого не знаєте ви і що доконечно змінить ваші позиції в цій справі. Скажете мені потім спасибі. Я, звичайно, не хочу, щоб про це ще хтось знав. І вам буде... важко вислухати мене. Але — корисно.

— Геть з кабінету! — підвівся з-за столу Василь Васильович. І був такий грізний, такий шалений, що Вечірко кулею вилетів за двері, не встигнувши причинити їх. Василь Васильович пішов причиняти сам.

Розділ п'ятнадцятий

Був серпень, з півночі прийшов циклон, і раптом стало дуже холодно. Цілу весну та літо немилосердно пекло, не випало жодного дощу, й старі липи та берези стояли мідяно-жовті, немов обпалені пожежею. Тепер з них облітало листя, й колючий вітер гнав його вповдовж тротуарів та вулиць. Інститутські працівники, хто проводив відпустку на Десні та Дніпрі, верталися в Київ. Ірина відклала відпустку. Вона залишилася в кімнаті удвох з Клавою. Соня поїхала до батьків, Ірша — до Криму, в Алушту. Він їхав до моря вперше й радів, мов дитина, хоч і казав Ірині, що сумуватиме там по-чайльдгарольдівськи. Мабуть, сумує, Ірині теж море завжди навіювало смуток. Вона нудьгувала за Сергієм, хоч гостро переживала за Тищенка. Либонь, з ним би все обійшлося — кампанія по боротьбі з архітектурними надмірностями вщухла, — можливо, все скінчилося б обговоренням чи доганою на партбюро, але він не любив невизначеності, недомовок, сам ішов у наступ; а той, що наступає, приймає на себе вогню найбільше. Він тепер мало бував удома, прибивався лише на ніч, ходив по інстанціях, доводив, сперечався, писав до газет і по начальству. Василь Васильович помітно схуд, від

того його велика голова на широких плечах здавалася ще більшою, але в очах горів майже маніакальний вогонь. Ірина докоряла собі, що не може вся включитися в його змагу, що майже повсякчас думає про Сергія, чекає його повернення. Життя видавалося їй суспіль одного кольору. Здавалося, щось зів'яло в душі, все було чужим і непотрібним. Йшла в кіно — комедія не смішила, трагедія здавалася пісною, пісними були й книги. І бачилось їй море, тихе та лагідне, високі кипариси, а в їхній тіні — гурти хлопців та дівчат. Дівчата в квітчастих купальниках, усі веселі та гарні. Вони регочуть, бо їх веселить Ірша. О, він уміє розвеселити. То він на початку сором'язливий та скутий. А коли увійде в товариство, коли розкутурхатся, силе дотепами, мов з короба, жартує тонко й приємно.

А серед них, отих дівчат, а надто курортних жіночок, є такі... Торік вона сама бачила одну... Тонка, в'юнка, з великими чорними очима... Жінки прозвали її Гадючкою. Гадючка була красива. Вона ніколи не лежала на пляжі в жіночому товаристві, завжди довкола неї крутилися чоловіки. Або й сама підсідала до них. Був там один вже не зовсім молодий відомий журналіст. Його дружина майже не ходила на пляж, — не переносила спеки, — й Гадючка часто підсідала до нього на смугастий рушник. І вони запливали вдвох далеко в море. Й ходили гуляти в старі, кажуть, реліктові сосни.

Ірина бачила Сергія в товаристві такої Гадючки (уява працювала шалено) і тоді йшла на скелю, на високу стрімку скелю в морі, й стежка під її ногами була слизька й петляла по такому крутосхилу, що кожен крок загрожував зірватися в безвість, на чорні гостряки серед піни. Щоправда, та скеля, здається, не в Алушті, а в Сімеїзі. Вони з Василем — двоє одчайних дурнів — видряпалися на неї. На саму верхівку. Потім місцеві жителі казали, що туди вилазять тільки досвідчені альпіністи. А вони видряпалися по слизькому каменю й милувалися звідти морем та сонцем. Сиділи, немов малі діти, взявшись за руки, радісінкі, на самому вершечку.

Й море синіло внизу далеко-далеко. Ох, яка то була краса. Яка моторошна радість!

Але коли почали спускатися... Те виявилось неймовірно важко. Стежка — жолобок, який вони прийняли за стежку, багато разів повертала майже під прямим кутом, і кожного разу та пряма вела у прірву. Тіло стало важким, не-

слухняним, його мовби тягнуло щось униз. Вони поскидали черевики — залишили їх на вершечку гори — й спустилися плазом. Вона — попереду, він страхував її, об'язавши паском. Якби вона зірвалася, то він теж не втримався б... Але боровся одчайдушно, розпластувався, як краб, чіплявся за кожен виступ. Вона послизнулася один-однісінький раз. Він одповзав па животі, тягнучи її за собою... Тепер вона подумки йшла на скелю сама — горда, неприступна, Ірша розважав під кипарисами гарненьких пляжниць. Він навмисне не бачив її. А вона навмисне важила життям.

Ірина аж розсердилася на себе за отакі ревності. Сергій поїхав відпочити, підлікувати нерви. Чи до залицянь йому зараз! Просто її засмутив, укинув у тривогу його лист, один-сдиний, кущий і чи то холодний, чи то обережний. А вона відіслала вже три листи і писала знову. Її нестерпно хотілося розмови з ним, і вона вела її.

Вона писала: «Чого ти мовчиш? Мені чомусь спало на думку: любов у погребі.

Я хочу сказати тобі все. Ти такий щирий і тихий, але від однієї думки про тебе в мене сполохано б'є серце і спазми стискають горло. А мені стільки хочеться сказати. Я хочу купатися в твоїх очах, як у морі. В морі довіри і любові. Чому так? Чому ми так скупко говоримо з тобою про любов? Мабуть, через те, що ти такий стриманий і наївний. Ти селюк, а селюки всі такі. Не ображайся. Мені стільки хочеться тобі розповісти про все. Як я живу. Про що думаю. Про цілий світ. Але ти такий... от не підберу слова, ніяковий і суворо-замкнутий, паївний, щирий, але, мабуть, боїшся слів, щоб ніхто не довідався про нашу любов. А чого нам боятися? Нащо, коли світ — це ти. Ти та я.

«Мій дорогий! Мій коханий!» Які це чисті і гарні слова. Бо вони про тебе, а ти саме такий — чистий і світлий. Вчора, на роботі, коли я думала про тебе, мені захотілося виразити тебе, твою душу одним якимсь знаком, одним символом, і я виразила (й зраділа!) — памалювала хвилясту лінію. Так, твоя душа — це хвиля, в якій я потоплю ось уже скільки часу. Вона мене топить і омиває мою душу.

Ти пам'ятаєш ранок і бурю на Прип'яті? Плесо, тихий вечір, а вранці буря і велетенські хвилі. Може, і в нас буде саме так? Заплющую очі і бачу себе на лузі серед високих рудуватих квітів, ти сказав, що вони називаються

кінським щавлем; бачу себе самотньою і покинутою серед тих диких квітів, і мені на очі набігають сльози. Пробач, коханий. З мороку передчуття йдуть до мене ці думки. В мене вже не стає сил боротися з собою, з своєю любов'ю і своєю мукою. Сьогодні я якось несподівано запитала себе: що означає наша любов? Про неї ніхто не знає, її не фіксують ніякі апарати, крім наших сердець. Тоді, виходить, вона нічого не означає? І вона ні для чого? Але ж такого не може бути. Вона з чогось спалахнула і живе в світі й, може, тримає на собі світ? Моя, твоя, ще багатьох! Ти, певне, смієшся: «Нісенітниця і маячня». Може, так, а може, й ні. Бо ж ще існує мука. А можливо, й кара. І вони — реальні, я це знаю, бачу, почуваю. Якось ти сказав: «Не важливо зрадити, важливо покаятися». Нащо ти це сказав? Тут є якийсь таємничий зміст? Звичайно, є. Мене лякає одне: коли ми відкриємось, чи не настане порожнеча, чи не роздушить нас каяття? Ні, ні й це раз ні. За любов не карають, вона не наша зла примха, вона сама — святість. Ти не думай, я не рожево-фіолетова дурепа, я знаю, що вона земна, має початок і кінець. Пробач мені примітивне порівняння, вона — неначе чашка запашущої кави! В кінці обов'язково буде гуща. Не бійся, це не цинізм і це не вбиває в мені насолоду кохання сьогодні. Просто я боюся, щоб не було багато гущі і щоб не зачерпнути її від самого початку. Я й справді живу тільки любов'ю, надіями на неї, споминами про неї, які живлять надію. Вчора побачила на вулиці дівчинку, котра продавала суніці. Пам'ятаєш, як ти колись пригощав мене суніцями з жмені? І я купила їх, й запевнила, що це від тебе, але вони... не смакували.

Я весь час намагаюся розгадати, про що ти зараз думаєш. Чомусь відчуваю — не про мене. Мабуть, ти думаєш про своє майбутнє. Воно — наше майбутнє. Це крута доріжка вгору і вгору. Ти так думаєш. І, мабуть, правильно. Хоч, признаюся, я зараз вважаю, що можна прожити й без цього. Можна прожити любов'ю. Бо той шлях дуже довгий і тяжкий, і на ньому легко розтринькати всі сили. Не сердься, Сергіюку. Я знаю, що в тебе досить сил. Але я бачила деяких людей, які дійшли до вершини. Або й досягли вершини. І потім сиділи втомлені й не могли сказати, на що стратили життя. Ще добре, коли до вершини. Тоді є якесь виправдання. Ні, ні, йди. Я буду з тобою. Бо, мабуть, таким людям, як ти, іншого й не дано. Бачиш, яка я прозیرлива! Ще раз не гнівайся. О, я вже знаю, які

складні людські світи, які вони відкриті для космічних вітрів і вразливі... Пиши мені. Пиши, про що хочеш. Про свої мрії...»

В цей час до кімнати зайшов Тищенко. Насамперед він подивився на порожній стіл, за яким донедавна сидів Рубан, й Ірині вистачило цього часу, щоб сховати недописаного листа до шухляди.

— Добридень,— привітався до Клави.

Та відклала лінійку, поправила зачіску. Взяла целулоїдний косинець, хотіла прикласти його до ватману й знову підвела голову. Косинець тримала у двох пальцях. Пальці в неї — красиві, з нафарбованими нігтями.

— А я сьогодні не впізнала вас по ході. Ви в добрій формі. Схудли... Вам личить,— сказала кокетливо. Але кокетливість такого гатунку, що це — майже жарт, який більше стосується Ірини. Мовляв, ось ми залицяємося, а ти що скажеш? Не ревнуєш? Так вже поміж них склалося, й зараз вона повела мову в такому ключі майже за інерцією. Але він прийняв гру, як і колись.

— Нарешті я вам сподобався по-справжньому. А що схуд — не дивно. Півтора місяця боїв... Халтурник, інтриган... фантазер... ідеалізую мпнуле...

— Були й на захист.

— Одна й та ж рука. Хтось сховався за псевдонімом. Може, Сергій?

— Або Огіско,— сказала Клава й повела очима в бік Ірини.— Схоже на його стиль.

— Не знаю, кому й дякувати. Але... Я зараз навіть про це не хочу думати. Як кажуть сьогодні в подібних випадках: поговоримо краще про кохання.

— Про це я завжди готова,— вдавано пожвавилась Клава.— Тільки щоб про нього балакати, треба знати, що воно таке.

— Ну, якщо не знаєте ви...

Клава підвела обличчя з викликом:

— А ви знаєте?

— Не було гарних консультантів.— Відтак його обличчя посерйозніло, тіль задуми майнула на ньому.— Мабуть, воно теж різне. Одних запалює на творчість, інших — на вбивство.

— Це надто високо,— зітхнула Клава.— До вбивства мені далеко. І творчість моя... уся отут мов на долоні. Як каже Бас: «Від і до». Санвузли і каналізація. Ніхто

нічого не знає. І я не знаю. Кажучи правду, я й не знала. Жіба ото в школі — стріляла очима на одного рудого та пирскала в кулак. Так то ж не кохання. А потім — заміжки. Був красивий, язикатий. Кого хочеш забалакає. Йому б проповідником бути. Магомет. Ніякої ідеї, а простіше — торохтій. Забалакав. А потім роздивилася... — Вона спалахнула, зняковіла від власної відвертості, махнула рукою, ще раз повторила: — Ніхто не знає. Може, його й зовсім немає. Вигадали... Або обдурюємо себе.

— Є. В цьому й вабливість. У радості й муці. І в отому дурмані, що знаходить. Без дурману важко жити. На ньому тримається світ, вся краса і весь безум. Уся творчість. Ми будусмо в ім'я його і руйнуємо. Щоб прославитись, щоб сподобатися вам, жінкам.

— Ох, як високо й красиво ви говорите, — впадаючи в попередній кокетливо-театральний тон, заграла очима Клава. — Якби не Ірина та ви не були моїм начальником, я б спробувала довідатись з першоджерела, що це таке. Чи хоч пофліртувала б з вами.

— Половина заборон відпадає одразу. З сьогоднішнього дня я вже не ваш начальник.

Клава розгубилася.

— Звільнили? — запитала тихо.

— Сам подав заяву.

Весь цей час Ірина не втручалася в їхню розмову. Аж тепер поклатала лінійку.

— Василю... Може, ти поспішив?

— Ні, навпаки, — рубонув долонею повітря Василь Васильович. — Все одно йшлося до цього. Коли вже заповзялися... Та якби навіть залишили... Я тут не зміг би працювати. Не хочу. Або повна довіра, або... рубати канати. Так що, Клаво, тепер можете й ви...

Він сказав це серйозно, й вона запитала:

— Що?

— Ну, виляяти мене. Виказати всі мої гріхи. Як у отому анекдоті: «Здрастуйте, пане староста». — «Я вже не староста». — «Не староста? Тоді я на вас плюну».

— Не маю чого виказувати. Та ще отак зразу. Ось я надумаюся... Прийду сьогодні увечері й викажу.

— Скільки разів запрошував, ніколи не приходила.

— Ірина не пускала. Та й ви тоді були моїм начальником.

— Тепер це може зашкодити вашій репутації.

— О, моїй репутації вже ніщо не зашкодить. Навпаки, якби побачили нас удвох, була б гарна реклама. Нині порядних не люблять. Тільки вдають, що люблять. Оце як познайомиться хтось з тобою, спробуй скажи йому, що я не така, зразу голоблі назад.

— Ох і язичок у вас.

Йому було приємно вести з нею таку розмову. І їй теж. Усе тут жарт, а за тим щирість і чистота помислів, взаємна повага і шаноба. Про це знали обоє. Ніколи не говорили, а воно в чомусь конденсувалося, й обопільно приймали ті хвили. Від Ірини він також знав, що Клава гарна господиня, до кінця віддана хворій матері й синові. Здається, скарб, а не дружина. Тоді чому в неї така репутація? А, зрештою, як їй триматися? «Не будь солодкою, бо розлижуть, не будь гіркою, бо розплюють». Цю примовку казала часто. Заміж їй тепер вийти не легко. Розведення, здебільшого ледацюги, такі, що не дорожили власними родиннами. Або ті, що побували в жінки під черевиком і вирвалися на волю. Тепер таке часто. Жінка тримає на собі дім і заробляє майже стільки, скільки чоловік; який віп у дідька голова сімейства! Підданець. А кожен підданець хоче вирватися на волю.

— Якби я не знав, що це у вас самозахист...

— Мені захищатися ні для чого. Я мушу нападати.

— Ну-ну, не наговорюйте на себе зайвого.

Клава зітхнула.

— Зайвого, мабуть, не треба, але і я...

— Що?

— Щодо вас була... Як вам сказати. Може, в чомусь винувата.

— Вя — винуваті?! — розвів руки Тищенко.

Клава швидко поглянула на Ірину, відвела погляд. Ірина спалахнула й теж відвела очі. Вона зрозуміла все: Клава звинувачує себе, що не втримала її, не стала на заваді її коханню з Іршею. Їй переживає по-справжньому. Спочатку вона навіть під'юджувала, то була гра, жарт, потім намагалася зашкодити, але теж без зусиль — сподівалася, що то службовий флірт, він прокисне сам по собі. Тепер каралася за свою короткозорість.

— Тим же язичком. Одним словом, пробачте... У загальних рисах.

— Як це пробачити в загальних рисах?.. — не погодився Тищенко. — Я звик до конкретності.

— Та це так,— замітала за собою слід Клава. Швидко поглянула на годинник, заспішила: — Ой, мені треба до Ніни. Пробачте,— й вибігла.

— Тактовна жінка,— сказав Василь Васильович і сів за Рубанів стіл. Розглянувся. Стіл як стіл. Здається, ніяких міток Рубан на ньому не залишив. Хіба що ота чорна пляма, мабуть, поклав колись цигарку, пропалив. Ніяких міток на столі... Тільки на столі? А у моїй душі, Ірининій, Клавиній? В душі отого генерала? Все це глибокі карби. А він що залишить по собі? Оті кілька будівель?.. Хто їх пам'ятатиме... Хоч кажуть, що кожна людина щось та лишає по собі. Їх мільйони мільйонів перейшло по цій землі. Починаючи з тих, що в шкурах... На напівдиких конях... У вибійчаних свитках. З шаблями і косами під бунчуками. Навіть їхні кості розчинилися в гумусі... Закриють колись і Берковці. Знесуть пам'ятники. А що ж, може, він доживе до того часу. І його пам'ять про Рубана переживе камінчик на могилі? Отак вони всі — один через одного? В цьому сенс? Але багато хто хоче, щоб пам'ятали його. Для цього, власне, й живе...

— Ірино, я прийшов поговорити з тобою,— сказав і вже забув про Рубана.— Ти пробач мені, що отак... раптом. Я сплапував усе рашіше, тільки не хотів тебе тривожити. Та й знаю, що ти, як і я... Збиратися пам'ятого. Поїдемо у Веселе.

— Веселе? Не чула.

— Розуміш, втопився я... Та й не те, що втопився. Ну нащо, нащо мені оці битви? Признаюся, я давно мріяв віддатися чистій архітектурі, вирватися кудись під високе небо. Там поки що лише пісок, чистий, як золото. Тільки розпочинається будівництво. Все пове. Великі вікна. Море світла. Колосально! — Віп підігрівав себе, потроху й справді захопився.— Все молоде, чисте. І ми... А так би я ніколи не вирвався. Все було чогось шкода. А чого? Хіба цим живемо на світі? Мене запрошують, отже, сподіваються од мене на щось. Я хочу створити таке місто... Якого ще не створював ніхто. М'які лінії. М'які форми. Там не буде горя. Скрізь — світло... Широкі сходи до моря... Натхнення й праця.

Він захоплювався дужче й дужче; фаптазував, вона з болем дивилася на нього, й він того не бачив. Крізь страждання, муку, страх (їй здавалося, що вона ось-ось провалиться в прірву) з її серця пробивалися жалі і навіть щось схоже до оповитого смутком і доброю іронією за-

хоплення. Так, й іронією, їй було соромно за це, але чи не вперше ворухнулося в її серці щось схоже на зверхність, на жаль до сліпця.

— Ну ось... як бачиш, навіть у нещасті ми знаходимо щастя,— закінчив він. Ці слова перемінили її.

«Стояла біла мов крейда. Губи їй повело кутиками вгиз, обличчя стало негарним. Він не любив у неї такого обличчя, знав, що вона завжди, що б там не сталося, намагається при ньому триматися «на висоті». («Тьху, скільки слів заялозили, в будь-яку мить вони зринають на поверхню»).

— Що з тобою? Тобі погано? Не знав, що ти така кар'єристка,— спробував пожартувати, але від того її обличчя перекривилося ще дужче.— Забудь. Може, квартири шкода? Там дадуть. Обіцяють. У першому ж будинку, Іринко. Там теж... Дніпро і степ. Уявляєш — степ. А Дніпро широкий-широкий, як у давні часи,— намагався захопити її.— Повір, я вже все пережив. Для мене аби... аби ти. А потім... Я не зізнався тобі. Я плекав грандіозний проект. І не тільки плекав... Ти не віриш? Це щось ну... Гарне. Сьогодні ж увечері розповім. А ти оце зараз подай заяву... Майданові я вже сказав. Ти розумієш, Майдан, він... він не сволота... Йому важко. Такий час. Сім'я... Роки. А ми... Меблів дорогих, на щастя, не надбали. Та й квартира поки що нехай залишається за нами. Це твоя квартира, твоїх батьків. Якщо хочеш, тимчасово когось у неї пустимо. А там побачимо. Чого ти мовчиш? Ти так зблідла... Кажу ж, нехай воно все сказиться. Ми ще житимемо... Ще й як!

В його захоплення, щире й наївне, вкралася тривога. Він ще нічого не знав, не розумів, але Іринина блідість, її мовчанка, її, схожі на паралітичні, рухи лівою рукою, якою щось шукала на столі, злякали його.

Вона тихо сіла на стілець. Хотіла дивитися йому в очі й не могла. Врешті глянула, біль уколів її в саме серце.

— Я не поїду, Василю,— сказала так тихо, що він ледве розчув.

— Чому? — видихнув хрипко, ще не до кінця осягнувши сказане нею.

— Я... не поїду з тобою.— По її щоках текли сльози.— Бачиш, я плачу... Але це... сльози радості. Поганої радості,— заговорила швидко-швидко.— Пробач мені... Тобто... Я винувата страшно. Я покохала.

Вона й далі говорила тихо, а йому її слова дзвеніли громом. І сам був немов осліплений блискавкою. Щось доходило до свідомості, але не все,— здавалося, його мозок відмовлявся осягнути всю правду.

— Я знаю, цього не можна пробачить... Але й не любити його не можу. Я вже давно... хотіла про все це розказати тобі.

І враз у його голові мовби щось тріснуло, йому розвиднілось до білого, саме так, як розвидняється при сліпучому спалаху блискавиці. Довкола все справжнє, тільки якесь вирізьблене, вигострене в контурах, обведене крайкою, перекособочене й, здається, впаде, як тільки погасне світло. Він дивився на стіл Ірші, і в одну мить пам'ять склала з мозаїки спогадів цілу картину. Йому аж дивно стало власної сліпоти, глупоти, його аж у жар кинуло від свого недавнього спокою.

— Він не винуватий. Він хотів виїхати зовсім. Утекти від мене... й від себе,— подалася вперед Ірина.

І оцей її рух, оцей страх за Іршу сказав йому більше, ніж слова. Він і далі сидів, дивився на Ірину, на білу стіну за нею, а пам'ять котила на нього нові й нові брили. Бачив Ірину зовсім по-іншому — як приходила додому, як вернулася з Крем'яного, навіть як нападала на Іршу, казала, що його проект нічим не виділяється з-поміж інших. Тоді вона ще хотіла врятуватися. А він сам прокладав їй кладку до нього. То що, в нього на очах були більма? Він колись бувало жартував з Ірпою щодо розлучення, разів зо два думав, що таке може статися, адже він старший, та й за віщо його любити, отакого, але все ж і жарти, й ті думки не були до кінця справжні, то було кокетування з собою, гра, яка заспокоювала, а тепер все те одяглося в реальну одягу.

Був у нього десь брат, з яким зрідка листувався і якому в молодості допомагав вивчитися, ще якісь далекі родичі, й не було нікого. Лише вона, Ірина, одна людина, яку мовби опікував, а насправді біля якої почувався впевнено сам. Прихилив її голову собі на груди, насправді ж прихилився сам. Ішов до неї з тихим і розтривоженим серцем, ішов радісний і гнівний, і все те вона приймала в своє серце, і радість більшала, а гнів меншав.

Неясне усвідомлення цього в першу мить позбавило його волі. Що ж тепер йому робити?

Й раптом підхопився. «А що, як зараз хтось сюди заїде?» Він аж застогнав з власного безглуздя. Та яке йому

діло, що хтось сюди може зайти. Але що ж йому робити? Чому він раніше нічого не бачив?

Який не був у молодості засліплений Іриною, але колись ревнував до одного знайомого художника... Той унадився до них на квартиру, й Ірина кокетувала з ним. Навіть танцювала під радіолу (Тищенко не вмів танцювати). І він ледве не побив її. Тоді він міг її вбити. Коли він уявляв її з ним наодинці (а такі ж уявляв яскраво й страшно), то зупинялося серце. В уяві мучив, знищував й Ірину. А вона жартувала, гралася з вогнем, їй приносило втіху мучити його. То була жорстока втіха. Так тривало довго, аж поки повірив, аж поки йому здалося, що вона не може когось полюбити, а просто на зраду не здатна.

Тепер нічого того не було. Ні ревності, ні люті, тільки порожнеча, яка розчавила його. Розгерметизованість серця, в яке увірвалась неймовірна новина, випила силу, наповнила болем і страхом.

Він довго сидів непорушно. Збирався на силі, збирав до купи думки. Брів по ще не стоптаному полю, й було воно нежиттєве, мертве, позбавлене сенсу.

— Ірино... — важко розпочав він. — Я знаю... Але прошу ще раз подивитися на все... Ну, якось трохи не так... Тобто я нічого не знаю... Я навіть не хочу сказати, що ти помпилася... Просто... Я готовий для тебе на все. Ми поїдемо... І все залишиться позаду. Ми зможемо... продовжити життя. Я без тебе... не знаю, що я без тебе робитиму.

Ліпше б він лютував, ліпше кричав, ганьбив її, і їй би тоді було легше. Але він приніс у офіру все — навіть свою чоловічу гордість. Біль пронизав її всю, його вістря було тонке, розпечене, вже самий той доторк викликав сльози.

— Я дивилася... Багато днів підряд... Там тільки моя вина. І любов, — ковтнула давку грудку, бо ледве не сказала: «Ти ще знайдеш своє щастя», — зрозуміла, як це безглуздо й навіть жорстоко з її боку. За це можна і вдарити, і розтоптати. Далі обоє не знали, що казати. Ірина ледве осмілилась поглянути на Василя, їй на очі повернулись сльози. Водночас боялася Тищенкої істерики.

Василь Васильович підвівся, обіпершись обома руками об стіл. Постояв мить, подивився на Ірину, але вже не бачив її. Пішов до дверей, і Ірина лишилася мовби за хисткою пеленою.

Повернувшись до свого кабінету, одразу замкнув двері на ключ. Тільки тепер міг обміркувати все. Ніде йому не

почувалося так затишно, як в о́дьому кабінеті. Ніде так легко не думалося. Тут кожна річ пов'язана з якимось здогадом або й відкриттям. Подряпина на стіні навпроти — неначе кома, вона завжди гальмувала, втримувала од поспішних рішень, а вершечок в'яза за вікном підштовхував мисль уперед. Особливо він поспішав сюди, коли щось закільчилося в мислі, коли намічався новий план роботи, коли знаходив новий поворот думки. Тут, у кабінеті, й перевіряв свої задуми. Не любив великих нарад, але бурління, кипіння любив. Тут вільно сперечалися, сюди йшли з ще не викінченими здогадами, аби утвердитись у них чи відмовитись від них. Відмовитись, звичайно, важко. Він любив розмовляти з короткої відстані, любив переконувати й ловити переконання в очах. Здавалося, не було в світі проблеми, яку б не міг розв'язати отут. І ось виникла проблема, смішно сказати — проблема, проти якої виявився безсилий.

А може, він усі ці роки помилявся, обманювався? Ще й інших обманював? В цю мить не міг сказати, чи увесь шлях, пройдений отут, був правильний, чи не було самообману. Що хотів зробити? Що зробив? У що вірив? У що вірити далі? У вічний путь угору? Чий путь? Свій?.. Людей?.. Вірити в свої вибудови, свої проекти? Але в них думки та спонуки і Всчірка, й Баса... й... Ірші!.. Стільки друзів довкола і — нікого-нікого.

Можливо, й будувати треба не так. Абсолютно не так. Якось інакше — просто, чітко, красиво. Але того ще не знають люди. Вони увесь вік когось копіюють — мурахів, бджіл, риб, тварин... самих себе.

А є в світі щось зовсім їм не відоме. Воно поки що недоступне навіть фантазії. Ні, його немає зовсім. Якби вони його знайшли, то й утвердилися б над світом, вміли перекроювати його. Але світ пульсує, палає, сміється з них. Спалює їх і народжує знову — в своєму череві.

Він помилявся, як і інші. Всі помиляються. Він вірив Ірині. Вірив у кохання. А його немає. Воно є, але воно завжди — ілюзія. Якщо не власна, то чиясь. Ірина... Хто б міг подумати! І як він поїде сам? Для кого робитиме, для кого будуватиме?.. Не можна жити для чогось взагалі. Це знав напевно. Так само й будувати. Для всіх — це ні для кого. Важко робити добро одній людині. Але й гарно. Найперше — для себе. Своєрідний егоїзм, потрібний і корисний. А творити для всіх — це тільки для себе. Тоді ми не бачимо краси, не бачимо душі.

В інституті всі здивуються. Мабуть, вже знають. Правда приходить в останню чергу до того, до кого б мала прийти найперше. Навіть сьогодні Клава натякала йому на власну провину. Мабуть, могла б щось зробити, якимось розбити кохання Ірини й Ірші. (Чомусь більше не міг називати його Сергієм). І в чому ж він помилився сам? Хіба в цьому помиляються? Чому ж такий нещасливий? І вдома, й на роботі. Не гріб під себе, не чіплявся в чужі горлянки. А тільки так треба жити... Видирати з чужих зубів, з чужої печінки? Хапати все, що попадає під руку: гроші, меблі, смачну їжу... смачних жінок? Вони тільки на це й годяться. Якби отоді, на першому засіданні, зайняв бодай нейтральну позицію щодо Ірші, його б уже не було в Києві. Але... він не міг її зайняти, нейтральну позицію.

Всі ці думки хаосом крутилися в його голові.

Водночас він розбирав папери, рвав і викидав непотрібні, деякі відкладав у папку для свого наступника. Зібралось чимало книжок, дарованих і куплених, не знав, що робити з ними. Папери перебирав, бо переконував себе, що то необхідно, найнеобхідніше в цей час. А свідомість йому підказувала, що й вони не потрібні і не потрібне все. Не потрібне, бо... Бо Ірина не поїде з ним. «Коли ж у них усе почалося?» Несусвітений дурень, сам водив до себе Іршу. Землячок... Землячки, вони найскритніші. Ще Шевченко писав про них. Міг же... знищити його. Просто віддати на поталу вечіркам, і вони рознесли б по шматках... Рознесли б талановитого молодого архітектора! До дідька всіх архітекторів. Є тільки друзі, родичі... Є сам. А ще є коханці. Коханці?.. Тут, мабуть, не те. Він її кохає так же стражденно, як і вона його. «І все одно, що мені до того...»

Кілька разів дзвонив телефон, він не піднімав трубки. А потім телефон замовк. А він з болем, страхом і надією чекав ще одного дзвінка. Ще чекав. Чекав неможливого.

Робочий день давно скінчився. Починало сутеніти. Василь Васильович сидів, не вмикаючи світла. Хоч серце боліло іншим, але прощався і з кабінетом. Відчував, як відривав щось від себе. Вже не зайдуть сюди Огієнко, Клава, Ірша... Знову — Ірша! Тепер йому запекло, хотілося залишитись. Але розумів: це неможливо. Він ще ніколи не сидів у своєму кабінеті в сутінках. Всі предмети набирали інших обрисів, він якимось інакше відчував себе, немов сторонню людину, котра сховалася від чогось у темпях.

На шафі навпроти відбилося світло вуличного ліхтаря, здавалося, там щирилася якась химера. В куту громадилися рулони креслень. «Розберуться без мене. Там все ясно. Ага... Тільки романівський об'єкт... Там немає цільності. Немає цільності... Треба обумовити. Сто двадцять архітектурних аркушів...» Але і ті аркуші були десь далеко-далеко.

Замкнув шухляди стола, вийшов, зачинив двері. Неначе поклав віко на домовину. Здивувався такому порівнянню. Глухо цокнув у дверях ключ. «Цвях у домовину. Все. Кінець».

Так, це був кінець. У ту мить, текучу мить життя, яке втратило сенс, усвідомив, що справжнє життя для нього було адекватне любові, що він будував електростанції, набережні, фонтани для Ірини. Забирав її в себе, в свою роботу, все це становило одне ціле. Творчий ідеал, її захоплення, її віра, їхня спільна радість.

Тепер все це втрачало сенс. Утверджувати себе заново, боротися, досягати чогось... для чого. Повз нього поспішали перехожі — здебільшого жінки — з кошками, авоськами, верталися з магазинів. Зграйка хлопчаків при світлі вуличних ліхтарів ганяла по шкільному подвір'ю м'яч. За рогом овочевого магазину біля автомата з пивом хилиталися якісь постаті. Це вже недалеко від нього, це місце від завжди проминав з якоюсь внутрішньою бридливістю. Либонь, через те, що тут і справді юрмилися підозрілі, з темними обличчями типи. Сходилися по двоє, по троє, про щось шепотілися (де добути на пляшку), рахували дрібні гроші. Були винахідливі й спритні, але тільки в цьому напрямку. Здебільшого тут вони вже зранку, коли ще зачинені продовольчі магазини, коли ще не продають спиртних напоїв. Похмеляються холодним пивом.

Здивувався, що так гостро та чітко сприймає все. Навіть подумав, що, либонь, серед цих людей є й не винуваті в тому, що приковані до цього місця, може, їх щось вибило з колії, може, їм більше нікуди піти.

Коли підходив до дому, знову забилося серце. Здалося, що світилося вікно в її кімнаті. Але то грав промінь ліхтаря. Вікна були німі. Піднявся по скрипучих сходах, довгим ключем, чимось трохи схожим на сільські, тільки в тих язички провисають, одімкнув двері. Темінь дихнула глибоко, безнадійно. Порожнеча стисла серце, аж мурашки побігли по спині. Світло жовтої люстри вихопило Іринин портрет на стіні. Портрет похилився, він висить так

завжди. Не по центру забитий цвях. Поправляв портрет сотні разів, але він щоразу непомітно хилився вліво. Дивно, Ірина того не помічала. А він не перебивав цвяха і майже щодня поправляв портрет. Неначе ще раз дотикався до Ірини руками. Портрет намалював сам. Єдиний портрет, який намалював усерйоз.

Виконаний він у дещо умовній манері, напівштрихами, трьома олівцями, Ірина йде по стежці, дивиться вниз. Біля її ніг ромашки. Але вона не бачить їх, думає про своє. «Ми проходимо крізь красу й не бачимо її?» — запитала вона тоді. Але він мав на увазі іншу думку. Квіти тільки освітили її душу і думку. Думка хороша, але не про квіти.

Йому захотілося зірвати й розтоптати портрет. Ступив крок, але рука опустилася безвільно. Нечутний зойк злетів йому з вуст. Він аж жахнувся, що так важко, майже трагічно переживає Іринину зраду. Він вже називав це зрадою. (Саме це слово — колюче, важке, прокотилося по серцю, мов камінь. Він уперше осягнув його до кінця).

Бо, на його думку, це й була зрада — їхнім ідеалам (йому здавалося, що вони мали спільні ідеали), їхній меті. Ну, можна припустити, що мету вона тільки перефарбувала. Але ідеали! Мабуть, й ідеалів не було. Він культивував їх майже свідомо, отже, нав'язував силоміць. Жити для добра й шукати в тому добрі опертя собі. Щось таке він говорив їй зовсім недавно. І вона погоджувалася з ним. Погоджувалася, а сама вже обдурювала. Ірина обдурювала. Й дивилася на нього чистими очима!

Од тієї думки його пройняв дроз. Водночас він подумав, що не зможе залишитись сам у цій квартирі. Він думатиме про неї. А вона в цей час — з Іршею. Вже назавжди. Вона з ним, а ти йди далі, утверджуй добро! Будь людиною, утверджуйся серед людей і втішайся цим. Своєю величчю або своїми стражданнями. Розлий, розпороши себе поміж усіма й радій з того. Люди будуть вдячні тобі.

Хто буде вдячний? Одна людина не змогла бути вдячною.

А хіба любов — не вдячність?

Жити — означає любити. Але я вже ніколи не зможу любити. Я знатиму, що скрізь обман, і навіть якщо в цю мить любов існує, то вона вже народжує обман. Всі закохані — ошукані. Відчув, що його дедалі пекучіше катує самота. Якби було до когось піти, вилити біль. Такої людини не було. Всі ті, хто зрадив би його приходіві,— переважно молоді, здорові, щасливі, вони звикли бачити в ньо-

му вчителя, генератора ідей, з ними можна говорити про Корбюзьє, Беретті, квазари, польоти в космос, безсмертя. Про безсмертя тіла, а не духу, про науковий пошук, а не вічність великої і справедливої думки, тобто про те безсмертя, за яке не треба платити приниженням і яке не отруєє силу духу. А він заплатив приниженням навіть за оте своє коротке щастя, за те, що втягував у коло своїх ідей ще двох людей, і вони в тому колі знайшли щось інше, а може, й нічого не знайшли, а тільки одне одного, й начхати їм на крихкі і холодні ідеї.

Він уже давно блукав містом. Вподовж вулиць віяв холодний вітер, але Василь Васильович не відчував того. З якоюсь хворобливою цікавістю приглядався до людей, неначе бачив їх уперше.

Його проймала гостра цікавість, як вони живуть. Які вони? Мабуть, жоден не схожий на нього. Людина — це щось осібне, тасмниче, чому ніколи немає відгадки. Нехай і маленьке, нехай навіть нікчемне, але тасмниче. Мільйонами йдуть у землю й залишають на ній свої тасмниці. Земля напхана, переповнена ними, як бомба вибухівкою. Її перевертас плуг, він перевертас тасмниці, і поміж них, крізь них росте жито. Про це писав ще Хайям. І разом все таке просте, таке неважливе. Прийшов, якщо пощастило, одлюбив, пішов. Велике, важливе десь там, за горизонтом, за фіолетовим пругом, за яким сьогодні сіло сонце. Він бачив, як воно сідало. Ховалося в імлу, в сивий космос. Все чисто розчиняється там...

«...Що вони роблять у цю мить? Сміються наді мною? Оплакують мене? Але це гидко, гидко. І те, й те. Вони не повинні...» Але хіба йому було б легше, якби вони обоє прийшли до нього й почали плакати та просити прощення? Василь Васильович не знав, що його привело на привокзальну площу, а далі в ресторан. Мабуть, якась підсвідома думка: хтось йому розказував, що у вечірні години, а також тоді, коли не хочуть, щоб тебе бачили, йдуть у ресторан на вокзалі. Він туди ніколи не ходив, навіть у відрядженнях не обідав у вокзальних ресторанах. У ресторані було порожньо, горіли тільки бічні люстри, під однією з них цвірінькав горобець. Залетів сюди й утратив грань між днем і ніччю.

Підійшла молода й гарна, але стомлена офіціантка, мовчки зупинилася коло його столика. Несподівано подумав, що, можливо, якби запропонував їй після закінчення

чергування піти з пим, пішла б. Навіть відчував, що йому зараз це легко зробити. Якби тільки це могло порятувати.

Поліз до кишені й вийняв звідти папірець. Десять карбованців. Пошукав ще, обшарив усі кишені — більше грошей не було. Він здивувався: звик, що в нього завжди достатньо грошей, майже ніколи їх не тринькав. Купить додому щось з їжі, якихось солодоців Ірині (любить солодке), іноді — квіти. Квіти почав купувати недавно й відчував від того справжню насолоду. Бачив, що вона радіє удавано-перебільшено, і все одно їй подобався оцей «міщанський» (так вважав колись) вияв уваги, оце його «марнотратство». Але останнім часом...

— Що вам?

— Трішки закуски, й... багато горілки. Скільки вийде.

— Вийде на одного багато.

— Нічого. Справлюся.

Вона подивилася на нього здивовано, взяла гроші й пішла.

Горілки справді було багато. Пляшка й майже півпляшки в графині. Офіціантка принесла також дві порції масла, жирної буженини, огірків. Мабуть, не хотіла, щоб він впився. Бачила, що не алкоголік. Але масло й буженина так і лишилися на тарілці. Від першого фужера (налив у фужер) в голові затуманилося, і піби примеркли люстри, й голоси злились в один. Одначе затуманилось не приємно (він впивався разів три за життя й пам'ятав, що спочатку все гарно, а на другий день усе здається гидким), а якось болюче, йому немовби щось тисло на голову, він аж подивився вгору — стеля була далеко-далеко. Його вабила й хвилювала безконечність, безконечність у всьому. Думки складалися в якісь каламбури, здебільшого дуже гіркі. Він немов не осуджував Ірину, але думка поверталася так, що він не знаходив їй виправдання. Йому здавалося, що судить дуже тверезо, тверезіше, ніж будь-коли. Звичайно, Ірина вільна в своєму виборі. Любов завжди вільна. Якщо вона справжня, тоді вона вище будь-якого осуду. Кохатися таємно, обманювати іншу людину — не морально. Але й тоді, і тоді той, хто зраджує, знає, що завдає болю іншій людині. Отже, можна втратити себе... І страждати? Звичайно, легше віддати на страждання іншу людину. Собі — радість, іншому — страждання. Ось вся чесність. І що їм його болі, його осуд. Вони стоять над ним, бо вони щасливі. Це знову ж виправдання всього. Вони щасливі, він нещасний. І в цьому не допомо-

жеш нічим. Безсилі всі сили світу. Я не можу вибачити їм їхнього щастя. Я буду думати про це все життя. Думати про подвійну зраду. Мені залишилось тільки мучитись і спопеляти їх своїм гнівом. Іншого я не можу. Скільки разів я казав Ірині, якщо ти когось покохаєш, я не стану на твоїй путі. Вона навіть не помітила, стою я чи не стою на її шляху.

І знову: от би зараз... заявитися до них. І сказати...

Він увійшов до них — грізний і могутній, а зупинився... маленький і жалюгідний. Це було найстрашніше — побачити себе маленьким, жалюгідним, ще й до того ж смішним.

Він схилився на стіл, у голові плыв туман, а крізь нього пробивалася мелодія «Гудульського танго» — улюбленої пісні його студентської молодості. Він оглянувся: оркестр не грав.

Туман густішав, все почало плисти перед очима то в один, то в другий бік. Відчував себе центром цього руху (центр — у голові), але коли хотів зупинити плин довкола себе, це йому не вдалося. Він усвідомлював, що п'яний і що нанівся через те, що його залишила Ірина, й стало йому моторошно, хотілося кудись сховатися, але не було куди. Враз знову згадав домівку, темні вікна (темні — назавжди), порожню, як льох, квартиру і в ту ж мить твердо вирішив туди не повертатися... Майнула думка — не повертатися нікуди, але вона була не чітка й не зрозуміла йому самому. Й обійняла душу дивна пустельність, все віддаленіло, все здавалося непотрібним, а він сам споглядав збоку власну непотрібність. Був випадковим отут, серед пасажирів, які кудись поспішають, на перехресті людських доріг, що ведуть до нещастя. Чи й не ведуть нікуди? Тобто ведуть до одного кінця, до однієї межі. Думка саморозвивалася, посувалася кудись, а з нею посувався він сам. Вона випередила його й показала йому майбутнє; завтра буде ще гірше, ще страшніше, йому потрібно пережити відлучення від колишнього життя, переїзд, вродання в новий світ. Але саме це вродання позбавлене сенсу. Він буде кожною клітиною тіла почувати муку, буде волокти себе по життєвих гонах не знати для чого. І яка різниця, на десять чи двадцять літ раніше чи пізніше прийде до чорної межі. Ще вчора це мало значення, коли б з ним щось сталося, захворів невиліковно — то й тоді б страждав непомітно, аби поменшити болі іншій людині. А тепер... тепер для чого? Звичайно, це від нього

не залежить, він волоктиметься по визначеній борозні далі й далі, аж до старості, до жалюгідної самотньої старості, склерозу та подагри. Думка про безглуздість життя вразила його. Така вона проста і вразила найдужче тим, що раніше була немислима. Саме немислима для нього. Кінець один для всіх, для всіх людей — ось що найстрашніше в світі. Нікому немає рятунку, навіть їх не порятує любов, бо вона сама — скінченна, смертна. Якби навіть людина знайшла безсмертя, але тільки безсмертя, вона все одно б не захотіла жити вічно — бо смертне щастя, воно не може існувати в безсмертному серці.

Він немов опускався кудись, занурювався глибше й глибше і не боявся того, тільки було йому дуже сумно і чогось шкода.

З відчуттям, що знайшов, відкрив для себе щось велике, Василь Васильович вийшов на перон. Він навіть зверхньо усміхався до пасажирів, які трапилися у вестибюлі (адже вони нічого не знають), хоч і намагався приховати зверхність за суворістю й зосередженістю, навіть вдавав, що кудись їде, чекає поїзда.

На пероні було безлюдно, двоє пасажирів — чоловік і жінка — з чемоданами перебігли колії, кілька чоловік ховалося за виступом (мабуть, очікували поїзда), та трохи осторонь, неподалік від багажного відділення, притулилася парочка — солдат і дівчина. Мабуть, прощалися.

Василь Васильович усміхнувся їй на парочку. «Вони теж нічого не знають». Але чого він вийшов на перон? Що йому тут робити? Поїде він завтра... Ні, мабуть, завтра не встигне (ох, як же болить голова). Завтра в нього ще багато роботи, всіляких формальностей... На формальності наплювати. І наплювати на все. Воно вже нічого не важить. Воно — ніщо, порох, тлін. Ще двоє людей переходять колії трамвая. Ні, йому в інший бік. В інший бік. Тепер він розмовляв з собою. Йому в той бік, куди состави йдуть і йдуть... І залишаються в тупику.

«Громадяни пасажирів, — пролунав над його головою хрипкий жіночий голос. — Будьте обережні: по першій колії проходить вантажний поїзд».

Тільки тепер помітив, що стоїть на краю платформи. Ледь-ледь нахилився вперед. Освітлена блідим, жовтавим світлом, колія вигиналася дугою. В кінці її гойднувся білий вогник, він фантастично швидко наближався. У вуха вдарило туге гудіння, засюрчало, заспівало десь унизу, під ногами, — мабуть, то билася об камінний виступ луна.

Велике біле око летіло просто на нього, він вже відчував свист вітру, відчував, як щось велетенське, безжальне на-кочується на нього, втягує його в себе. Воно немовби волокло його й підштовхувало зсередини... «На двадцять років пізніше...» Й перекошений портрет Ірини на стіні. Сила, яка заволоділа його думками півтори години тому, не відпускала, владно тримала в пазурах, хилила далі й далі вперед.

В цю мить хтось смикнув його за полу піджака.

— Слухай, браток, ти оглух, чи що?

Він оглянувся й спочатку нікого не побачив. Але за полу його смикали й далі, він опустив погляд униз. Біля його ніг сидів інвалід на коліщатах. Задерте вгору неголене обличчя, блискучі, вимогливі, нахабні очі, бушлат і смугастий тільник. Він йому видався чимось схожим на Рубана. Й, мабуть, саме тим затримав увагу.

— Ти вже, бачу, заправився, а в мене в горлі — неначе в Сахарі. Дай рубчик.

Довгий товарний состав гуркотів, цокотів колесами на стиках, летів повз Тищенка. Летіли платформи з вкритими брезентом тракторами, летіли чорні цистерни. Либонь, состав ішов у Веселе чи на якусь іншу будову.

Василь Васильович знав, що в нього немає нічого, але, підкоряючись голосу інваліда, поліз до кишень. І одразу намацав якийсь папірець. Вийняв, побачив, що то зім'ятий карбованець. Інвалід засунув собі за тільник.

— Благодарствую, кореш. А ти топай додому, бо попадеш на око мільтону. Вони тут строгі.

Завищали коліщата, інвалід поїхав до будочки в кінець перону. Там горіло світло. Василь Васильович ще раз оглянувся на нього, і знову він йому чимось видався схожим на Рубана. Та думка аж хитнула його. Перевів погляд на колії: вогинки состава підступно мріли вже аж біля мосту. Зникли, майнули ще раз, сховалися назавжди. Холодний вітер доконечно пробудив Тищенка.

«Невже це було зі мною? — подумав він. — Що було?.. Невже це таки я? І чого я тут стою?.. І нащо? Нащо все на світі?»

Василь Васильович був тверезий.

Він вийшов на кінцевій зупинці трамвая опівночі. Ліхтарі над озером не горіли, і він ішов майже в повній темряві. Вітер вщух, небо було чисте й високе, безмежне, зорі холодні, колючі й байдужі. До того байдужі, аж щем прокочувався по серцю. Мерехтів засіяний розгубленою за

віки чумаками сілля Чумацький Шлях, а місяць висів над деревами, наче об'їдена до шкоринки скибочка жовтої дині. В його пам'яті скрипіли чумацькі ярма, ремігали половії, ішли безмежним степом, і він ступав поруч з ними, на грудях у нього висів шкіряний гаман, у якому лежав дозвіл на проїзд, та висіла за плечами рушниця. Гнулася, як спина хижої лисиці, ковила, й типчак хвилями котився до обрїю, де мріли три високі могили. Кружеляли над головою підорли, й байбак свистів у густих травах. Мідний, вичищений куяльницьким піском казан горів на возі, як ще одне сонце, й співав на останньому возі лішивий козак Чіп. І не було у Василя нікого в цілому світі — тільки степ, та підорли, та половії і казан на возі. Й так йому було від того добре, так славно та легко на серці. Чіп співав, його чекала дружина (казали — хльорка й потіпаха), а Василя не чекав ніхто, його домівка тут, під високим небом. Он мріє при долині байрак, там випряже воли, виріже з верболозу сішки для казана..

Василь Васильович кліпнув очима. Він стояв під вербою над озером. І степ, і могили хтось намагається одібрати в нас, — подумав печіткою. Зітхнув, одіпхнувся рукою од верби, побрів стежкою вгору. Здивувався, що нахимерило таке. Мабуть, нахимерило через те, що думав про степ і почувався самотнім і загубленим на вічній дорозі життя.

«Як близько, — раптом майнуло у його голові, — людина од обох граней. Вона завше поміж них — між мукою, пеклом у серці і вічною тишею, між веселим кипінням і тихим вітром, що пригорне траву на горбочку. Як безглуздо поспішати до трави. І чого це зі мною сталося?.. Саме зі мною? Хто ж тоді такий я? Що за людина? Сталося тому, що жив тільки Іриною, її любов'ю? Власною любов'ю де неї? А чи не було це помилкою — жити тільки любов'ю до іншої людини?»

Цього не знав, на це не міг відповісти. Тоді був щасливий. Отже, щастя — хвилини, які прожив у любові?»

І в цю мить подумав, що поза тим жив ще чимось і жив реально — зводив у мріях будинки з чорними дахами, креслив на ватмані лінії, і це було цікаво й, мабуть, буде цікаво й далі. А хто він? Людина, яка так і не визначилася за життя. Але хіба всі визначаються? Та й, може, оця його захоплюваність, оця відсутність «постійного образу себе», який треба підтримувати все життя в інтересах власної персони, і с його визначеністю? Власне, зараз це його також не вельми обходило б, якби не розумів, що

мовби починає життя спочатку і що надалі потрібно утримати себе від помилок, які робив раніше.

В цьому не був упевнений. Є люди, які, роблячи помилки, не повторюють їх, є люди, які повторюють рідко, а є такі, у яких все життя — блукання в нетрях, але вони щирі й часто навіть красиві.

Він знав напевне тільки одне: цієї помилки він більше не повторить.

На сходах угору лежала мертва ластівка. Під дахом їхнього будиночка було кілька ластів'ячих гнізд. Може, це з одного із тих гнізд? Чому вона тут? І саме тепер? А може, раніше він би її просто не помітив, переступив і пішов? Ні, помітив би...

Над ганком будиночка мріла одинока лампочка, а під нею, на сходах, кошлатилась велика постать. Одинока постать, либонь, хтось чекав на нього (на кого ж більше), й невідомість знову стиснула серце. Одразу подумав про Ірину й розгубився. Але вже за кілька кроків упізнав Данила, брата. Він не зрадив йому, але й не відчував невдоволення од того, що той з'явився. Данило — його старший брат, ще й якийсь невдатний. І працьовитий, і кмітливий, але йому ніщо не йде до рук. На початку війни попав у полон, з полону втік, важко захворів, працював у санітарному ешелоні, там одружився з медичною сестрою, котра померла одразу по війні, по тому приїхав до Києва, вступив до електромеханічного технікуму, одружився знову, почали будуватися в Корчуватому, — будиночок знесло весною повінню, й вони виїхали на Донбас. Не гаразд велося й там — згоріли якісь електромотори, далі його скрутив радикуліт і довелося покинути шахту, лишився без великих заробітків, які тільки почали йти до рук, влаштувався на поверхні, на шахтному дворі, листувалися вони рідко й родичалися мало. Брат, либонь, цурався його, і Василь Васильович знав чому. Ще тоді, як Данило вчився в технікумі, а потім почав будуватися, Василь допомагав йому. Якось примудрявся економити ті карбованці — жив же з стипендії, — але під кінець місяця обов'язково втискував Данилові до кишені невелику суму. Мізерна допомога, але вона виручала Данила. І потім, коли Данило почав працювати, Василь довгий час переказував йому гроші на Донбас. Данило скупю дякував, та незабаром написав, щоб не присилав більше, мовляв, став на ноги. Став не твердо, як здогадувався Василь Васильович. Все подальше життя Данило мріяв віддячити братові.

Він мучився, що не може віддячити, марив, аби в молодшого брата настала скрута, а він мав вільні гроші й витягнув його з біди. Але статки не йшли до нього й далі, і мрія не збувалася. Й він досадував та соромився брата.

Василь Васильович теж писав йому вряди-годи й не почував справжньої великої братньої любові, й не праглося йому побачити Данила. Та й про що їм говорити? Дороги їхні розбіглися, інтереси теж пішли врізнобіч. Але він знав, що коли б щось сталося з братом, він би віддав йому усе. Може, це була й не потреба серця, однак якась вища потреба — роду, родини, — закон, який стояв над ними. Мабуть, цей закон передався з кров'ю, од батька та матері, у них у родині не знали ніжності, але міцно знали обов'язок. Батько допомагав сестрам, у війну сестри допомагали братові.

Навіть при блідому світлі Василь Васильович побачив, що брат постарів. Потисли один одному руки, піднялися по сходах.

— Боявся, що вже не прийдеш. Подумав, може, виїхали на курорт.

— Ірина у відрядженні, а я засидівся в компанії.

— Парубкуєш!

Василь Васильович на жарт не відповів.

Коли засвітив світло, роздивився брата гаразд. Вони були дуже схожі між собою, тільки в Данилові ще більше батькового — широкі, стріхамц, брови, широко поставлені очі, велика родимка над лівою бровою (у Василя родимки над бровою не було). Василь Васильович чимало перейняв од матері, особливо у вдачі, такий же запальний, нетерплячий, балакучий, а Данило — мовчун, любить щось робити на самоті, не терпить гуртової балачки. Віп і зараз мовчки гунав велетенськими черевиками по кімнаті («Скинь черевики, там уже сплять», — Василь Васильович), немов не знав, куди йому приткнутися. Сіли на кухні, Василь Васильович дістав з холодильника сало, огірки, пересмажені магазинні котлети. Півлітру Данило приніс з собою. Тост знав лише один — «будьмо». Мабуть, збирався повторити його багато разів, але Василь Васильович посидів кілька хвилин і сказав:

— Ти пробач, тільки я дуже втомився. І пити не можу. Перебрав, таке зі мною теж рідко трапляється. Вечеряй, а я постелю. Погомонимо завтра.

Мабуть, Данило трохи образився, але Василь Васильович почував, що не може сидіти за столом. Його

канудило, й справді почував неймовірну втому. Належде змусив себе дістати ту вечерю та знайти постіль для Данила. Й громадилися, товклися в голові думки, налітали одна на одну, і йому ломилися скроні, не міг нічого досягнути до кінця.

— Повимикаєш. Ну, братеник, до завтра,— й ледве змусив себе осміхнутися. Сподівався, що засне в одну мить, але якийсь час лежав з важкою головою і важкими думками. Кімната розгойдувалася, мозок затуманила липка каламуть, і все в тій каламуті було важким, тягнуло на дно, в чорну безвість. Розум ще не виносив оцінок власним діям, тільки сигналізував про щось чорне, що вже позаду, але не зовсім...

У відчинене вікно, неначе чорна річка, плила ніч, вона ховала під своєю поверхнею все, а реально доносила тільки запахи і глухий шум дерев та автомобілів на далекому шляху. Ця річка й понесла його в сон.

Прокинувся пізно від якогось брязкоту. «Ірина порасться». Але в ту ж мить гостре вістря пропизало пам'ять, серце. Далі пам'ять вихопила біле око паровоза, перон, інваліда на коліщатах і два зелені вогники. Чорні пасмуги пролетіли десь у глибині, а тоді щось загорілося ясним світлом. Він не радів, але йому здалося, ніби випіриув з виру, куди його втягувало силоміць. Він знав, що той вир йому ще доведеться обдумати, що то буде важко, але поки що вирішив не оглядатися.

Думка про Ірину наповнила серце болем. Але, побачивши, що жаліє себе, розсердився. Ні, далі цього не допустить.

Швидким рухом скинув ковдру. В голові щось затріщало, здавалося, вона розколювалася на частини. Над силу встав з ліжка. Данило ворожив з плоскогубцями і відкруткою біля розетки на кухні. Він встиг поремонтувати всі інші розетки, й крани, і замок у стінній шафі. Крани у Василя Васильовича теж завжди протікали. Останнім часом він ремонтував їх сам, але так, поспіхом: підкладе шайбочку, переверне прокладку, в крайньому випадку, якщо трапиться на очі, купить готовий і замінить вентиль. Довго хлюпався під душею. Зварив макарони, насмажив яєчні з салом, запарив міцний чай. Данило палив чарку.

— Випий, полегшає.

Василь Васильович чув, що на похмілля треба випити, але не вірив у те. Над силу, з огидою випив. Йому й справді по якомусь часові полегшало. Снідали мовчки. Данило

налив собі ще одну, Василь Васильович накрив чарку рукою.

— Горілки я майже не вживаю,— сказав по-їхньому, по-сільському.— Хіба що вино, й то сухе.

— Це — кисле? — запитав Данило.

Василь Васильович кивнув головою.

— В мене оце пічник перекладав грубку, а в магазині нічого не було, так я купив пляшку шипучки — шампані. Пічник покуштував і вилив у помийницю. Каже, якби знав, зроду б не прийшов.

По довгій хвилі мовчанки Данило заговорив знову:

— Пробач мені, але якось ви живете трохи не так, не по-нашому. Звісно, обоє вчені.

— Чому не по-нашому? — запитав Василь Васильович.

— А так, жінка по командировках, і на курорт ви нарізно. Може, через те у вас і дітей немає?

— Городиш.

— Чого ж городжу. Сорочки оно сам понамочував.

Василь Васильович почервонів.

— Кажу ж, Ірина у відрядженні.

Ірина дивилася з портрета іронічно. Іринині батьки в широкій дубовій рамці дивилися на нього співчутливо. Йому знову запекло в серці. Але вже трохи не так, як учора. Там народжувались і якась гордість, якась холодність і твердість. І навіть щось схоже на помсту. Звичайно, до помсти він не вдаватиметься, але й не припизиться більше. А вчора хотілося принизитись. Хотілося прийти до них і розірвати їм серця власною бідою, залишити по собі спомин-страждання. Хух, як бридко!

В оцих стражданнях по-іншому, по-новому впізнавав себе. Самопізнання було гірким, але й рятувало.

— Приїхала б і попрала.

— Ну а в нас рівність... А ти чого приїхав?

— На «Більшовик» по агрегат. Нас тут шестеро. Я сьогодні вже й поїду. Ми його вже погрузили.

Данило розповідав про агрегат, а Василь Васильович думав своє. Думав важко, але цього разу правильно. Несподівано для себе скрізь швидко і точно розставив крапки і знаки оклику. Помивши тарілки, пішов до кабінету, взяв з шухляди ошадну книжку.

— Одягайся, ходімо зі мною,— мовив у наказовій формі.

Вони прийшли на площу, й він показав братові на лавочку.

— Посидь трохи. Помрій.— І осміхнувся майже схидно, знав, що брат і слова такого не знає. Данило й справді подивився на нього, наче на божевільного, але не сказав нічого.

Василь Васильович повернувся через півгодини й подав Данилові синенький папірець.

— На. Це — Вірці.

— Що це таке? — крутив той у пальцях хрусткий папірець, либонь, ніколи подібного не бачив.

— Акредитив. На дві з половиною тисячі. Збирали... Одним словом, нам вони не потрібні. Тільки того...— підняв застережливо палець.— Й не подумай, що це щось таке... Кажу ж — не потрібні. Моя доля. Іринину я залишив. Не розпитуй нічого. Не хочу. Я сьогодні виїжджаю. Напишу, як улаштуюся. Твоя Вірка з мачухою не вживеться...

— Звідки знаєш?

— Твоя писала... Збудуєте кооператив.

-- Ми... Я сам...

— Не бреш. Тобі ще стягатися та стягатися. Та й... твоя не дасть для нерідної.

— Василю!..

— Давай, братенику, закінчимо цю розмову. Не був я у Вірки на весіллі, це мій весільний дарунок.

Данило заблимав короткими віями, в куточках його очей заблищали сльози.

— Весь вік я у боргу... Ти не думав, що так можу й зненавидіти тебе?

— Тьху, дурень,— плюнув Василь Васильович, хоч і зрозумів, що Данило в такий спосіб хоче приховати свою шняковість.

— Василю,— все ще не ховав акредитива Данило, хоч було видно, що вже прийняв його, всупереч власній волі, терпко й жаско радіє йому.— Що у вас сталося?

— Нічого... Найшов таку, що пратиме підштаники. Бувай здоров. Я — на таксі.

І пішов — важкий, упевнений, спокійний. Він мовби піднявся над чимось — над самим собою насамперед, мовби відітнув усе й не збирався до нього вертатися.

Ірина передрукувала на машинці звіт. Передрукувала вже вдруге — перший варіант довелось викинути. Їй боліла голова, боліло серце. Це вперше воно заболіло, щеміло

тонко, пеначе в нього всовували глицю. Либонь, це ще й від того, що не могла заснути. Ірина тимчасово мешкала в Софії, сиділа біля вікна й дивилася на вулицю. Чекала ранку, як рятунку. За вікном висів липкий туман, змішувався із світлом вуличних ліхтарів у жовтаву каламуть, асфальт був мокрий, на деревах повисли важкі краплі, й усе це тисло на душу, пригнічувало її.

Ірині було страшно. Давили стіни, й місто здавалося придавленим зверху туманом і хмарами. Боялася зайти в коридор, у ванну. Їй здавалося, стіни ось-ось зійдуться й роздавлять її. Мабуть, це справді заявила про себе її клаустрофобія.

Ірина й раніше не любила вагонів електрички та підземних станцій метро. Й темних льохів, підвальних приміщень. Що це в неї не просто гра фантазії, а щось схоже на хворобу, вперше зрозуміла чотири роки тому, коли мандрували з чоловіком по Криму.

В Керчі їх повели на екскурсію до печер, завели до першого залу, екскурсивод заходився розповідати щось про тектонічні зрушення в породах, а її в одну мить охопила папіка, й вона побігла до виходу. Їй не бачила, що біжить не в той бік, аж поки її не схопив за руку Василь, струснув, трохи привів до тями і виволік на поверхню. Вдруге їй стало погано в ліфті, звідтоді в подібних місцях вона постійно думала, де ж вхід і вихід. Якщо вхід і вихід були в полі зору або хоч мислі, вона могла стримувати себе.

У ці дні її страх побільшився неймовірно. Вона вже боялася звичайних сходів у будинку, коридорів, будь-якої темряви. Й не стільки темряви, як безлюддя, безгоміння. Сиділа біля вікна й пантрувала за вулицею. Проїде машина — то радість. Проїде запізнілий пішохід, нехай навіть п'яний, і вона кілька хвилин сиділа спокійно. А потім її душу знову починало огортати сум'яття. І повзли думки, немов зв'язані одним довгим, безкінечним шнуром. Бачила власний дім, зігнуту постать Тищенка за столом, і серце проймав біль. «Проклята, проклята... Гидка, гидка», — шепотіла сама собі. Занапастила чуже життя, може, й не одне. Що він робитиме сам? Інший би швидко заспокоївся, знайшов десь розраду, але Василь... Він віддав їй усе. Навчив добра, совісті... Виходить, не навчив?! Найчастіше чомусь згадувалися перші роки подружнього життя. Він приходив додому й увесь довгий вечір розповідав про роботу, про своїх знайомих, щось з історії.

Розповідав «у ролях», дуже дотепно, й вона могла слухати безкінечно.

Вона зрадила й ті вечори. Втікала від цих думок, як птиця од власної тіні, і не могла втекти.

Не знати, що б зробила з собою, якби не почула під серцем легеньких поштовхів. Там тепліло інше життя. Вона дивувалася, прислухалася, впізнавала й не впізнавала себе. Щось у ній раділо — вона таврувала себе, а воно раділо.

Ірина прочитала надруковане на машинці й жахнулася. Подумала, чи не збожеволіла. Поміж рядками звіту — рядки її думок про себе, Василя, Сергія, навіть про оці поштовхи під серцем. Починала про освітлення майданчика, а закінчила нерозмороженим холодильником і вулицею вночі. «Невже божеволію?» — стиснула пальцями скроні. Примусила зібрати воедино всю волю, прикипіла очима до звіту. Тепер вже не відволікатиметься. Ніякі лихі думки не вкрадуться на папір. Але по третьому абзацу помітила, що друкує не те. Слова лягали без змісту, дивовижні, текучі, сумбурні.

«Боже мій, боже мій», — прошепотіла і зім'яла папір просто на каретці машинки. Тепер вона осуджувала себе з настирливістю прокурора. Бо завважила, що поміж страхом, розпачем, самокатуванням зринають і якісь світлі, веселі кулі, — червоні, сині, оранжеві, що її всю проймає передчуття радості, схоже на передчуття весни, — ми ще не знаємо, що вона принесе, але то буде якесь оповлення, щастя. Саме отак чекають весни молоденькі дівчатка, вона в їхніх думках посиднується з незнайомими стрічками, — зустрічю з тим... невідомим, незвичайним, омріяним. За всі ці дні вона тільки двічі бачила Сергія, й то мигцем. У нього новий проект, кажуть, він буде заступником завідуючого відділу. Зрозуміла річ, він теж соромиться... Й відчуває скутість, провину перед Тищенком і через те поки що не осмілюється підійти до неї. Вони як дві півкулі однієї планети, що не можуть існувати нарізно.

Одна півкуля, її півкуля, далі не може існувати окремо жодної години. Йй бодай на хвилику, на мить притулитися до іншої півкулі. Або хоч побачити його на відстані. Впіймати промінець світла з його очей і пошсти в серці. Він грітиме її ще кілька днів. Лише один промінець.

На той час в інституті перебував міністр. Здається, він приїхав ще з кимось, з високим гостем із Москви, супроводжував того. Те не дивно, передбачалися великі проек-

ти, розпочиналося грандіозне будівництво. У них пишні майже щодня збори, засідання, наради.

Міністр уже від'їжджав. Ішов у гурті, високий, стрункий, широкоплечий, літній чоловік, який виглядає юнаком. Кажуть, він дуже дотепний, ще й лагідний за вдачею. В кінці натовпу побачила Сергія. Переступав з сходинки на сходинку своєю легкою летючою ногою, і білий широкий комір теніски стріпував, неначе крило птаха. Та теніска дуже личить Сергієві. Комір «байронівський», він оголює його міцну шия, відтінює її білістю. Сергій цю сорочку дуже береже, пере сам і одягає рідко. Отже, в нього сьогодні важливий день, бо одягнув її під піджак. І костюм на ньому випрасуваний, виглядає новісіньким, ніхто й не здогадується, що той костюм — один, що на ніч Сергій обгортає його простирадлом, а одягає на матерчатому килимку, щоб не забруднити холоші. Отакий він у всьому — чистий, охайний, зібраний.

Сльози підступили їй до очей, у горлі запекло, заболіло. Ось він — її рідний, її бідний... «Милий, милий, коханий».

Вже нічого не усвідомлюючи, й собі спустилася за натовпом.

На мить згубила Іршу з очей, у вестибюлі було темно, немов у підземеллі. Ірина в першу мить навіть не зрозуміла, що сталося, й лише по хвилі здогадалася, що спеночіло падворі. Великі краплі били в шибки вікон. Увесь натовп виїшов на ганок під широкий кам'яний козирок, який підтримували дві колони. Велетенська темно-сіня хмара накрила місто. Вона повзла з південної частини міста, довгі кошлаті пасма звисали з неї, з лівого краю її різко відділяв від інших рудих хмар, що йшли табунами, лілово-червоний, фантастичний, небезпечний пруг. І враз угорі щось просвистіло, прошуміло, в очі різонуло світло, й ударив грім, аж залящало в вухах.

В ту ж мить вода ринула потоками. Здавалося, допіру її щось стримувало, але від удару розколося небесне днище й звідти рвонулися небесні ріки. Асфальт зашипів, пішні струмки заклекотіли під бровками тротуару. Руді каштани стояли, неначе збитошні хлопці, зненацька захоплені грозою. Скисні струмені збивали з дерев листя, й воно вирувало в піні. Ще раз ударив грім й затих надовго, а дощ не вгавав. На асфальті почали стрибати білі горішки, вони дедалі більшали, і вже білий килим почав укривати землю. Град шумів у листі, гуркотів на козирковій ганку, по шибках, й розібрати, що говорив міністр, було неможливо.

А він вочевидь нервував, те й знай поглядав на годинник, переступав з ноги на ногу, розводив руками перед гостем, що теж відгортав рукав на лівій руці та поглядав на годинник. Мабуть, вони запізнювались на якусь високу нараду, у вищу інстанцію, а може, й на поїзд. Окрім сходів, на ганок з обох боків вели два похилі півкružжя, машина могла б підїхати по них просто сюди, але шофер стояв за інститутом, на майданчику, либонь, він ні про що не здогадувався. А міністрова рука вже жмакала вузол галстука — то попускала його, то знову підтягувала.

В ту мить з натовпу метнулася якась чорна постать. Вона так швидко сховалася за рогом, що Ірина ледве розгледіла її. Навіть не розгледіла, а здогадалася й не могла зрозуміти, куди Сергій побіг, і злякалася неймовірно. Зяпала ротом, неначе поранена птаха, й не знала, що робити. Хотіла запитати в кого-небудь, що сталося, але не вистачило сміливості. Проте за півхвилини вона знову побачила його. Він біг поруч чорної машини, що пішла колесами воду. Від самого погляду на його постать Ірину струшував дрок. Вона відчула струмені, що сікли Сергія, холодна судомо пройняла її. Вона бачила, що й усі інші повтягували в плечі голови.

Сергій забіг під козирок водночас з автомашиною. Вода текла з нього ручаями, теніска наскрізь промокла. Волосся закрило йому очі, він одгорнув його, але не посміхнувся, а тільки стиснув губи, мабуть, їх звело судомою.

Міністр зупинив на ньому погляд, проте не підійшов, тільки запитав щось у Майдана. Той відповів. Навіть Ірина зрозуміла, що міністр запитував Сергієве прізвище. Вже сідаючи в машину, ще раз оглянувся на Іршу і подякував кивком голови. З другого боку сів московський гість. Машина фуркнула сизим димом і шугонула в зливу.

Розділ шістнадцятий

Василь Васильович сидів у номері сам. Читав детектив, а потім непомітно почав фантазувати на папері. Ось уже місяць не знаходив «образу». Може, видихався, скінчився? Але щось заспокоювало. Знайде. Ще рано. Так було майже завжди. Уважно вивчив технічне завдання на проектування, читав матеріали. Він і зараз багато часу проводив у бібліотеці. Не шукав там вирішення, не збирався перекроювати старе. Просто читав. Ходив і думав. Але

тільки про деталі. Він мовби стримував себе, не пускав одразу сісти за аркуш. Воно мовби зріло само по собі — з сотень деталей, з огляду місцевості. Починав прив'язувати до місцевості проект, якого ще не знав. Отак і йшов, з двох боків. А потім починав думати інтенсивніше. Розвивав якусь ланку. Та ланка включала сусідні... Й уже крутився весь барабан. Починало щось визрівати. Це траплялося здебільшого тоді, коли він ішов. Але він і тоді не поспішав. Так, натхнення — це чудесно, але воно часто й підводить. Хоч і працювати найкраще тоді, коли хочеться. «Хочеться працювати» — це йому найзрозуміліше. Не піддаватися екстазу — колись він йому піддавався (тоді були успіхи, але й провали), а загнuzдати його. Перевірити розумом.

В номері було тихо й самотньо. За останні сім років він навчився самотності. Напочатку вона пригнічувала його, адже любив гомін, людський вир. Вже знав, що найстрашніше — зосередитись на якійсь одній важкій думці. Скажімо, думці про смерть. Навіть не конкретній — про власну смерть, а на неминучості кінця людського буття. Або лочати дослухатися до хвороби. Тепер він не піддавався тим думкам. Якщо нікуди було подітися, починав фантазувати. Про архітектуру неба, лісу або моря. Вчора його сусід по купе, теж літній архітектор, з котрим їхали в Харків на нараду, запитав:

— Що ви хочете збудувати? Мабуть, щось надто модерне... Навіть не модерне... Ще небачене? Вгадати майбутнє? От би — вгадати майбутнє. Я знаю, ви — мрійник і фантазер. Це я — сухий реаліст.

— А його не вгадаєш,— відказав Тищенко.

— Я бачив, ви й сьогодні малювали. Якусь химерію, щось у стилі...

— Раннього палеоліту.

— Що-що?

— Хіба мрія не може вільно переміщуватися?

— Пробачте... якась маячня.

— Може. Все мистецтво — маячня. А існує. Ось і архітектура... Виникла отака — з перших куренів, печер і існує. А могла виникнути зовсім інша. З інших умов.

— Яка?

— Якби-то я знав. Я був би найбільшим генієм у світі. Та навіть у нашій маленькій щоденній практиці... Іноді в проекті все на місці, кожна лінія, кожна рисочка, і вивірено, й узгоджено з технічним завданням. А проект —

пікудишній. А іноді все — хаос, все мовби врізнобіч, все випирає, а приглянешся, вчитаєшся — новизна і політ. Здається, таку озію й поставити страшно, бо ж наша пам'ять не може нічого поставити поруч, ще треба все ув'язувати, уточнювати, але... це новий крок.

І все-таки йому найкраще думалося вдома, у власній кімнаті на шостому поверсі.

А живу я на поверсі шостому
і живу від доби до доби.
А живу я звичайно, по-простому —
так, аби,—

згадалося десь читане. А тут, у готелі,— тиша. Сьогодні неділя, й у готелі — неначе на підводному човні, що ліг на дно. Але в нього таке відчуття, що за ним мовби хтось невловно спостерігає. Мабуть, це спостерігає він сам за собою. Думка чатує на думку.

Василь Васильович поглянув на ручний годинник, що лежав на столику, підвівся. Треба йти вечеряти, бо за півгодини зачинять буфет. Одягнув піджак, вийняв гребінець. Волосся — як дурежа, але піби запесена снігом. Та ж таки дурежа взимку. А обличчя стемніло, може, від південної засмаги, а може, через зморшки, що покарбували його в різних напрямках. Він не любив дивитися на своє обличчя. Навіть коли голівся. Вимкнув світло й зачинив за собою двері.

В буфеті — довгій вузькій кімнаті — теж порожньо. Їсти не хотілося, він байдуже розглядав вітрину, у якій стояли тарілки з грубо накришеними огірками, жовтим сиром і крутими (куштував уранці), аж сишніми, яйцями. «Ті ж самі. Й чого вони їх так переварюють?»

Узяв склянку сметани, коржик та чай. З сметаною в одній, коржиком в другій руці пішов у глибоку кімнату. Ковзнув поглядом на столик ліворуч, подивився далі... І враз у нього тенькнуло в грудях, і склянка з чаєм небезпечно затанцювала на блюдечку. Біля стіни сидів Ірша. Він підвів погляд і теж розгубився. Бачив, що відводити погляд пізно, вже незручно вдавати, що не бачить Тищенка, й від того розгубився ще дужче. Й тоді підвівся.

Василь Васильович поставив на стіл сметану та чай. Ірша вже опанував себе, стояв вільніше, але подати руку не одважувався.

— Така несподіванка... приємна,— мовив він.

— Справді несподіванка, — подав руку Василь Васильович. — Теж на нараду? Але я сьогодні тебе не бачив.

— Забігався в справах. — На мить затнувся, але, мабуть, боявся мовчанки й казав далі: — Хотів піти в ресторан, але там — грах, бах, тарабах... Ви вчора приїхали, у якому номері поселилися?

— В сорок шостому.

Мовчанка таки впала, й вони взялися до їжі. Ірша вдово-зосереджено, Тищенко — знехотя і вже не відводив очей, розглядав свого колишнього земляка. Роки не горою пролетіли й над Сергієм...

Обличчя розповніло, й біля очей — промінчики зморщок. А зуб такий же текучий, якщо в ньому й є сивина, то її не помітно. Проте звідки їй взятися! Тридцять шість чи тридцять сім років... Вочевидь вже «не Дуня». З тим словом згадався Рубан, а з ним Ірина, котра переповіла його жарт. Вже, мабуть, не почервоніє. Виглядає людиною певною себе чи, як люблять казати жінки, мужньою. Василь Васильович здивувався собі, що думає про цього чоловіка без злоби. Чому? Така мілка, м'яка душа? Так усе перетрує, перетирас час? Адже скільки разів, по приїзді у Веселе, прокидався й лежав, впершись поглядом у жовту пляму плафона під стелею. Скільки разів уява малювала жорстокі й солодкі серцю картини. Ось він упіймав Іршу на якійсь громадській підлоті. І громить його, й знищує, і втоптує в порошок. Або ось лежить він, Тищенко, й помирає, а вони сидять біля його ліжка й плачуть... Але такі думки — рідко. Душа прагнула помсти. Спочатку, в перші дні, не прагнула, а коли прийшла справжня самотність, коли вечорами за вікном гудів вітер і холодна крупа сіялася в шибки вікон, коли в людей Новий рік, іменини, звіздичи... Гаряче, спрагло чекав Іршиного провалу. Жадібно вчитувався в повідомлення газет, чи не сталося чого з ним. Василь Васильович сам себе ненавидів за це. Докопав собі, «виховував», але нічого не міг з собою вдіяти. Щоправда, з роками ті картини примеркли, віддалилися. І ось... злоби немає. Тільки важкість, неначе там, у серці, кров запеклася в грудку, крізь ту важкість щось схоже до сорому, якась жалюгідність і немічність. Адже таки рогоносець, адже переможений. Та ще й так... несподівано.

— Ви все там же, у Веселому? — знову порушив мовчанку Ірша. — Все збирався приїхати, подивитися на ваше

місто. Стільки про нього пишуть. Приїхати просто так... Але... Такі ми всі... Засмикані, забігані. Текучка, план... А для митця, для будівничого, це ой як погано. Наше життя переїдає іржа буденщини, і ми не встигаємо досягнути основного.

— А що воно, основне? — відсьорбнув з склянки Тищенко. Зараз він почувався спокійно, його навіть зацікавили слова Ірші.

— Я сам точно не знаю... Хоч і пам'ятаю ваші настанови... Оті самі... ну, що будувати треба для майбутнього, що по наших будовах судитимуть про наш внутрішній світ. Саме про світ.— Сергій витер серветкою рот, зіжмакав її.— Основне... це викінченість духу, хоч я й не знаю точно яка. Навіть не обмислив як слід,— він усміхнувся,— не склав своєї філософії.

— Викінчити, як шовкопряд кокон, і жити в ньому?.. Але й шовкопряд прогризає свій кокон і вилітає, щоб попити нектару.

— От-от. Попити нектару й потому одразу померти.

— Він ще має опилити квітку. А з неї проросте насінина, з насінини — нова квітка.

— Але ж він сам вилітає тільки для того, щоб попити нектару. А напився... Вже й літати ні до чого. Це саме й з нами. Метелик не знає, що йому робити далі. Припустимо, ми — все-таки не метелики. Через те людині й потрібна ота викінченість. Вища мета. Моральне, філософське і естетичне осердя... На якому має триматися все. Найперше — духовне життя. І мистецтво. І сім'я.

— А казав, не склав своєї філософії. Тут ціла система. Куди тому Сковороді чи Спінозі,— покартував Тищенко й одразу ж засоромився. Бо здалося йому, що Ірша каже справедливо. Йі чого його слова мають розходитися з його справжнім ідеалом, звідки він, Тищенко, таке взяв? З того, що той одбив у нього дружину! Може, вона й пішла через те, що побачила в Сергія справжні ідеали, яким він збирався служити й служити. Проте щось у Василеві Васильовичу не погоджувалося з такою думкою, його почала проймати злість, і він над силу тамував її. Майнуло: не сподобалося через те, що Ірша почав виповідати йому отак, з ходу, немов хизувався: «Бач, мовляв, який я мудрий». Але що інше він може сказати, про що їм ще говорити? О, їм в про що говорити, але вони про те говорити не будуть, хоч як воно кортить Василеві Васильовичу. За-

питати — немов сторонню людину, й нехай Ірша розповість як стороння людина.

— Ходімте до мене в номер, посидимо, побесідуємо, — непевно, без ентузіазму запропонував Ірша. — У мене є пляшка токаю...

— Тоді ліпше до мене. Я старший і живу на цьому поверсі. А токай є в буфеті.

Він узяв пляшку вина, й вони пішли в номер до Тищенка. Номер — маленький: ліжко, столик, два стільці, кавнапка. Василь Васильович сів на стілець, на спинці якого висіла піжама, другий, вільний, підсунув Ірші.

— Сідай. Чи, мабуть, треба казати «сідайте».

— Чому ж... Кажіть по-старому. Мені приємно.

— Як жінці, яку все ще називають молодю. Але куди там! Ти так пішов угору. Швидко пішов. Давно переріс мою колишню посаду. І — зрозуміло.

— Василю Васильовичу!

— Та це я так. Роки. Стаю буркотуном і, мабуть, задрю. Не мабуть, а справді. Іноді мені починає здаватися, що довкола все взялося лоєм. А в тебе... В тебе все вдалося. А що ще не вдалося — вдасться. Ми всі тільки кажемо, що простота, скромність викликають повагу. Простих і скромних — їх оно скільки. Ціле місто. Хоч греблю гати. Набагато краще, коли простий, скромний — і відомий або визначний, талановитий. — Ірша хотів щось сказати, але він зупинив його. — Я завжди казав, що ти талановитий. — Він сказав усе це одним подихом і зупинився. Йому не хотілося порожньої балачки. А про що могли ще розмовляти?

Колишній вчитель і учень, друзі, приховані суперники. Хто вони тепер? Вороги? Хтозна, але дружби поміж ними бути не може. Це Василь Васильович визначив для себе давно. Він навіть не виключав можливості колись зустрітися, навпаки, дивувався, що не зустрілися досі, адже працювали па одній царині. Він прокрутив у думках подібну зустріч не один раз. Але насправді все виявилось не так. Занадто просто, занадто буденно і з якогось погляду навіть нерозумно. Ну нащо він затягнув до себе в номер Іршу? Ага, йому таки кортить запитати. Йй запитати саме Сергія. Кортить подивитися йому в очі... Вичитати з них, чи той щасливий. Звичайно, хіба може він бути не щасливий з Іриною? Адже, либонь, кохав її шалено. Пішов на все... А що мав робити? А як би повівся на його місці він? От цього не знав і розгадати не міг.

— Ось склянки. А пробку... Як не дивно, а в мене в штопор, у ножі. Так от, твої службові успіхи мені відомі. А як взагалі?

Вони випили без тосту.

— Взагалі як взагалі.

— Здоров'я як? Я пам'ятаю, у тебе було трохи не все гаразд із серцем?

— Стабілізувалося.— Й запитав поспішливо: — А ви як?

— Нічого. Старію. Все, як і в інших у моєму віці. Печінка, склероз. Записую на аркушику, аби не забути почистити на ніч зуби. Потроху працюю. А робота цікава. Все з нуля, місто молоде. А з нуля — завжди цікаво. Ти знаєш, який середній вік мешканців нашого міста? Двадцять сім років. Це тільки я... так би мовити, псую статистику. Та ще кілька таких. Багато малих дітей. Я оце спроектував Палац одружень.— Він усміхнувся.— Отака метаморфоза. Пробач, забалакав тебе. Що тобі паші масштаби. Он ти на атомну замахнувся. Читав... Заздрю. А може, й не заздрю... Я не хотів би атомну.— Він замовк, було видно, що думає про інше. Його й далі мучило запитання, яке хотів поставити напочатку, та так і не поставив.— Боже мій, як летять роки. Тільки в старості це помічаєш. Колись я сам летів, а вони стояли. Пам'ятаю свій перший проект. А ти свій пам'ятася? Ага... так...— Він те й знай пащтовхувався на щось.— Ти кажеш, все гаразд. Серце стабілізувалося... Це добре. В родині теж усі здорові?

Він задав це запитання мовби так, поміж іншим, а сам напружився, ледве не розтропив у руді склянку. Помітив, розслабив пальці.

Сергій відповів коротко й майже незворушно.

— Так.

— Діти є?

— Донька. Четвертий рік. Таке допитливе,— Ірша посміхнувся вдавано замилувано, але й іронічно, одразу ж висміюючи відому всім батьківську замилуваність,— і розумне. Оце прийшов, а від мене трохи тхнуло спиртним. Я таки справді майже не п'ю, але іноді доводиться... Ви знаєте, як у нас... Тонни цегли без чарки не виб'єш. То мала поцілувала й каже: ти, папа, алкомонік.

— Бо сама п'є мою! А може, від антимонії? Це Іринине слово.— Він увесь напружився, аж заболіло під серцем.— Як вона?

Ірша змінився на обличчі, почервонів, як колись, як

у давні дні, до кінчика носа. В очах застигла важка напруга.

— Я не розумію, чому ви запитуєте про неї?

— Як не розумієш? — аж розгубився Тищенко. — Хіба... не можна запитати про дружину? Все-таки...

— Мою дружину звати Солею. Це ви навмисне?

— Ви розлучилися? — Тищенко вже не міг пригасити хвилювання.

— Ви або розігруєте мене, або... Адже знаєте, що ми не одружувалися.

— Не знаю, — ще не осягаючи всього, сказав Василь Васильович. — Але, пробачте, як не одружувалися? Вона мені все розповіла сама.

Тепер розгубився Ірша. Проте хвилювання не видав. Він ще по дорозі сюди готувався до важкої розмови, але не до такої, тепер доводилось збиратися на силі наново. Якби це був не Тищенко, він взагалі б давно встав і пішов.

— Ви самі знаєте... життя часом робить складні петлі. Ми... ну, хоч це й банально, помилилися. Обоє. Звичайно, я перед вами... Василю Васильовичу, от хрест святий, якими тільки сльозами я виплакував свою провину. Але — тільки перед вами. Я давно хотів попросити у вас прощення, тисячу разів хотів попросити... але знав, що його немає, і тому не приїхав до вас. Я й зараз не прошу. Ось доп'ю з склянки й піду... Але ні... Я мушу пробачитись перед вами. Простите мені чи ні...

Василь Васильович уловив у голосі Ірші акторські нотки й поставив на стіл склянку. Що це було акторство, вже не мав сумніву. Й щось невловне майнуло у виразі Іршиного обличчя, прокреслилось однією рисочкою. Оцей вигин лівої брови, оці широко розкриті очі, а в них білі іскорки... Як же вони йому запам'яталися! Які ж вони знайомі... ще з тих днів. Це був жест, жест «відвертості», вироблений давно й розрахований на таких простаків, як він. «Бачите, я наївний, я нічого не розумію, судіть самі...»

— Розумієте — молодість. Це так складно. Я хотів розповісти вам усе... Це починається непомітно. Та ви знаєте... Я боявся травмувати вас...

Василь Васильович підвівся й знову сів.

Ірша дивився в склянку, але кожною клітиною тіла відчував свого співрозмовника. Був готовий до всього.

— При чому тут я, — сказав Василь Васильович. —

Я... То інша тема. І ми її торкатися не будемо. Повір мені, не будемо. Але ж — Ірина. Я зайшов до неї сказати, щоб збиралася. Вона тобі розповідала?

Ірша мовчав.

— Я так вірив у тебе... Гаразд, знову не те. Можу тільки уявити... В інституті ж знали всі...

— Вона перевелася у Діпропроект.

— Ага, мусила перевестися... Не можу повірити. Не уявляю,— Василь Васильович так розхвилювався, аж йому на чолі виступив піт.— Та це ж для неї... Вона жила тобою. У неї тоді були такі очі!.. Мучениці. Як же вона... Слухай, невже ти не знав, яка вона?

— Ви надто все ускладнюєте. І там... не все залежало від мене. Від мене, може, навіть менше...

— Як не залежало від тебе? Значить, подав привід. І подав павмисне. Тільки павмисне. Інакше не могло й бути.

— Ну, знаєте,— удав ображеного Ірша.— Яким би педдшником я не був у ваших очах, проте...

— Та як же ти міг, як же ти міг не одружитися з нею! — закричав Василь Васильович.

Ірша глянув на нього, як на божевільного, і Василь Васильович, хоч теж був розхвилюваний, прочитав його погляд і поспішив розтлумачити свої слова, хоч і далі клекотів гнівом:

— Ну... Нехай ти так повівся зі мною. Фактично зрадив. Але... кажуть, почуття, любов, вони дужчі за все, вони не знають перепон. Хоч і це — пісенітниця. В ім'я іншої людини... можна пожертвувати... Всі писакки зійшлися на цьому. Це їм треба для сюжетів, щоб виправдовувати своїх героїв. Ім'ям любові дозволено все!.. Навіть убити. Бач, пограбувати банк — не дозволено, а вбити, зрадити... Ще й сльози витиснуть. Ну нехай... Але ж далі... Далі ти зрадив її, саму любов. В ім'я кар'єри... Значить — шаблі. Ух... — Він стиснув кулаки.— Ми з Іриною були шаблі. Дві приступки. Ти по них зійшов, витерши ноги об наші душі. Ну... Нехай об мою. Але об її — Іринину!

Ірша підвівся, його підборіддя тремтіло.

— Ви забуваєтесь! — Його голос задзвенів на високій ноті.

Тищенко підвівся теж, заступив йому дорогу. Він мовби й не затримував Іршу, але тому, щоб пройти, довелся б одштовхнути Василя Васильовича. Очі Тищенка наповнилися іронією і гнівом.

— Можеш мене дістати з своєї посади? — Він несамотіхить узяв у руки важку гранітну попільницю, й Ірша повів на неї оком, Тищенко усміхнувся саркастично і з грюкотом поставив її на стіл.— Мабуть, ти й на це здатний. Такі, як ти, здатні на все... О, ця кулька під ногами призначена для вас. І обертається вона, щоб вас вивезти проти сонечка... Підлякам у нас простір. А я... який же я був дурний... Сліпець! Правда, в останній момент мене щось тривожило, щось мені підказувало, з ким маю справу. Але ж... правдолюб, чистій, скромник...— Звичайно, одруження з Іриною могло поспувати тобі кар'єру... Ти вклав себе в неї. І, нічого не скажеш, досяг. Тільки я не вірю, що ти щасливий. От не вірю,— він наморщив чоло, немов і справді намагався вбуравитися думкою в мозок Ірші, в його думки, проїнятися його настроєм.— Кар'єра чесна — від людей шана. Домігся умінням, талантом. А ти... по душах,— йому знову запекло в грудях, і він увесь заклекотів гнівом.— Та як же!.. Як ти міг? Ти ж бачив, яка вона! Як дитина. Жінок і птахів...

Ірша не знав, що йому робити. Номер був тісний, і навіть одступити було нікуди. Одіхнути Тищенка і вийти в коридор? А вибіжить, наробить крику. Він такий. Але ж і слухати оце... Ще може й вдарить.

Але в Тищенка враз обм'якли плечі, і в очах погасла злість, а руки впали вздовж тіла. Він одступив убік, сів на куценьку, з нікельованими бильцями канапку.

— Сядь,— сказав.

Ірша не сів, але і не виходив. Хотів присісти на красчок стільця — не одважився.

— Я не співчуття у тебе прошу... Але коли б ти знав... Скільки завдав муки. Ти не можеш не знати, ти чоловік тонкий... Шкура на твоїй душі хромова... Не юхтова. Не знаю, чи ти спокійно спав усі оці роки. От не знаю. Навіть не повірю, що спокійно. Тоді чому? Ага, не було виходу? Інші варіанти... не вели вгору. Але ж ми служимо мистецтву, людям... Будуємо для них. Мені... шкода тебе. Я знаю, про ти думаєш. Розклекотівся старий дурень. Нехай побулькає. Був примітивом, примітивом і залишився.

— Я... так не думаю,— витиснув Ірша хриплим голосом.

— Я не вірю тобі і зараз,— махнув рукою Василь Васильович.— Та й, зрештою, яке це має значення: вірю —

не вірю. Мені... ти...— Він згубив думку й хвилю сидів непорухно...— Моє життя, власне...

Але це була зовсім не та думка, й він болісно шукав втрачену.

— Все... не так, як ви думаєте. Тепер я нічого не зможу пояснити,— тихо сказав Ірша.— Бувайте.

Він не одважився сказати «прощайте» й «до побачення» теж. Тихенько відступив у коридор, але в цю мить його знову зупинив Тищенко.

— Чекай, ще одну хвилину... Вернися! Скажи мені щиро, хоч раз щиро. Ти таки любив її? — Ірша мовчав, Василь Васильович мовив далі у задумі: — Ні, ти не скажеш правди. Ти завжди казатимеш — любив.

І раптом Ірша немов пробудився:

— Любив. Ну, може, не так палко. Бо я не знаю...— Він похопився, адже ледве не сказав, що взагалі не знає, що таке справжня любов.— Це не самовиправдання. Я розумів, вона — ваша дружина. Але, може, саме оце...

— Ага, екзотика. Ну гаразд. Добре й на тому. Хоч щось — од щирості.

Двері безшумно зачинилися.

— Шукав кар'єри і насолод. Воно часто так: не кохання, а насолод.

Відчув, що говорить у порожнечу, й оглянувся. Щось ніби обірвалося в ньому, й щось липилося незавершеним. Йому здалося, що сказав не те, що треба, й не так, як треба. Скільки років носив у серці цю стрічу, як мандрівник сухі дрова на грозу, а вони зотліли без вогню. Мабуть, ліпше, якби вдарив і виказав усе...

Враз здригнувся, схопився з канапи. Думка, яку так напружено шукав, саянула в голові. Таж він і справді дурень! Чому не розпитав про Ірину? Вона вийшла за когось заміж, живе сама, виїхала кудись? Не виїхала, Ірша сказав, що перевелася в інший інститут. Чому вона не написала йому?

Звичайно, вона не могла написати. Як же вона могла йому написати! А він теж не осмілювався... Не одважився кому-небудь написати. Якось бачив на нараді Майдана, але вони говорили дві-три хвилини, й то про справи. Йому просто не бралось голови, що Ірша й Ірина не можуть не жити разом. Знову виявився наївним, засліпленим, для цього на Ірині, здавалося, зімкнувся увесь світ. А для Ірші? Він... не знає її.

Тищенко нуртував, хвилювався, ходив по номеру і все

не міг заспокоїтись. Відчував: уже не заспокоїтсья. Щось мучило його, якесь неясне, тривожне рішення блукало під серцем, він уже майже знав його, але не міг повірити, боявся впустити в серце. Треба б піти до Ірші й про все розпитати. О ні, до такого принижуватись не можна. Не зараз, то пізніше Ірша висміє його в думці. Висміє... Ну й хай... Але ж без цього він не може... І рішення його не повне. Ще раз вчинить дурницю. «Напишу Огієнку або Клаві».

Заходився стелити постіль, але відчув, що чекати не може. Знову ходив по номеру, як поранений птах, залишений зграєю на пустельному березі. Випив седуксену, але заспокоїтсь не міг. Навпаки, його пройняв жах за втраченим, його розпинали докори за власну непрозірливість. Врешті, подзвонив черговій і запитав номер телефону Ірші. Коли подзвонив Ірші, то спочатку не впізнав його голосу.

— Сергію... Гнатовичу? — перепитав ще раз і, поки той відповів «я», поспішаючи, аби не поклав трубку, сказав: — Я хочу розпитати у вас... Просто мені неодмінно треба знати... про Ірину.

У трубці довго мовчало, і той же знайомий голос сказав:

— Я мало знаю.

— Хоч те, що знаєте.

Ще одна довга пауза, і той же малознайомий голос:

— Я зараз прийду.

На величезний подив Тищенка, Ірша був п'яний. Як майже всі люди, котрі п'ють рідко, був насурмонений і не зовсім усвідомлював свій стан. Але в очах променилася рішучість.

— Ось ви казали, що я нещасливий, — почав він, важко опускаючись на канапу. — Ви вгадали... Чи, може, знали. — Його вуста викривила саркастична посмішка, а очі зайнялися зеленим вогнем. — Ви здивовані, що я... випив? Я випив небагато. Але... Це ні до чого. Так ось — ви вгадали. Я — нещасливий. Я ніколи не мав спокою... Я боявся, що хтось мене сколупне, хтось обійде... Досягне більшого. Кругом же самі кар'єристи. Це ви такі... Ні, ні, я розумію межу, я не прицілявся аж туди, — тицьнув пальцем у стелю. — Просто — в своїх межах. Але хіба не заслужив, скажіть? Ага, мовчите. Я бачив стільки дурніших...

— Нащо ж міряти по них,— втиснувся в його мову Тищенко.

— А по кому ж, по вас? — Він п'яно засміявся.— Не ображайтеся, я вас не обсміюю. Я не з вас... Так от, справді, щастя немає... Навіть... на сідалі, якого з такими труднощами досяг. Тепер такі вимоги... і треба... треба в точку... В ту саму. Особливу... Хитру. Але й не через це. І покажіть мені кращих.

Він рвонув комір сорочки (був без галстука), гудзик одлетів, лежав на підлозі, муляв очі, він його не підняв. Тищенко був здивований і трохи приголомпений, але вирішив мовчати, йому навіть була цікава оця, нехай і п'яна, сповідь Ірші.

— Ви — щасливий чоловік...

— Я — щасливий? — здивувався і аж обурився Тищенко.

— Щасливі своєю вдачею і тим, що не знаєте людей. Ви знаєте, що мені сказав Вечірко після отого засідання, коли я... коли мене хотіли втопити, а ви врятували? Притому найбільше й топив він як конкурента. Так от, він сказав: «Ти думаєш, я тебе буду ненавидіти? Може, й ненавидіти... Але я тебе поважатиму і любитиму, бо ти мене переміг, ти виявився хитрішим, а значить, і мудрішим. Я тебе боятимусь і поважатиму». Я сказав: «До часу». А він: «Те вже залежить від тебе». І боїться, й служить. Вірнішого чоловіка немає в інституті. А вас він не поважав, бо не боявся. Знав, що колись похитнетесь.

— Ви тримаєте Вечірка при собі?

— А що ж... Та навіть з такого погляду: ворог у тебе під рукою — це півворога...

— Ну, скажу я тобі, наука... Звідки все це знаєш? Звідки воно в тобі?

— Як звідки?

— Ну, нехай не звідки, а чому? Я тебе розумію. Але ж... Всі ми для чогось народжуємось. І ти теж... Для чогось гарного. Вірив... Хлопчиком у шістнадцять років... Зробиш у світі багато добра. Для всіх. Що будеш... і великим, і справедливим.

— А хіба можна, щоб те й те разом? — нахилився Ірша.

— Але вірили, правда ж?

— Правда...

— Так чому воно так?

— Ви хочете сказати, ось що з тебе вийшло! А що ж

такого поганого з мене вийшло! Ну, щодо вас... А скільки разів життя обманювало мене! І покажіть мені кращих.

— О, як ви вмієте знаходити самовиправдання,— з гірकोю сказав Василь Васильович.

— Ви ще не знаєте всього,— випростався і мовби аж піднісся Ірша. Сказав із щирістю (це було видно по очах), яка таїлася десь на самому денці, як у велику спеку десь у висохлому болітці вода в копаночці.— Вже після того засідання Бас вимагав, щоб я виступив проти вас і розвінчав. По всіх лініях. По політичній також. Я сказав, що ви мені зробили багато добра. А він: «Ти мусиш». Мовляв, то — особисте, а це — громадянське. Я пішов до Огісника, попросив поради. Бо Бас пригрозив мені, що вижене.

— І Огієнко?..

— Сказав: «Пожалійте юду! Він теж страждає». А я й не збирався виступати проти вас.— Він передихнув, палив у склянку з недопитою пляшки вина й спрагло випив.— Ось ви зараз здивовані моєю розповіддю. А я... мені все не вистачало. Мені увесь вік хотілося комусь розказати, висповідатися.

— А дружина?

— Вона... не зрозуміє. Хотілося розказати все. Її ніколи не мав друга. Таївся увесь вік. Ви думаєте, я тільки такий?

— А то ще який?

— Ви ж самі сказали... У шістнадцять літ... Та й пізніше. Я — неймовірний мрійник. І все життя — замок на душі. Йі неначе в замкову щілину дивлюся на власну душу. Йі стає шкода себе. Я не вірю ні в кого. Надивився. На очах — сльози, а бреше, аж гай гуде. Ще й собі в ту мить вірить...— Він замовк, дивився в темне вікно, щось обдумував.— Не люблять у нас у інституті про таке говорити. Я два роки після інституту вколював чесно. Ну, якось заступився на зборах за одного... пішов проти течії. Йі одразу — чотири анонімки. Я знав, хто анонімник, а що міг зробити? Вечірко їх писав. А сам обнімав, кликав на чарку. Отака падлюка. Думаєте, таких мало? Думаєте, звідки це? Воно в них, людей, у крові,— уже й справді п'яно, а водночас таємничо, бо ж, як йому здавалося, робив відкриття, видихнув просто в обличчя Василю Васильовичу. Цього жесту Тищенко в нього не пам'ятав, мабуть, виробився на посаді.— Всі люди — хижаки й загарбники. Людина забрала собі все. Вирвала в рівних собі, з таким же правом народжених на землі, й забрала. Землю. Небо.

Воду. А тепер ще хоче й космос. Може, й забере. Й не знає для чого. Бо сама на ній, на землі, в ній, а не над нею. Хапає і не почуває відповідальності. Почувають відповідальність тільки перед вищими. Кажуть: правда, народ... Іменем народу... Все це фікції. Ви цього не бачите?

Він обстоював щось у собі, щось виправдовував, хоч і не помічав цього. Все, мовляв, тлін, скрізь — мла, так чому ж він один має дотримуватись справедливості!..

— Скажіть, у вас неприємності по службі? — раптом запитав Василь Васильович.

Ірша подивився на нього підозріливо, примружив очі.

— Хто вам сказав?

— Згадався сам,— відкинувся на спинку стільця Тищенко. Він вже не почував злості до Ірші, а тільки огиду, йому здавалося, той бабрається в жабурині, в іржавому болотному баблі, ще й хоче виправдати те.

— Це — логічне завершення того, про що я вам казав. Працював чесно... Шість подяк від міністра. Завжди ставили в приклад. А потім — р-раз,— він черкнув у повітрі рукою, наче ножем.— Нікому не можна вірити...

— Дружині теж?

— Та ви що, провидець чи досьє на мене маєте? — вже справді з страхом запитав Ірша.

— Згадався. За все на світі треба платити.

— Дурниці,— розсміявся Ірша.— Якби всі платили, го половина людей ходила б без питанів. Просте одному пощастить, іншому... Нам з вами не пощастило.

— Не хочу тебе ображати, але... мене в один ряд не вписуй.— Василь Васильович був спокійний, він мовби знайшов якусь втрачену рівновагу, й тільки одна думка стояла перед ним червоною ризкою, тільки про одне хотів знати, одночас не підгонив Іршу. Він знав, що тепер той розкаже все. А завтра, а може, ще сьогодні, вийшовши з номера, зненавидить його. Саме за те, що розкрився, розп'якався. А не розкритися він не міг. Йому хотілося хоч трохи виправдатись перед ним, либонь, всі ці роки таки ж пам'ятав про нього, а тепер ще й хотілося розповісти про невдачу, яка спіткала на такій висоті. Звичайно, він знав, що не може знайти у Тищенка співчуття, але дуже вже це було звабливо. Вантаж думок, вантаж вчинків викинути не можна, навіть ті, котрі залишили його десь на узбіччі, повсякчас мимоволі оглядаються й пам'ятають про нього.

Який же несхожий був оцей чоловік на того «Дуню»,

якого знав колись, Василь Васильович подумав, що оте червоніння вже й тоді виконувало подвійну роль — справжню й служило засобом пігментації, захисного забарвлення. Він багато знав уже тоді, й те знання пішло не на добро, а на зло. Чому ж, подумав Василь Васильович, воно йде на зло. Чому такі люди замість того, щоб підтягувати всіх інших до високого розумового і морального рівня, топлять їх у багнюці. Ніякі високі слова, мовлені з трибуни, не можуть послужити на добро іншим, якщо та людина не торує шляхів до істини та щастя особистим прикладом. Не можна агітувати інших і грабастати собі. І так — в усьому. В політиці, в науці, в коханні.

— Про що ви зараз думаете? — запитав Ірша.

— Про що мені думати? — знизав плечима Тищенко. — Про те, що я старий, все в мене болить... Про те, як буду помирати.

— Бачите, ви теж не сказали правду, — тріумфуючи, прорік Ірша й засміявся.

— Мабуть, — погодився Василь Васильович. — Проте не зовсім. Людина в моєму віці думає про це повсякчас. Навіть коли їй здається, що не думає. А особливо, коли вона самотня. Якщо ж конкретно, в цю мить... Я колись хотів бачити в тобі не тільки талановитого архітектора, земляка, а й своє творіння, учня, який перевершить, щоб гордитися, щоб сказати на старості... Ось він який, мій учень. Наївно, правда?

— Мабуть, шукаєте власної вини?

— А що ж ти думаєш? Вона не тільки моя. Проте не знаю. Я тільки хочу... Я покликав тебе, щоб ще раз запитати про Ірину.

Ірша поморщився:

— Я ж вам усе розказав. Мені зараз важко оцінити свої почуття до Ірини Павлівни. Мені тоді з нею було дуже гарно. — Він почервонів і зблиснув очима. — В тому розумінні, що все вдавалося. Я таки кохав її. Ну, може, як тепер кажуть, вона мені подобалася. Таки кохав, — стріпнув чубом, і чуб розтікся двома хвилями. — Як Ірину, як дружину свого начальника... жінку в дорогих черевиках, дорогій сукні... дорогій нічній сорочці. — (Ірша почервонів знову). — Я ж був пролетарій. А ви... ви — багатії. Дотепну, блискучу дружину головного інженера. Я тоді в цьому собі не зізнавався, але воно було теж... А думку, що це корисно по роботі... Не знаю... — Він схилив і знову підвів

голову.— Проганяв, а вона... Вона... була, й не було її. В якійсь... в другій моїй половині. Ну... наче не в моїй половині. Бачите — заплутався. Бо хочу — щиро.

— Ти певний цього? — запитав Тищенко.

— Чого?

— Яка... справжня твоя половина?

— Бачите, як ви,— образився Ірша.— Я ж — щиро...

— А-а, бог з тобою,— кволо махнув рукою Василь Васильович.— Я не про те хотів тебе розпитати. Ірина вийшла заміж? Де вона зараз живе?

— Живе там, де й колись. А заміж...— Він поморщив чоло.— Не знаю. Два роки тому... ага, так, два роки тому була не заміжною. Може, й вийшла. Ви знаєте, як у мене склалося далі?

— Не знаю. І не хочу знати,— сухо сказав Василь Васильович.— То вже залиш для самосповіді.

— Не хочете бути суддею? — скривився Ірша.

— Не хочу. Кожен — сам собі суддя. Пробач, я хочу вийти на вулицю.

Ірша подивився на годинник.

— Вже перша.

— Ну то й що ж.

А сам подумав: «Все одно я сьогодні вже не засну».

Ірша підвівся. Його обличчя було бліде, очі втомлені.

— Наостанок хочу сказати, що я фактично не жив. Яким би там я не був... Я все пам'ятав. Я увесь час страждав.

— Так тобі здається зараз. А страждання — це і є життя,— буркнув Василь Васильович, одягаючи піджак.

— Ви так думаете?

— Страждання, воно теж не однакове. Й нащо страждати і робити підлоту? Добрі б ми були люди, якби наші лихі діяння ще й приносили нам насолоду.

— Є й такі. Були і є. Надивився.

— Ті випадають з людського роду. У тебе ще є час. Спробуй подумати... На тверезу голову. Хоч, сказати правду, я не вірю.

— В що? — запитав Ірша.

— Що ти це зможеш. Що ти знову не почнеш обдурювати самого себе й інших.

Ірша сидів, низько схиливши голову.

Він уже й справді не знав, зможе прожити інакше чи ні. Втратилися критерії, втратилися грані...

Він не помітив, коли пішов Тищенко. Кліпнув очима,

а того вже немає. Це його не здивувало, не порадувало й не засмутило. В пляшці ще було трохи вина, налив у склянку, випив. В грудях піднялося тепло, Ірші враз полегшало, та такою мірою, що навіть все те, позаду, здалося якимось легким, немов нафантазованим, хоч він і розумів, що таке відчуття — тимчасове, розумів більше — хміль мине й все стане на свої старі, гіркі місця, й хотілося, щоб хміль не минав. Схилив голову, перед очима поплив важкий туман, а крізь нього ні сіло ні впало залунав весільний марш Мендельсона, Ірша кліпнув очима, вжахнувся. Туман розвіявся в одну мить. Тепер йому здавалося особливо важливим додумати все до кінця. Додумати за один раз. Але в голові, в пам'яті переплуталося геть-чисто все. Те, що було реальне, й чого не було. Воно таки приходило часто, з одного слова, з позирку, із запаху (о, запах пам'яті — він дуже чіткий), і він його одкидав пріч. Або ухилився, й воно пролітало вище серця. З роками — прилітало все рідше та рідше. Бо, як упевнив себе, не було нічого. Мало як складається в житті! Йому немає чого соромитися (міг би оце гордо ходити в якійсь Бородянці увесь вік і носити черевики моди п'ятдесятих років). Все окупляється на цьому вселенському торзі.

Власне, що окупляється? Він нічого не продавав. Соромитися йому немає чого. Отих кількох слів, які випадково витіпав язик, про те, що опщасливив її? Так то ж і справді випадково. За ті слова платив при зустрічах з нею. А за все інше?

В цьому треба було розібратися.

Звичайно, він міг бути щасливий з Іриною. Хоч — щасливий з якого боку? Хіба він міг бути по-справжньому щасливий? Щасливий, знову ж, в якійсь Бородянці!

Майнула, вдарила на мить інша думка: для чого було все це? Ще один щабель, ще один. Хіба не однаково? Все скінчилося нічим... Ні, він би не досягнув того, що мав. І ще не скінчилося. Про нього пам'ятають... Треба тільки нагадати вчасно... Ще не скінчилося.

Розділ сімнадцятий

Василь Васильович довго стояв біля свого колишнього будиночка. Неймовірно хвилювання оволоділо ним, воно пакочувалося хвилями по тому, як пам'ять торкалася тих чи тих предметів... Верби над ставком вирости. Вирости

й постаріли. А чого ж — дерева теж старіють. Береги озера забетонували. А будиночок такий же, як і був. Навіть оцей будиночок... Еркер, дві колони... Хтось і його проектував. Чийсь маленький творчий успіх. Тієї людини давно немає... Отак колись прийдуть і до його творінь... Вже приходять... Рядок лип — вони садили їх з Іриною. Отам під грушею він спав улітку ще тоді, коли повернувся з війни і оселився в Ірининих батьків. В дуплі жили сови, і смерком совенята училися літати по саду. Смішно тріпочучи крилами, перелітали з дерева на дерево. Ірина запитувала, чи йому не моторошно, сови наводили на неї майже містичний жах. А він сміявся. То були його сови, вони так цікаво, по-котячому нявкали вночі. Та й що могло палякати його після фронту, після госпіталів?

У вікнах світилося. На підвіконні лівого вікна стоїть лимон. Його лимон! Довгий час він боровся за нього. Якось до них забігла сусідська дівчинка Катя, вона смоктала скибочку лимона. Одне зернятко випало, й вона ввіткнула його в горщик із землею для квітів, куди Ірина збиралася посадити олеандр. Збиралася й збиралася (пообіцяла дати пагінчик одна знайома), а зернятко взяло й проросло. Але скільки разів тендітна рослинка загигала! Вона надзвичайно любила воду, й варто було не полити два-три дні, як листочки починали скручуватись, засихати на кінчиках, а стебельце хилилося. На стебельці було тільки чотири листочки. Потім два відпали. Через рік появилoся ще чотири. На лимон часто нападала щитівка, й він обережно промивав листочки ваткою, змоченою в пастояній на махорці воді. Він мовби загадав собі (загадав справді, але не до кінця серйозно, неначе боявся чогось), що коли деревце виросте, то у них у сім'ї буде все гаразд. Він не був помисливий, а тут загадав... Деревце виросло... Воно вже чималеньке.

Й знову терпка хвиля пройшла по серцю. Десь унизу, біля озера, почувлися кроки, він піднявся по сходах. Дзвінок інший, то був білий гудзик, а тепер темний квадратик. «Бім-бом». Серце скалатнуло й завмерло. Ірина прочинила двері. Безпечно, як і колись, не запитуючи, хто це. Виходить, все-таки вірить у людей, їй завжди здавалося смішним, що їх можуть пограбувати або хтось нападе на них. Чому й за віщо? Ворогів у них немає...

— Ой! — скрикнула Ірина й відхитнулася.

— Не сподівалася? Непроханий гість... Добрий вечір.

— Заходь... Не сподівалася. Ну, чого ж ти стоїш? Це ж твоя хата,— сказала щось невдале, але він зрозумів, що то через хвилювання.

Він зайшов до вітальні. Стояв біля дверей, а в скроні гупали важкі молотки, але він не слухав їх. Понад усе боявся повестися якимось не так,— великодушно, рятівниче, проте не хотів виглядати й жалюгідним. Не помічав, що вп'явся очима в Ірину, гостра, як бритва, хвилька підкотилася під серце. Змарніла? Постаріла? Таке не бралось до голови. Й не помічав зморщок біля очей, пергаментної блідості обличчя. Для нього вона була такою ж, як і раніше. Намагався вичитати щось з її очей і не міг. Вона зціпила губи, мимоволі притиснула до грудей руку. Побачила зразу, що він постарів, що дреза на голові стала геть сивою. Чоловіки тримаються до якоїсь межі, а тоді їх обпалює, неначе дерево інеєм. Тільки деякі стоять і в зимі. То нелині.

Раптом її мовби щось струснуло. В наступну мить зрозуміла, що вона тільки таким і бачила його в пам'яті, сумно усміхненим, із ледь схиленою на праве плече головою. Щось близько-близько діткнулося серця, запекло, заболіло. Ледве могла з собою впоратись.

— Сідай. Ти з дороги?

— З дороги.

На душі в нього було й щемно, й тужно, й тривожно. Щось тонке обгортало його, щось таємниче, невидиме, крихке, зіткане з минулого, сучасного, майбутнього — відомого й невідомого,— куди входило стільки всього, що знати бодай щось наперед було неможливо. Прислухайся й почувеш гудіння, немов у морській раковині, доторкнися пальцем, а воно одірветься й розіб'ється, як скляна іграшка на ялинці. Розглядався по кімнаті, впізнавав речі, неначе давніх знайомих, з якими обірвав колись цікаву й гарячу дружбу. Меблі потьмяніли, зветшали, але в кімнаті стало чепурніше, а може, навіть затишніше. Знайомі цейсівські шафи, більша частина книг — його. Він забрав тільки спеціальні. Простягнув руку, навмання вийняв одну. То був «Дон-Кіхот». Колись найулюбленіша його книга. Нею зачитувалася й Ірина. Але вона зачитувалася інакше. Вона взагалі любила книги про диваків, людей смішних, непрактичних, вона мовби милувалася ними і в чомусь утверджувалась, вона любила їх і в житті, подовгу розмовляла з ними, тоді як він чомусь соромився й обходив їх.

Василь Васильович повертів у руках книжку, з сумнівом похитав головою і поставив назад. Впала в око схожа на книжку товста зелена папка. Він здивувався, що залишив її тут, але особливого бажання розкрити не відчував. Там на цупких аркушах фантастичні малюнки. Піраміди й конуси. Проекти будинку-міста. Тепер таких проектів багато, вони викликані тіснявою на землі. Він мав на думці інше. Думав про особливе щеплення людей, особливу спілку, про те, щоб ніхто не користався жодними перевагами. Спільні для всіх, однакові магазини, зручні сади, басейни. Квартирні — великими гніздами, як у селі, де все на видноті, де твою дитину кожен може зупинити на вулиці й запитати, чий ти син та куди йдеш. Серед кількох старих картин побачив на стіні «Вість» Чюрльоніса й розхвилювався надзвичайно. Це його найулюбленіша картина. Щось у ній вічне, тривожне, таке, що мало б бути, але не збувається, а якщо й збудеться, то не на добро. Але ми чекаємо, ми не можемо не чекати. В людини попереду невідомість, але й вість, нею вона й живе. І як же все лаконічно та промовисто: гора в тумані і величезні крила біля неї. Птах. Несе вість. Він сам — вість. І все наше життя — вість для когось. Добра чи лиха. Тоді про цю картину знало дуже мало людей. Вони з Іриною теж побачили її випадково, коли подорожували по Литві. Ірина придбала копію вже без нього! Отже, вона всі ці роки пам'ятала про його найулюбленішу картину!

Він намагався не видати свого здогаду. Підійшов до годинника, щиглем, по-колишньому, загнав зозулю в душло. Годинник не йшов.

— Давно він зупинився? — немов поміж іншим запитав Тищенко.

— Одразу. І я... чомусь не одважилася оддати його в ремонт.

— А тут все як колись. Я сюди приходив часто. Спомінами, — він уже трохи оговтався.

— Ми весь вік вертаємось у своє минуле, у свою молодість.

— Бо, очевидно, це найсправжніше.

— Хтозна, — посміхнулася вона. — Можливо, справжньою є ілюзія вертання.

— Чому тільки ілюзія? Залишається слід. По ньому йде пам'ять. І знову...

— Вже не те.

Він нервово пройшовся з кутка в куток кімнати.

— Не знаю... Мені здається... Ти лишилася такою ж. Вона знову сумно посміхнулася, і йому ніби інешем обси-пало серце.

— Сприймаю як комплімент. Нарешті ти навчився їх казати. Насправді я... на жаль, рішуче не та.

— Все-таки — на жаль.

— Як бачиш, не приховую.

Він зрадив її словам, відчув у них мовби порух назу-стріч, хоч відчув і засторогу. Він розумів: обхідні маневри не потрібні, проте не знав, як сказати те, задля чого при-їхав. Щось бриніло особливо сумне. Але й радість розливалася йому в грудях, вже хоча б від того, що Ірина пам'ятає про нього, що вона сама, що він бачить її. Як просто і невимушено все відбувається в молодості. Один погляд, один жарт, доторк руки — й вже все сказано, все зрозуміло. А зараз вони заморожують споминами самих себе, вкидають одне одного у все більшу й більшу ніяковість. Кілометри спогадів, які заважають...

— Позавчора увечері я зустрів у Харкові в готелі Іршу, — сказав рішуче. — Всі ці роки я думав, що ти його дружина.

Ірина здригнулася, здивовано звела на нього очі.

— Ми й не були одружені.

— Чому не написала мені одразу? — похопився він і зрозумів, що сказав дурницю. Ніби вона могла йому написати: «Прийжджай, у мене з Іршею все розладналося». Мабуть, вона теж подумала саме так, бо не відповіла.

— Він що, тоді ж, одразу, залишив тебе?

— Справа не в тому... Словом, я сама не захотіла вихо-дити за нього. Звичайно, якби він того хотів, якби напо-лягав... Я тоді зрозуміла. Побачила. — Вона рішуче, зна-йомим жестом стріпнула волоссям. — Не треба того згадувати.

— Його не обминути один раз, — заперечив він. — Я хочу знати все. Мені здається, мушу знати. Все-таки я його вводив у архітектуру. Та й просто... Я покладав на нього великі сподівання як на людину й митця. Він мислив масштабно, широко, сміливо... Я розумію, тобі важко згадувати.

Говорив, як суворий суддя, і все ж щось було в ньому від благородного рятівника, чого не помічав. Згадувати Ірині було не важко, а неприємно; коли вони з Іршею розходилися, не було ні сцен ревності, ні сліз — нічого. Тільки якесь скам'яніння душі... Він ще приходив до неї,

але конспірувався дужче, ніж при Тищенку. З того й почалося її скам'яніння. А закінчилося?.. Вони блукали над Дніпром. Стояла повінь, цвіли котики... Мабуть, він прийшов попроситися. Не попроситися, а якось повідомити, що більше не прийде... Якийсь час. Мовляв, так поки що краще. Він цього не сказав. Тільки вів до цього розмову. Він говорив не в лад і пробелькотів, що доля послала їм велике щастя. Йому і їй. І якось так вийшло, якось так збудував фразу, що його власне щастя відпало, а її залишилося. «Це таке наслання нам... для жінок воно особливе...» І вона зупинилася й виокремила цю фразу, повторила чітко без супровідних слів. «Мені неймовірно пощастило». І він почервонів по самі вуха. «Дуня» почервоніла до кінчика носа» (Рубан). І, очевидно, запам'ятав це назавжди. Бо потім, зустрічаючись з нею, «ощасливленою», десь випадково, щоразу спалахував до кінчиків вух. Мабуть, це була тоді його сдина плата за все.

— Не треба про нього... То більше, я пам'ятаю твої слова: «За все треба платити». Я тоді не розуміла. Він платить тяжко.

Тищенко подивився на неї насторожено, йому здалося, що вона сказала це з співчуттям. Але в ту ж мить заспокоївся.

— Похитнувся на посаді?..

— Не тільки... Ну, гаразд,— махнула рукою, хоч їй цього й не хотілося, вирішила розповісти.— Він одружився з Сонею, пам'ятаєш, прийшла замість Рубана. Вона була дочкою заступника міністра. Я тоді вже у них не працювала. Вважалися зразковою сім'єю. Ставили їх за приклад. Те... наше забулося. Та й не всі знали. Дехто вважав, що то плітки. Як тобі відомо, й на роботі в нього все склалося... Він же — розумний і талановитий. Як там вони жили з Сонею, я не знаю. А десь з півроку тому... Либонь, закохався по-справжньому в молоденьку художницю. Вона прибрала його до рук. Почала командувати. Він спробував... перебрати провід на себе, дзвонив у Худфонд, щоб їй не давали замовлень. В неї був молодий хлопець, чекав її на мотоциклі біля майстерень. Хлопець — біля одного рогу, Сергій на машині — біля іншого. Кошмаріада. Насамперед для Соні. Та помішалася на стеженні, телефонних дзвінках, підозрах... Все це я знаю від Соні. Прибігала й до мене. Тремтіла, як листок. «Він на неї тратиться. Але ти подивися, в мене теж є...» І показує торбинку. А в торбинці — браслетки, каблучки,

брошки. Й на руках золоті персні, а в ушах сережки з камінцями. «Він їй купляє, а я теж...» Хотіла, щоб і я посвідчила в партбюро.— Ірина зітхнула, розвела руками.— Ось бачиш, в яке багно ми забрели. Але ти не подумай, це мене не втішає. І майже не хвилює. Те, що я втратила,— втратила давно. Я тому потяглася до Сергія, що повірила в нього. В його мрію. У той порядок, який він бачив чи хотів бачити в світі. Він хотів вийти на вершину, красиву вершину. Вийти, випередивши або й зіпхнувши з стежки інших.— Вона таки розхвилювалася, розтривожилася, минуле пройшло крізь серце стрілою.— Це я тепер така розумна. Хотів краси силоміць. А по якому праву! Хто сказав, що вона тільки для тебе? Страшно в'їлося в нас оте, старе, сталінське. Страшно і надовго. А тоді... Я бачила в ньому незвичайну людину. Нову. Ти пробач... Ви, ті, що повернулися з війни, були для нас, принаймні для мене, ніби мучениками в ореолі. З вами минуле. А тут — майбутнє. Ніби месія. Провісник нового. Нова людина. Розумна, тонка. Зараз саме вік таких людей. Розумних, вольових. У двадцять років їм уже відкривається світ. Закони природи. Але — не закони душі... У власній душі немає віри... в людей, у красу. Віра — тільки в себе... Ти розумієш... Пробач, може, я щось і наплутала... Але, мабуть, ні.

— Це дивно для мене,— сказав Тищенко.— Я про таке не думав. Жив... як жилося.

Ірина знову струснула головою, немов проганяючи набридливі спомини, її обличчя прибрало мрійливого вигляду.

— Як рідко нам зустрічаються люди. Добрі, спочутливі. А саме на них і тримається світ... Я це зрозуміла потім. Але... Давай поговоримо про щось інше.

Проте Василь Васильович і далі йшов напівавці.

— Ти живеш сама?

— Ні. В мене є син.

— Від... нього?

Ірина нахилила голову.

— А де він?

— У сусідів, Зубанових. Він зараз прибіжить. Гуляє з Лілею, подружкою. Пам'ятаєш Риту Зубанову? «Зозулька». У неї вже дівчинка. Теж «Зозулька».

Подивилася на будильник за дверцятами буфета (щоб уранці надто не дзеленчав) — в її очах спалахнула тривога. І щось радісне, світле, як сонячний зайчик, майнуло

в очах і згасло. У велику ріку, в якій поміж чистих потоків плинули струмки з боліт, у велику ріку життя вривалося ще одне джерельце — рідне, дороге, й вона з страхом думала про нього.

Либонь, тепер вона жила тривогою за сина. Мабуть, ще й через те, що ріс кволим, нервовим, засинав тільки тоді, коли лягала поруч. Це було справжнісіньким лихом, адже їй треба й поспати, й зварити щось на завтра. Навіть після того, як він засинав, не могла тихцем вийти з кімнати — одразу прокидався й починав плакати. Таке з ним від перших місяців його народження. А може, думана, й ще раніше, коли носила його під серцем і не могла заснути, сиділа біля вікна й чекала, як рятунку, машини на вулиці або випадкового перехожого. Й до незнайомих людей Ігорьок надзвичайно насторожений. Подивиться на когось і починає плакати, й вже не вгамуєш його нічим. Подумала про те, як він зустріне Тищенка, й чомусь розхвилювалася. Чомусь їй дуже хотілося, щоб малому сподобався Василь Васильович. Але він може й палякатися. Вечір, а Тищенко такий великий, і в нього на голові така сива дереза. А очі... очі добрі. І губи — немов у великої дитини.

— Розкажи, як ти живеш? — попросила вона.

— Живу. Будую,— мовив знехотя.— Мушу ж... щось робити. Заробляти на хліб. Як ото буває в деяких митців... Стала творчість професією. Знає, що вже ні на що не здатний, що не створить нічого, почувась серцем, а куди подінешся? Чобіт шити не вмів, коси уже не втримав. І — ліпиться... Поки є попит на товар. Ну... на мій пібито поки що є. Розумієш, там місто особливе. Ти не бачила навіть на планах? Море-водосховище охоплює його півкільцем. От я й запропонував, щоб по всій півкругності — сходи до моря. Через кожні п'ятдесят метрів. Не дорогі... Граніт. А від них — вулиці. Обсажені тополями, коли подивишся в центр, то здається, наче промені летять у море. А з ближчої відстані — теж напіврадіальні промінчики — тротуари поміж будинками, і з кожної точки видно принаймні троє сходів. Враження таке, що тебе ніщо не зупиняє... До того ж у місті все нове. Молоді дерева. Малі діти. Дуже багато молодих дерев і малих дітей. Колосально! Розумієш... — Він оглянувся, помітив, що захопився, зів'яв. І відчув у великому подиві, що розказав усе не так, як мав би розказати, як було насправді. Отже, отаким він завжди — підвладний хвилині, настрою. Наївний до безглуздя. І вже не зміниться ніколи. Не стане серйозним, розважливим.

Бо насправді... Насправді це були важкі дні. Починав усе, як тепер кажуть, з нуля. Носив у серці образу, гіркоту, майже самознищувався. Мозок роз'їдала ржа спогадів, і вважав життя закінченим. Щоправда, були солодкі хвилини праці. Такі солодкі, кращих за які не знав. Він тоді протистояв не тільки Майданові, Ірші, Вечіркові, а й мовби всьому світові (хоч знав, що світові до нього байдуже, світ і не пам'ятає про нього), і боровся з ним, і творив, творив. Велика насолода в самому процесі творення. Навіть якщо не милуєшся звершеним. Бетховен не чув своїх симфоній, але без творчості й не жив би. О, скільки справді хороших будівель спорудив він у місті, і те, що його там шанують,— правда. Він працював, як одержимий, і його майже носили на руках, і ніхто не здогадувався про його рани, й навіть було багато жінок, які хотіли піти з ним в театр, і нехай би всі тиццали в них й навіть пліткували, вони були згодні й на те.

«Архітектор Тищенко? Той самий? У свій театр?» Так. Але він нікого не водив. Він і всіх жінок зараховував до супротивного табору. Він прожив важкі роки (самотні вечори, коли смуток хапає за серце, ранкові години безсоння, і біла пляма стелі, й цигарки, й біль під лівою лопаткою), але й скажено напружені. Він не створив шедеврів, своїх Парфенонів, але збудував багато кубометрів житла, культустанов та інших необхідних людям будівель. Хто ж він такий? Посередність, великий талант? Ні, великий талант — це щось не те... В нього дуже багато залежало од випадковостей. Міг вступити в інший вуз... Могли зупинити невдачі... Ні, невдачі не могли зупинити. Але й справді: міг досягнути значно більше, дуже багато, й міг не зробити нічого. Склалося так, що звершив найбільше в окриленні і у відчаї. Використав і те, й те... Вичавив з себе, з свого мозку, з крові. Ступив високо, але вершина гори далеко. Це мучить? Мовби ні. Звичайно, якби жив для себе, тобто для неї, не був засліплений роботою, то, мабуть, не втратив би її й не сидів би зараз у такій рознуці, з опущеними руками. Був увесь у роботі, думав не про себе, а все про інших та про інших. Про дах для багатьох закоханих, про світло.

Тут все правильно. І це теж щастя. От тільки з Іриною не склалося.

— Хтось мені казав: тебе прозивають там Кампанеллою.

Він посміхнувся. Прозивають. Отакий збіг... Мені запропонували здійснити один проєкт мого сонячного будинку.

Він знову задумався.

— Колись, як мені вручали диплом з відзнакою, сказали, щоб підготувався до виступу. Я написав... на десяти сторінках. А вийшов... зіжмакав ті аркуші й заплакав. Заплакав — і все. Ти розумієш? Це не сентиментальність. Це була найкраща моя промова. У мене й зараз десь отут, — вказав рукою на груди, — сльози. І я не соромлюся. Я розумію, як багато втрачено. Того вже ніколи не вернути. Але й вистраждано... Страждання неодмінно мають окупилися радістю. До кінця я це зрозумів у поїзді, на дорозі до тебе. Я прошу... поїдемо зі мною. Зачекай, — перепинив її. — Мені зараз важко висловити все. Я не скажу, що і в мене в душі — тільки райдуги. Ще там не перегірко. Але й не переіржавіли всі опори. Ось приїхав до тебе й відчув, що ми зможемо бути щасливими.

Вона теж дивилася на нього з хвилюванням, але її очі були повиті скорботою. Вони були не схожі на очі колиницької Ірипи, тільки він не помічав цього. Несхожі не лише тим, що колиницю наївність випив досвід. Вона мовби дослухалася до себе, намагалася щось зрушити — й не могла. Гірка мудрість лежала в кутиках її все ще красивого, чутливого рота, відбивала таку ж гірку мудрість душі.

— Ти живеш хвилиною, Василю. І ця хвилина щаслива. Великодушна й щаслива. Великодушною вона може бути довго... Може, й до кінця. А щасливою... Час не можна вкреслити, спалити... забути. Моєму синові скоро виповниться сім.

— Він стане моїм сином, — гаряче, з щирою вірою сказав Тищенко. — Я ніколи не згадаю, жодним жестом, жодним словом... Я зумію. Я зможу!

— Зможеш примусити себе.

— Я вірю...

— Можливо, Василю.

— Бачиш... Я вже встиг передумати й це. Тільки що... Не знаю чому... ще якби Сергій... Він коли-небудь цікавився сином?

— Ніколи.

— Ну от... І я...

— От бачиш, ти хочеш возвеличитись цим.

— Я люблю! — майже крикнув він. — Невже ж я такий поганий?

— Ти хороший. Ти дуже хороший, — сказала вона про-

никливо.— Кращого за тебе я не знала. Але ти приїхав виправити мою помилку. Ти її хочеш виправити. А щойно ж сам сказав, що в людині закладені обидві крайності. В кожній людині.

— Ну... це...— розгубився він.

— Навіть бог, якби він був... Та й не тільки в цьому справа.

— У чому ж?

— У мені самій. Ти просто не знаєш, як я змінилася. Не можеш зрозуміти. Як тобі пояснити? Я зовсім не та, ну... Ти жив, ти знав іншу людину. І це, на жаль, правда. Щось тут... Бачиш, як холодно я пояснюю. Як би тобі... В нас не буде щастя. Отого, про яке мріяли колись. Воно теж... старіє чи зношується. Знову не те. Я весь час думатиму... Думатиму... що ти терпиш, страждаєш. Чекай, чекай... Але в тому й справа, що твої найвідчайдушніші спроби, найблагородніші пориви я сприйматиму за насильство, через те й страждаємо, але інакше ми б не були людьми. Але це — інше насильство. Та й я сама... Гірко-та, яка лишилася від Сергія, отруїла все. Вона просмокталася в саме життя, у серце. В пам'ять. Я так вірила йому. Прокляття пам'яті... Це дуже страшно. Ні, він мені не потрібний. Я й не думаю тепер про нього. І все ж... Я не зможу випалити з душі, що там осіло. Я більше не вірю... в справедливість. А oprіч того, я весь час почуватиму свою провину.

— Її не було. Помилалося твоє серце,— сказав він майже розгублено.

— Саме так. І то єдина помилка, яку виправити не можна. То було б не паритетне життя... Душа — в наймах. Можливо, хазяїн і не думає про це, а вона почуває весь час. Вона помислила...

— Але ж ти чекала на мене! — раптом скрикнув він, немов розвінчуючи її, скрикнув одчайвно, бо не був певний до кінця, що вгадує правдиво.

— Чекала,— призналася вона.— Мені так хотілося перед тобою покаятися. Й просто... подивитися на тебе. Важко жити, коли не можна по комусь проміряти свої думки, своє життя. Уявити, що хтось дивиться на тебе. Схвалює чи не схвалює твої вчинки. Ти не смійся...

— Я не сміюся.

— Я стала... ну, досить самостійною. Недовірливою, але самостійною. Мене зараз нелегко образити. І все одно...

Коли іноді згадаю наші перші роки, душу обливають сльози. На жаль, вони не можуть повторитися.

— Та це ж безглуздя! — обурився Тищенко.— Ти думаєш, що говориш! Ти ще молода жінка. Тобі жити!

— А з чого ти взяв, що я не живу? Живу. І не так уже погано.

— Хіба це життя? Ти зовсім самотня.

— Ти знову помиляєшся. Я жила... Не пам'ятаю, хто сказав: навіть у стражданнях є свої насолоди. А в мене були не тільки страждання. І в тебе теж... Пробач... Он скільки ти набудував. Це ж таки щастя. Це таки життя.

У його голові майнуло, що це — правда, що він знову неправильно оцінив своє життя, але не затримався на тій думці.

— Але ж ти... сама!

— Я подружилася з Клавою. Мене часто навідує Огієнко. І Клочкова теж...

— Клочкова?.. Це ота містичка?

— Не треба так,— м'яко заперечила Ірина.— Ми не вільні у власній душі. Не треба... судити примітивно. Ще раз — пробач.

— Бачиш, навіть друзі старі,— кволо констатував він.

— Старі й нові. Просто дуже багато минуло часу. Як пишуть медики, зміни стали невідворотними. Я навчалася жити не тільки насолодами, як колись... А думками...

— Духовне життя завжди багатше за матеріальне,— прорік він, неглибоко вдумуючись у зміст сказаного. А потім стріпнув головою, немов пробудився,— хоч іноді ми ладні віддати всі думки за одну усмішку.

Потім знову схилив голову і довго сидів непорушно.

— Все життя я чомусь запізнювався,— врешті сказав він.— Хотів вернути добре ім'я Гнату Ірпі й запізнився на вісімнадцять років. Запізно розгадав його сина. У війну моїм старим, вони були дуже хворі, допомагала сусідка. Фактично врятувала їх. Я хотів їй віддячити. Зібрав грошей, приїхав... а вони їй уже були не потрібні. І ось... на сім років запізнився знову.— В цю мить гостра і, як йому здавалося, правдива, рятівна думка підштовхнула його, й він знову захвилювався: — Але ж то — судьба. А це залежить від нас. Слухай, Ірино, від нас.

— Тут теж судьба! Це треба... відчувати. Для мене — запізно. Кажу ж, я зовсім інша. Це від мене не залежить. Коли б ми знову зійшлися, ти б у тому переконався. Це...

ніби вдруге народитися. Ну, як би тобі... Сьогодні я через Дніпро вже не попливла б. А ти поплив би. Я бачу.

— За тобою.

— За будь-ким... Кого полюбиш, хто потребує твоєї допомоги. Я не знаю когось іншого, хто поплив би через стільки років. Ти й тоді міг не доплисти. Але це не мало значення. Не гнівайся, Василю, я все це відчуваю, розумію. Воно отут, отут. А ти... ти такий хороший. Саме через це мені було б ще важче. Я не маю на тебе права. І найгірше, що знатиму про це завжди.— Вона підійшла до нього, хотіла попестити його волосся, не одважилася.— Снігу навіяло... Це й через мене. Все-таки пробач, якщо зможеш. Як людина людині. Оцей твій приїзд — найщасливіша мить у моєму житті. Я розпитувала про тебе всіх, кого могла. Мучилася... Єдина людина, в якій була певна... В цілому світі. І це так багато. Це теж тримало мене. Правда ж, трохи чудно? У дитинстві мене тримали на світі Овід, Робінзон... А потім я довідалася, що їх не було. Але були Перовська, Кибальчич, Шевченко... Ці люди десь там... Неначе боги на Олімпі... Ти писатимеш мені?

Василь Васильович мовчав.

— А я колись приїду в твоє місто. Подивитися на твої сходи. Покажу їх синові. Я хотіла б, щоб син був такий, як ти.— Хвилину подумала й нахмурилася.— Хотіла б і не хотіла. Я так часто хилюся то в один, то в другий бік. Іноді мені стає страшно за нього. Якщо він буде як Сергій? Кажуть же, що майже все закладено в генах. Але й ти теж нещасливий... Не хмурся, якщо можеш,— таки доторкнулася рукою до його скроні.

— Спробую,— сумно посміхнувся Тищенко.

Вона пройшла по кімнаті, зупинилася біля «Вісті».

— Як сумно, що ми не будували нового міста за нашого молодого кохання,— сказала, маючи на мислі щось своє, глибоке й печальне.

— Міста старіють теж,— сказав він.— І дружба, й кохання...

— Ми тоді б мали вічно молодий спомин про наше кохання. А тепер будують інші. Може... в них усе буде краще. Хоч я й не зовсім вірю.

— А я вірю, бо будую з ними.

Вона печально всміхнулася.

— Ось приїду, побачу. А тепер я тебе почастую обідом. Тільки не кажи, що не хочеш їсти. Я навчилася варити борщ.— Вона усміхнулася.— Теж велике знання. Ні, я

серйозно... І з цього складається наше життя. А я колись не розуміла. Але спочатку я заберу сина. Малий шибенник сьогодні надто загулявся. І тоді ми з тобою вип'ємо. Отож, умивайся й продумай тост.

— Ти ж знаєш... Я ніколи не вмів тостів.

— Хочеш сказати: нам немає за що пити?

— Я не знаю,— сумно сказав він.

— Забув, як ми святкували Новий рік? Сідали одне проти одного. І казали все, що на серці. За що любимо одне одного. Що хочемо подарувати в майбутньому. Чого побажати.

— Були наївні...

— Нехай. Але то хороша наївність.

— Може, за неї і хочеш випити? — запитав він насто-рожено.

— А хоч би й за неї. То були найкращі роки... Я тоді зустріла найкращу людину в житті. І хочу випити за неї. А ти можеш пити... за спомин.

Вони сиділи на березі озера в тіні старої верби. Над їхніми головами попискували синиці, неподалік, на напівзасохлій олешині, стукотів дятел, і тріски падали просто на воду. Там крутилася дрібна риба. Дятел стукотів і стукотів, либонь, не знав, що сьогодні неділя, ритм життя в нього скажений, дарма недовговічний сам. На озері снували човни, лунав дівочий вереск і парубоче гоготіння. На мить гомін стих, і стало чути, як десь лунає тиха мелодія. Стукіт дятла не перетипав її.

— Засиділись ми,— сказав Огіснко.— Може, й справді людям хоч іноді треба вибалакатися. Заглянути в глибіню...

— Але власне відображення — на поверхні.

— То навіть не відображення, а його тінь... — Він помацав руками в траві, знайшов цигарки.— Решту ти знаєш. Коли Василь Васильович невиліковно захворів, Ірина забрала його до себе. А суть... Суть ми побачили ще раніше. Хотів би я зазирнути і в Сергієву душу... Отоді, як він спускався звідти. Сказати правду, я не думав, що Тищенко не прийме квітів.

— А може, це Ірина?

— Не знаю. Вона не могла в такий час нав'язувати свою волю. Проте наші знання про людську душу завжди дуже купці.

Обоє несамохіть звернули погляди в бік будиночка. Ірша сидів на сходах, сидів давно, квіти лежали біля його ніг. Звідси вони нагадували малесеньку червону іскру, що згасала. На тлі спеченого сонцем пагорба, на тлі світло-сірого каменю сходів постать Ірші видавалася химерною, вона не вписувалася в зелень пагорба і димчасту білість сходів.

— Про що він зараз думає? — зненацька запитав Кримчак. — Він розкався?

— Не знаю.

Вони довго мовчали.

— А що сказав тобі Василь Васильович? Щось особливе?

— Нічого особливого, — мовив Огієнко задумано. — Просто потягло у вікно димком. Хтось картопляне бадилля підпалив. І він якось так замріяно, так незвично усміхнувся... «Оце б пробігти босому по картоплищу, сісти біля вогню, викотити патичком картоплину...»

— Таке просте... Й не досяжне. Можна віддати все...

— Недосяжне... Бо не можна пробігти дистанцію вдруге. Без помилок. А мені здається, саме це він і мав на увазі. А сенс ще і в тому... — Огієнко став на рівні, повів плечем — мабуть, трохи затерпла рука, на яку опирався. — І в тому... що Ірша вернувся з каннами.

— Ти коли їдеш?

— Якщо візьму квиток, то сьогодні.

— Не візьмеш — дзвони. Приходь.

— Може, колись і прийду, — сказав Кримчак і рішуче попрямував до будиночка.

**Юрий
Михайлович
Мушкетик**

СОЧИНЕНИЯ В ПЯТИ ТОМАХ

Том 5

ВЕРНИСЬ В ДОМ СВОЙ

Роман

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро»

На украинском языке

Редактор *М. С. Західна*
Художне оформлення *В. П. Мазниченка*
Художній редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *Л. М. Смолянюк*
Коректор *Л. М. Демченко*

ИБ № 3489

Здано до складання 17.06.88.
Підписано до друку 13.10.88.
Формат 84×108¹/₃₂.
Папір друкарський № 1.
Гарнітура звичайна нова.
Друк високий.
Умовн. друк. арк. 20,16.
Умовн. фарбовідб. 20,37.
Обл.-вид. арк. 22,176.
Тираж 50 000 пр. Зам. 8—189.
Ціна 1 крб. 70 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Мушкетик Ю. М.

М93 Твори: В 5 т.— К.: Дніпро, 1987.—

Т. 5: Вернися в дім свій: Роман.— 1988.— 377 с.

ISBN 5-308-00064-6

ISBN 5-308-00274-1

До п'ятого тому ввійшов роман «Вернися в дім свій», в якому автор досліджує вічні проблеми добра і справедливості, обов'язку перед собою і перед суспільством, показує своїх героїв у їхньому нелегкому коханні.

М $\frac{4702590200-078}{M205(04)-88}$ передплатне

ББК 84Ук7-44